

ISSN 1005—5878

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنالى

پەلسەپە-ئىجتىمائىي پەن قىسمى

2

2013

新疆大学学报

哲学社会科学维吾尔文版

JOURNAL OF XINJIANG UNIVERSITY

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنالى

(پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

پەسلىك ژۇرنال

تەھرىر ھەيئەتلەر

ئابدۇكېرىم رەھمان بۇچى
ئابلىكىم ياسىن
ئازاد رەھمىتۇللا سۇلتان
ئارسلان ئابدۇللا تەھۇر
ئابدۇقادىر جالالىدىن
ئابدىلىم ئابدۇرېھىم
ئابلىكىم ھەسەن
ئابدۇشۈكۈر موللەك يۇرچى
ئابدۇۋەلى ھامۇت
ئادىل مۇھەممەت تۇران
ئابدۇبەسىر شۈكۈرى
ئابدۇروسۇل كىچىكئاخۇن
ئاسىمە نىياز
پەخرىدىن ھېسامىدىن
تۇرسۇن قادىر
چىمەن نەجمىدىن
راھىلە داۋۇت ئەلچىن
شېرىن قۇربان
غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر
قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى
كۈرەش مەھمۇتجان رەئىسى
مۇختەر مەخسۇت
مۇھەببەت قاسىم
ئوسمان ئىسمائىل تارىم
ئۆمەر مەھمۇت

باش مۇھەررىر

ئابلىكىم ياسىن

مۇئاۋىن باش مۇھەررىرلەر

ئابدۇروسۇل كىچىكئاخۇن

قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

بۇ ساننىڭ ئىجرائىيە مۇھەررىرى

تۇرسۇن قادىر

مۇقىم سەھىپىلەرنىڭ مەسئۇللىرى

«غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى» نىڭ مەسئۇلى

ئابلىكىم ياسىن

«سىياسىي، ئىقتىساد ۋە باشقۇرۇش ئىلمى تەتقىقاتى» نىڭ مەسئۇلى

تۇرسۇن قادىر

«تىل ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى» نىڭ مەسئۇلى

ئابدىلىم ئابدۇرېھىم

«ئەدەبىيات تەتقىقاتى» نىڭ مەسئۇلى

ئابدۇروسۇل كىچىكئاخۇن

«قانۇن، تارىخ ۋە جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتى» نىڭ مەسئۇلى

قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

2013 - يىللىق 2 - سان

(ئومۇمىي 134 - سان)

بۇ ساندىكى مۇندەرجە ۋە قىسقىچە مەزمۇنلارنى
ئىنگىلىزچىغا تەرجىمە قىلغۇچى: زۇلىفقار ئابدۇرېشىت
رۇسچىغا تەرجىمە قىلغۇچى: زۇلھايات ئامانۇللا
بەت ياسىغۇچى: ئەخمەتجان ئۆمەر

بۇ ساندا

غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى تەتقىقاتى

- چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى ۋە تارىخشۇناسلىقنىڭ تەرەققىيات ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا.....
(1) ئەھمەد سۇلايمان قۇتلۇق
تۈركىيەنىڭ ھازىرقى زامان تەرەققىيات يولى ھەققىدە زۇلھايات ئىسمائىل (13)
«تارانچى دىيالېكتى»دىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر ھەققىدە ئىزدىنىش نىجات سويى (24)
ئۇيغۇر تىلىدىكى جىنسىي كەمسىتىشكە ئائىت ئامىللار ھەققىدە مۇلاھىزە ئاينۇر ئابدۇرېشىت (34)

سىياسىي، ئىقتىساد ۋە باشقۇرۇش ئىلمى تەتقىقاتى

- ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشتا ئاجىز ئورۇندا تۇرۇش مەسىلىسى توغرىسىدا
مۇلاھىزە ئىلھام ياسىن، دىلبەر مەخمۇتجان (43)
جامائەت بىخەتەرلىكى تولۇقلىمىسى مېخانىزمىدىكى ھۆكۈمەتنىڭ باش قېتىنچىلىقى ۋە خەۋپ - خەتەرنى
ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش توغرىسىدا مۇلاھىزە ئىلياس جالالىدىن، ئارسلان ئەھمەد زىيائى (50)

تىل ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى

- قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان «ئۇيغۇرچە بۇددا نوم پارچىسى» دىكى «ئىنسادى سۇترا» دىن پارچە ئۈستىدە
تەتقىقات دىلارا ئىسراپىل (58)
تەرجىمىدىكى ئالتە خىل مەنە توغرىسىدا رەشىدە غوپۇر (62)

ئەدەبىيات تەتقىقاتى

- «تۇتىنامە» ھېكايىلىرىدىكى ئاساسلىق موتېفلار ھەققىدە ئىزدىنىش ئابدۇۋەلى كېرەم غولىيى (67)
بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تارىخىي رومانلارنى تۈرگە ئايرىپ تەتقىق قىلىش ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى
..... ئابدۇلئەھەد ئابدۇرەشىد بەرقى (72)
ئىلى ئۇيغۇر خەلق ناخشا تېكىستلىرى ۋە ئۇنىڭ تىل ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا خالمۇرات ئابدۇرېھىم (81)
بالىلار شېئىرى ئىجادىيىتى توغرىسىدا ئىزتىراپلىق ئويلار ئەركىن داۋۇت ئوغۇز (89)
ئۇيغۇر خەلق مۇھەببەت داستانلىرىنىڭ موتېفلىرى ھەققىدە ياسىن مۇھەممەتتىياز تېكە (98)
ئۇيغۇر ۋە ياپون خەلق چۆچەكلىرىدىكى بەزى ئوخشاشلىقلار ئۈستىدە مۇلاھىزە دىلارە ئەبەيدۇللام (112)

قانۇن، تارىخ تەتقىقاتى

- چىڭ سۇلالىسىگە ئائىت تارىخىي خاتىرىلەردىن چىيەنلۇڭ مەزگىلىدە شىنجاڭدا يۈز بەرگەن تەبىئىي ئاپەتلەر
ئۈستىدە تەتقىقات ئالىيە ئەنۋەر، ماھىرە جاپپار (116)
كۈل تىگىن ۋە بىلگە قاغان ئابدىلىرىنىڭ تارىخىي قىممىتى توغرىسىدا ئابلىكىم قۇربان تۆمۈر (129)

كۈتۈپخانا تەتقىقاتى

- كۈتۈپخانىلاردا كىتاب، گېزىت - ژۇرنال باشقۇرۇش خىزمىتى ھەققىدە ئىزدىنىش خالىدە ئەسمەت (137)

目 录

西域文化研究

- 清代维吾尔族社会及其史学发展特点初探.....阿合买提·苏来曼·库图鲁克(1)
土耳其现代之路.....祖力亚提·司马义(13)
探《塔兰奇方言》中的语音变化.....尼加提·苏皮(24)
论维吾尔语中的性别歧视成分.....阿依努尔·阿不都热西提(34)

政治、经济与管理学研究

- 少数民族女大学生的就业弱势问题研究.....依里合木·牙生,迪丽拜尔·马合木提江(43)
浅析公共安全补偿机制中政府的困境及风险的社会化.....
.....伊力亚斯·加拉力丁,阿尔斯兰·艾合买提(50)

语言与文化研究

- 国家图书馆藏《畏兀儿写经残卷》中的《因萨底经》片段研究.....迪拉娜·伊斯拉非尔(58)
翻译中的六种意义简述.....热西旦·吾甫(62)

文学研究

- 浅论《鸚鵡的故事》的母体.....阿布都外力·克热木(67)
浅谈维吾尔当代文学长篇历史小说的分类及其研究意义.....阿不都艾海提·阿不都热西提(72)
伊犁维吾尔民歌歌词及其它的语言特点.....哈力木拉提·阿不都热依木(81)
析谈儿童诗歌创作的深思.....艾尔肯·达吾提(89)
维吾尔族民间达斯坦母题研究.....牙森江·买提尼牙孜(98)
日本民间故事与维吾尔民间故事比较研究.....迪拉热·艾拜都拉木(112)

法学、历史研究

- 清文献及乾隆时期新疆自然灾害研究.....阿利亚·艾尼瓦尔,马依然·家怕(116)
浅谈阙特勤碑和毗伽可汗碑的历史价值.....阿不力克木·库尔班(129)

图书馆研究

- 浅谈在图书馆图书、报纸和杂志管理工作的重要性.....哈丽达·艾斯买提(137)

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى ۋە تارىخشۇناسلىقنىڭ تەرەققىيات ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا*

ئەھمەد سۇلايمان قۇتلۇق

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن بۇرۇن يەنى 17 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرى جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ يەركەن سەئىدىيە خانلىقى (1514 - 1682) نى مۇنقەرز قىلىشى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ پارچىلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. چىڭ سۇلالىسى 1755 - يىلى تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىنى، 1759 - يىلى جەنۇبىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ ئۇزاق يىللاردىن بۇيانقى بۆلۈنۈش ۋەزىيىتىگە خاتىمە بەرگەن. 1884 - يىلى چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئىسلاھ قىلىپ مەمۇرىي ئۆلكە تۈزۈمىنى يولغا قويغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ئەھۋاللىرى ئەسلىگە كېلىش ۋە تەرەققىي قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشكەن. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇيغۇر تارىخشۇناسلىقىمۇ تەرەققىي قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشىپ، بىر قىسىم مۇنەۋۋەر تارىخىي ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگەن. بۇ ماقالىدە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئۆزگۈرۈشلەر ئاساسىدا ئۇيغۇر تارىخشۇناسلىقىنىڭ تەرەققىيات ئالاھىدىلىكى قىسقىچە مۇھاكىمە قىلىندۇ.

摘要: 清朝统一新疆之前，即 17 世纪 80 年代，叶尔羌汗国被准格尔汗国灭亡，这表示着维吾尔族社会陷于分裂的状态。清朝于 1755 年统一天山以北地区，1759 年统一天山以南地区，结束了维吾尔族社会的长期分裂状态。这对于维吾尔族的社会的发展，发生了重大与深刻的影响。但是清朝官吏和伯克对维吾尔族人民的残酷剥削和压迫，引起了人民群众接连不断的反抗起义。1884 年清朝在新疆建省，使维吾尔族社会的经济，文化事业恢复发展。其结果维吾尔族史学也得到发展，出现了许多历史著作。本文通过维吾尔族社会变化、演变发展分析，对清代维吾尔族史学进行探讨。

Abstract: Before unifying by Qing Dynasty (80s of 17th century), after the elimination of Yarkand Khanate, Xinjiang and Uyghur society had been fallen into a state of anarchy. This anarchy had been remained until two unifying activity taken into places by Qing Dynasty respectively in the year of 1755 and 1759. Although the anarchy had been ended and the Uyghur society bloomed for a while, the cruel exploitation and oppression by Qing government officials and Burke aroused a succession of rebel uprising of people toward them. Finally, in the year of 1884, has been provinciated by Qing Dynasty, Xinjiang and Uyghur society welcomed their everlasting blooming of society, culture and historiography. By analyzing social evolution of Uyghur society, this paper mainly discusses the history of Uyghur historiography.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: K249

«مۇئەييەن ئىجتىمائىي شارائىت ئالاھىدىلىكىگە مۇقەررەر تەسىر كۆرسىتىدۇ». «تارىخشۇناسلىق بىلەن جەمئىيەتنىڭ تارىخشۇناسلىقىنىڭ تەرەققىياتىغا، قىياپىتىگە،

*بۇ ماقالە 2012 - يىلى 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

بۇ ماقالە دۆلەتلىك ئىجتىمائىي پەن فوندى تۈرى - «جۇڭگو ئۇيغۇرلىرىنىڭ تەرەققىيات تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» (تەستىق نومۇرى: 08XMZ013) نىڭ باسقۇچلۇق نەتىجىسى.

ئاپتور: ئەھمەد سۇلايمان قۇتلۇق (1963 - يىلى 12 - ئايدا تۇغۇلغان)، دوتسېنت، ماگىستىرانت يېتەكچىسى. جۇڭگو شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى تارىخى، مەدەنىيىتى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

بېرىدۇ، يېقىنقى مەزگىلدىكى تارىخىي تەرەققىيات ئارقىلىق جەمئىيەت بىلەن تارىخشۇناسلىقنىڭ مۇناسىۋىتىنى شەرھلەپ بېرىدۇ ياكى تارىختا يۈز بەرگەن زور ئۆزگىرىشلەر ئارقىلىق جەمئىيەت بىلەن تارىخشۇناسلىقنىڭ مۇناسىۋىتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

مۇناسىۋىتى بىزنىڭ تارىخشۇناسلىقنى تونۇشىمىزنىڭ چىقىش نوقتىسى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە تارىخشۇناسلىقنى تونۇشىمىزنىڭ پاناھگاھى»^[1]. تارىخشۇناسلىق نەزەرىيەسى ئادەتتە تارىخشۇناسلىق بىلەن جەمئىيەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى كۆپ جەھەتلەردىن كۆزىتىپ ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى چۈشەندۈرۈپ

1. ئەنئەنىۋىي ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ پارچىلىنىشى

بىر پۈتۈنلۈكى ۋە تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. ئۇيغۇرلار قەدىمكى زامان مىللىتىدىن تەرەققىي قىلىپ، زورىيىپ، يېقىنقى زامان مىللىتى بولۇپ شەكىللەندى^[3].

ئەمما يەركەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، خانلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەت كەسكىنلىشىپ كەتتى، بۇنىڭغا ئۇلىشىپ كەلگەن «پەرغانىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى تاجىكلار ئورۇنلاشقان يەرلەردىن كېلىپ چىققان»^[4] خوجىلار جەمئىيىتىنىڭ تارىم ۋادىسىدىكى جايلارغا، جۈملىدىن سەئىدىيە ئۇيغۇر خانلىقىغا سىڭىپ كىرىپ يەرلىشىشى، پەيدىنپەي سىياسىي تۇرمۇشقا ئارىلىشىشى، ئۇلارنىڭ كېيىن ئاق تاغلىق ۋە قارا تاغلىق مەزھەپلىرىگە بۆلۈنۈپ، پۈتكۈل ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە تەپرىقچىلىك ئېلىپ كېلىشى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ سىياسىي، ئىدىئولوگىيە جەھەتتە پارچىلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

دەل مۇشۇ مەزگىلدە، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى تارباغاتاي ۋە ئىلى دەريا ۋادىلىرىدا يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن ئۇيرات موڭغۇللىرى (غەرب موڭغۇللىرى) 17-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ باشلىقى باتۇر قۇنتەيجى تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ، تەدرىجىي كۈچەيدى. غالىدان دەۋرى (1671-1697) گە كەلگەندە، جۇڭغارلار تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى سەئىدىيە ئۇيغۇر خانلىقى جەمئىيىتىدە يۈز بېرىۋاتقان تەپرىقچىلىك، بۆلۈنمىچىلىك ۋەزىيىتىگە يېقىندىن دىققەت قىلىش بىلەن بىرگە، سىرتتىن ئارىلىشىپ كەلدى. 1678-يىلىغا كەلگەندە يەركەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ شەرقىي رايونلىرى بولغان قومۇل، تۇرپان ۋە

چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن بۇرۇن ھازىرقى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى شەرقتە قومۇل بوستانلىقىدىن تاكى غەربتە تارىم ۋادىسىدىكى ھەرقايسى جايلاردا يەركەن سەئىدىيە خانلىقى (1514-1682)، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا جۇڭغار خانلىقى (1640-1755) مەۋجۇت ئىدى.

سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدىن كېيىن تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي بۆلەككە بۆلۈنۈپ تۇرۇشىدەك سىياسىي ۋەزىيىتىگە خاتىمە بېرىلدى، ھەم سۇلتان سەئىدخاننىڭ «ئون يىلغىچە پۇقرالاردىن بىرنەرسە ئالماڭلار، سېلىق سالماڭلار، پۇقرالارمۇ بەرمىسۇن» دېگەن مىسلى كۆرۈلمىگەن ۋە ئالەمنى قايىل قىلدۇرىدىغان ئىتائەت يارلىقىنى جاكارلىشى»^[2]، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ ئۇلىنى تۇرغۇزۇپلا قالماي، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ بىرلىكىنى ئەمەلگە ئاشۇردى. بۇنىڭ بىلەن مەدەنىيەت ۋە سەنئەت ئىشلىرىمۇ ناھايىتى زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشتى. بولۇپمۇ تارىخشۇناسلىقتا، تارىخشۇناس مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر (1499-1551) نىڭ «تارىخى رەشىدىي»، شاھ مەھمۇت جۇراسىنىڭ «تارىخى رەشىدىي زىلى» (ياكى «تاۋارىخ») دېگەن كاتتا تارىخىي ئەسەرلىرى مەيدانغا كەلدى. ئەدەبىيات-سەنئەت، مۇزىكا-ئۇسسۇل باشقا ھەرقانداق دەۋردىكىدىن كۆپ تەرەققىي قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى دەۋرلەردىكى مەدەنىيەت-سەنئىتىگىمۇ چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. بۇلار ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ

تەبىقىسى دەرھال ئۇنىڭدىن سىنىپىي زىددىيەت ۋە زۇلۇمنى ياپقۇچى ۋاسىتە سۈپىتىدە پايدىلىنىپ، خېلى ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئاداۋەت ۋە توقۇنۇش پەيدا قىلىپ تۇردى»^[7]. يەركەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى نەتىجىسىدە، بىر پۈتۈن ئۇيغۇر جەمئىيىتى چاڭ-چېكىدىن بۆلۈنۈپ، ئۇيغۇر تارىخى تارىختا «خوجىلار دەۋرى» دەپ ئاتالغان جاھالەت دەۋرىگە كىردى.

1694- يىلى ئاپپاق خوجا ئۆلگەندىن كېيىن قارا تاغلىقلار يەركەننى، ئاق تاغلىقلار قەشقەرنى بازا قىلىپ، جۇڭغارلارنى ئۆزىگە باشپاناھ قىلىپ، 1720- يىلىغىچە تارىم ۋادىسىدىكى ھەرقايسى ئۇيغۇر يۇرتلىرىغا تەڭ ھۆكۈمرانلىق قىلدى. جۇڭغار ھۆكۈمران سىنىپلىرى قارا تاغلىق ۋە ئاق تاغلىقلاردىن پايدىلىنىشتىن باشقا، يەنە يەركەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ كېيىنكى پۇشتىلىرىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىشنىمۇ قولدىن بەرمىدى.

جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىنىڭ 17- ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن 18- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلار رايونىغا قاراتقان 73 يىللىق ھەربىي ئىستېلاسى ۋە سىنىپىي ھۆكۈمرانلىقى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە غايەت زور تەسىر پەيدا قىلدى. بۇنىڭ نەتىجىسى شۇ بولدىكى، ئۇيغۇر رايونلىرىنىڭ جۇڭغار مۇڭغۇللىرىنىڭ ئىشخالىيىتىگە قارشىلىق كۆرسىتىش كۈرىشىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتۈپ قېلىشتەك تارىخىي تىراگېدىيەنى كەلتۈرۈپ چىقاردى^[8]. ئالدى بىلەن، جۇڭغار مۇڭغۇللىرىنىڭ بۇلاڭ-تالىڭغا كۆپرەك ئۇچرىغان قومۇل رايونىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نەسەبلىك ئاقسۆڭىكى ئەبەيدۇللا تارخان بەگ (؟-1709) 1697- يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي ياردىمىگە ئېرىشىپ، جۇڭغارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇشتەك بىر تەرەپلىملىك ئارزۇسىنىڭ تۈرتكىسىدە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھامىيلىقىغا ۋە ئىتائىتىگە ئۆتۈپ، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تېخىمۇ تېز پارچىلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. 1720- يىلى چىڭ سۇلالىسى ئەبەيدۇللا تارخان بەگ ۋە پىچاننىڭ ھاكىمىيىتى ئىمىن خوجا (؟- 1777) نىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن

قاراشەھەرنى بېسىۋېلىپ، پۈتكۈل يەركەن سەئىدىيە خانلىقىنى يۇتۇۋالماقچى بولدى. تاشقى كىرىزىس ئېغىرلىشىپ بېرىۋاتقان مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە، يەركەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئاق تاغلىق ۋە قارا تاغلىق خوجىلارنىڭ سىياسىي كۈرىشى تېخىمۇ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلدى. بۇ چاغدا يەركەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى ئىسمائىل خان (1670-1682) قارا تاغلىقلارنى زور كۈچ بىلەن يۆلەپ، ئاق تاغلىقلارنىڭ باشلىقى ئاپپاق خوجا (1625-1694)، ئەسلىي ئىسمى ھىدايتۇللا خوجا) نى يەركەن سەئىدىيە خانلىقىدىن قوغلاپ چىقاردى. «ئەقپكە ئۇچرىغان ئاپپاق خوجا ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن، قولىدىن كېلىشىچە ھەرخىل چارىلەرنى قوللاندى. ئۇ تىبەتكە بېرىپ دالاي لاما بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى»، «ئاپپاق خوجا دالاي لامانىڭ مەسلىھەتى بويىچە ئىلىدىكى غالداندىن ئۆزىنىڭ رەقىبى -- قەشقەردىكى ئىسمائىلخانغا قارشى تۇرۇشقا ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلدى. غالدان بۇنى پايدىلىق پۇرسەت دەپ بىلىپ، قەشقەرىيەنىڭ ئىچكى ئىشىغا قول تىقتى»^[5]، يەنى غالدان مىلادىيە 1680- يىلى ئاپپاق خوجىنىڭ ساتقىنلارچە يول باشلىشى ۋە ياردىمى بىلەن، 12 تۈمەن موڭغۇل چەۋەندازنى باشلاپ، تەڭرىتېغىدىن ئۆتۈپ، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان ئارقىلىق تارىم ۋادىسىدىكى جايلارغا باستۇرۇپ كىرىپ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنى ئىشغال قىلدى، 1682- يىلى ئاخىرقى پادىشاھ ئىسمائىل خاننى ئائىلە-تاۋاباتلىرى بىلەن قوشۇپ ئىلىغا كۆچۈرۈپ ئەكەتتى^[6]، نەتىجىدە تارىختا 168 يىل ھۆكۈم سۈرگەن سەئىدىيە ئۇيغۇر خانلىقى ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. ئاپپاق خوجا جۇڭغارلارغا ئېغىر باج-سېلىق تۆلەش شەرتى بىلەن قورچاق خان بولۇپ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. «قەشقەر، يەركەن، خوتەن ۋە ئاقسۇ رايونلىرىدا ئاق تاغلىق ئىشانلارنىڭ قارا تاغلىقلارنى ئۆلتۈرۈش ۋەقەلىرى كەينى-كەينىدىن يۈز بەردى. يېزىلاردا ۋە يىراق-چەت جايلاردا دىنىي زىيانكەشلىكلەر ناھايىتى ئۇزاققىچە داۋام قىلدى. دىنىي زىيانكەشلىكلەر ئومۇميۈزلۈك ۋە كەسكىن ئىجتىمائىي خاراكتېر ئالغاندىن كېيىن، ھۆكۈمرانلار

قاراتاغلىق خوجىلارنىڭ قورچاق ھاكىمىيىتىنى تىكلەيدى ۋە جۇڭغارلارغا ئېغىر باج-سېلىق تاپشۇرۇش مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالدى. دانىيال خوجا ئۆلگەندىن كېيىن جۇڭغارلار قەشقەرىيەنى ئۇنىڭ بەش ئوغلىغا بۆلۈپ بېرىش ئارقىلىق ئىدارە قىلدى^[10]. دېمەك، جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان 73 يىل جەريانىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى بۆلۈنمىچىلىكىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلاندى، ھەم ئۇيغۇرلاردىن ئىنتايىن ئېغىر باج-سېلىق ئالدى^[11]. ئۇيغۇر خەلقىنى ھەقسىز ئەمگەك قىلىشقا زورلىدى، بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنى ئىلىغا كۆچۈرۈپ، ئۆزلىرىگە يانچى قىلدى. بۇ جەرياندا ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئىچكى-تاشقى جەھەتتىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي ئېكسپىلاناتسىيە ۋە ئاق تاغلىق، قارا تاغلىق خوجىلارنىڭ ئۈزلۈكسىز ئېلىپ بېرىۋاتقان تەپرىقچىلىك كۈرەشلىرى، سىياسىي سۈپەتسىزلىرى تۈپەيلى تېخىمۇ پارچىلىنىپ كەتتى، ئىجتىمائىي كىرىزىس مەدەنىيەت-سەنئەت بۆلۈمۈ تارىخشۇناسلىقنىڭ تەرەققىياتىنى بوغۇپ قويدى، شۇڭا جۇڭغارلار بىلەن خوجىلارنىڭ قوش ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە، ئۇيغۇرلاردا تىلغا ئالغۇدەك بىرەر تارىخىي ئەسەر مەيدانغا كەلمىدى.

2. ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ قايتىدىن بىرلىككە كېلىشى

كېڭەيتىشى، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى. 1690 - يىلى غالىدان خالغا موڭغۇللىرىغا قوغلاپ زەربە بېرىش باھانىسىدە، زور ھەربىي قىسمىنى جەنۇبقا ئاتلاندىرۇپ، بېيجىڭ شەھىرىگە 700 چاقىرىم كېلىدىغان يەرگىچە قىستاپ كېلىپ چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا تەھدىت سالىدى^[12]. نەتىجىدە 1690 - يىلىدىن 1697 - يىلىغىچە چىڭ سۇلالىسى ئۈچ قېتىم غالىدانغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، غالىداننى ئومۇميۈزلۈك مەغلۇپ قىلدى. شۇندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى بىلەن جۇڭغارلار ئوتتۇرىسىدا بىرقەدەر تىنچ ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. 1745 - يىلى غالىدان سېرىننىڭ ئۆلۈمى بىلەن جۇڭغارلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرىشى ئەۋج ئالدى، ئاخىرىدا داباچى (؟). 1759 (جۇڭغار خانى بولدى. لېكىن ئۇزۇن ئۆتمەي داباچى بىلەن ئامۇرسانا (1723-1757) ئوتتۇرىسىدا

يېقىندىن ماسلىشىشى ئارقىسىدا، جۇڭغارلارغا قارشى يۈرۈش قىلىپ، قاراشەھەرنىڭ شەرقىدىكى شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىنى ئۆز تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزدى. بۇ ۋاقىتتا تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا ئىسمايىل خاننىڭ ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىن خان بىلەن ئاپپاق خوجىنىڭ ئوغلى خوجا ئەخمەت خوجا غالىداننىڭ چىڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئېغىر مەغلۇپ بولۇپ ھالاكەتكە يۈزلەنگەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، ئوز ئارا ئىتتىپاقلىشىپ، جۇڭغارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، مۇستەقىل ھاكىمىيەت قۇرۇش ھەرىكىتىنى ئېلىپ باردى، نەتىجىدە جۇڭغارلار ئىككىنچى قېتىم يەنى 1700 - يىلى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىغا قوشۇن چىقىرىپ، ئۇنىمۇ يوقاتتى، خوجا ئەخمەت خوجىنى ئىلىغا ئېلىپ كەتتى^[9]. ئاق تاغلىقلارنىڭ ساداقىتىدىن ئەندىشە قىلغان غالىداننىڭ ۋارىسى سىۋان ئاراپتان (1697-1727) ئىلىدا نەزەربەنت قىلىنىۋاتقان قارا تاغلىق خوجىلارنىڭ پىرى دانىيال خوجىنى ئازاد قىلىپ، مۇستەقىل ھۆكۈمران سۈپىتىدە قەشقەرىيەگە ئەۋەتتى، دانىيال خوجا جۇڭغارلارنىڭ نازارىتى ئاستىدا تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا ئاق تاغلىقلارنى باستۇرۇپ، ئۇلاردىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ،

چىڭ سۇلالىسى بېيجىڭ شەھىرىگە كىرىپ ئۈچ يىلدىن كېيىن، يەنى 1646 - يىلى، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيرات موڭغۇللىرى بېيجىڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ چىڭ سۇلالىسى بىلەن ئالاقە ئورناتقان ئىدى. غالىدان دەۋرىدە، جۇڭغار خانلىقى كېڭەيمىچىلىك ئېلىپ بېرىپ، قوشنا قەبىلە ۋە رايونلارنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى، چىڭخەيگە باستۇرۇپ كىردى. 1682 - يىلى يەر كەن سەئىدىيە خانلىقىنى يۇتۇۋېلىپ، پۈتكۈل شىنجاڭ رايونىغا مۇستەقىل ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، غالىداننىڭ تاجاۋۇزچىلىق نىيىتى تېخىمۇ كۈچىيىپ، چىڭ سۇلالىسى بىلەن قويۇق مۇناسىۋىتى بار ئىچكى موڭغۇلىيەگە جايلاشقان خالغا موڭغۇللىرىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا قول تىقىشقا ئۇرۇندى. غالىداننىڭ قوشنا قەبىلىلەرنى بوزەك تېپىشى ۋە تەسىر دائىرىسىنى

ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى كېلىپ چىقىپ، جۇڭغار خانلىقى پارچىلىنىپ كەتتى. ئامۇرسانا ھوقۇق تەماسىدا چىڭ سۇلالىسى بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى، بۇنىڭدىن پايدىلانغان چىڭ سۇلالىسى 1755-يىلى تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىغا قوشۇن تارتىپ، ئامۇرسانانىڭ ئىچكى جەھەتتىن ماسلىشىشى بىلەن ئىلىغا ھۇجۇم قىلىپ، جۇڭغارلارنى بىتچىت قىلىپ، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىغا بولغان مائىداتلىق ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەدى. شۇ يىلى داباچىنى چىڭ سۇلالىسىغا تۇتۇپ بەرگەن ئۈچتۇرپاننىڭ ھاكىمىيىتىگە ھىلىگەر سىياسىيىن خوجەسىبەگ (1710-1781) بىلەن ئاقسۇنىڭ ھاكىمىيىتىگە ئابدۇۋاھاپنىڭ تەكلىپ بېرىشى بىلەن چىڭ خانلىقى ئىلىدا نەزەرىيەتتە تۇرۇۋاتقان ئاپپاق خوجا ئەۋلادىدىن بولغان ئاكا-ئۇكا بۇرھانىدىن خوجا بىلەن خوجا جاھان خوجىنى (خان خوجا دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تۇتقۇنلۇقتىن ئازاد قىلدى ھەمدە بۇ ئىككى خوجىنىڭ تۆرە بولۇپ ئۇيغۇرلار رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشىغا ماقۇل بولدى، لېكىن چىڭ سۇلالىسى «بارلىق مۇسۇلمانلار تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك ئولپانلارنىڭ سانىنى ئېنىقلاپ، تاپشۇرۇشقا پەرمان بېرىش»نى شەرت قىلدى^[13]. خوجا جاھان خوجا ئىلىدا قېلىپ ئىلى رايونىدىكى ئۇيغۇرلارغا مەسئۇل بولىدىغان بولدى. بۇرھانىدىن خوجا تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلار رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان بولدى.

بۇرھانىدىن خوجىنىڭ ئىلىدىن تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىغا قايتىپ كېلىشى بىلەن ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە قارا تاغلىقلار بىلەن ئاق تاغلىقلارنىڭ كۈرىشى قايتىدىن باشلىنىپ كەتتى. ئاخىرى قەشقەر، يەركەن، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان رايونلىرىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك بەگلەرنىڭ ھەممىسى بۇرھانىدىن خوجىنىڭ ئارقىسىدا ئامۇرسانا ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ يۆلەنچۈك ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت سىياسىي ئاتموسفېرادىكى پايدا-زىياننى دەڭسەپ كۆرۈپ، بۇرھانىدىن خوجىنىڭ ئەتراپىغا توپلاندى، ھەتتا يەركەن قاتارلىق قارا تاغلىقلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلاردىكى بىر قىسىم تەسىر كۈچىگە ئىگە يەرلىك بەگلەر گۇرۇھىمۇ بۇرھانىدىن خوجىغا ئىتائەت قىلدى، يەركەننىڭ ھاكىمىيىتىگە قادىربەگ، ئىشكېنغا بېگى نىيازبەگ

قاتارلىق يەرلىك فېئودال بەگلەرمۇ ئاستىرتىتىن بۇرھانىدىن خوجا بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، قارا تاغلىقلارغا تۈز كۈرلۈك قىلدى. نەتىجىدە 1756-يىلىغىچە بولغان بىر ئەسىردىن ئۇزاق داۋام قىلغان قارا تاغلىقلار بىلەن ئاق تاغلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش ئاخىرى ئاق تاغلىقلارنىڭ غەلىبىسى بىلەن ئاخىرلاشتى^[14]. شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى ۋە ئامۇرسانانىڭ قولى ئارقىلىق قېرىندىشى قارا تاغلىقلارنى رەھىمسىزلىككە قىرىپ، ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ھاكىمىيىتىنى تىكلەشنى مەقسەت قىلغان ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭ ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشقاندا بولدى. «ئەمما، ئاق تاغلىقلارنىڭ ئارقىسىدا، ئۇيغۇرلار رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشنى ئارزۇ قىلىپ تۇرۇۋاتقان چىڭ سۇلالىسى ئۇنى كونترول قىلىپ تۇرسا، ئۇنىڭ ئەكسىچە خوجا جاھان خوجىنىڭ كۆزلىدىن مەلۇمات ۋە ئىسلام دىنىنىڭ مۇستەقىللىقى ئىدى^[15]. ئەمەلىيەتتە بۇ ئۇرۇنغا قالمايلا ئۆز ئىپادىسىنى كۆرسەتتى، 1755-يىلى ئامۇرسانا چىڭ سۇلالىسىدىن كۆزلىگەن مەنپەئەتكە ئېرىشەلمىگەنلىكتىن، ئىلىدا چىڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتەردى، ئىلىدا تۇرۇۋاتقان خوجا جاھان خوجا بۇ ئىسيانغا يېقىندىن ئىشتىراك قىلدى. نەتىجىدە چوڭ-كىچىك خوجىلار، ئاق تاغلىقلارنىڭ سىياسىي ھاكىمىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئارزۇسىغا ۋەكىللىك قىلىپ چىڭ سۇلالىسىنىڭ كونتروللىقىدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل ھاكىمىيەت قۇرۇش ئارزۇسىنى ئوچۇق ئاشكارىلىدى. ئامۇرسانا ئىسيانى چىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن باستۇرۇلغاندىن كېيىن، خوجا جاھان خوجا تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىغا قېچىپ كېلىپ، مۇستەقىل ھاكىمىيەت قۇرۇش ھەرىكىتىنى تېزلەتتى. بىراق بۇرھانىدىن خوجىنىڭ چىڭ ھۆكۈمىتىگە مايىللىقى ۋە يەرلىك بەگ-تۆرىلەرنىڭ ئىككى يۈزلىمچىلىكى ئۇنىڭ كونترول قىلىش كۈچىنى پەقەت قەشقەر ۋە يەركەن بىلەنلا چەكلەپ قويدى. تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى قومۇل، تۇرپان، كۇچا، ئۈچتۇرپان، ئاقسۇ قاتارلىق رايونلاردىكى يەرلىك ھاكىمىيەت بەگ-تۆرىلەرنىڭ^[16] كۆپچىلىكى يەنە بىر قېتىم سىياسىي ۋەزىيەتنى دەڭسەپ كۆرۈپ، ئۆز مەنپەئىتىنى كۆزلەپ،

رايونىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزى قىلىپ بېكىتىپ، 1762 - يىلى ئىلىدا پۈتكۈل شىنجاڭنى ھەربىي - مەمۇرىي ئىدارە قىلىدىغان «ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى» نى تەسىس قىلىپ، ئۇيغۇرلار رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭ رايونىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق يىللاردىن بۇيانقى بۆلۈنۈش ۋەزىيىتىگە خاتىمە بەردى، بۇ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئىنتايىن چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى.

3. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى

يارقاق پۇللارنى تارقاتتى. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلارغا قاراتقان ھۆكۈمرانلىقى جۇڭغارلار دەۋرىدىكىگە سېلىشتۇرغاندا بىرقەدەر ئىلغار ئىدى، لېكىن چىڭ گاۋزۇڭ (چەن لوڭ پادىشاھ) گەرچە جۇڭغارلاردىن ياخشىراق بىر قىسىم تەدبىرلەرنى قوللانغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ خىل تەدبىرلەر ئاساسىي جەھەتتىن يۇقىرى قاتلام سىنىپلارغا پايدىلىق، ئادەتتىكى پۇقرالارغا زىيانلىق ئىدى»^[19]، بۇ دەۋردە ئۇيغۇر خەلقى ھەم يەرلىك بەگلەرگە ئالۋان - سېلىق تاپشۇرۇش مەجبۇرىيىتىنى ھەم چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا سېلىق تاپشۇرۇشتىن ئىبارەت قوش مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالغان ئىدى. بۇ دەۋرنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە يەنى 1884 - يىلى چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭدا مەمۇرىي ئۆلكە تۈزۈمىنى يولغا قويغان ۋاقىتلارغىچە، ئۇيغۇرلار سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتلەردە ئېغىر ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە ئېزىشكە ئۇچراپ كەلدى. شۇڭا كەڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ۋە ئۇنىڭ غالىپلىرى بولغان يەرلىك فېئودال بەگلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي زۇلۇمىغا ۋە مىللىي ئېكسپىلاتاتسىيەسىگە قارشى قوزغىلاڭلىرى، قوراللىق كۈرەشلىرى بىر كۈنمۇ توختاپ قالمايىدى. مەسىلەن: «ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى» قۇرۇلۇپ ئۈچ يىلدىن كېيىن يەنى 1765 - يىلى ئۇچتۇرپان خەلقىنىڭ «جىڭدە يېغىلىقى»، ئۇنىڭدىن ئەللىك يىل كېيىن يەنى 1815 - يىلى قەشقەردە «زىياۋۇدۇن ۋەقەسى»، 1820 - يىلىدىن 1828 - يىلىغىچە «جاھانگىر خوجا يېغىلىقى»، 1847 - يىلىدىن 1857 - يىلىغىچە «يەتتە

چىڭ سۇلالىسى بىلەن مەخپىي ياكى ئاشكارە تىل بىرىكتۈرۈپ، چوڭ - كىچىك خوجىلارغا قارشى سەپتە تۇردى. شۇنىڭ بىلەن چىڭ ھۆكۈمىتى 1757 - يىلى ناھايىتى تېزلا تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى ئامۇرسانا ئىسياننى تىنچىتىپ، 1757 - يىلىدىن 1759 - يىلىغىچە ھەربىي يۈرۈش قىلىپ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنىمۇ تىكلەيدى. چىڭ ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلار رايونىغا ئىستىبداتلىق ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈچۈن، ئىلىنى ئۇيغۇرلار

چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئىلىدا «ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى» نى، ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان «قەشقەر، يەركەن، يېڭىسار، خوتەن، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇچا، پىچان قاتارلىق جايلاردا» ئىش بېجىرگۈچى ئامبال، ياكى «لەشكەر بېشى ئامبال» لارنى تەسىس قىلىپ، ھەرقايسى جايلاردا تۇرۇشلۇق قوشۇنلارغا قوماندانلىق قىلىپ، ئۇيغۇر خەلقىگە قارىتا ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى، بۇ ئىش بېجىرگۈچى ياكى لەشكەر بېشى ئامباللار قەشقەردە تۇرۇشلۇق مەسلىھەتچى ئامبالنىڭ بىر تۇتاش تىزگىنلىشىدە ئىدى، ئىلى جياڭجۈنى بولسا شىنجاڭنىڭ ئەڭ ئالىي قوماندانى ئىدى»^[17]. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بەگلىكلەرنى تەسىس قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ كونكرېت ئىشلىرىنى باشقۇردى^[18]. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلىدىكى ئەنئەنىۋى بەگلىك تۈزۈمىگە قارىتا ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، ۋارىسلىق قىلىشنى تەيىنلەش تۈزۈمىگە ئۆزگەرتتى، بەگلەرنىڭ سىياسىي ھوقۇقىغا چەك قويدى ياكى ئاجىزلاشتۇردى، ئۇيغۇر ھۆكۈمران سىنىپلىرىنى ئۆزىگە رام قىلىش ئۈچۈن، بالدۇر ئىتائەت بىلدۈرگەن، ساداقەت كۆرسەتكەن قومۇل، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىكى فېئودال بەگلەرگە مەرتىۋە بېرىش تۈزۈمى (ۋاڭلىق تۈزۈم) نى يولغا قويۇپ، ئۇلارغا سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتە زور ئىمتىياز ۋە ھوقۇقلارنى بەردى. سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي جەھەتتىكى ئېكسپىلاتاتسىيەسىنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلى، شەكلى ئىچكى رايوندىكىگە ئوخشاش بولغان

ھەزرىت موللامنىڭ تەرجىمىھالى ۋە پائالىيەتلىرى تەسۋىرلەنگەن «تەزكىرەئى ھەزرىت موللام» دېگەن قىسسەنى يازغان؛ مۇھەممەت تۆمۈر قاراقاشى 1893-يىلى تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە مەخدۇم ئەزىمنىڭ ئەۋلادىدىن تارقالغان خوجىلارنىڭ نەسەبنامىسى ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرىگە بېغىشلانغان «تەزكىرەئى تۈررەشاد» دېگەن نەزمى شەكىلدىكى تارىخىي ئەسىرىنى يازغان.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بۇ ئەسەرلەر گەرچە ئەينى دەۋرنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممەتلىك تارىخىي ماتېرىياللار ھېسابلانسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئەينى دەۋر ئۈچۈن ئېيتقاندا دىنىي مەزمۇندىكى ياكى ئىسلام دىنىي مۇھىتىدىكى ئەسەرلەر بولۇپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر تارىخىي ئەسەرلەر ياكى تارىخىي تەزكىرىلەر ئاساسەن مەيدانغا كەلمىگەن. رۇسىيەلىك مەشھۇر تۈركىلوگ ۋ. ۋ. بارتولد مۇشۇ مەزگىلدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى تارىخىي ئەسەرلەر ئۈستىدە توختىلىپ، «18-ئەسىردىن باشلاپ بۇ رايوندا ئەدەبىي تىل تۈركىي تىل بولۇپ كەلدى، لېكىن بەك ماختىغۇدەك ئەسەرلەر مەيدانغا چىقمىدى» دەپ يازىدۇ.^[20]

پەقەت چىڭ سۇلالىسى 1878-يىلى بەدۋۇلەت خانلىقىنى يوقىتىپ، 1884-يىلى شىنجاڭدا مەمۇرىي ئۆلكە تۈزۈمىنى يولغا قويغاندىن كېيىن، ئىلگىرىكىدىن ساۋاق ئېلىپ، بىرقەدەر يۇمشاق سىياسەت يۈرگۈزۈشى نەتىجىسىدە، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتى بىر مەزگىل تىنچ ئىجتىمائىي مۇھىتقا ئېرىشىپ، خەلق بىر قەدەر خاتىرجەم ياشىدى، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات-سەنئەت مەلۇم جەھەتتە ئەسلىگە كېلىش ۋە تەرەققىي قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشتى. لېكىن بۇ خىل ۋەزىيەت ئۇزۇنغا بارمىدى. موللا مۇسا سايرامى ياشىغان دەۋرنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە چىڭ سۇلالىسىنىڭ «مەنسەپدارلىرى يەنە ئىنساپتىن ۋاز كېچىپ، ئادالەت سىياسەتلىرىنى ئۇنتۇغاقلىق تەكچىسىگە ئېلىپ قويۇپ، زۇلۇملارنى لەھزە - لەھزە كۈچەيتتى. بىچارە جاپاكەشلەرنىڭ كۆز ياشلىرى يەنە تۆكۈلۈشكە باشلىدى»^[21].

خوجا يېغىلىقى»، 1857-يىلى «كۇچار دېھقانلار قوزغىلىڭى» يۈز بەردى، يەتتە يىلدىن كېيىن، 1864-يىلى كۇچار، قەشقەر، خوتەن، ئۈرۈمچى، ئىلى قاتارلىق جايلاردا ئۇيغۇر ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەت خەلقلەرنىڭ چىڭ سۇلالىسىگە قارشى زور كۆلەمدىكى قوزغىلىڭى قوزغىلىڭى يۈز بېرىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقى ئۈزۈل-كېسىل بىت-چىت قىلىندى، 1865-يىلىدىن 1878-يىلىغىچە بەدۋۇلەت خانلىقى مەۋجۇت بولدى ۋە باشقىلار.

دېمەك، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، چىڭ ھۆكۈمىتى ۋە يەرلىك فېئودال سىنىپنىڭ كەڭ ئۇيغۇر خەلقى ئۈستىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مىللىي ئېكسپىلاتاتسىيەسى ۋە زۇلۇمى تۈپەيلى ئۇيغۇرلار سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتلەردە قۇللۇق ئاسارىتىدە ئىنتايىن بىچارە ياشاپ كەلگەن ئىدى. شۇڭا بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇرلاردا مەدەنىيەت ئىشلىرىدا، بولۇپمۇ ئۇيغۇر تارىخشۇناسلىقىدا كۆزگە كۆرۈنگەندەك نەتىجىلەر مەيدانغا كەلمىدى. پەقەت ئۆلىمالار، مۇددەرىسلەر، تەزكىرەشۇناسلار بىر قىسىم تەزكىرىلەرنى، جەڭنامىلەرنى، تارىخىي داستانلارنى مەيدانغا كەلتۈردى. مەسىلەن، موللا مۇھەممەت سادىق كاشىغەرىي (1725\1726-1849) مەخدۇم ئەزەم ۋە قەشقەر خوجىلىرىنىڭ تارىخىغا بېغىشلانغان «تەزكىرەئى ئەزىزان» (1768-1769) ناملىق تارىخىي تەزكىرىسىنى يازغان بولسا، خوتەنلىك تارىخچى موللا نىياز (1777 / 1778 - ؟) 1797-يىلى قاراخانىيلار سۇلالىسىدىن يۈسۈپ قادىرخان دەۋرىدە ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن ماۋرائۇننەھىر رايونىدىن كەلگەن ئىمام نەسىردىن باشلىق تۆت ئىمامنىڭ نەسەبنامىسى ۋە خوتەنگە ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىش جەريانىغا بېغىشلانغان «تەزكىرەئى تۆرت ئىمام زەبىھۇللا» دېگەن تارىخىي داستاننى يازغان؛ قاسىمى 1779-يىلى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى ئارىسلانخان ۋە ئۇنىڭ خوتەنگە ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۇرۇشلىرىغا بېغىشلانغان «تەزكىرەئى ئارىسلانخان» دېگەن تارىخىي داستاننى يازغان؛ مۇھەممەت ئابدۇل ئېلى قەشقەرى 1800-يىلى، ئاتۇشنىڭ قوغراققا ياشاپ ئۆتكەن مۆتىۋەر ئالىم

شەخس بولۇپ، ئۇنىڭ «خوتەن تەزكىرىسى» (1894 - يىلى) دېگەن ئەسىرىدىكى پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، «چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتى ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئۇزاق تارىخىي جەرياندا، شىنجاڭدا ياشىغۇچى ھەر مىللەت خەلقى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى ئۈچۈن «جان پۈتۈڭى»، «چوقا بېشى»، «خان پۇلى»، «يەر پۇلى»، «قونالغۇ»، «ئوت پۇلى»، «يايلاق بېجى»، «پۇقرالىق»، «باسقاق - چىرىكلىك»، «ھوجدارلىق» (دەن يىققۇچى ئەمەلدارنىڭ سېلىقى)، «مىراپلىق» (سۇ ھەققى)، «غەللە»، «باچ»، «پالە»، «تاپان ھەققى»، «چاي» ۋە باشقا ناملار بىلەن ئاتالغان 65 تۈرلۈك ئاۋان - سېلىق تۈلەشكە مەجبۇر قىلىنغان. . . ئەنە شۇنىڭغا ئوخشاش قاتمۇ - قات تالان - تاراج قىلىشلار سەۋەبىدىن خەلق تولىمۇ نامراتلىشىپ كەتكەن، ئۈچىسى ئىللىغۇدەك كىيىم، قورسقى تويغۇدەك تائام كۆرمەي، ئات - كالىلار بىلەن بىر ئورۇندا يېتىپ - قوپۇپ، ئىنتايىن كۈلپەتلىك تۇرمۇش كەچۈرگەن»^[23].

4. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تارىخشۇناسلىقى

مۇنچە ئىلغار كىشىلىرى (مەسىلەن، ئەھمەد دانىش، ئاباي قۇنانبايىۋ، توقتوغۇل ساتىلغانوۋ، تۇردى ئاخۇن غەربىي) ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرى، ھىندىستان ۋە رۇسىيەنى كېزىپ چىقتى. بۇ ئەھۋال ئەينى زامان ئۈچۈن ئومۇمىي بولغان ئوتتۇرا ئەسىرچىلىك ئاسارىتىگە قارشى دېموكراتىك پىكىر يېڭىلىقلىرىنى بايقاشقا، نەزەر دائىرىسىنى ئېچىشقا تۈرتكە بولدى»^[25]. بۇ دەۋرنىڭ تارىخىي قايناملىرىدا ئۇيغۇرلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەدەنىي ھاياتى، پەلسەپە ئىدىيەسى، ئەدەبىيات ۋە تارىخ ساھەلىرىدە ئىجابىي ۋە ئىلغار ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلىپ كەلگەن، ئىلغار پىكىرلىك، يېڭىلىق تەرەپدارلىرى بولغان مۇنەۋۋەر ئىلىم ئەھلىلىرى پائالىيەت قىلىپ كەلدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىر قىسىم ئىلىم ئەھلىلىرى قولغا قەلەم ئېلىپ، ئۆزلىرى ھەققىدە، بۇ ئانا تۇپراقتا يۈز بەرگەن ئىنقىلاپ ۋە قان تۆكۈشلەر، خوجا - ئىشانلار، ھۆكۈمران بەگ - تۈرلەر، ئۆز خەلقىنىڭ تارىخىي كېلىپ چىقىشى ۋە تارىخىي تەقدىرى ھەققىدە ئىلگىرىكىدىن چوڭقۇر

چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭ رايونىدىكى بىر يېرىم ئەسىرلىك ھۆكۈمرانلىقىدىن شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ «شىنجاڭ ئۆلكىسىنى قۇرۇشى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ پەقەت شىنجاڭ رايونىدىكى مەمۇرىي تۈزۈلمىسىدىكى ئىسلاھاتى بولۇپ، ئۇ شىنجاڭ جەمئىيىتىنىڭ خاراكتېرىنى ئۆزگەرتەلمىدى ھەم ئۆزگەرتىشمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى»^[22]. بۇ بىر دەۋر يەنىلا كەڭ ئۇيغۇر خەلقى چىڭ سۇلالىسى، چەتئەل جاھانگىرلىكى ۋە ئۇنىڭ غالىپلىرى بولغان يەرلىك فېئودال ھۆكۈمران سىنىپىنىڭ مىللىي ۋە سىنىپىي زۇلۇمنىڭ قوش ئاسارىتىدە سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتلەردە ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە ئېزىشكە ئۇچراپ، ئىنتايىن ئېچىنىشلىق تۇرمۇش كەچۈرگەن دەۋر بولدى. 19 - ئەسىردە ئۆتكەن خوتەنلىك تارىخىي مەھمۇت ئەلەم چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدا يۈرگۈزگەن ھۆكۈمرانلىقىنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن تارىخىي

ئۇيغۇرلار ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ تارىخى ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، مىللىي مەدەنىيىتى ۋە مىللىي تىل - يېزىقىنى قوغداپ ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىپ، داۋاملىق تەرەققىي قىلدۇرۇپ كەلدى. بولۇپمۇ ئەپيۇن ئۇرۇشى ۋە تەيپىڭ تىيەنگو ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە، 1864 - يىلىدىن 1878 - يىلىغىچە يۈز بەرگەن بىر قاتار سىياسىي داۋالغۇشلار ۋە قوراللىق قوزغىلاڭلارنىڭ نەتىجىسىدە «بۇ دەۋرنىڭ ئىدىئولوگىيە جەھەتتىكى ئورتاقلىقى ئۇيغۇرلاردا دېموكراتىك پىكىر ئېقىمىنىڭ شەكىللەنگەنلىكى، ئۇنىڭ فېئوداللىق ئەنئەنىۋى قاراشلارغا قارشى دەسلەپكى كۈرۈش سەھنىسىگە چىققانلىقىدىن ئىبارەت بولدى. بۇ دەۋردە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا دېموكراتىك پىكىر ئېقىمىنىڭ دەسلەپكى ئىپادىسى سۈپىتىدە ئويغىنىش - مەرپەتچىلىك ئىدىيەلىرى شەكىللەندى. ئىچكى ئۆلكىلەردىن سۈرگۈن قىلىنغان خۇڭ لياڭجى، لىن زېشۈي قاتارلىقلارنىڭ جاھانگىرلىك ۋە چىڭ سۇلالىسىگە قارشى دېموكراتىك روھى شىنجاڭدا مۇئەييەن تەسىر پەيدا قىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىر

فىرانسۇزچە، شىۋىتچە توم-توم ئەسەرلەر بارلىققا كېلىپ، خەلقئارادا «ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىلمى» مەيدانغا كەلگەنىدى. ئۇيغۇرلار ياۋروپادىكى زامانىۋىلىشىش دولقۇنىنىڭ، ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيادىكى ئويغىنىش ھەرىكەتلىرىنىڭ، ئەنگىلىيە، رۇسىيەلەرنىڭ شىنجاڭغا سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە سىڭىپ كىرىشى جەريانىدا يۈز بەرگەن غىدىقلاشلارنىڭ تۈرتكىسى ۋە «ئەيپىڭ تىيەنگو ھەرىكىتى»، «ئەجنەبىيلىك ھەرىكىتى»، «ۋۇشۋىللىرىدىكى يېڭىلىققا كۆچۈش» قاتارلىق ئىچكى رايونلاردا يۈز بەرگەن ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيەۋى پىكىر ئېقىمىنىڭ تەسىرىدە ئۆز ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئىلگىرىكىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ھەرخىل قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، يول ئېچىپ ئىلگىرىلەپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئىمكانىيەتلەرنىڭ بارىچە كاپالەتلىك قىلىپ كەلدى. نەتىجىدە شۇ دەۋردىكى بىر قىسىم ۋەتەنپەرۋەر، خەلقپەرۋەر تارىخچىلار، مۇتەپەككۇرلار، مۇددەرىسلەر، يازغۇچىلار ئىلگىرىكى دەۋرلەردىن پەرقلىق ھالدا ئۆزلىرى ۋە ئۆز تارىخى ئۈستىدە قېتىرقىنىپ ئىزدىنىپ ئۆز دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى دەۋرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت، ئىجتىمائىي، تارىخىي مەسىلىلىرى توغرىسىدا كۆپلىگەن تارىخىي ئەسەر، تەزكىرە، قىسسە، داستان ياكى ۋاقىئەنامەلەرنى مەيدانغا كەلتۈرۈپ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرى ئۇيغۇر تارىخشۇناسلىقىنىڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان مەزىرىسىنى نامايان قىلىپ بەردى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە مۇھىملىرىدىن تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ: تارىخشۇناس، ئالىم، مۇھەممەت سادىق كاشىغەرى (1724-1849) چىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ كېيىنكى باسقۇچىدا داۋاملىق تارىخ تەتقىقاتى ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، مەخدۇم ئەزەم، ئاپپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ تارىخىغا بېغىشلانغان «تەزكىرەئىي خوجاكان» دېگەن ئەسىرىنى، 1844- يىلى تۇرپاندىكى ئەسھابۇلكەھنى مازىرىنىڭ تارىخى ۋە ئۇ ھەقتىكى دەلىلشۇناسلىق ئەسىرى «تەزكىرەئىي ئەسھابۇلكەھنى» ناملىق تارىخىي تەزكىرىسىنى، 1846- يىلى ئەرەپ تارىخچىسى

ئويلىنىدىغان ۋە مۇلاھىزە يۈرگۈزىدىغان بولدى. بۇ دەۋردىكى ئەسەرلەرنىڭ ئىلگىرىكى دەۋردىكىدىن ئالاھىدىلىكى شۇكى، بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ زور كۆپچىلىك ئەسەرلىرى چاغاتاي يېزىقىدا يېزىلدى. يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭنىڭ تارىخى، جۇغراپىيەسى ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر ئەرەبچە، پارىسچە تارىخىي ئەسەرلەرنى، تەزكىرە-قىسسەلەرنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىش دولقۇنى بارلىققا كەلدى. بۇنىڭ بىلەن تارىخ، ئەدەبىيات، كالام-دەستۇر، تېبابەتچىلىك، يېزا ئىگىلىكى ۋە ئىلمىي نۇجۇمغا ئائىت نۇرغۇن كىتابلار بارلىققا كەلدى. بۇ ھەقتە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ شىنجاڭدىكى سىياسىي ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئېھتىياجىنى چىقىش قىلىپ تۈزگەن «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» ناملىق ئەسەردە: «مۇسۇلمانلارنىڭ^[26] تارىخ» دەپ ئاتىلىدىغان كىتابى ئىچكى ئۆلكىلەردىكى تارىخ كىتابلىرىغا ئوخشىشىدۇ، ئوقۇش كىتابى «ئېلىپبە» دەپ ئاتىلىدۇ، دىنى كىتابى «قۇرئان» دەپ ئاتىلىدۇ، تېبابەتچىلىك كىتابى «تېۋىپ كىتابى»، يېزا ئىگىلىكى توغرىسىدىكى كىتاب «رىسالە» دەپ ئاتىلىدۇ، پالچىلىق كىتابى «رۇزنامە» دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا بىرقانچە يۈز خىل كىتابلىرى بار^[27] دېيىلگەن. «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن-ئالغىغانلىرىم» ناملىق كىتابىنىڭ 7-جىلدىدىمۇ: «مۇسۇلمانلار يېزىقىدا يېزىلغان تىببىي كىتاب، پالنامە، ئاب-ھاۋاغا ئائىت كىتابلار، بۇرۇنقى دورىلار خاتىرىلەنگەن كىتابلار، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ جۇغراپىيەلىك ئەھۋالى خاتىرىلەنگەن كىتابلار بار» دېيىلگەن.

دېمەك، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ كېيىنكى دەۋرلىرىدە، ئۇيغۇرلار گەرچە ياۋروپادا يۈز بەرگەن سانائەتلىشىش ۋە زامانىۋىيلىشىشتىن تولمۇ يىراق تۇرىمۇ، ياۋروپا ۋە شىمالدىكى قوشنىسى رۇسىيەلەردە ئاللىقاچان ئۇلار ئۈستىدە تەتقىقاتلار قانات يېيىپ، مەدەنىيەت مىراسلىرى، تارىخىي خارابە ئىزلىرى، دىنىي ئېتىقادى، تارىخىي كېلىپ چىقىشى، مەدەنىيەت-سەنئىتى، تىل-يېزىقى، ئۆرپ-ئادىتى، ئىگىلىك فورماتىسىيەسى ۋە تۇرمۇش ئادىتى قاتارلىق ساھەلىرى ھەققىدە رۇسچە، ئىنگلىزچە، نېمىسچە،

تەبىرىنىڭ دۇنيا تارىخى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى بايان قىلىنغان توت توملۇق «تاۋارىخى تەبەرى» دېگەن ئەسىرىگە ئاساسەن «تارىخى ئىسكەندىرىيە ۋە تاجىنامەنى شاھى»^[28] دېگەن ئەسىرىنى يېزىپ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرى ئۇيغۇر تارىخشۇناسلىقىنىڭ يېڭى بىر دەۋرگە يۈزلەنگەنلىكىدىن دېرەك بەردى. خوتەنلىك مۇزىكانت، مۇزىكا تارىخى تەتقىقاتچىسى موللا ئىسمەتۇللا بىننى نېمەتۇللا (مۆجىزى) 1854 - يىلى، قەدىمكى تارىخىي مەنبەلەردىن ئىشەنچلىك دەلىل - ئىسپاتلارنى توپلاپ، قاراخانىيلار سۇلالىسىدىن تاكى سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىگىچە بولغان ئۇيغۇر مۇقامى، مۇقامچىلىرى ۋە چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا بېغىشلانغان «تاۋارىخى مۇسقىيۇن» دېگەن ئەسىرىنى يېزىپ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرى ئۇيغۇر تارىخشۇناسلىقىنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتتى؛ تۇردى نازىم (تۇردۇش ئاخۇن) غەربىي (1802-1862) 1841 - يىلى ئىككى بۆلۈم، 13 بابتىن تەركىب تاپقان «كىتابى غەرب» دېگەن ئەسىرىنى يېزىپ، ئەسەرنىڭ بىرىنچى بۆلۈمىدە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر رايونىدىكى 32 خىل قول سانائەتنىڭ ئەھۋالىنى، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ۋە ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا تۇتقان ئورنىنى نەزەم شەكىلدە بايان قىلىپ بەردى^[29]. بۇ ئەسەر نۆۋەتتە 19 - ئەسىر ئۇيغۇر قول سانائىتىنى تەتقىق قىلىشىمىز ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى يېزا ئىگىلىكى، ئىجتىمائىي ئىقتىسادنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممەتلىك تارىخىي ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ؛ موللا ئابدۇغاپپار 1847 - ، 1848 - يىللىرىدىكى يەرگەن ھۆكۈمرانى باھادىرخانغا قارشى كۆتۈرۈلگەن ئاتۇش خەلقنىڭ قوزغىلىڭى تەسۋىرلەنگەن «زەپەرنامە شاھ باھادىرخان» دېگەن ئەسىرىنى يازدى؛ تارىخچى موللا شاكىر (1805-1870) 1866 - يىللىرى، 1864 - يىلىدىكى كۇچا دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ تەپسىلاتىغا بېغىشلانغان «زەپەرنامە» دېگەن ئەسىرىنى يازدى، تارىخچى مۇغەنى 1875 - 1876 - يىللىرى شۇنداقلا 1864 - يىلىدىن 1878 - يىللىرىغىچە داۋاملاشقان جەنۇبىي شىنجاڭ دېھقانلىرىنىڭ چىڭ سۇلالىسىگە قارشى قوزغىلاڭلىرى تەسۋىرلەنگەن «زەپەرنامە» دېگەن

ئەسىرىنى يازدى؛ تارىخچى موللا ھاجى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ سۇلتانلىرىدىن سۇتۇق، ھەسەن، شەھىد ئارسلانخان، يۈسۈپ قەدىرخان قاتارلىقلارنىڭ ۋە توت ئىمامنىڭ قەشقەرگە كېلىپ، خوتەندە ئىسلامنى تارقىتىش ئۈچۈن قىلغان ئىش - پائالىيەتلىرى ۋە جەڭلىرى تەسۋىرلەنگەن «تەزكىرە تۇل بۇغراخان» دېگەن ئەسىرى بىلەن «جەڭنامە ھەزرىتى روسۇل ئەلەيھۇسالام» دېگەن ئەسىرىنى يازدى؛ 1876 - يىلى تارىخچى موللا بلال بىننى موللا يۈسۈپ (1824-1899) 1864 - يىلىدىكى ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە شۇ ئاساستا ۋۇجۇدقا كەلگەن ئىلى سۇلتانلىقى تارىخىغا بېغىشلىغان «كىتابۇلغازات دەرەمۈلكى چىن» (چىن مەملىكىتىدىكى مۇقەددەس جەڭ) دېگەن ئەسىرىنى، موللا ياقۇپ ئومەر ئوغلى 1883 - يىلى «تەزكىرە تۇل ھىدايەت» دېگەن ئەسىرىنى، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە خوتەنلىك تارىخچى مەھمۇت ئەلەم 1894 - يىلى «خوتەن تەزكىرىسى» دېگەن ئەسىرىنى، موللا مىرسالھ قەشقەرى «چىڭگىزنامە» (تارىخىي قەشقەر) دېگەن ئەسىرىنى، ھاجى يۈسۈپ 1907 - يىلى «جەمئىيىتىل تارىخ» دېگەن ئەسىرىنى، يېقىنقى زامان مەشھۇر ئۇيغۇر تارىخى ئالىمى موللا مۇسا سايرامى 1885 - يىلى «تەزكىرە تۇلەۋلىيا»، 1898 - يىلى «دەر بەيەنى ئەسھابۇلكەھىن»، 1903 - يىلى «تارىخى ئەمىنىيە»، 1908 - يىلى «تارىخى ھەمىدىيە» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى يېزىپ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرى ئۇيغۇر تارىخشۇناسلىقىنىڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان مەنزىرىسىگە ۋەكىللىك قىلدى، شۇنداقلا يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تارىخچىلىرى ئىچىدە تۇنجى بولۇپ تارىخ دېگەن نېمە، ئۇ نېمىنى تەتقىق قىلىدۇ، ئۇنىڭ تەتقىقات ئۇسۇلى قانداق، ئۇ قانداق ئىجتىمائىي ئەھمىيەتكە ۋە رولغا ئىگە دېگەن مەسىلىلەرگە بىرقەدەر تولۇق ۋە ئىلمى جاۋاب بېرىپ، 19 - ئەسىر ئۇيغۇر تارىخشۇناسلىقىنى 20 - ئەسىرگە ئۇلاپ بەردى.

بۇ دەۋردە يەنە نۇرغۇنلىغان ئەرەبچە، پارسچە ئەسەرلەرمۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىندى. مەسىلەن: بىناقتىنىڭ پارسچە «تارىخى بىناقت» ناملىق ئەسىرى «تارىخى غەزەۋى» دېگەن نام بىلەن تەرجىمە قىلىنغان؛ قەشقەرلىك موللا مۇھەممەت

يانتىش، خوجا-بەگلەرنىڭ سىياسىي ۋە دىنىي پائالىيەتلىرىنىلا ئەمەس، بەلكى يەنە ئاۋام خەلقنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى، ئىجتىمائىي مەسىلىلىرىگىمۇ ئېتىبار بىلەن قاراشتەك يېڭىچە يېقىنقى زامان تارىخشۇناسلىقىمۇ تەدرىجىي شەكىللەنىۋاتقان دەۋرنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ياپۇنىيەلىك تارىخىي ھۆججەت شۇناس خامادا ماسامى (Hamada Masami) چىڭ سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلاردىكى بۇ خىل يېڭى تارىخشۇناسلىق ھەققىدە توختىلىپ: «ئىلگىرى ئۆزلىرىنىڭ تارىخى ھەققىدە ناھايىتى ئاز خاتىرىلەرنى يازغان تۈرك سىستېمىسىدىكى بۇ يەرلىك ئاھالىلەر، بۇ دەۋردە بىردىنلا خېلىلا كۆپ ساندىكى خاتىرىلەرنى يېزىپ قالدۇردى، بۇ خاتىرىلەردە يۈز بەرگەن ھادىسىلەرنىڭ تەپسىلاتى يېزىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدىغىنى شۇكى، بۇرۇندىن تارتىپ كىشىلەرگە ئانچە ئېنىق بولمىغان ئەنئەنىۋى جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي فورماتىسىيەسىمۇ يېزىلىپ، بەزىدە ئۇ يەردىكى مەنىۋى تۇرمۇشنىڭ بىر قىسىم تەرەپلىرىنىمۇ كۆز ئالدىمىزدا نامايان قىلىپ بەردى»^[31] دەپ ئۆزىنىڭ ھەيران قالغانلىقىنى يازغان.

دېمەك، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ كېيىنكى مەزگىلى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزى ھەققىدە كۆپ ئويلىغان بىر دەۋرى بولدى، شۇڭا ئىلگىرىكى دەۋرلەردە ئانچە كۆپ تارىخنامىلەرنى يازمىغان بۇ خەلق بۇ دەۋردە ناھايىتى كۆپ تارىخىي ئەسەرلەرنى بارلىققا كەلتۈردى، بۇ ئە 19- ئەسىردە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە يۈز بەرگەن سىياسىي داۋالغۇشلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى. يەنە شۇنى ئالاھىدە دېيىشكە توغرا كېلىدۇكى، بۇ دەۋردە يېزىلغان مەيلى تارىخىي ئەسەرلەر بولسۇن ياكى ئەدەبىي ئەسەرلەر بولسۇن ئاساسەن ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان. ئەرەب ياكى پارىس تىلىدا ئەسەر يېزىش ئۇيغۇر ئەدىبلىرى تەرىپىدىن تەدرىجىي تاشلىنىپ قالغان. بۇنىڭدىن بىلىۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇ بىر ئەسىر ئۇيغۇر تارىخى ئۈچۈن ئېيتقاندا ھەقىقىي تارىخشۇناسلىق ئەسىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تۆمۈرى خاكسار 15- ئەسىردە ئۆتكەن پارىس ئەدەبىياتچىسى مەۋلانە ھۆسەين بىننى ئەلۋائىزكا شىفىنىڭ «مۇخسەندى» ناملىق ئەسىرىنى تەرجىمە قىلغان؛ يەركەنلىك مىرپازىل موللا كىچىك 15- ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر پارىس تارىخچىسى خاۋەندى شاھ مىر خۇتەندى يازغان دۇنيا تارىخىغا بېغىشلانغان «گۈلىستان» نى تەرجىمە قىلغان؛ 14- ئەسىردە رابغۇزى تەرىپىدىن پارىسچە يېزىلغان «قىسسەسۇل ئەنبىيا» پوسكاملىق موللا ئابدۇشۈكۈر تەرىپىدىن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان، يەركەنلىك موللا يۈسۈپ ياركەندى پارىس شائىرى ئابدۇراھمان جامىينىڭ «يۈسۈپ-زۈلەيخا» داستانىنى تەرجىمە قىلغان، ئۇنىڭدىن باشقا 1541- يىلىدىن 1546- يىلىغىچە مەشھۇر ئۇيغۇر تارىخچىسى مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر تەرىپىدىن پارىس تىلىدا يېزىلغان «تارىخى رەشىدىي» مۇ دەسلەپتە مۇھەممەت سادىق قەشقەرى تەرىپىدىن، كېيىن يەنە 1847- يىلى مۇھەممەت نىياز بىننى ئابدۇغۇپۇر بەگ تەرىپىدىن خوتەندە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان^[30]، پارىس يازغۇچىسى فىردەۋسنىڭ «شاھنامە» دېگەن تارىخىي داستانى يەركەنلىك پازىل ھاشىم ياركەندى تەرىپىدىن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان، ئەرەبلەرنىڭ داڭلىق ئەسىرى «مىڭ بىر كېچە» ئاقسۇلۇق مۇھەممەت ئابدۇللاخان تەرىپىدىن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.

يۇقىرىقى ئۇيغۇر تارىخچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى، تەرجىمە ئەسەرلىرى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىكى ئۇيغۇر تارىخشۇناسلىقىنىڭ ئىلگىرىكى ھەرقانداق دەۋرىدىكىدىن كۆپ تەرەققىي قىلغانلىقىنى، تارىخچىلار قوشۇنىنىڭمۇ ئىلگىرىكى دەۋرىدىكىدىن كۆپ زورايغانلىقىنى، تارىخىي ئەسەرلەرنىڭمۇ ئىلگىرىكى ھەرقانداق دەۋرىدىكىدىن كۆپ مەيدانغا كەلگەنلىكىنى، تارىخشۇناسلىق قارىشى، تارىخشۇناسلىق تەتقىقات مېتودولوگىيەسى ۋە تارىخشۇناسلىق ئىدىيەسىدە ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلىش بىلەن بىرگە يېڭىلىق

ئىزاھاتلار

[1] 瞿林东著：《中国史学史纲》，北京出版社，1999年，第89页，第94页。

- [2] [6] [9] [21] موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ئەمىنىيە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 - يىلى، 124، 130، 131، 132، 635 - بەت.
- [3] 魏良弢: 《叶尔羌汗国史纲》，黑龙江教育出版社，1994年，第一章，导言。
- [4] [20] ۋ. ۋ. بارتولد (روسىيە): «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخى توغرىسىدا ئون ئىككى لېكسىيە» (ئۇيغۇر سايرانى تەرجىمىسى)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2010 - يىلى، 373، 374 - بەت.
- [5] ۋ. ۋ. كورويانتكىن: «قەشقەرىيە» (ھەكمە ئەرشىدىن تەرجىمىسى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى، 145، 148 - بەتلەر.
- [29] [7] ليۇ جىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى» بىرىنچى قىسىم (2)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىلى، 821، 1080 - بەت.
- [8] 佐口透著 (日)，凌颂纯译: 《18.19世纪新疆社会史研究》，新疆人民出版社，1983年，第1页。
- [10] گاۋنن ھامبىلى (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2008 - يىلى، 253 - بەت.
- [11] (日本) 佐口透: 《18.19世纪新疆社会史研究》，上，凌颂纯译，新疆人民出版社，1983年，第31页。
- [12] 周一良主编: 《清朝简史》，福建人民出版社，1997年，第52页。
- [13] 《平定准噶尔方略》前编卷32 (参见《维吾尔族简史》编写组:《维吾尔族简史》，新疆人民出版社，1989年，第172-173页)
- [14] (日) 佐口透著，凌松纯译: 《18.19世纪新疆社会史研究》，新疆人民出版社，1983年，第38页。
- [15] (日) 佐口透著，凌松纯译: 《18.19世纪新疆社会史研究》，新疆人民出版社，1983年，第38页。
- [16] مەسلەن: قومۇلدىكى يۈسۈپ، لۈكچۈندىكى ئىمىن خوجا ئاتا-بالا، كۇچاردىكى مىرزا ھۈدى، ئۇچتۇرپاندىكى خوجەسەبەگلەر چىڭ سۇلالىسىنىڭ چوڭ - كىچىك خوجىلارنى يوقىتىش ئۇرۇشىدىكى يەرلىك مىللەتتىن بولغان ئاساسلىق ئىتتىپاقچىلىرى ئىدى.
- [17] 冯家昇、程溯洛、穆广文编著:《维吾尔族史料简编》下册，民族出版社，1981年，第268页。
- [18] 周一良主编:《清朝简史》，福建人民出版社，1997年，第59页。
- [19] 冯家昇、程溯洛、穆广文编著:《维吾尔族史料简编》下册，民族出版社，1981年，第282页。
- [22] 新疆社会科学院民族研究所:《新疆简史》第2册，新疆人民出版社，1980年，第251页
- [23] ۋاھىتجان غۇبۇر، ئەسقەر ھۈسەين: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تىزىملىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىلى، 1020 - 1021 - بەتلەر.
- [24] «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» نى يېزىش گۇرۇپپىسى: «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىلى، 385 - بەت.
- [25] ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەدئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى (ئومۇمىي بايان)»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 - يىلى، 329 - 330 - بەت.
- [26] چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭ بولۇپمۇ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلار «خۇيىۋ» (回部) ياكى «خۇيىجاڭ» (回疆) دەپمۇ ئاتىلاتتى، بۇ قەدىمكى خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا قەدىمكى ئۇيغۇرلارنى «خۇيىخې» (回纥) ياكى «خۇيىگۇ» (回鹘) دەپ ئاتىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى.
- [27] 《维吾尔族简史》编写组:《维吾尔族简史》，新疆人民出版社，1989年，第190页。
- [28] ئاپتونۇمنىڭ بۇ ئەسەرنى يېزىشىغا ئەينى دەۋردىكى قەشقەر ھۆكۈمرانلىرىدىن يۈنۈس تاجىبەگ بىننى ئىسكەندەر بەگ تەشەببۇسچى بولغانلىقتىن، ئەسەرنىڭ نامى ئۇنىڭ نامى بىلەن «تارىخى ئىسكەندەرىيە ۋە تاجىنامەنىي شەھى» دەپ ئاتالغان.
- [30] 热扎克·买提尼亚孜主编:《西域翻译史》，新疆大学出版社，1994年，第229页。
- [31] (日) 滨田正美:《19世纪维吾尔历史文献导言》，《世界民族》，1985年，第6期，第40页。

جاۋابكار مۇھەررىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

تۈركىيەنىڭ ھازىرقى زامان تەرەققىيات يولى ھەققىدە*

زۇلھايات ئىسمائىل

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى سىياسىي ۋە ئاممىۋى باشقۇرۇش ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە جۇڭگو بىلەن تۈركىيەنىڭ ھەر قايسى ساھەلەردىكى ئەمەلىي ھەمكارلىق ئالاقىسىنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇشنى چۆرىدىگەن ھالدا تۈركىيەنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، مائارىپ، تىل-يېزىق، ئىجتىمائىي تۇرمۇش قاتارلىق ساھەلەردە ئېلىپ بارغان دىندىن خالىيلاشتۇرۇش ئىسلاھاتى جەھەتتىكى ئەھۋاللار بىرقەدەر ئەتراپلىق يورۇتۇپ بېرىلىدۇ.

摘要: 该论文围绕着加强中国与土耳其各界实际合作交往, 比较全面地阐述了土耳其的主要情况以及社会, 经济, 教育, 语言文字与社会生活方面所进行的世俗化改革。

Abstract: This article discusses on more strengthen the practically cooperate between China and Turkey in every fields, lights up more comprehensive the main condition and the secularization reform at the field of society, economy, education, language, and social life of Turkey.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: D73

1. جۇڭگو بىلەن تۈركىيەنىڭ ھەر قايسى ساھەلەردىكى ھەمكارلىق تەرەققىياتى

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، جۇڭگو-تۈركىيەنىڭ ئالاقىسى كۈچىيىپ، ئىككى تەرەپنىڭ سودا، مەدەنىيەت، مائارىپ قاتارلىق ساھەلەردىكى ئەمەلىي ھەمكارلىقى ئىلگىرى سۈرۈلدى. جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى ئىككى دۆلەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا يۈكسەك كۆڭۈل بۆلدى، ئىككى دۆلەتنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبەرلىرىنىڭ دوستانە باردى-كەلدىسى تېخىمۇ قويۇقلاشتى. مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ سابىق رەئىسى جيا چىڭلىن 2008-يىلى تۈركىيەدە دوستانە زىيارەتتە بولدى. 2009-يىلى تۈركىيە زۇڭتۇڭى ئابدۇللا گۈل دۆلەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى شى جىنپىڭنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، دۆلىتىمىزدە دۆلەت ئىشلىرى زىيارىتىدە بولدى ھەم سودا سۆھبىتىگە قاتناشتى. 2010-يىلى 9-ئايدا، جۇڭگو خەلق

جۇڭگو بىلەن تۈركىيەنىڭ ئالاقىسى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە، تارىخ نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، «قەدىمكى يىپەك يولى» جۇڭگو بىلەن تۈركىيەنى باغلاپ تۇرىدىغان مۇھىم يول بولۇپ كەلگەن. «قەدىمكى يىپەك يولى» جۇڭگونىڭ قەدىمكى پايتەختى چاڭئەن (بۈگۈنكى شىئەن) بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا، ھازىرقى ئىران ۋە ئىستانبۇلنى تۇتاشتۇرۇپ كەلگەن. ئىستانبۇل «قەدىمكى يىپەك يولى» نىڭ غەربتىكى ئاخىرقى نۇقتىسى، شۇنداقلا شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تۈگۈنى بولغان. 1971-يىلى 8-ئايدا، جۇڭگو بىلەن تۈركىيە دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورناتقاندىن بېرى، ئىككى دۆلەت مۇناسىۋىتىنىڭ تەرەققىياتى ئوڭۇشلۇق راۋاجلىنىپ، ھەر ساھەدىكى ئالاقە-ھەمكارلىق تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتى.

*بۇ ماقالە 2013-يىلى 3-ئاينىڭ 10-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

بۇ ماقالە ئاپتونوم رايوندىكى نۇقتىلىق ئالىي مەكتەپلەر ئىجتىمائىي پەن-تەتقىقات بازىسى «ئوتتۇرا ئاسىيا گىيۇپولېتىكا تەتقىقات مەركىزى» خېرىدار چاقىرغان چوڭ تۈر «تۈركى تىللىق دۆلەتلەرنىڭ مىللەت دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇش سىياسىتى توغرىسىدا تەتقىقات» (تۈر نومۇرى: 12XJRCGA0003) نىڭ - تۈركىيە توغرىسىدىكى باسقۇچلۇق نەتىجىسى.

ئاپتور: زۇلھايات ئىسمائىل (1978-يىلى 11-ئايدا تۇغۇلغان)، دوكتېنت، دوكتور، جەمئىيەتشۇناسلىق ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

چوقۇم گەۋدىلىك تۆھپە قوشىدۇ. تۈركىيە جۇمھۇرىيەتچىلەر خەلق پارتىيەسى بىر جۇڭگو سياستىگە ئەمەل قىلىشتا چىڭ تۇرۇپ، جۇڭگونىڭ دۆلەتنىڭ بىرلىكى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغدىغانلىقىنى قوللايدۇ. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى بىلەن بولغان ئالاقە ۋە ھەمكارلىقىنى يەنىمۇ كۈچەيتىدۇ. تۈركىيە بىلەن جۇڭگونىڭ ھەرقايسى ساھەلەردىكى ھەمكارلىقى ۋە ئالاقىسىنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئورتاق تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈشنى ئۈمىد قىلىمەن دېدى. 18- يانۋار چۈشتىن بۇرۇن تۈركىيە جۇمھۇرىيەتچىلەر خەلق پارتىيەسىنىڭ رەئىسى كامال قىلىچ ئوغلى ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنى زىيارەت قىلدى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى رەئىسى كامال قىلىچ ئوغلىغا پەخىرىي دوكتورلۇق ئۇنۋانى بەردى.

جۇڭگو سودا مىنىستىرلىقىنىڭ ئىستاتىستىكىسىغا ئاساسلانغاندا، جۇڭگو-تۈركىيە ئىككى تەرەپنىڭ سودا سوممىسى 2009- يىلى 10 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىغا، 2010- يىلى 15 مىليارد 100 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا، 2011- يىلى 18 مىليارد 740 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتكەن بولۇپ، جۇڭگو تۈركىيەنىڭ بىرىنچى چوڭ ئىمپورت دۆلىتى بولۇپ قالدى. تۈركىيە جۇڭگونىڭ گېرمانىيە، رۇسىيەدىن كېيىنكى ئۈچىنچى سودا شېرىكىگە ئايلاندى. 2011- يىلى تۈركىيەگە ساياھەتكە بارغان جۇڭگولۇق ساياھەتچىلەر 100 مىڭ ئادەم قېتىمدىن ئېشىپ كەتتى، بۇ 2009- يىلىدىكىگە سېلىشتۇرغاندا %66 ئېشىپ، تۈركىيە جۇڭگونىڭ مۇھىم ساياھەت دۆلىتى بولۇپ قالدى.

جۇڭگو- تۈركىيە دۆلەتلىرىنىڭ ئىستراتېگىيەلىك ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىلغاندىن كېيىن، پائال كېڭىشىپ ئىقتىساد-سودا ھەمكارلىقىنىڭ ئوتتۇرا، ئۇزاق مەزگىللىك پىلانىنى تۈزدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جۇڭگو بىلەن تۈركىيەدىن ئىبارەت ئىككى دۆلەتنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى بارغانسېرى كۈچەيدى، ئىككى دۆلەت ھۆكۈمىتى 2012- يىلى بىلەن 2013- يىلىنى جۇڭگو-تۈركىيە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش يىلى قىلىپ بېكىتىپ، ئىككى دۆلەتنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ۋە ھەمكارلىقىنىڭ دوستانە تەرەققىياتىنى

ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ ھاۋا ئارمىيەسى تەكلىپىگە بىنائەن تۈركىيەدە ئۆتكۈزۈلگەن بىرلەشمە مائۇپىرغا قاتناشتى. شۇ يىلى 10- ئايدا زۇڭلى ۋېن جىياۋ تۈركىيەدە رەسمىي زىيارەتتە بولۇپ، كۆپ تۈرلەر بويىچە ھەمكارلىق كېلىشىمى ئىمزالىدى. 2012- يىلى 2- ئايدا دۆلەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى شى جىنپىڭ تۈركىيە زۇڭتۇڭى ئابدۇللا گۈلنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، تۈركىيەدە رەسمىي زىيارەتتە بولۇپ، جۇڭگو- تۈركىيە سودا ھەمكارلىق كېلىشىمىگە ئىمزا قويدى. 4- ئايدا گوۋۇيۈەن زۇڭلىسى ۋېن جىياۋنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن تۈركىيە زۇڭلىسى ئەردوئان 8- ئاپرىلدىن 11- ئاپرىلغىچە ئېلىمىزدە رەسمىي زىيارەتتە بولدى. ئەردوئان بۇ قېتىمقى زىيارىتىدە تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئىككى نەپەر مۇئاۋىن زۇڭلىسى، دىپلوماتىيە مىنىستىرى، ئىقتىساد مىنىستىرى، مەدەنىيەت-ساياھەت مىنىستىرى، قاتناش مىنىستىرى، ئېنېرگىيە ۋە تەبىئىي بايلىق مىنىستىرى قاتارلىق مۇھىم ئەربابلىرىنى بىللە ئېلىپ كەلدى. زىيارەت مەزگىلىدە ئىككى دۆلەت «يادرو-ئېنېرگىيە ھەمكارلىق كېلىشىمى» ئىمزالىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئىككى تەرەپ يەنە بىر قاتار سودا كېلىشىملىرىنى ئىمزالىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، زۇڭلى ئەردوئان «تۈركىيە ھۆكۈمىتى بىر جۇڭگو سياستىدە چىڭ تۇرىدۇ، جۇڭگونىڭ خەلقئارا ۋە رايون مەسىلىسىگە تۇتقان پوزىتسىيەسىگە ھۆرمەت قىلىدۇ، جۇڭگو بىلەن بولغان ئالاقە ۋە ھەمكارلىقنى داۋاملىق كۈچەيتىشنى خالايدۇ» دېدى. 2013- يىلى 18- يانۋار تۈركىيە جۇمھۇرىيەتچىلەر خەلق پارتىيەسىنىڭ رەئىسى كامال قىلىچ ئوغلى ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى جۇڭگو شىنجاڭدا زىيارەتتە بولدى. ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بىيۇرۇسىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ شۇجىسى جاڭ چۈنشەن 18- يانۋار ئۈرۈمچىدە جۇڭگو شىنجاڭدا زىيارەتتە بولۇۋاتقان تۈركىيە جۇمھۇرىيەتچىلەر خەلق پارتىيەسىنىڭ رەئىسى كامال قىلىچ ئوغلى ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى بىلەن كۆرۈشتى. كۆرۈشۈشتە كامال قىلىچ ئوغلى جۇڭگو ۋە جۇڭگو شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىكەن، جۇڭگو رايون ۋە دۇنيا تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن

(تۇدۇڭخابا رايونى) بىلەن تۈركىيەنىڭ ئۇيغۇر سودا-سانائەتچىلەر جەمئىيىتى ئىستراتېگىيەلىك ھەمكارلىق كېلىشىمى ئىمزا ئالدى، ئىككى تەرەپ ئۆز-ئارا تۈركىيە سانائەت باغچا رايونى قۇرۇشنى پىلانلىدى. مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش جەھەتتە، شىنجاڭ ئوپېرا ئۆمىكى كۆپ قېتىم تۈركىيەگە بېرىپ ئويۇن قويدى. 2011-يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇرچە «جۇڭگو كىلاسسىك ئەدەبىياتى نادىر ئەسەرلىرى» نى تۈركچىگە تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىش ھەمكارلىق تۈرىگە ئىمزا قويۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى، بۇ ھەمكارلىق تۈرى ئارقىلىق جۇڭگونىڭ «قىزىل راۋاقتىكى چۈش»، «ئۈچ پادىشاھلىق ھەققىدە قىسسە» قاتارلىق داڭلىق قەدىمكى ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى تۈركىيە خەلقىگە تونۇشتۇرۇپ، ئىككى دۆلەت خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا پۇختا قەدەم بېسىلدى.

2. ئېچىۋېتىلگەن، كۆپ مەنبەلىك، سىغدۇرۇشچان، زامانىۋى جەمئىيەت

نۆۋەتتە تۈركىيەنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 72 مىليون 560 مىڭ بولۇپ، ئوتتۇرا شەرقىدىكى نوپۇسى ئەڭ كۆپ دۆلەتلەرنىڭ بىرى. تۈركلەر تۈركىيەدىكى ئاساسىي مىللەت ھېسابلىنىدۇ، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىدە %98 دىن ئارتۇق ئاھالە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە سۈنئىي مەزھەپتىكى مۇسۇلمانلار مۇتلەق كۆپ ساننى ئىگىلەيدۇ، شۇنداقلا مەزھەپلىكلىك 10% نى ئىگىلەيدىغان بولۇپ، ئۇلار ئاساسلىقى كورتلار ۋە ئەرمەلەر.

(2) ئىجتىمائىي-ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئەھۋالى
تۈركىيەنىڭ يېزا ئىگىلىكى بىلەن سانائىتى مۇئەييەن ئاساسقا ئىگە، سانائەتتە ئاساسلىقى يېنىك سانائىتى يەنى توقۇمىچىلىق بىلەن يېمەك-ئىچمەك سانائىتى تەرەققىي قىلغان. پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئومۇمىي ئىشقا ئورۇنلىشىش كەسىپ قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا، مۇلازىمەت كەسىپى %47.5 نى، يېزا ئىگىلىكى %33.5 نى، سانائەت %18.9 نى ئىگىلەگەن. 2002-يىلىدىن بۇيان، تۈركىيە ئىقتىسادى يۇقىرى سۈرئەتتە ئېشىش باسقۇچىغا قەدەم قويدى. 2010-يىلى تۈركىيە ئىقتىسادىنىڭ ئېشىش نىسبىتى %9.8 كە يېتىپ، كىشى بېشىغا توغرا

ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن ياخشى سورۇن ھازىرلىدى. شىنجاڭ مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي قىسمى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان مۇھىم تۈگۈنلۈك ۋە كۆۋرۈكلۈك رول ئويناپ كەلدى. 2011-يىلى جۇڭگو جەنۇب ئاۋىئاتسىيە شىركىتى ئايرىم-ئايرىم ھالدا، شاڭخەي-ئۈرۈمچى-ئىستانبۇل، بېيجىڭ - ئۈرۈمچى - ئىستانبۇل ھاۋا لىنىيەسىنى رەسمىي ئاچتى. ھاۋا لىنىيەسىنىڭ بىۋاسىتە ئېچىلىشى «قەدىمىي يىپەك يولى» دا ئەڭ يېقىن ھاۋا لىنىيەسىنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، جۇڭگو-تۈركىيەدىن ئىبارەت ئىككى دۆلەتنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت، مائارىپ ئالاقىسى بىلەن ساياھەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. 2011-يىلىدىكى تۇنجى نۆۋەتلىك جۇڭگو-ئاسىيا-ياۋروپا يەرمەنكىسىدە ئۈرۈمچى ئىقتىساد تېخنىكا تەرەققىيات رايونى

(1) ئالاھىدە جۇغراپىيەلىك ئورنى ۋە مىللىي قۇرۇلمىسى
تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى قىتئە ھالقىغان دۆلەت، يەر كۆلىمى 780 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە %3 زېمىنى ياۋروپا قىتئەسىگە، %97 زېمىنى ئاسىيا قىتئەسىگە جايلاشقان. تۈركىيەنىڭ شىمالىي چېگرىسى قارا دېڭىزغا، جەنۇبىي ئوتتۇرا دېڭىزغا، شەرقىي جەنۇبىي ئېگىزى دېڭىزغا تۇتىشىدۇ ھەم گىرۇزىيە، رومىنىيە، ئەزەربەيجان، ئىران، ئىراق، سۈرىيە، گىرىتسىيە، بۇلغارىيە قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن چېگرىلىنىدۇ. ئاناتولىيە ئېگىزلىكى جۇغراپىيەلىك قۇرۇلما جەھەتتە تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي گەۋدە رايونىنى تەشكىل قىلغان بولۇپ، تۈركىيە ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ تەخمىنەن %97 نى ئىگىلەيدۇ. تۈركىيە ياۋروپا-ئاسىيا قىتئەسىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدۇ، قارا دېڭىزدىن ئوتتۇرا دېڭىزدىكى بوسفۇر بوغۇزىغا بارىدىغان تۈگۈن بولۇپ، ئىستراتېگىيەلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم. تۈركىيەنىڭ دېڭىز قىرغىقى 8272 كىلومېتىر بولۇپ، غەربىي ئاسىيادىكى دېڭىز قىرغىقى ئەڭ ئۇزۇن دۆلەت ھېسابلىنىدۇ.

ئېچىۋېتىلگەن، كۆپ مەنبەلەشكەن، سىغدۇرۇشچان جەمئىيەت ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلدىم. تۈركىيەدە ئوخشىمىغان مەدەنىيەتلەرنىڭ ئىنتايىن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغان مەنزىرىسىنى ھەر ۋاقىت ئۇچراتقىلى بولىدۇ. تارىخىي خارابىلىقلار بىلەن زامانىۋى قۇرۇلۇشلار گىرەلىشىپ تۇرىدۇ، تۈركىيە كىشىلەرگە ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەت بىلەن مەنىۋىلىكنىڭ، ئەنئەنىۋىلىك بىلەن زامانىۋىلىقنىڭ بىر دۆلەت ئىچىدە ئورتاق مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدىغانلىقىنى نامايان قىلىپ بېرىدۇ.

3. تۈركىيەنىڭ قەدىمدىن ھازىرغىچە بولغان تەرەققىيات يولى

ئىمپېرىيەسىنىڭ باشقىلار تەرىپىدىن بېسىۋېلىنماي قالغان جايلىرىدىكى خەلقلەر مۇستاپا كامالنىڭ رەھبەرلىكىدە ئۇيۇشۇپ، چەتئەل كۈچلىرىگە قايتۇرما زەربە بېرىپ، قولىدىن كەتكەن زېمىننى قايتۇرۇۋېلىپ، يېڭى بىر دۆلەتنى يەنى بۈگۈنكى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇپ چىققان.

(2) تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ ھازىرقى زامان تەرەققىيات يولى

20. ئەسرنىڭ باشلىرىدا تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تۈركىيەنىڭ ھازىرقى زامان تەرەققىيات يولى نۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ دىققىتىنى تارتتى. ئۇنداقتا تۈركىيەنىڭ ھازىرقى زامان تەرەققىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكى نېمە؟ بۇ جەھەتتە ئالدى بىلەن ئىسلام دۇنياسىدىكى دۆلەتلەرنىڭ ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ئىسلام دۇنياسىدىكى دۆلەتلەرنى پادىشاھلىق تۈزۈمىدىكى دۆلەت ۋە جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىدىكى دۆلەت دەپ ئايرىشقا بولىدۇ. جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىدىكى دۆلەتلەر ئىككى خىل بولۇپ، بىر خىلى دىندىن خالىي دۆلەت، يەنە بىر خىلى ئالاھىدە بولغان ئىران ئىسلام دۆلىتى. كۆپلىگەن مۇسۇلمان دۆلەتلىرىنىڭ تاللىغان تۈزۈمى ھاكىمىيەت بىلەن دىن ئايرىۋېتىلگەن دۆلەت تۈزۈمىدىن ئىبارەت. بۇنىڭ ئىچىدە تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى بىر قەدەر بۇرۇنراق مىللەتنىڭ مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئەڭ بالدۇر دىندىن خالىلاشتۇرۇش ئىسلاھاتىنى يولغا قويغان مۇسۇلمانلار

كېلىدىغان ئوتتۇرىچە كىرىمى 12 مىڭ ئامېرىكا دوللىرىغا يەتتى. تۈركىيە نۆۋەتتە ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەھەتتە دۇنيادا 16 - ئورۇنغا ئۆتۈپ، ئىسلام دۇنياسىدا ئەڭ كۈچلۈك ئىقتىسادىي چوڭ گەۋدىگە ئايلاندى، ئوتتۇرا شەرق رايونىدا ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ئەمەلىي كۈچى ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدۇ.

(3) ئېچىۋېتىلگەن، كۆپ مەنبەلىك، سىغدۇرۇشچان زامانىۋى جەمئىيەت

تۈركىيە سەپىرىدىن ھازىرقى زامان تۈركىيەنىڭ ئاساسىي ئەھۋالىنى چۈشىنىش بىلەن بىللە، ئۇنىڭ

(1) ئوسمان ئىمپېرىيەسىنىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىشى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكىسى ئوسمان ئىمپېرىيەسى بولۇپ، ئۇنى قۇرغۇچىلار ئوتتۇرا ئاسىيادىن غەربكە كۆچۈپ بارغان تۈرك قەبىلىلىرى ئىدى. ئۇلار 14 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن 16 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە داۋاملىق ھەربىي كېڭەيمىچىلىك قىلىش ئارقىلىق ئاسىيا، ئافرىقا ۋە ياۋروپاغا كېڭىيىپ چوڭ ئىمپېرىيەگە ئايلانغان. ئوسمان ئىمپېرىيەسى 600 نەچچە يىل (1299 - 1922) دەۋر سۈرگەن، 16 - ئەسىردە تازا گۈللەنگەن بولۇپ، شۇ دەۋردە ياۋروپا - ئاسىيا، ئافرىقا زېمىنىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ قۇرۇقلۇققا قەدەر كېڭەيگەن. بىز ئادەتتە دۇنيانىڭ يېقىنقى زامان تارىخىنى مۇھاكىمە قىلغاندا 16 - ئەسىرنى باشلىنىش نوقتىسى قىلىپ، ياۋروپالىقلارنىڭ چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيەسى، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى، شۇنىڭدەك ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ قايتا گۈللەنىشى قاتارلىق ئاساسىي تېمىلارغا ئەھمىيەت بېرىمىز. لېكىن ئەمەلىيەتتە 16 - ئەسىردىن 17 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان يۈز يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت دەل ياۋروپالىقلارنىڭ تۇرمۇشى تۈركىيەلىكلەرگە زور بېسىم ئېلىپ كەلگەنلىكتىن، تۈركىيەلىكلەر ۋەھىمە ئىچىدە ئۆتكەن دەۋر ھېسابلىنىدۇ. ئوسمان ئىمپېرىيەسى 19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ ئەنگلىيە، فرانسىيە، گېرمانىيەنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ھامىي دۆلىتىگە ئايلىنىپ، زاۋاللىققا يۈز تۇتقان. 1923 - يىلى ئوسمان

مۇستەقىللىق ئىنقىلابى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، دىندىن خالىيلاشتۇرۇشنى ئالاھىدىلىك قىلغان ھازىرقى زامان تەرەققىيات يولىدا ماڭغاندىن بۇيان، خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى ۋە ئېتىراپ قىلىشقا ئېرىشتى. تۈركىيەنىڭ ھازىرقى زامان يولىنى تەخمىنەن تۆت باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ: بىرىنچى، تۈركىيەنىڭ مۇستەقىللىق ئىنقىلابى بىلەن زامانىۋىلىشىشنىڭ ئاسىيا قىتئەسىنىڭ دىققىتىنى قوزغىشى؛ ئىككىنچى، غەرب دۇنياسىنىڭ نەزەرىدىكى تۈركىيەنىڭ زامانىۋىلىشىشى؛ ئۈچىنچى، تۈركىيە ھازىرقى زامان تەرەققىيات يولىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىگە بولغان ئەھمىيىتى؛ تۆتىنچى، ئوتتۇرا شەرق نەزەرىدىكى تۈركىيەنىڭ ھازىرقى زامان تەرەققىيات يولى.

دۆلىتى بولۇپ، نەچچە يۈز يىللىق تەرەققىياتنى باشتىن كەچۈرۈپ، مۇسۇلمانلار دۇنياسىدىكى دىندىن خالىيلاشتۇرۇش دەرىجىسى ئەڭ يۇقىرى، ئەڭ زامانىۋى ۋە ئەڭ ئېچىۋېتىلگەن دۆلەت بولۇپ قالدى. ئىسلام دۇنياسىدىكى باشقا دۆلەتلەرنىڭ تەرەققىياتى بىلەن سېلىشتۇرغاندا تۈركىيەنىڭ ھازىرقى زامان تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى دىندىن خالىيلاشتۇرۇش، يەنى ھاكىمىيەت بىلەن دىن ئايرىلغان دۆلەت سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، سىياسىي ھاكىمىيەت ۋە سىياسىي تۇرمۇشنى دىندىن خالىيلاشتۇرۇش ۋە قېلىپلاشتۇرۇش، زامانىۋىلىشىشنى ئاكتىپ يولغا قويۇپ، تۈركىيەنى زامانىۋىلاشقان دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىشتىن ئىبارەت. 20- ئەسىرنىڭ باشلىرى تۈركىيەنىڭ مىللىي

4. دىندىن خالىيلاشتۇرۇش تۈركىيە ھازىرقى زامان يولىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى

سىياسىي ئىشلار ۋە سىياسىي جەريانلارغا ھەرگىز تەسىر كۆرسەتمەسلىكى، دىنىي خادىملارنىڭ دىنىي نوپۇزى ھەرگىزمۇ بىرلا ۋاقىتتا سىياسىي نوپۇزغا ئۆزگەرمەسلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ. ئاممىباب قىلىپ ئېيتقاندا سىياسىي تۈزۈم دىندىن خالىي بولغان تۈزۈمگە ئايلىنىشى، ھۆكۈمەت (دۆلەت) پۈتۈنلەي دىندىن خالىي بولغان دۆلەتكە ئايلىنىشى كېرەك.

ئۇنداقتا دىندىن خالىيلاشتۇرۇش بىلەن تۈركىيەنىڭ ھازىرقى زامان تەرەققىياتىنىڭ قانداق باغلىنىشى بار؟ ئويىچىكىتىپراق قىلىپ ئېيتقاندا، دىندىن خالىيلاشتۇرۇشنى تۈركىيەنىڭ ھازىرقى زامان يولىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى دېيىشكە بولىدۇ.

تۈركىيەگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭدىكى دىندىن خالىيلاشتۇرۇش ئەمەلىيەتتە ھازىرقى زامان مۇساپىسىدىكى ئىسلام دىنىي مەسلىسىنى ھەل قىلىشتىن ئىبارەت. يېقىنقى زاماندىن بۇيان، ئىسلام دىنى بىلەن ھازىرقى زامان جەمئىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت نەچچە ئەۋلاد مۇسۇلمانلار ئىچىدىكى ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەرنىڭ مېڭىسىنى قوچىۋەتتى. بۇ مەسىلە توغرىسىدىكى تالاش - تارتىش يەنىلا داۋاملاشماقتا. تۈركىيەدە ئىسلام دىنىنىڭ ئورنى مەسلىسى ئەمەلىيەتتە ئوسمان ئىمپېرىيەسىنىڭ

جەمئىيەتشۇناسلىقتىكى دىندىن خالىيلاشتۇرۇش كىلاسسىك نەزەرىيەسىدە «دىندىن خالىيلاشتۇرۇش» يەنى «مۇقەددەسلەشتۈرمەسلىك» ياكى «دىنلاشتۇرۇشنى قولدىن بېرىپ قويۇش» بولۇپ، بۇ ناھايىتى بىر ئۇزاق ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش جەريانى، شۇنداقلا دىندىن خالىيلاشتۇرۇش ساقلاڭغىلى بولمايدىغان تارىخىي ئېقىم دەپ قارىلىدۇ. دىن ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە مەدەنىيەت قاتارلىقلارنىڭ تەرەققىياتىغا شۇنىڭدەك، ھازىرقى زامان سانائىتىنىڭ ئىجتىمائىي دولقۇنىدىكى بىرخىل ئۆزگىرىشىگە ماسلىشىشى كېرەك. ئۇنىڭ ماھىيىتىدىن ئېيتقاندا «ئەللارالاشتۇرۇش»، يەنى دىن ئىجتىمائىي تۇرمۇش ساھەسىدىن چېكىنىپ چىقىشى، پەقەت خۇسۇسىي تۇرمۇش ساھەسى بىلەنلا چەكلىنىشى كېرەك دېگەنلىك.

سىياسىي-شۇناسلىقتا مۇھاكىمە قىلىنىدىغان دىندىن خالىيلاشتۇرۇش دۆلەتنىڭ سىياسىي قاتلىمىنى دىندىن خالىيلاشتۇرۇش بولۇپ، ئادەتتە ئېيتىلىۋاتقان «ھاكىمىيەت بىلەن دىننى ئايرىۋېتىش» پىرىنسىپىدىن ئىبارەت. ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، دىندىن خالىيلاشتۇرۇش سىياسىي قاتلام جەھەتتە دىننىڭ تەشكىلىي تۈزۈلۈشى، قىممەت قارىشى، ئېتىقادى،

خاراكتېرىنىڭ ئىشلىتىشقا ئەگىشىپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

(1) ئوسمان ئىمپېرىيەسىنىڭ دىنىدىن خالىيلاشتۇرۇش ئىسلاھاتى

17 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئوسمان ئىمپېرىيەسىنىڭ غەربلەشتۈرۈشنى باشلىشى دىندىن خالىيلاشتۇرۇشنىڭ باشلىنىشى دېيىشكە بولىدۇ. ئوسمان ئىمپېرىيەسىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى خاراكتېرىنى ئالامىتى 17 - ئەسىردە يۈز بەرگەن. ئەينى ۋاقىتتا غەربتىكى كۈچلۈك دۆلەتلەر ھەممە يەردە قايتىدىن باش كۆتۈرۈشكە باشلىدى. ئوسمانىيلار يېڭى قاراش ۋە يېڭى ئۇسۇلنى ئۆگىنىش ئارقىلىق ياۋروپا دۆلەتلىرىگە تاقابىل تۇرۇشنى ئويلاشمىسا بولمايتتى. چۈنكى ياۋروپانىڭ ھەربىي ئىشلار تېخنىكىسى ئۈستۈنلىكىنى كۈندىن - كۈنگە نامايان قىلىۋاتاتتى. ئوسمان ئىمپېرىيەسىنىڭ سۇلتانى سەلىم III (1807 - 1889) ۋە مۇھەممەت II (1808 - 1839) ئەڭ بورۇن بۇ نۇقتىنى ئېتىراپ قىلغان سۇلتانلاردۇر. لېكىن ئىمپېرىيەنىڭ ھازىرقى زامان ئېھتىياجى ئەڭ دەسلەپتە پەقەت ھەربىي ئىشلار ساھەسى بىلەنلا چەكلەنگەن ئىدى.

(2) 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى تەزىمات ئۆزگىرىشى ۋە ياش ئوسمانىيلار

19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئوسمان ئىمپېرىيەسىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچىلار تەزىمات بۇيرۇقىنى ئېلان قىلدى، ئۇ يەنە تەزىمات «ئۆزگىرىشى» دەپمۇ ئاتالغان. ئۇنىڭدا ياۋروپانىڭ شەكلى بويىچە ئوسمان جەمئىيىتىنىڭ مۇھىم تۈزۈلمىسىگە قارىتا ئوخشىمىغان قاتلاملار بويىچە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش بەلگىلەنگەن. ئەينى ۋاقىتتا ئۇلار بىر مۇھىم قىيىن مەسىلىگە دۇچ كەلگەن، يەنى ئوسمان ئىمپېرىيەسى كۆپ مىللەتلىك، كۆپ مەدەنىيەتلىك، كۆپ دىنلىق ئىمپېرىيە بولۇپ، مىللەتلەرنىڭ قۇرۇلمىسى ئىنتايىن مۇرەككەپ ئىدى. 19 - ئەسىردىن باشلاپ، ئىمپېرىيەنىڭ ياۋروپا قىتئەسىگە تەۋە بىر قىسىم زېمىنلىرىدىكى خەلقلەر كەينى كەينىدىن مۇستەقىل بولۇپ چىقتى. بۇ چاغدا ئىمپېرىيەدىكى قابىلىيەتلىك كىشىلەر ئىسلام ئەنئەنىسىدىكى ئوخشىمىغان دىنىي ساھەدىكى ئاممىغا ئوخشىمىغان مۇئامىلە قىلىش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىشنى

ئوتتۇرىغا قويدى. بۇنداق ئىسلاھاتنىڭ تەشەببۇس قىلىدىغىنى دىنىي ياكى ئىرقىي كېلىپ چىقىشى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر بارلىق مىللەتلەر قانۇن ئالدىدا باپ باراۋەر بولۇشنى ئېتىراپ قىلىش ئىدى. بۇنداق تەشەببۇس ئىسلام دىنى تۈزۈمىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىنقىلابىيلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ساھەلەردە مەسىلەن، مائارىپ، قانۇن ۋە باشقۇرۇش جەھەتتە دىندىن خالىيلاشتۇرۇش باشلاندى. يەنى غەرب ئۇسۇلىدا تەربىيەلىدىغان ھازىرقى زامان مەكتەپلىرى قۇرۇلدى، دىندىن خالىي سوت قۇرۇلۇپ، غەرب شەكلىدىكى قانۇن قوبۇل قىلىندى. يېڭى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىمۇ فىرانسىيەنىڭ ئەندىزىسىگە ئاساسەن لايىھەلەپ چىقىلدى.

19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ياش ئوسمانىيلار بارلىققا كېلىپ، ئىسلام دىنى بىلەن غەربنىڭ ھازىرقى زامان پەن تېخنىكىسىنى بىرلەشتۈرۈشكە ئۇرۇندى. ياش ئوسمانىيلارنىڭ قوللانغىنى مەرىپەتچىلىك قارىشى بولۇپ، زامانىۋىلاشتۇرۇش بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ ئۆزئارا ئۇيغۇن كېلىشىگە كۈچىگەن بولسىمۇ، لېكىن ياش ئوسمانىيلار دۆلەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۇسۇلىنى ئىسلام دىنىدىن تېپىپ چىقىشقا بولىدۇ دەپ قارىدى.

(3) 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى تۈركىيە ياش پارتىيەسىنىڭ ئىلىم - پەننى تەكىتلىشى

تۈركىيە ياش پارتىيەسى دەۋرىگە كەلگەندە، ياش ئوسمانىيلار دەۋرىدىكى ھازىرقى زامان ئىلىم - پەن بىلەن ئىسلام دىنىنى تەڭشەش ئەھۋالىدا ئۆزگىرىش بولۇشقا باشلىدى. تۈركىيە ياش پارتىيەسىدىكىلەر بىر تۈركۈم تېببىي ئىنستىتۇت ۋە ھەربىي ئىنستىتۇتلاردا تەربىيە ئالغان كىشىلەر بولۇپ، ئۇلار ياۋروپا ئىدىيە ئېقىمىنى، مەسىلەن جانلىقلارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيەسى ۋە ماتېرىيالىزمىنى قوبۇل قىلغان، ئۇلارنىڭ ئىدىيەسىدە ئەڭ مۇھىم بولغىنى ئىلىم - پەن پىرىنسىپى ئارقىلىق ئوسمانىيلارنىڭ جەمئىيەت قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىش ھەمدە دىننىڭ ئورنىغا ئىلىم - پەننى دەستىش، يەنى ئىلىم - پەننى جەمئىيەتنىڭ ئاساسى قىلىشتىن ئىبارەت.

(4) 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى بىرلەشمە كومىتېت بىلەن تەرەققىيپەرۋەر كومىتېتنىڭ دىندىن

خالىيلاشتۇرۇش ئىسلاھاتى

1913- يىلى بىرلەشمە كومىتېت بىلەن تەرەققىيپەرۋەر كومىتېت ئىمپېرىيەنىڭ سىياسىي ھوقۇقىنى ئىگىلەپ، دۆلەتتە بىر يۈرۈش سىياسەت ۋە دىندىن خالىيلاشتۇرۇش لايىھەسىنى مەجبۇرىي يولغا قويدى، ھەربىي قىسىم ۋە مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇش خىزمەتلىرىدە ئېلىپ بارغان ئۆزگەرتىشلىرىدىن باشقا، ئەدلىيە ۋە مائارىپ تۈزۈلمىسى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا دىندىن خالىيلاشتۇرۇلدى، سوت كوللېگىيەسى دىندىن خالىي

بولغان ئەدلىيە مىنىستىرلىقىنىڭ باشقۇرۇشىغا، دىنىي ئىنستىتۇت مائارىپ مىنىستىرلىقىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، دىنىي ئالىي ئىنستىتۇتلارنىڭ دەرسلىكى ئۆزگەرتىلىپ، ياۋروپا پەنلىرى زۆرۈر ئوقۇشلۇق قاتارىغا كىرگۈزۈلدى. بىرلەشمە كومىتېت بىلەن تەرەققىيپەرۋەر كومىتېتنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ئاياللارنىڭ ئائىلە ۋە جەمئىيەتتىكى ئورنىدىمۇ ئۆزگىرىش بولۇشقا باشلىدى، بولۇپمۇ ئاقسۆڭەكلەر جەمئىيىتى ۋە ئوتتۇرا قاتلامدا بۇ جەھەتتىكى ئۆزگىرىش ناھايىتى زور بولدى.

5. 20- ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى كامالەت ۋە دىندىن خالىيلاشتۇرۇش ئىسلاھاتى

20- ئەسىرنىڭ باشلىرى مۇستاپا كامال پارتىيەسىدىكىلەرنىڭ تەختكە چىققاندىن كېيىنكى ئوتتۇرىغا قويغان ئىسلاھات نىشانى تۈركىيە جەمئىيىتىنى ئومۇميۈزلۈك دىندىن خالىيلاشتۇرۇپ زامانىۋىلىشىشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئىدى. بۇ نىشان مۇستاپا كامال پارتىيەسىدىكىلەرنىڭ تۈركىيە ياش پارتىيەسىدىكىلەرگە ئوخشاش ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى دىندىن خالىي بولغان پوزىتسىيە ۋە پەن-تېخنىكا ئاساسىغا ئورنىتىش ئىشەنچىسىنى كۈچەيتتى. دۇنيا تارىخىدا تۈركىيە بىر قەدەر بۇرۇن مىللەتنىڭ مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرگەن ھەم كاپىتالىزم تەرەققىيات يولىغا ماڭغان غەيرىي غەرب دۆلىتى ئىدى. مۇستاپا كامال رەھبەرلىك قىلغان تۈركىيە نەچچە يۈز يىل داۋاملاشقان ئوسمان ئىمپېرىيەسىنىڭ فېئودال ھۆكۈمرانلىقىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، تارىخىي تەرەققىياتنىڭ يىڭى باسقۇچىغا قەدەم قويدى.

قىلدى. 1918- يىلى 1- دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشتى. ئوسمان ئىمپېرىيەسى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ تەسلىم بولدى. ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئىتالىيە قاتارلىق ئۇرۇشتا غەلىبە قىلغان دۆلەتلەر ئوسمان ئىمپېرىيەسىنى بۆلۈشۈۋالدىغان مەخپىي كېلىشىمنى يولغا قويۇشقا باشلىدى. دۆلەت ۋەيران بولۇش گىردابىغا، مىللەت يوقىلىش خەۋپىگە دۇچ كەلگەن مۇشۇنداق ئاچقۇچلۇق پەيتتە، ھەربىيلىكتىن كېلىپ چىققان مۇستاپا كامال تۈركىيە خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ، چەت ئەل تاجاۋۇزچى قوشۇنىغا قاقشاتقۇچ زەربە بېرىشتىن ئىبارەت جاپالىق ۋەزىپىنى زېمىنىگە ئالدى. 1920- يىلى 4- ئايدا مۇستاپا كامال ئەنقەرەدە بۈيۈك مىللەت مەجلىسى (پارلامېنت) يىغىنى چاقىرىپ، سۇلتان ھۆكۈمىتىگە قارىمۇ قارشى بولغان يىڭى ھۆكۈمەتنى قۇردى ھەم تۈركىيە خەلقىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، كېلىشىم ئىمزالىغان ئاتانتا گۇرۇھى قوزغىغان ھۇجۇمنى تارمار قىلدى. سۇلتاننىڭ مۇستاپا كامال باشچىلىقىدىكى قوشۇنىنى باستۇرۇشقا ئەۋەتكەن قوشۇنىنىمۇ بىتچىت قىلدى. 1923- يىلى تۈركىيە بىلەن غەربتىكى كۈچلۈك دۆلەتلەر گىرېتسىيە «لوزاننا كېلىشىمى» نى ئىمزالاپ، تۈركىيە بىلەن گىرېتسىيە، فرانسىيەگە قاراشلىق سۈرىيە، ئەنگلىيەگە قاراشلىق ئىراق قاتارلىق دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا سىزىقى ئېنىق بەلگىلىنىپ، غەربتىكى كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ تۈركىيە تېررىتورىيەسىدىكى ئىمتىيازى بىكار قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە تۈركىيەنىڭ ھازىرقى

19- ئەسىردىن كېيىن، بىر مەھەل دەۋر سۈرگەن ئوسمان ئىمپېرىيەسى كۈچلۈكتەك كۆرۈنۈشمۇ، ئەمەلىيەتتە لاي پۇتلۇق ئاجىز دېۋىگە ئوخشاپ قالغان ئىدى. 19- ئەسىرنىڭ 70- يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، كۈچلۈك دۆلەتلەر ئوسمان ئىمپېرىيەسىنىڭ چەت رايونلىرىنى بېسىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئوسمان ئىمپېرىيەسى كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ تالان-تاراج قىلىش ئوبيېكتىغا ئايلاندى. 1914- يىلى 1- دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىدى، ئوسمان ئىمپېرىيەسى بىلەن گېرمانىيە مەخپىي كېلىشىم تۈزۈپ، بىرلىشىپ ئۇرۇش

خەرىتىسى بېكىتىلدى. «لوزئاننا» كېلىشىمىنىڭ ئىمزالىنىشى تۈركىيەنىڭ ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولغان دۆلەت سۈپىتىدە دۇنياغا كەلگەنلىكىنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالدى.

1923 - يىلى 10 - ئاينىڭ 29 - كۈنى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى رەسمىي جاكارلاندى. مۇستاپا كامال جۇمھۇرىيەتنىڭ تۇنجى پرېزىدېنتلىقىغا تەيىنلەندى. ئەنقەرە تۈركىيەنىڭ پايتەختى قىلىپ بېكىتىلدى.

تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئالدىنقى 25 يىلدىكى مۇھىم ۋەزىپىسى بىر گەۋدىلەشكەن، دىندىن خالىي مىللىي دۆلەت قۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن مۇستاپا كامال يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە سىياسىي، قانۇن - تۈزۈم، مائارىپ، جەمئىيەت، مەدەنىيەت قاتارلىق ھەر قايسى ساھەلەردە دىندىن خالىيلاشتۇرۇش ئىسلاھاتىنى يۈرگۈزگەنلىكى ھالدا يولغا قويىدى. مۇستاپا كامالنىڭ دىندىن خالىيلاشتۇرۇش ئىسلاھاتى تۈركىيە تارىخىدىكى دىندىن خالىيلاشتۇرۇش ئىسلاھاتىنىڭ يۇقىرى پەللىسى بولۇپ، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى ئۈچۈن دىندىن خالىيلاشتۇرۇش مۇھۈرىنى چوڭقۇر باستى.

(1) سىياسىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى

بىر دۆلەتنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسى دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمىنىڭ مۇھىم بەلگىسى ۋە ھاكىمىيەت خاراكتېرىنىڭ ئاساسىي ئىنكاسى. مۇستاپا كامال دۆلەتنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسىنى ئىسلاھ قىلىشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇپ، ئوسمان ئىمپېرىيەسى ئۇزۇن يىل يولغا قويغان ھۆكۈمەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسىنى ئۈزۈل - كېسىل بىكار قىلىپ، جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىنى بەرپا قىلىشنى قارار قىلدى. مۇستاپا كامال 1922 - يىلىدىن 1924 - يىلىغىچە ھۆكۈمەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن فېئوداللىق مۇستەبىت تۈزۈمنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، سۇلتانلىق تۈزۈمىنى يوقىتىش، جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويۇش، خەلىپىلىك تۈزۈمىنى بىكار قىلىشتىن ئىبارەت بەلگىلىمە خاراكتېرىگە ئىگە ئۈچ تۈرلۈك تەدبىرنى قوللاندى (تۈركلەر 900 يىلغا يېقىن خەلىپىلىك ھوقۇقىنى

يۈرگۈزگەن). خەلىپىلىك تۈزۈمىنى بىكار قىلىش ئىسلام دۇنياسى تارىخىدا كۆرۈلۈپ باقمىغان ئىجادىيەت بولۇپ، ئۇ فېئودال ئىلاھىي ھاكىمىيەت كۈچلىرىگە نىسبەتەن بەستىلىشىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ تۈركىيەنىڭ ئىچكى قىسمىنى لەرزىگە سېلىپلا قالماستىن بەلكى ئىسلام دۇنياسىدا زور ئىنكاس پەيدا قىلدى. مۇستاپا كامال ھۆكۈمىتى ئىچكى - تاشقى بېسىملارغا پىسەنت قىلماي ئالدىن بەلگىلەنگەن ئىسلاھات لايىھەسىدە چىڭ تۇرۇپ، 16 ئاي داۋاملاشقان ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى ئىسلاھاتى ئارقىلىق تۈركىيەنىڭ ئەسلىدىكى فېئودال ئىلاھىي ھاكىمىيەتنىڭ پادىشاھلىق سىياسىي تۈزۈلمىسىنى بۇرۇنغا دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىگە ئۆزگەرتتى، بۇنىڭ بىلەن ئوسمان ئىمپېرىيەسىدىن قېپقالغان دۆلەت تۈزۈمى مەسلىسى ئۈزۈل - كېسىل ھەل قىلىندى. مۇستاپا كامالنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىنى ئىسلاھ قىلىشتىكى پىرىنسىپى ھاكىمىيەت بىلەن دىننى ئايرىۋېتىش، دىن ۋە دىنىي ساھەدىكى زاتلارنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت تۈرمۈشىدىكى ئالاھىدە ئىمتىيازىنى بىكار قىلىپ، ئۇلارنىڭ ھوقۇقى پەقەتلا مۇناسىۋەتلىك دىنىي ئېتىقاد ۋە دىنىي مۇراسىم جەھەتتىكى ئىشلاردا بولىدىغانلىقى، ھەمدە دىننىڭ دۆلەت سىياسىتىگە ئارىلىشىشىنى قەتئىي مەنئى قىلىدىغانلىقىدىن ئىبارەت.

خەلىپىلىك تۈزۈم بىكار قىلىنغاندىن كېيىن، مۇستاپا كامال دىنىي ھۆكۈمرانلىق سىستېمىسىغا قارىتا يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئۆزگەرتىش ئىلىپ بېرىپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئەڭ يۇقىرى سۈپىتىدىكى چۈشەندۈرگۈچى ئەمەلدارلارنىڭ ۋەزىپىسىنى ئېلىپ تاشلىدى، دىنىي ئىشلار بۆلۈمى بىلەن دىنىي پاراۋانلىق بۆلۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، دۆلەت دىنىي ئىشلار كومىتېتى بىلەن دىنىي پاراۋانلىق فوندىنى باشقۇرۇش باش ئىدارىسىدىن ئىبارەت ئىككى يېڭى ئاپپاراتنى تەسىس قىلدى. ئالدىنقىسى مۇناسىۋەتلىك مەسچىدلەرنى باشقۇرۇش خىزمىتى بىلەن دىنىي ساھەدىكى خىزمەتچىلەرنى ۋەزىپىگە تەيىنلەش، ۋەزىپىدىن قالدۇرۇش خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى، كېيىنكىسى دۆلەت بىۋاسىتە باشقۇرىدىغان دىنىي

«ئىسلام دىنى تۈركىيەنىڭ دۆلەت دىنى بولىدۇ» دېگەن بۇ ماددىنى ئېلىۋېتىشنى ماقۇللىدى. بۇنىڭ بىلەن تۈركىيە دىنىدىن خالىي بولغان ھازىرقى زامان دۆلىتىگە ئايلاندى. ھازىرقى ئاساسىي قانۇن تۈركىيەنىڭ ئۈچىنچى قېتىملىق ئاساسىي قانۇنى بولۇپ، 1982-يىلىدىن باشلاپ كۈچكە ئىگە بولغان. ئاساسىي قانۇندا: تۈركىيە مىللىي، دېموكراتىك، دىن بىلەن ھاكىمىيەت ئايرىۋېتىلگەن، قانۇن - تۈزۈم يولغا قويۇلغان دۆلەت دەپ بەلگىلەندى.

(3) مائارىپ ئىسلاھاتى

مائارىپ بىلەن دىننى ئايرىۋېتىش دىنىدىن خالىيلاشتۇرۇش ئىسلاھاتىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى، شۇنداقلا مائارىپ ئىسلاھاتىدىكى مەركىزىي مەسىلە، ئوسمان ئىمپېرىيەسى دەۋرىدە مائارىپ دىنىي جەمئىيەتنىڭ قولىدا ئىدى. گەرچە قىسمەن زامانىۋى مەكتەپلەر بولغان بولسىمۇ، بىراق دىنىي مەكتەپلەر كۆپ ساننى ئىگىلەيتتى. دىنىي فوندى ئىشلىرى تەشكىلاتلىرى ئىسلام دىنىدىكى مەكتەپلەرنى باشقۇراتتى. تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇنداق ھالەتنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، 1924-يىلى بۈيۈك مىللەت مەجلىسى يىغىنى مائارىپنى دىندىن خالىيلاشتۇرۇش، زامانىۋىلاشتۇرۇش پەرمانىنى ئېلان قىلىپ، مەكتەپلەر چوقۇم دۆلەتنىڭ نازارىتى ئاستىدا بولىدۇ، مەكتەپلەر تەربىيەلەنگۈچىلەرنى دىندىن خالىي بولغان زامانىۋى تەربىيە بىلەن تەمىن ئېتىشى، غەربنىڭ پەن-تېخنىكىسى، مەدەنىيەت بىلىملىرى ۋە تەپەككۈر ئۇسۇلىنى يەتكۈزۈپ، تۈركىيەنىڭ مىللىي ئاڭ تەربىيەسىنى كۈچەيتىشى كېرەك دەپ بەلگىلىدى.

يۇقىرىدىكى ئەمىر-پەرمانلارغا ئاساسەن، مۇستاپا كامال ھۆكۈمىتى مەدەنىيەت، مائارىپ قاتارلىق ساھەلىرىدىكى ئىسلاھاتنى دادىل ئېلىپ بېرىپ، ھۆكۈمەت ۋە شەخسلەر باشقۇرغان مەكتەپلەردىكى دىنىي دەرسلىكنى ئەمەلدىن قالدۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، كونا شەكىلدىكى مۇستەقىل دىنىي مەكتەپلەرنى تاقاپ، مەكتەپلەرنى مائارىپ مىنىستىرلىقىنىڭ بىر تۇتاش باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى ھەمدە بىر تۈركۈم يېڭى شەكىلدىكى باشلانغۇچ

پاراۋانلىق فوندى، شۇنىڭدەك دىنىي قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى، دىنىي ئەسلىھەلەرنى رېمونت قىلىشقا مەسئۇل بولدى. دۆلەتنىڭ بۇ ئىككى ئاپپاراتى ئارقىلىق دىنىي پاراۋانلىق فوندى بىلەن دىنىي تەتقىقاتچىلار ھەم دىنىي زاتلار دۆلەتنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى. 1924-يىلى بۈيۈك مىللەت مەجلىسى يىغىنى ئىسلام دىنىي سوتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش بۇيرۇقىنى ماقۇللاپ، بارلىق سوت ئىشلىرى دۆلەتنىڭ نامىدا بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، دىندىن خالىي بولغان سوت تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشنى يولغا قويۇپ، ئەدلىيە بىلەن دىننى ئايرىۋېتىشنى يەنىمۇ ئىلگىرى سۈردى.

(2) قانۇن تۈزۈم ئىسلاھاتى

تۈركىيەنىڭ قانۇن - تۈزۈمى دىندىن خالىيلاشتۇرۇش ئىسلاھاتى 19-ئەسىردىلا باشلانغان ئىدى. لېكىن ئىلگىرىكى ئىسلاھات ئاساسلىقى دىنىي قانۇندىكى سودا قانۇنى، جىنايىتى ئىشلار قانۇنى، ھەق تەلەپ قانۇنىنىڭ بەزى مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلىرىغا چېتىلىدىغان بولۇپ، ئائىلە ۋە شەخسلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئىشلاردا دىنىي قانۇن يەنىلا مۇقەددەس دەخلى-تەرۇز قىلىشقا بولمايدىغان ئالاھىدە ئورنىنى ساقلاپ قالغان ئىدى. 1924-يىلى مۇستاپا كامالنىڭ پىكرىگە ئاساسەن (شېۋىتسارىيە ھەق-تەلەپ قانۇنىنى ئۆزىگە قىلىپ) تۈركىيەنىڭ دۆلەت ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈپ يېڭى ھەق تەلەپ قانۇنى تەييارلاندى، 1926-يىلى يېڭى ھەق تەلەپ قانۇنى بۈيۈك مىللەت مەجلىسى تەرىپىدىن ماقۇللاندى. تۈركىيەنىڭ يېڭى ھەق-تەلەپ قانۇنىدا كۆپ خوتۇنلۇق بولۇش تۈزۈمى ئايلاننىڭ ئەركىنلىكى شۇنىڭدەك قەدىر - قىممىتىگە دەخلى-تەرۇز يەتكۈزۈلىدىغان قەدىمكى بارلىق ئەمىر-پەرمانلار بىكار قىلىنىپ، دىندىن خالىي بولغان ئەر-ئاياللار باراۋەر بولۇش ھوقۇقى ئاساسىدا ئىختىيارى توي قىلىش، نىكاھتىن ئاجرىشىش تۈزۈمى بەرپا قىلىندى. قانۇندا قورامغا يەتكەن ئەرلەر دىنغا ئىشىنىش-ئىشەنمەسلىك، قانداق دىنغا ئىشىنىشنى تاللاش ھوقۇقىغا ئىگە دەپ بەلگىلەندى. 1928-يىلى دىندىن خالىيلاشتۇرۇش ئىسلاھاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، تۈركىيە بۈيۈك مىللەت مەجلىسى ئىلگىرى ئاساسىي قانۇنغا كىرگۈزۈلگەن

تەسىرگە ئىگە بولغىنى تۈركىيەنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيەسىنى ئومۇميۈزلۈك ئېلىپ بېرىشى ۋە كېيىنكى ئەۋلادلارغا قارىتىلغان ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيەسى ھەرىكىتىدىن ئىبارەت. يەرلىك خەلقلەرنىڭ ئېيتىشىچە، تۈركىيەدىكى ئوتتۇرا-باشلانغۇچ مەكتەپلەر ھەر ھەپتىنىڭ بىرىنچى ۋە بەشىنچى كۈنى دۆلەت بايرىقى چىقىرىپ، دۆلەت شېئىرىنى ئوقۇش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلدى. كۆپلىگەن مەكتەپلەر ئوقۇغۇچىلارنى تەشكىللەپ تۈركىيە مۇزېيى، باغچا، دۆلەت ئاتىسى قەبرىسى قاتارلىق تارىخىي ئورۇنلارنى ئېكىسكۇرسىيە قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرىدىكەن. بۇ پائالىيەتلەر ئارقىلىق دۆلەت ۋە خەلقنىڭ بېسىپ ئۆتكەن جاپا-مۇشەققەتلىك مۇساپىسى نامايان قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتىنى يېتىلدۈرۈشكە تۈرتكە بولىدىكەن.

(4) يېزىق ئىسلاھاتى

يېزىق ئىسلاھاتى مەدەنىيەت، مائارىپ ئىسلاھاتىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ ھەم تۈركىيەنىڭ ھازىرقى زامان تەرەققىياتىغا نىسبەتەن چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. 10- ئەسىردە تۈركىيەلىكلەر ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئەرەب يېزىقىنى قوبۇل قىلغان ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا تۈركىيەنىڭ يېزىقى ئەرەب ھەرىپى بولۇپ قوشۇپ يېزىلاتتى. لاتىن يېزىقىنى ئۆزگەرتىپ ئىشلىتىش تەكلىپى ئوسمان ئىمپېرىيەسى دەۋرىدە كۆپ قېتىم ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يولغا قويۇلمىغان ئىدى. تۈرك تىلىنى تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئىلغار مەملىكەتلەرنىڭ پەن-تېخنىكىسىنى ئۆگىنىش مەقسىتىدە، تۈركىيەدە مۇستاپا كامالنىڭ رەھبەرلىكىدە 1928- يىلى تۈركىيە تىل-يېزىق كومىتېتى قۇرۇلۇپ بىر مەيدان يېزىق ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىلدى، يەنى ئەرەب يېزىقىدىن لاتىن يېزىقى ئاساسىدىكى يېزىققا كۆچۈش باشلاندى، ئەينى ۋاقىتتا ناھايىتى كۆپ كىشىلەر بۇ ئىسلاھاتنى قوللىغان بولسىمۇ، لېكىن بەزى كىشىلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىماي قالدى. ئەمما مۇستاپا كامال ھۆكۈمىتى تۈرك يېزىقىنى لاتىنچىلاشتۇرۇشتا چىڭ تۇردى. 1928- يىلى 8- ئايدىن 9- ئايغىچە مۇستاپا كامال كىچىك دوسكىنى ئېلىپ، پۈتۈن مەملىكەتكە

مەكتەپ بىلەن ئالىي مەكتەپلەرنى ئېچىپ، دۆلەتنىڭ ھازىرقى زامان ئىسلاھاتى ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىدىغان يېڭى بىر ئەۋلاد دۆلەت خادىملىرىنى تەربىيەلىدى. غەربنىڭ ئەندىزىسى بويىچە بار بولغان مەكتەپلەرنى ئۆزگەرتتى. مائارىپ ئىسلاھاتى جەريانىدا باشلانغۇچ مەكتەپ بەش يىللىق، تۇلۇقسىز ئوتتۇرا ئۈچ يىللىق، تۇلۇق ئوتتۇرا ئۈچ يىللىق، تېخنىكوم ۋە ئالىي تېخنىكوم ئۈچ يىللىق، ئالىي مەكتەپ تۆت يىللىق قىلىپ بېكىتىلدى. ھەر خىل كەسپىي تېخنىكا مەكتەپلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش بىلەن ئالىي مەكتەپلەرنى كېڭەيتىشكە ئەھمىيەت بېرىلدى.

1924- يىلى تۈركىيە ھۆكۈمىتى «مائارىپنى بىرلىككە كەلتۈرۈش قانۇنى» نى ئېلان قىلدى. ئۇنىڭدا تۈركىيەدىكى بارلىق مەكتەپلەر (دىنىي مەكتەپ بىلەن خۇسۇسىي مەكتەپلەرمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) دۆلەت مائارىپ - مەدەنىيەت مىنىستىرلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ دەپ بەلگىلەندى. «مائارىپنى بىرلىككە كەلتۈرۈش قانۇنى» دا: ئوخشىمىغان گۇرۇھتىكى مائارىپ ئىدىيەسى ۋە مەكتەپ ئىسمى بىرلىككە كېلىشى ھەمدە دۆلەتنىڭ مائارىپ سىياسىتى ۋە جەمئىيەتنى دىندىن خالىيلاشتۇرۇش، زامانىۋىلاشتۇرۇش پىرىنسىپىغا ئۇيغۇن كېلىشى كېرەك دەپ كۆرسىتىلدى. 1997- يىلى تۈركىيە پارلامېنتى مەجبۇرىيەت مائارىپىنى بەش يىلدىن سەككىز يىلغا ئۇزارتىش قانۇنىنى ماقۇللىدى ھەمدە پەقەت سەككىز يىللىق مائارىپ تەربىيەسىنى تاماملىغان ياش-ئۆسمۈرلەرلا دىنىي جەھەتتە تەربىيە ئالسا بولىدۇ دەپ بەلگىلىدى.

2005- يىلى 6- ئايدا، تۈركىيە ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ ئۆلچىمىدىن پايدىلىنىپ، مائارىپ تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئېلىپ باردى. ھازىر ھەر خىل مەكتەپلەر 60 مىڭدىن ئاشقان بولۇپ، ئالىي مەكتەپلەر 139 غا يەتكەن، ئالىي مەكتەپلەر ئىچىدە بىر قەدەر داڭلىق مەكتەپلەردىن ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتى، غازى ئۇنىۋېرسىتېتى، ئوتتۇرا شەرق ئۇنىۋېرسىتېتى، ئاناتولىي ئۇنىۋېرسىتېتى، ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى، بوسفور ئۇنىۋېرسىتېتى، سالجۇق ئۇنىۋېرسىتېتى، مەرمەرە ئۇنىۋېرسىتېتى، ئاتاتۈرك ئۇنىۋېرسىتېتى قاتارلىقلار بار. مائارىپ تەربىيەسى جەھەتتە، ئەڭ چوڭقۇر

لازىملىقى، ئاياللارنىڭ چۈمبەلىنى ئېلىۋېتىشى بەلگىلەندى. بۇرۇنقىدەك ئۇزۇن چاپان، ئۇزۇن مالخاي كىيىشنى چەكلىدى. بۇنىڭ بىلەن 1925-يىلىدىن باشلاپ پۈتۈن مەملىكەتتە غەربچە كىيىنىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى، تۈركىيە جەمئىيىتىمۇ بىر خىل يېڭىلىققا ۋە جانلىقلىققا ئىگە قىلىندى.

كىيىم-كېچەك ئىسلاھاتى توغرىسىدا «ئوتتۇرا شەرق دۆلەتلىرى تارىخى» (تۈركىيە قىسمى)دا خاتىرىلەنشىچە، مۇستاپا كامالنىڭ مۇنداق بىر جۈملە سۆزى خاتىرىلەنگەن: «بەزى جايلاردا خوتۇن-قىزلارنىڭ بىر تال ياغلىق ياكى لۆڭگىنى بېشىغا ئارتىۋالغانلىقىنى ياكى شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر بىلەن باش-كۆزىنى ئورۇۋالغانلىقىنى كۆردۈم. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە، ئۇلار يولدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان ئەرلەرگە يولۇققاندا دۈمبىسىنى قىلىۋالدىغانلىقىنى ياكى شۇ جايدا ئولتۇرۇپ، ئۆزىنى يوشۇرۇۋالغانلىقىنى كۆردۈم، بۇ نېمە مەنىنى چۈشەندۈرىدۇ، بۇ قانداق قائىدە؟» (ئەپەندىلەر، بىر مەدەنىيەتلىك دۆلەتتىكى ئانا ياكى قىزلار نېمە ئۈچۈن بۇ خىل غەلىتە ۋە ياۋايى قىلىقنى قىلىدۇ؟ بۇنداق ئەھۋاللارنى دەرھال تۈزىتىش كېرەك).

1934-يىلى مىللەت مەجلىسى ئىسىم - فامىلە قوللىنىش قارارىنى ماقۇللاپ، تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئىسمى بار فامىلىسى يوق بولۇشتەك ئادەتنى ئۆزگەرتتى. مۇستاپا كامال باشلامچى بولۇپ، بۇرۇنقى ئەمەلىدىن ۋاز كېچىپ، مىللەت مەجلىسى ئۇنىڭغا بەرگەن ئانا تۈرك (تۈركلەرنىڭ ئاتىسى دېگەن مەنىدە) فامىلىسىنى قوبۇل قىلدى.

سەپەر قىلىپ، ھەر ۋاقىت، ھەر جايدا كىشىلەرنىڭ يېڭى يېزىقنى ئۆگىنىشىگە ئىلھام بەردى. قىسقىسى مۇستاپا كامال شەخسەن ئۆزى يېزىق ئىسلاھاتىنىڭ يۇقىرى پەللىسىدە تۇرۇپ كەلدى ۋە تۈركىيە خەلقى تەرىپىدىن «باش ئۇستاز» دېگەن نامغا ئىگە بولدى. شۇ يىلى تۈركىيە بۈيۈك مىللەت مەجلىسى «تۈرك يېزىقىنى قوللىنىش ۋە يولغا قويۇش» قانۇنىنى ماقۇللىدى. بۇ قانۇندا تۈرك يېزىقىنى باسقۇچقا بۆلۈپ قوللىنىش ئارقىلىق كونا ئەرەب يېزىقىنىڭ ئورنىغا دەستىستىش بەلگىلەندى. ھازىرغىچە تۈرك تىلىنى لاتىنچىلاشتۇرۇش 80 نەچچە يىللىق تارىخقا ئىگە بولۇپ، تۈركىيەنىڭ يېڭى يېزىقى خەلقئارادا ئورتاق قوللىنىلىدىغان يېزىقنىڭ سولدىن ئوڭغا يېزىلىش ئادىتىگە ئۇيغۇن بولۇپ، يازما تەرتىپ بىلەن رەقەم بىردەك بولغانلىقتىن خەلقئارا ئالاقىگە پايدىلىق بولۇپ كەلدى. بۇ تۈركىيەنىڭ ئوتتۇرا شەرق رايونىدا بۇرۇنراق زامانىۋى دۆلەتكە ئايلىنىشىغا مۇئەييەن تۆھپە قوشتى.

(5) ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئىسلاھاتى

مۇستاپا كامال ھۆكۈمىتى زامانىۋى يېڭى ئۇسلۇب بويىچە، ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا نىسبەتەن دىنىدىن خالىيلاشتۇرۇش ئىسلاھاتىنى ئېلىپ بېرىپ، ئىسلام دىنى كالىپىدارىنى بىكار قىلىپ، غەربتە كەڭ تارقالغان مىلادىيە كالىپىدارىنى قوللىنىپ، ئىلگىرى دەم ئېلىش كۈنى قىلىنغان جۈمە كۈنىنى يەكشەنبە كۈنىگە ئۆزگەرتتى. كىيىم - كېچەك جەھەتتە، ھۆكۈمەت بىر قاتار قائىدىلەرنى تۈزۈپ چىقىپ بارلىق ئەرلەرنىڭ كاستيوم - بۇرۇلكا كىيىپ، گالىستۇك تاقىشى

پايدىلانمىلار

1. ياك تاۋجۇن: «تۈركىيە ھازىرقى زامان تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000-يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.
2. شىنجاڭ گېزىتى (ئۇيغۇرچە) نىڭ 2013-يىلى 1-ئاينىڭ 19-كۈنىدىكى سانى.

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرسۇن قادىر

«تارانچى دىيالېكتى» دىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر

ھەققىدە ئىزدىنىش*

نىجات سوپى

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو تىل-ئەدەبىياتى پەنلىرى پۈتۈرگۈچى پەن تەتقىقات كۆچمە پونكىتى، ئۈرۈمچى. 830046)
(ئىلى پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى، غۇلجا. 835000)

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە رۇس ئالىمى رادلوف تەرەپىدىن توپلىنىپ، 1886-يىلى نەشر قىلىنغان «تارانچى دىيالېكتى» ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن ئەسەرلەرنىڭ تىلىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر تەھلىل قىلىنىپ، چاغاتاي تىلىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئۆتۈش مەزگىلىدىكى ئۆتكۈنچى دەۋر ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى كۆرسىتىلىدۇ ھەمدە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى فونېتىكىلىق ھادىسىلەرنىڭ بارلىققا كېلىش جەريانى ۋە قانۇنىيىتى ئۈستىدە ئىزدىنىلىدۇ.

摘要: 本文重点分析俄罗斯学者拉德洛夫在 1886 年出版的《塔兰奇方言》一书所包括的作品语言的各种语音变化。从而，指出从察合台语发展到现代维吾尔语中间的过渡时期维吾尔语的基本语音特点。探索现代维吾尔语部分语音现象的出现过程与规律。

Abstract: This paper focuses on some phonetic changes of Taranchi dialect, in the book published by Russian scholar Radloff in 1886. It indicates the basic phonetic features of the transition period of Uyghur language from the Chagatay language development to Modern Uyghur. It explores appearing process and rules of some phonetic phenomenon in the Modern Uyghur.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: H0

خەلقلەرنىڭ تىلىنى تەتقىق قىلىشقا بېغىشلانغان مۇھىم ئەسەرلەرنىڭ بىرى. بولۇپمۇ بۇ كىتابنىڭ بىرىنچى بۆلۈمى بولغان «خەلق ئەدەبىياتىدىن ئۆرنەكلەر» دە ھەر قايسى تۈركىي قوۋملارنىڭ خەلق ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرى ئىچىگە تىرانسكرىپسىيە بەلگىلىرى ئارقىلىق تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن بولغاچقا، بۈگۈنكى كۈندە ئىينى دەۋر خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئەھۋالىنىلا ئەمەس، بەلكى يەنە شۇ دەۋر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى بىلىش ئۈچۈنمۇ قىممەتلىك تارىخىي ماتېرىيال بولۇپ قالدى. جۈملىدىن بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە يېزىلغان «تارانچى دىيالېكتى» ناملىق 6-قىسمى تىلىمىزنىڭ 19-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى تەرەققىيات ئەھۋالىنى بىلىشتە ناھايىتى قىممەتلىك ماتېرىيال دۇر. بۇ كىتاب 1886-يىلى سانكت پېتېربۇرگدا نەشر قىلىنغان.

ئۇيغۇر تىلى چاغاتاي تىلىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئۆتۈش جەريانىدا، يەنى 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 20-ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا بىر ئۆتكۈنچى دەۋرنى باشتىن كەچۈردى. ۋ. ۋ. رادلوف، ن. ن. پانتۇسوف قاتارلىق رۇس ئالىملىرى شۇ دەۋردە خەلق ئارىسىدىن خاتىرىلەپ، توپلاپ نەشر قىلغان بىر قاتار «تارانچى تېكىستلىرى» بىلەن شىۋىت مىسسىيونېرلىرى بېسىپ تارقاتقان «قەشقەر باسما بۇيۇملىرى» مانا بۇ ئۆتكۈنچى دەۋر ئۇيغۇر تىلىنىڭ شىمال ۋە جەنۇب ئىككى قاننىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان مۇھىم تارىخىي ماتېرىياللار ھېسابلىنىدۇ.

ۋاسىلىي ۋاسىلىيېۋىچ رادلوف (1837-1918) نىڭ «شىمالدىكى تۈركىي قوۋملارنىڭ تىلى» ناملىق بىر يۈرۈش كىتابى ئىينى دەۋردىكى ھەر قايسى تۈركىي *بۇ ماقالە 2012-يىلى 1-ئاينىڭ 12-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

بۇ ماقالە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو تىل-ئەدەبىياتى پەنلىرى پۈتۈرگۈچى پەن تەتقىقات كۆچمە پونكىتىنىڭ «ئۇيغۇر تىلى ئىلى شېۋىسى تىل مەدەنىيىتى تەتقىقاتى» نامىدىكى پۈتۈرگۈچى پەن تەتقىقات تېمىسى ۋە مائارىپ مىنىستىرلىقى ئادەمىيات ۋە ئىجتىمائىي پەنلەر فوندىنىڭ «تارانچى تېكىستلىرى» نىڭ تىلى ئۈستىدە تەتقىقات (12YJA740058) ناملىق تەتقىقات تېمىسىنىڭ باسقۇچلۇق نەتىجىلىرىدىن بىرى. ئاپتور: نىجات سوپى (1968-يىلى 9-ئايدا تۇغۇلغان)، دوتسېنت، دوكتور، ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

بەلگىلىرى بىلەن خاتىرىلەنگەنلىكى بىلەن چاغاتاي تىلىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئۆتۈش ئارىلىقىدىكى ئۆتكۈنچى دەۋر ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ۋەكىل خاراكتېرلىك ئەسەر بولالايدۇ. ئەسەر تىلىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا سېلىشتۇرساق، ئەسەر خاتىرىلەنگەندىن تارتىپ ھازىرغىچە بولغان 150 يىلغا يېقىن جەرياندا تىلىمىزدا يۈز بەرگەن بىر قىسىم تارىخىي ئۆزگىرىشلەرنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ. شۇ نۇقتىدىن، بىز بۇ ماقالىمىزدە «تارانچى دىيالېكتى» ناملىق بۇ ئەسەردىكى تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرىدىن بىرى بولغان تىلىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1. نۇتۇق ئېقىمىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر

(1) ئاسسىمىلياتسىيە

«تارانچى دىيالېكتى» دىكى ئەسەرلەر ئېغىز تىلىدىن ئېلىنغان، شۇنداقلا بىر قەدەر ئىنچىكە فونېتىكىلىق بەلگىلەر ئارقىلىق خاتىرىلەنگەن بولغاچقا، ئەينى دەۋر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى خېلى زور دەرىجىدە توغرا ئىپادىلىگەن. جۈملىدىن نۇتۇق ئېقىمىدا سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا ياكى سۆز بىلەن سۆز ئۆلىنىپ تېز ئېيتىلغاندا ئالدىنقى بۆلەكنىڭ ئاخىرقى ئۈزۈك تاۋۇشى بىلەن كېيىنكى بۆلەكنىڭ باشلامچى ئۈزۈك تاۋۇشى ئوتتۇرىسىدا بىر-بىرىنى تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ياكى ئۇسۇلى جەھەتتىن ئۆزىگە ئوخشىتىۋېلىشتىن ئىبارەت ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسىنىڭ كۆپرەك يۈز بەرگەنلىكىنى كۆرىمىز. بۇنىڭ ئىپادىلىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) ئاخىرى دىماغ تاۋۇشى «ن» بىلەن ئاياغلاشقان بىر قىسىم سۆزلەرگە قوۋۇز تاۋۇشى «ل» بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، سۆز ئاخىرىدىكى «ن» تاۋۇشى ئۆزىنىڭ ئارقىسىدىن كەلگەن «ل» تاۋۇشى تەرىپىدىن تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىدۇ. بولۇپمۇ كۆپلۈك قوشۇمچىسى «-لار، -لەر»، سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە «-لىق، -لىك، -لىغ، -لۇق، -لۈك»، پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە «-لا» قاتارلىقلار ئۇلانغان چاغدا بۇ ھادىسە روشەن گەۋدىلىنىدۇ. مەسىلەن، «-لار، -

لەر» قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندا: «ئاخۇللار (ئاخۇنلار)، باققاللار (باققانلار)، بارماغاللار (بارماغانلار)، بولغاللار (بولغانلار)، پۇشماللار (پۇشمانلار) تۇرغاللار (تۇرغانلار)، چاپاللار (چاپانلار)، ساخلىغاللار (ساقلىغانلار)، ساماللار (سامانلار)؛ دەرگەللەر (دېگەنلەر)، كەلمەگەللەر (كەلمىگەنلەر)، تۈشكەللەر (چۈشكەنلەر)، كۆتەرگەللەر (كۆتەرگەنلەر)، كىرمەگەللەر (كىرمەگەنلەر)، تەرگەللەر (تېرىغانلار)، كەلگەللەر (كەلگەنلەر)». «-لار، -لەر» قوشۇمچىسى بىلەن «-ى» قوشۇمچىسى تەڭ ئۇلانغاندا: «ياماللىرى (يامانلىرى)، قالغالىرى (قالغانلىرى)، خوتۇللىرى (خوتۇنلىرى)، زىندانلىرى (زىندانلىرى)، بەردىغالىرى (بېرىدىغانلىرى)، تۇققالىرى (تۇغقانلىرى)، تارتقاللىرى (تارتقانلىرى)». «-لىق، -لىك، -لىغ، -لۇق، -لۈك» قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندا: «ئانجاللىق (ئەنجانلىق)، قوقاللىق (قوقانلىق)، ئەسەللىك (ئېسەنلىك)، تاشكەللىك (تاشكەنلىك)، كۈللىگى (كۈنلۈكى)، ئەرمەللىگى (ئەرمەنلىكى)، ئوبداللىغ (ئوبدانلىق)، كۈللۈك (كۈنلۈك)، توللۇق (تونلۇق)، گورۇستاللىق (گورۇستانلىق)». «-لا» قوشۇمچىسى ئۇلانغاندىمۇ شۇنداق. مەسىلەن، «تارانچىنى خاتلاپ، زىيادا ئۆسكەننى تېيىلاپ داڭزا قىلىپ، داڭزىسىنى ئېلىپ كەلىپ، ھەكىم، شاغىغا ئېلىپ كەلىپ بەردى». يۇقىرىقى مىسالدىكى «تېيىلاپ» سۆزىنىڭ

ئەسلىي شەكلى «تەيىنلەپ» (تەييارلاپ، ھازىرلاپ) بولۇشى كېرەك ئىدى، لېكىن بۇ يەردە «تەيىن» سۆزىنىڭ ئاخىرقى تاۋۇشى «ن» قوشۇمچىنىڭ باش تاۋۇشى «ل» تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنغان.

(2) تىل ئۇچى ئوتتۇرىسى تاۋۇشى «ن» بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە قوش لەۋ تاۋۇشى «م» بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا «م» تاۋۇشى «ن» تاۋۇشىنى تاۋۇش چىقىرىش ئورنى جەھەتتىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىدۇ. مەسىلەن:

«ئاق بوز ئېتىم ئوبدامۇ؟»

قارا بوز ئېتىم ئوبدامۇ؟

سادىر ئۆزى يامامۇ؟

پۇل تېپىپ بەرسە ئوبدامۇ؟»

يۇقىرىقى پارچىدا «ئوبدان، يامان» سۆزلىرىدىكى «ن» تاۋۇشى «-مۇ» قوشۇمچىسىنىڭ باشلانما تاۋۇشى «م» تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنغان.

(3) سىيرىلاڭغۇ جارائىسىز تىل ئالدى ئۈزۈك تاۋۇشى «ش»، سىيرىلاڭغۇ جارائىلىق تىل ئۇچى ئالدى ئۈزۈك تاۋۇشى «ز»، پارتلىغۇچى جارائىسىز، تىل ئۇچى ئوتتۇرىسى تاۋۇشى «ت»، پارتلىغۇچى سىيرىلاڭغۇ جارائىسىز، تىل ئالدى ئۈزۈك تاۋۇش «چ» بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە سىيرىلاڭغۇ جارائىسىز، تىل ئۇچى ئالدى ئۈزۈك تاۋۇشى «س» بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا سۆز ئاخىرىدىكى «ش، ز، ت، چ» تاۋۇشلىرى تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى ياكى تاۋۇش چىقىرىش ئورنى جەھەتتىن «س» تاۋۇشى تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىدۇ. مەسىلەن، پېئىللارنىڭ شەرت رايى «-سا، -سە» قوشۇمچىسى ئۇلانغاندا: «پىسسا (پىشسا)، توشقاسسا (توشقۇزسا)، كۆركۆسە (كۆرگۈزسە، كۆرسەتسە)، ئاسسا (ئاتسا؛ ئاچسا)، ياسسا (ياتسا)، ساسسا (ساتسا)، قاسسا (قاتسا)، تۇسسا (تۇتسا)، ئايسسا (ئېيتسا)، يوقاسسا (يوقاتسا)، كەسسە (كەتسە)، يەسسە (يەتسە)، ئەۋەسسە (ئەۋەتسە)، تۆگەسسە (تۆگەتسە)، ئىسسە (ئىچسە)». پېئىللارنىڭ بۇيرۇق رايى 3-شەخس «-سۇن، -سۇن» قوشۇمچىسى ئۇلانغاندا: «كۆرسۆسۇن (كۆرسەتسۇن)، ئەۋەسۇن (ئەۋەتسۇن)، تۇسۇن (تۇتسۇن)، كەسسۇن (كەتسۇن)». سۈيەتلەرنىڭ بولۇشىسىز قوشۇمچىسى «-

سىز» ئۇلانغاندىمۇ شۇنداق. مەسىلەن:

«بىر تاز كەپتۇ، ئوغۇلسۇزغا ئوغۇل بولۇمەن دەپ،

قىسسىزغا قىز بولۇمەن، دەپ.»

يۇقىرىقى مىسالدىكى «قىسسىز (قىزسىز)» سۆزىدە

«قىز» سۆزىگە بولۇشىسىز قوشۇمچىسى «-سىز»

ئۇلانغاندا «قىز» سۆزىنىڭ ئاخىرقى تاۋۇشى «ز»

ئۆزىدىن كېيىن ئۇلىنىپ كەلگەن «س» تاۋۇشى

تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنغان.

(4) يۇقىرىقىلاردىن باشقا «تارانچى دىيالېكتى»دا

يەنە بىر قىسىم سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرىدە بەزى

تاۋۇشلارنىڭ ئۆزىدىن ئىلگىرى-كېيىن كەلگەن

تاۋۇشلار تەرىپىدىن تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ياكى

ئۇسۇلى جەھەتتىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنغان

ئەھۋاللار بار. مەسىلەن، «ياڭمۇر (ياغمۇر، يامغۇر)»

سۆزىدە «غ» تاۋۇشى «م» تاۋۇشى تەرىپىدىن يېرىم

ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ، «ڭ» تاۋۇشىغا ئايلانغان.

«مەڭسىپدار (مەنسەپدار)، ئاندىڭ كىن (ئاندىن

كېيىن)» قاتارلىق سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدە «ن»

تاۋۇشى «س، ڭ» تاۋۇشلىرى تەرىپىدىن يېرىم

ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ، «ڭ» تاۋۇشىغا ئايلانغان.

«ئامام بارمۇ (ئامان بارمۇ)» سۆز بىرىكمىسىدە «ن»

تاۋۇشى «ب» تاۋۇشى تەرىپىدىن يېرىم

ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ، «م» تاۋۇشىغا ئايلانغان.

«شۇمچا» (شۈنچە) سۆزىدە «ن» تاۋۇشى «چ» تاۋۇشى

تەرىپىدىن يېرىم ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ، «م»

تاۋۇشىغا ئايلانغان. «ئاتانماس (ئانالماس)» سۆزىدە

«ل» تاۋۇشى «م» تاۋۇشى تەرىپىدىن يېرىم

ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ، «ن» تاۋۇشىغا ئايلانغان.

«كۆڭنى» (كۆڭلى) سۆزىدە «ل» تاۋۇشى ئۆزىنىڭ

ئالدىدا كەلگەن «ڭ» تاۋۇشى تەرىپىدىن يېرىم

ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ، «ن» تاۋۇشىغا ئايلانغان.

«ئۇس قىل» (ئۆز قىل) بىرىكمىسىدە «ز» تاۋۇشى «ق»

تاۋۇشى تەرىپىدىن يېرىم ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ

«س» تاۋۇشىغا ئايلانغان. «ئۇس ساڭ» (ئۈچ ساڭ)

بىرىكمىسىدە «چ» تاۋۇشى «س» تاۋۇشى تەرىپىدىن

تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنغان، ۋەھاكارالار.

دېمەك، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە

ئوخشاشلا، «تارانچى دىيالېكتى»دىمۇ بىر قىسىم

سۆزلەردە تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى مەلۇم دەرىجىدە مەۋجۇت بولغان.

2) تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى

(1) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى. «تارانچى دىيالېكتى»دا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشىدىكى ئەڭ تىپىك مەسىلە — تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ئەڭ تۆۋەن سوزۇق تاۋۇش «ئا» بىلەن سەل تۆۋەن سوزۇق تاۋۇش «ئە»نىڭ بىر قىسىم سۆزلەردە سەل يۇقىرى سوزۇق تاۋۇش «ئى» ياكى ئەڭ يۇقىرى سوزۇق تاۋۇش «ئى»غا نۆۋەتلىشىشى ھېسابلىنىدۇ.

«تارانچى دىيالېكتى»نىڭ تىلىدىن قارىغاندا، بىر قىسىم سۆزلەردە «ئا، ئە» سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ «ئى، ئى» سوزۇق تاۋۇشلىرىغا نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى بۇ دەۋردە رەسمىي كۆرۈلۈشكە باشلىغان، لېكىن بۇ ھادىسىنىڭ كونكرېت ئەھۋالى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە پۈتۈنلەي ئوخشاپ كەتمەيدۇ. بۇنىڭ ئىپادىلىرى تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچىدىن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تەركىبىدىكى «ئا، ئە» سوزۇق تاۋۇشلىرى «ئى، ئى» سوزۇق تاۋۇشلىرىغا نۆۋەتلىشكەن بىر قىسىم سۆزلەر «تارانچى دىيالېكتى»دا تېخى نۆۋەتلىشمىگەن ھالەتتە كۆرۈلىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئانا تىل سۆزلىرىدىمۇ، ئەرمەچە، پارسچە كىرمە سۆزلەردىمۇ كۆرۈلىدۇ. تۈپ سۆزلەردىمۇ، ياسالما سۆزلەردىمۇ، شۇنىڭدەك سۆزنىڭ تۈرلەنگەن شەكلىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، تۈپ سۆزلەردە، «چەرىك (چېرىك)، ئەشەك (ئەشەك)، ئەشەك (ئېشەك)، ئەگەر (ئېگەر)، يەڭگى (يېڭى)، ئەنئەنە (ئېنئەنە)، ئەگىز (ئېگىز)، تەچ (تىنچ)، ھەلى (ھېلى)، بەدە (بېدە)، نەمە (نېمە)، تەرە (تېرە)، ئايتماق (ئېيتماق)، كەيمەك (كېيمەك)». ئەرمەچە كىرمە سۆزلەردە، «ھەكم (ھېكم)، يەتم (يېتم)، نەمەت (نېمەت)، مەكرى (مېكرى)، غەرىپ (غېرىپ)». پارسچە كىرمە سۆزلەردە، «كەمە (كېمە)، تەزەك (تېزەك)، مەھەر (مېھەر)، بەھىش (بېھىش)، ئەسەن (ئېسەن)، ئامان (ئېسەن)، ھەش (ھېچ)». ياسالما سۆزلەردە، «كەلسەن (كېلسەن)، كەچە (كېچە)، بەكىتمەك (بېكىتمەك)، ئەگەچە (ئېگەچە، ئاچا)، تەبىلغۇ (تېبۇلغا)، زەرىكمەك (زېرىكمەك)». سۆزنىڭ تۈرلەنگەن شەكلىدە، «كەلۈر (كېلۈر)، كەتتپ (كېتتپ)، كەسىپ (كېسىپ)،

ساناغان (سانغان)، ئەرى (ئېرى)، مەنى (مېنى)، سەنىڭ (سېنىڭ)، نەرسەنى (نەرسىنى)، ئاپەتى (ئاپىتى)، تەرىپ (تېرىپ)، بەرىپ (بېرىپ)، يەسە (يېسە)، دەسە (دېسە)، ئىشكەلى (ئىچكىلى)، بەگى (بېگى)، يۈرەگى (يۈرىكى)، پەللەنى (پەللىنى)، ھەمەسى (ھەممىسى)، نەمەتلەرى (نېمەتلىرى)، بەندەسى (بەندىسى)، مىنگەلى (مىنگىلى)، بەرگەنى (بەرگىنى)، ئىشلەتكەلى (ئىشلەتكىلى)، يۈرگەشپ (يۈگەشپ)، غۇلجادا (غۇلجىدا)».

ئىككىنچىدىن، بىر قىسىم سۆزلەردە «ئا، ئە» سوزۇق تاۋۇشلىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش «ئى، ئى» سوزۇق تاۋۇشلىرىغا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن، تۈپ سۆزلەردە:

قەدىمكى شەكلى «تارانچى دىيالېكتى»دىكى شەكلى ھازىرقى شەكلى

قارى	قېرى	قېرى
ياغى	يېغى	يېغى

سۆزنىڭ تۈرلەنگەن شەكلىدە: «تېشى، قېشى، بېشى، ئېتى، مېڭىشى، سېلىپ، يېنىپ، بېرىپ، ئېلىپ، قېچىپ، يېپىپ، تىكىنى».

ئۈچىنچىدىن، «تارانچى دىيالېكتى»دا بىر قىسىم سۆزلەرگە تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا سۆزنىڭ ئىككىنچى ياكى ئۈچىنچى بوغۇمىدىكى (ئاخىرقى بوغۇم ئەمەس) «ئا، ئە» تاۋۇشلىرى سەل يۇقىرى سوزۇق تاۋۇش «ئى»غا نۆۋەتلىشىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بولسا يۇقىرى سوزۇق تاۋۇش «ئى»غا نۆۋەتلىشىدۇ. بۇنىڭدىن تىل ئورنى ئەڭ تۆۋەن تاۋۇش «ئا» بىلەن سەل يۇقىرى تاۋۇش «ئە»نىڭ بىر قىسىم سۆزلەردە ۋاقىت تەرتىپى جەھەتتىن ئاۋۋال تىل ئورنى سەل يۇقىرى بولغان «ئى» تاۋۇشىغا، ئاندىن تىل ئورنى ئەڭ يۇقىرى بولغان «ئى» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشكەنلىكىنى كۆرىمىز. مەسىلەن:

قەدىمكى شەكلى «تارانچى دىيالېكتى»دىكى شەكلى ھازىرقى شەكلى

يامان+	يامىنى	يامىنى
ئالاسى	ئالېسى	ئالسى
توغقان+	توققىنى	توغقىنى
ئاتا+	ئاتېسى	ئاتىسى
ئاڭلات+	ئاڭلىتىپ	ئاڭلىتىپ
غۇلجا+	غۇلجادېكى	غۇلجىدىكى

«ئا، ئە» تاۋۇشلىرىنىڭ «ئى» تاۋۇشىغا ئەمەس،

تەركىبىدىكى «ئا، ئە» سوزۇق تاۋۇشلىرى «ئې، ئى» سوزۇق تاۋۇشلىرىغا نۆۋەتلەشمىگەن يەنە بىر قىسىم سۆزلەر «تارانچى دىيالېكتى»دا نۆۋەتلەشكەن شەكىلدە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

«يارنىڭ كۆڭنى لېچىندۇ، مەن ئۆزۈمنى قازا ئەتەي.»
«چاچلىرى ئۆسۈپ قېشىغا تۈشۈپتۇ، چىرىپى سارغىرىپتۇ.»

يۇقىرىقى مىساللاردا «لاچىن» سۆزىدە بىرىنچى بوغۇمدىكى ۋە «چىراي» سۆزىدە ئىككىنچى بوغۇمدىكى «ئا» تاۋۇشى «ئې» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشكەن.

دېمەك، «تارانچى دىيالېكتى»دا بىر قىسىم سۆزلەردە «ئا، ئە» سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ «ئې، ئى» سوزۇق تاۋۇشلىرىغا نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى مەۋجۇت بولغان، ھەمدە خېلى كەڭ دەرىجىدە ئومۇملاشقان. لېكىن بۇ ھادىسىنىڭ كۆرۈلۈش چاستوتىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە قارىغاندا يەنىلا تۆۋەن بولغان. شۇنىڭدەك بەزى سۆزلەرنىڭ نۆۋەتلەشكەن شەكلىمۇ، نۆۋەتلەشمىگەن شەكلىمۇ تەڭ كۆرۈلگەن بولۇپ، بۇ فونېتىكىلىق ھادىسىنىڭ ئەينى دەۋردە يەنىلا ئۆتكۈنچى ھالەتتە تۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشىدە «ئا، ئە» تاۋۇشلىرىنىڭ «ئې، ئى» تاۋۇشلىرىغا نۆۋەتلىشىشىدىن باشقا يەنە بەزى ئەھۋاللارمۇ بار. يەنى، شەخس ئالماش «ئۇ»غا تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا تىل ئورنى ئەڭ يۇقىرى بولغان «ئۇ» تاۋۇشى بەزىدە تىل ئورنى سەل يۇقىرى سوزۇق تاۋۇش «ئې، ئى»غا، بەزىدە تىل ئورنى ئەڭ تۆۋەن تاۋۇش «ئا»غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

«ئېنى ساندۇققا سېلىپ ئەتكەن.»

«ئېنىڭدىن پاتشا بىر مۇنچا سۆز سۇرىدى.»

«مۇنى ئالغا خۇدا ئۆزى بەرگەن.»

«خوتۇن ئالارنى كۆردى.»

«ئاندىن ئۆزگە ئىشلەرنى دالوئا ئۆزى تۈگەتەدۇ.»

يۇقىرىقى مىساللاردا «ئۇ» تاۋۇشى تۈرلىگۈچى قوشۇمچە ئۇلانغاندا «ئې، ئى» ياكى «ئا» تاۋۇشلىرىغا نۆۋەتلىشىپ، بۇ سۆزلەر «ئېنى، ئۇنى»، ئېنىڭ (ئۇنىڭ)، ئالغا (ئۇنىڭغا)، ئالار (ئۇلار)، ئاندىن (ئۇنىڭدىن) شەكىللىرىدە كەلگەن.

(2) ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى. «تارانچى

بەلگى «ئې» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىلى شېۋىسىدە ھېلىمۇ مەۋجۇت. ئەمما، ئىلى شېۋىسىدە بۇ ئورۇندا كېلىدىغان «ئې» سوزۇق تاۋۇشى ئەدەبىي تىلدىكى «ئې» سوزۇق تاۋۇشىغا قارىغاندا يەنىمۇ يۇقىرى، «ئى» سوزۇق تاۋۇشىغا قارىغاندا سەل تۆۋەن سوزۇق تاۋۇش ھېسابلىنىدۇ.

يۇقىرىقى تەرتىپ بويىچە، كۆپلۈك قوشۇمچىسى «-لار، -لەر» بىلەن تەۋەلىك قوشۇمچىسى «-ى» سۆزلەرگە تەڭ قوشۇلغاندا بۇ قوشۇمچىلارنىڭ تەركىبىدىكى «ئا، ئە» سوزۇق تاۋۇشلىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا «ئى» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىپ «لىرى» شەكلىدە، «تارانچى دىيالېكتى»دا «ئې» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىپ «لىرى» شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن، «ياماللىرى (يامانلىرى)، قالغالىرى (قالغانلىرى)، خوتۇنلىرى (خوتۇنلىرى)، زىندانلىرى (زىندانلىرى)» دېگەندەك. بۇ خىل ئەھۋال ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ مەركىزىي دىيالېكتىغا تەۋە بولغان سانجى ئوبلاستى دائىرىسىدىكى ماناس، گۇچۇڭ قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىل شېۋىسىدە ھېلىمۇ مەلۇم دەرىجىدە ساقلىنىپ قاپتۇ.

شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، «تارانچى دىيالېكتى»دا كۆپلۈك قوشۇمچىسى «-لار، -لەر»دىكى «ئا، ئە» تاۋۇشلىرى يۇقىرىقى مىساللاردا كۆرسىتىلگەندەك، بەزىدە «ئې» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشسە، بەزىدە باشقا تاۋۇشلارغا نۆۋەتلەشمەستىن، ئەسلىي شەكلىنى ساقلاپ قالغان. مەسىلەن:

«مۇنىڭ قانچان قىسما ئىشلەرى بولسا، ئېنى سۇراپ ئاندىن كىن ئۆلتۈرسە بولۇدۇ.»

«بۇ خوجىنى كىشىلەرى بىلەن جىجۇ دەگەن شەھەرگە پارلاڭلار.»

يۇقىرىقى ئىككى مىسالدا «ئىش، كىشى» سۆزلىرىگە كۆپلۈك قوشۇمچىسى «-لەر» بىلەن تەۋەلىك قوشۇمچىسى «-ى» ئۇلانغاندا «-لەر» قوشۇمچىسىدىكى «ئە» سوزۇق تاۋۇشى «ئې، ئى» سوزۇق تاۋۇشلىرىغا نۆۋەتلەشمەستىن، ئەسلىي شەكلىنى ساقلاپ «ئىشلەرى، كىشىلەرى» شەكلىدە كەلگەن. ئەسەردە يەنە «بەگلەرى، يەرلەرى» دېگەندەك سۆزلەردىمۇ بەزىدە نۆۋەتلەشمىگەن. تۆتىنچىدىن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا

شەكلىدە ئىپادىلەنگەن.

تۆتىنچى، دەرىجە ساننى ئىپادىلەيدىغان «جى» قوشۇمچىسىنىڭ بوغۇم بېشىدىكى جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش «ج» بەزىدە جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش «چ»غا نۆۋەتلىشىپ، بۇ قوشۇمچە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش «جى» شەكلىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، «بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى، تۆرتىنچى» بەشىنچى، بىر قىسىم ئەرەبچە كىرمە سۆزلەردە بوغۇم بېشىدىكى «ۋ» تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش «گ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن: «بى گۇيا بۈگۈن بارار، تاڭنا ئۇنۇتار يارىنى.» يۇقىرىقى مىسالدا ئەرەبچە كىرمە سۆز «ۋەفا» دىكى «ۋ» تاۋۇشى «گ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىپ «گۇيا» شەكلىدە ئىپادىلەنگەن.

ئالتىنچى، يۇقىرىقىلاردىن باشقا، «خ، غ» تاۋۇشلىرىنىڭ «ق» تاۋۇشىغا، بەزىدە بۇنىڭ ئەكسىچە «ق» تاۋۇشىنىڭ «خ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشكەن ئەھۋالىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

«ئول ۋاختا ئابدىشېرىپ ئاقۇن خونوخايدا ساۋدا قىلىپ يۈرۈت ئىكەن.»

«ئاخسۇدا ئۇش يىل تۇردۇم، ئاخسۇدا مەنى بىلىدىغان كىشىلەر بار.»

«ئاتقا مىنسەڭ ئاتاڭغا باخما.»

«ئاسماندىن بىر پاچا بۇلۇت كەلىپ، ئول قاننىڭ تۆپەسىدە ياتىمۇر ياقىدۇ.»

يۇقىرىقى مىساللاردا «ۋاقتا، ئاقسۇ، باقما» سۆزلىرىدىكى «ق» تاۋۇشى «خ» تاۋۇشىغا، «ياغىدۇ» سۆزىدىكى «غ» تاۋۇشى بىلەن «ئاخۇن» سۆزىدىكى «خ» تاۋۇشى «ق» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىپ، «ۋاقتا، ئاخسۇ، باخما، ياقىدۇ، ئاقۇن» شەكىللىرىدە كەلگەن.

3) تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

(1) ئەرەب، پارس تىلىدىن كىرگەن بىر قىسىم سۆزلەردە بوغۇم ئاخىرىدىكى «ھ» تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان. مەسىلەن:

«پاتىشا ئۆيىگە ئايتىپ بېرىپ، يەنى كەچە. كۈندۈز مېان قىلدى.»

«مەخسېدارلار بۇ خاننىڭ جەمەتى دەپ تولا ئەتىيات قىلىت ئىكەن.»

دىيالېكتى» دىكى ئەسەرلەرنىڭ ترانسكرىپسىيەسىدىن قارىغاندا، بەزى سۆزلەر ئىككى خىل شەكلىدە ئۇچرايدۇ. بۇلارنىڭ بىرى سۆزنىڭ ئەسلىي شەكلى، يەنە بىرى سۆز تەركىبىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشىدىن بارلىققا كەلگەن ئىككىنچى شەكلىدۇر. بۇ ئىككى شەكلىنى ئۆز ئارا سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئەينى دەۋردىكى نۇتۇق ئېقىمىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىش ھادىسىسىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. بۇلاردىن مۇھىملىرى تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى، بىر قىسىم سۆزلەردە سۆز بېشى ياكى ئاخىرىدىكى پارتلىغۇچى - سىيرىلاڭغۇ ئۈزۈك تاۋۇش «ج» سىيرىلاڭغۇ ئۈزۈك تاۋۇش «ش»غا نۆۋەتلىشكەن. مەسىلەن:

«ئۇيەردە ئۇش كۈن تۇرۇپ، ئۇش كۈندىن كىن ياندى.»
«بىر ئۇي ئاغرىدى، ئوت بەرسە يەمەيدۇ، سۇ ئىشمەيدۇ.»
«مۇنۇڭ ئارىسىدا ئىش شىقسا، خامئامبالنى جانجۇن قىشقىرتىدۇ.»

يۇقىرىقى مىساللاردا «ئۈچ، ئىچمەك، چىقماق» سۆزلىرىدىكى «ج» تاۋۇشى «ش» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىپ، بۇ سۆزلەر «ئۇش، ئىشمەك، شىقماق» شەكلىدە ئىپادىلەنگەن.

ئىككىنچى، بىر قىسىم سۆزلەردە بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش «ز» بەزىدە جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش «س»غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

«سەنجىر پاتىتى قولۇمغا.»

«مەن قىلارمەن ئوتۇس، خۇدا قىلار توقۇس.»
يۇقىرىقى مىساللاردا «زەنجىر، ئوتۇز، توقۇز» سۆزلىرىدىكى «ز» تاۋۇشى «س» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىپ، بۇ سۆزلەر «سەنجىر، ئوتۇس، توقۇس» شەكلىدە ئىپادىلەنگەن.

ئۈچىنچى، بىر قىسىم سۆزلەردە بوغۇم بېشىدا كەلگەن جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش «د» بەزىدە جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش «ت»غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

«ئۇ تولا ياخشى پاتىشا ئىكەن.»

«ئەرمىنى بىر تۈشمەن چېپىپ ئۆلتۈرۈپتۇ.»
يۇقىرىقى مىساللاردا «پادىشاھ، دۈشمەن» سۆزلىرىدىكى بوغۇم بېشى بولغان «د» تاۋۇشى «ت» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىپ، بۇ سۆزلەر «پاتىشا، تۈشمەن»

يۇقىرىقى مىساللاردا «ئوۋ، ئوۋچى، ئوۋلىماق، توۋلۇماق، ئەۋلىيا، سەۋدايى» دېگەن سۆزلەردە بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن «ۋ» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ، بۇ سۆزلەر «ئو، ئوچى، ئولىماق، ئولىيا، تولۇدۇم، سودايى» شەكىللىرىدە ئىپادىلەنگەن.

(5) بىر قىسىم سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدە ئۈزۈك تاۋۇشلار بەزى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن قوشۇلۇپ، بوغۇم بويىچە چۈشۈپ قالىدىغان ئەھۋال مۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن: «سىلەر جانجۇن دەپ ۋاقارلاڭلار. جانجۇن سىلەرنىڭ

تۇشۇڭلارنى ئىشتىپ، ئېلىپ كەلىپ سۇرايدۇ.»
«دۇمباقنىڭ توشىنى جانجۇن ئاڭلاپ، بىر داتخور كەلىپتۇ، ئېلىپ كىرىڭلەر، دەپتۇ.»

«بۇ كىچكە ئوق چىقارماڭلار، تىرىك تۇتۇڭلار.»
يۇقىرىقى مىساللاردا «تاۋۇش، كەيىك» سۆزلىرىدە بىردىن بوغۇم چۈشۈپ قېلىپ «تۇش/توش، كىك» شەكىللىرىدە ئىپادىلەنگەن. بۇلاردىن باشقا ئەسەردە يەنە «كىن (كەيىن)، سوق (سوغۇق)، جەنگىر (جەھانگىر)، مەلە (مەھەللە)، يوسۇل (ياساۋۇل)، ئەپ كەل (ئاللىپ كەل)» دېگەن سۆزلەردىمۇ تاۋۇشلار بوغۇملار بويىچە چۈشۈپ قالغان.

(4) تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى
«تارانچى دىيالېكتى»دا بىر قىسىم ئەرەبچە كىرمە سۆزلەرنىڭ ئالدىغا «ھ» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالغان. مەسىلەن:

«ئول قىز تولا چىرايلىق، ھېقىللىق، دانىشمەن ئىكەن.»
«مەنىكى ئىكى يارىم بار، كۆرمەككە ھەجەپ چاققان.»
يۇقىرىقى مىساللاردا «ئەقىل، ئەجەب» سۆزلىرىنىڭ ئالدىغا «ھ» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالغان.

2. تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر

(1) تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى
(1) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى. بىرىنچىدىن، «تارانچى دىيالېكتى»دىكى بىر قىسىم سۆزلەر تەركىبىدىكى «ئو» تاۋۇشىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئو» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشكەنلىكىنى كۆرىمىز. مەسىلەن:

«دالوپىنىڭ ئالدىغا نەچە قىسما سۇراق كەلىدۇ.»
«ئاندىن دالوپا سۆز سۇرايدۇ.»

يۇقىرىقى مىساللاردىكى «پادىشاھ، مېھمان، ئېھتىيات» سۆزلىرىدە «ھ» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ، «پاتىشا، مېمان، ئەتىيات» شەكىلىدە ئىپادىلەنگەن.

(2) بىر قىسىم سۆزلەردە «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان. مەسىلەن:

«بىر قوقساڭ ھەخلى بار كىشىدىن قوق، بىر قوقساڭ ھەخلى يوق كىشىدىن قوق.»

بۇ مىسالدا «قورق» سۆزىدىكى «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ «قوق» شەكىلىدە ئىپادىلەنگەن. ئەسەردە يەنە «بى (بىر)، تو (تور)، دىمى (دەريا)، يۇت (يۇرت)، ئاقىسى (ئارقىسى)، تابا (تاۋار)، پاچا (پارچە)، ساغارغان (سارغايغان)، ساغاتۇ (سارغايغۇر)، قاز (قەرز)، قاتا (قاتار)» دېگەن سۆزلەردىمۇ «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان.

(3) بىر قىسىم سۆزلەردە «ي» تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان. مەسىلەن:

«ئاڭنىكى قۇرۇقتۇن بۈگۈنكى ئۆيگۈ ياخشى.»
«چەرىكنىڭ يەيدىغان، ئىچىدىغان، كىدىغان كىملىرىنى توشىدى.»

يۇقىرىقى مىساللاردىكى «قۇيرۇق، كەيىدىغان، كەيىم» سۆزلىرىدە «ي» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ، «قۇرۇق، كىدىغان، كىم» شەكىلىدە ئىپادىلەنگەن.

(4) بىر قىسىم سۆزلەردە «ۋ» تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان. مەسىلەن:

«بىر كۈنى ۋەزىرنىڭ ئوغلى ئو ئولاپ يۈرەتتى.»
«ئاندىن كىن ئوچىلار ئول يەردىن كەتتى.»
«ئولىيالار قولىدىن سۇن.»
«خىيالىغا كەلگەندە، قالماق بولۇپ مەن تولۇدۇم.»
«يېڭى يار كىشى تۇنسا، سودايى ئاغرىق بولغۇدەك.»

«تارانچى دىيالېكتى» بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى سېلىشتۇرغىنىمىزدا، ئەسەر خاتىرىلەنگەندىن تارتىپ ھازىرغىچە بولغان 150 يىلغا يېقىن تارىخىي جەرياندا تىلىمىزدىكى بەزى سۆزلەر تەركىبىدىكى بىر قىسىم تاۋۇشلاردا نۆۋەتلىشىش، چۈشۈپ قېلىش، قوشۇلۇپ قېلىش قاتارلىق بەزى تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى كۆرىمىز. بۇنىڭ ئىپادىلىرى تۆۋەندىكىچە:

«نەپسەڭ ساندۇق ئاچىلار، گۈل بېشىمغا ساقچىلار.»

پالماق، يۈگۈمەك، ئەتە، يەكەن، دەۋا، چۆچەك»
شەكلىدە كېلىدۇ.

(2) «تارانچى دىيالېكتى» دا بىر قىسىم سۆزلەر تەركىبىدىكى «ن» تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا چۈشۈپ قالغان. مەسىلەن:

«ياماننىڭ ياخشىسى بولغۇنچا، ياخشىنىڭ يامىنى بول.»

«ئاش قالماغىنچا ئاشنىڭ قادىرىنى بىلمەس،

ياياق يۈرمەگىنچە ئاتنىڭ قادىرىنى بىلمەس.»

«نەچەن غەلبۇر بۇغداينى بەكار ئېلىپ كەتتى.»

«قانچان ئادەملەر قاشقارنىڭ يولىدا ئۇن توشۇپ مۇزلاپ

ئۆلدى.»

يۇقىرىقى مىساللاردىكى «بولغۇنچا، قالماغىنچا،

يۈرمەگىنچە، نەچەن، قانچان» سۆزلىرىدىكى «ن»

تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا چۈشۈپ قېلىپ،

بۇ سۆزلەر «بولغۇچە، قالماغىچە، يۈرمىگىچە، نەچچە،

قانچە (قانچىلىغان)» شەكلىدە كېلىدۇ.

(3) تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

(1) ئەرەب تىلىدىن كىرگەن بىر قىسىم سۆزلەر

«تارانچى دىيالېكتى» دا سۆز بېشىغا «ھ» تاۋۇشى

قوشۇلمىغان شەكلىدە كەلسە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر

تىلىدا «ھ» تاۋۇشى قوشۇلغان شەكلىدە كېلىدۇ.

مەسىلەن: «ئاراقچىنىڭ^[2] كۆڭى باي.»

يۇقىرىقى مىسالدىكى «ئاراق» سۆزىنىڭ ئالدىغا

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ھ» تاۋۇشى قوشۇلۇپ

«ھاراق» شەكلىدە كېلىدۇ.

(2) «تارانچى دىيالېكتى» دا بىر قىسىم سۆزلەر

ئىككىسى بوغۇم ئارىلىقىدا ئالدىنقى بوغۇمنىڭ

ئاخىرىدىكى «ي» تاۋۇشى قوشۇلمىغان شەكلىدە

كەلسە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ي» تاۋۇشى

قوشۇلغان شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

«ئول كىشىنى قىنغا باستى، قىنغاندىن كىن راستىنى ئايتتى.»

«سەن ئاغلىرىڭدىن^[3] ئارىلىمىغىن.»

«توسۇن ئاتقا يۈگەن سالىدىم، مىنىدىم، قارىلىدىم.»

«ئاسمان تۆپىنىگە قالسا، بىر تورغاي ساراپ ئۇچۇپ يۈرىدۇ.»

«ھەر قاسى ئايماقنىڭ خالغى بەگلەرنىڭ شۇملىگىدىن

يوقۇلۇپ كەتتى.»

«چاپپىنىمى قۇرۇيدۇ، ئۆزۈم ھەم ئوتۇننى سىنىپ ئىسىمەن،

دەدى.»

تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «پ» تاۋۇشىغا
نۆۋەتلەشكەن بولۇپ، بۇ سۆزلەر «پۈتمىگەن، پۈتەر،
پۈتۈپ، پىچاق» شەكلىدە كېلىدۇ. ئەسەردە يەنە
«بىشۇرماق، بۇشۇرماق (پىشۇرماق)، بالتا (پالتا)»
سۆزلىرىمۇ مۇشۇ خىل شەكلىدە كەلگەن.

بەشىنچىدىن، «تارانچى دىيالېكتى» دا بىر قىسىم
سۆزلەردە بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن «س» تاۋۇشى
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ز» تاۋۇشىغا
نۆۋەتلەشكەن. مەسىلەن:

«ئۇ يىگىت قارچىغىنىڭ ئارقىسىدىن كەلىپ ئۇ باققا

كىردى، كىرىپ قارچىغىنىنى ئىستەپ تاپتى.»

«بۇ كوچاغا سۇ(نى) كىم قويۇپتۇ، ئىستەپ تېپىڭلار، دەپتۇ.»

بۇ مىساللاردىكى «ئىستەمەك» سۆزى

تەركىبىدىكى «س» تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر

تىلىدا «ز» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىپ، بۇ سۆز «ئىزدىمەك»

شەكلىدە كېلىدۇ.

ئالتىنچىدىن، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى

«دەۋەتەۋە» (تۈگە) سۆزى «تارانچى دىيالېكتى» دا

بەزىدە «دەۋە» شەكلىدە، بەزىدە «تۈگە» شەكلىدە

قوللىنىلغان. بۇنىڭدىن بۇ سۆزدىكى «ۋ» تاۋۇشىنىڭ

«گ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشىنىڭ ئەينى دەۋردە

ئۆتكۈنچى ھالەتتە تۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرىمىز. مەسىلەن:

«بىر دەۋەنى قوشۇپ ھەمرانى ئائىلىسىنىڭ شەھەرگە

بۆلۈلى گويىغا ئەۋەتتى.»

«مىنگەلى ئات بەردى، ئىشلەتكەلى تۈگە بەردى.»

(2) تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

(1) «تارانچى دىيالېكتى» دا «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ

قالمىغان بىر قىسىم سۆزلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا

بۇ تاۋۇش چۈشۈپ قالغان ھالەتتە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

«بۆلۈك كىشىنى ئەرگەشىپ كەتتى.»

«كەڭرۈ يەرگە خىرمان قىلىپ توشۇپ تەپتى.»

يۇقىرىقى مىساللاردىكى «ئەرگەشىپ، خىرمان»

سۆزلىرىدىكى «ر» تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا

چۈشۈپ قېلىپ، بۇ سۆزلەر «ئەرگىشىپ، خامان»

شەكلىدە كېلىدۇ. ئەسەردە قوللىنىلغان «تۆرت، بۆرك،

پارلىماق، يۈرگەمەك، ئەرتە، يەرگەن، دەرۋا، چۆرچەك،

ئەۋەرتىمەك» سۆزلىرىدىكى «ر» تاۋۇشىمۇ ھازىرقى

زامان ئۇيغۇر تىلىدا چۈشۈپ قېلىپ، بۇ سۆزلەر «بۆك،

قىمات (قىممەت)» قاتارلىقلار بار.

دېمەك، رادىلوفنىڭ «تارانچى دىيالىكتى» ناملىق كىتابىدىكى ئەسەرلەرنىڭ تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ نۇتۇق ئېقىمىدا يۈز بېرىدىغان ئاسسىمىلياتسىيە، نۆۋەتلىشىش، چۈشۈپ قېلىش، قوشۇلۇپ قېلىش قاتارلىق فونېتىكىلىق ھادىسىلىرى بىر قەدەر روشەن ھالدا ئەكس ئەتكەن. شۇنىڭدەك بەزى فونېتىكىلىق ھادىسىلەر ئۆزگىرىشچان ھالەتتە تۇرۇۋاتقان بولۇپ، مۇقىملىق دەرىجىسى بىر قەدەر تۆۋەن بولغان. بۇ دەۋر تىلى فونېتىكا جەھەتتىن چاغاتاي تىلىنىڭ ئاساسىي فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش بىلەن بىرگە، تەدرىجىي ھالدا خەلقنىڭ ئېغىز تىلىغا يېقىنلىشىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىشى ئۈچۈن بەلگىلىك ئاساس ياراتقان. شۇنىڭدەك، بىز ئۆتكۈنچى دەۋر تىلى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى سېلىشتۇرغىنىمىزدا، بىر قىسىم سۆزلەردە بەزى تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشكەنلىكى، چۈشۈپ قالغانلىقى، قوشۇلۇپ قالغانلىقىدەك تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنىمۇ كۆرىمىز. بۇلارنى چۈشىنىش ۋە ئىگىلەش بىزنىڭ ئۆتكۈنچى دەۋر ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى چۈشىنىش، شۇنىڭدەك ئۇيغۇر تىلىنىڭ پۈتكۈل تەرەققىيات تارىخىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى توغرا ئىگىلىشىمىزگە ياردەم بەرگۈسىدۇر.

يۇقىرىقى مىساللاردىكى «قىنىماق، ئارىلماق، قارىلماق، ساراماق، ھەر قاسى، ئىسىمەن» سۆزلىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بوغۇم ئارىلىقىغا بىردىن «ي» تاۋۇشى قوشۇلۇپ، بۇ سۆزلەر «قىنىماق، ئايرىلماق، قايرىلماق، سايرىماق، ھەر قايسى، ئىسىمەن» شەكلىدە كېلىدۇ.

(3) «تارانچى دىيالىكتى» دا بىر قىسىم سۆزلەردە ئىككى بوغۇم ئارىسىدا كەلگەن بىر ئۈزۈك تاۋۇش ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىككىگە پارچىلىنىپ، بىرى ئالدىنقى بوغۇمنىڭ ئاخىرى، يەنە بىرى كېيىنكى بوغۇمنىڭ بېشى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

«ھەكىم، شاغا توقۇز قاتار(ر) سۆگۈدۈپ^[4]، توقۇز قاتار(ر) باش قويدى.»

«ياغۇر ياغماغان بۇلۇتتىن، ئاچىغى كەلگەندە كۈلگەن كىشىدىن ھەزەر قىل.»

«قوسۇغۇم ئاشتى دەگەنگە ئاش بەردى، ئۇسۇدۇم دەگەنگە سۇ بەردى.»

يۇقىرىقى مىساللاردىكى «توقۇز، ئاچىغ، ئۇسۇماق» سۆزلىرىدە ئىككى بوغۇم ئوتتۇرىسىدا بىرلا ئۈزۈك تاۋۇش بار بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ ئۈزۈك تاۋۇش ئىككىگە ئاجراپ، بۇ سۆزلەر «توقۇز، ئاچچىق، ئۇسۇماق» شەكىللىرىدە كېلىدۇ. ئەسەردە يەنە بۇنداق سۆزلەردىن «ئوتۇز (ئوتتۇز)، ئىكى (ئىككى)، يەتى (يەتتە)، سەككىز (سەككىز)، ھەمە (ھەممە)، سادە (ساددا)،

ئىزاھلار

- [1] قاز- غاز.
- [2] ئاراقچى- ھاراقكەش.
- [3] ئاغا- ئاكا.
- [4] سۆگۈتمەك- تازىم قىلماق

پايدىلانمىلار

1. ۋ. ۋ. رادىلوف: «شىمالدىكى تۈركىي قوۋملارنىڭ تىلى، 1- بۆلۈم: خەلق ئەدەبىياتىدىن ئۆرنەكلەر، 6- قىسىم: تارانچى دىيالىكتى»، سانكىت پېتىبۇرگ، 1886- يىلى نەشرى.
2. ئارسلان ئابدۇللا، يارى ئەبەيدۇللا، ئابدۇرېھىم راخمان: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2010- يىلى 12- ئاي نەشرى.
3. خالىق نىياز، مۇھەببەت قاسىم: «فونېتىكا ۋە تىل تەكشۈرۈش»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1989- يىلى نەشرى.
4. ئەسەت سۇلايمان: «قەشقەر باسما بۇيۇملىرى ۋە ئۆتكۈنچى دەۋر ئۇيغۇر تىلى مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 2007- يىللىق 4- سان.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇلىم ئابدۇرېھىم

ئۇيغۇر تىلىدىكى جىنسىي كەمسىتىشكە ئائىت ئامىللار

ھەققىدە مۇلاھىزە*

ئاينۇر ئابدۇرېشىت

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى چەت ئەل تىللىرى ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: تىل ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقە ۋە تەپەككۈر قورالى بولۇپ، تىل شۇ تىلنى ئىشلەتكۈچىلەرنىڭ ئىدىيەسى، مەۋقەسى ۋە مەدەنىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. تىلدىكى جىنسىي پەرق ۋە جىنسىي كەمسىتىش ھادىسىسى ھەرقايسى مىللەت تىللىرىدا مەۋجۇت بولغان ئومۇميۈزلۈك ھادىسە بولۇپ، بۇ ھادىسە تىلشۇناسلارنىڭ قىزىق مۇھاكىمە تېمىلىرىدىن بىرى بولۇپ كەلمەكتە. ئۇيغۇر تىلىدىمۇ بۇ ھادىسە مەۋجۇت. بۇ ماقالىدە، تىلشۇناسنىڭ سۆزلۈك سىستېمىسى، سۆز تەرتىپى ۋە جۈملە قۇرۇلمىسى، خەلق ماقال - تەمسىللىرى قاتارلىق نۇقتىلاردىن، تىلشۇناسنىڭ جىنسىي كەمسىتىش ھادىسىسى ھەققىدە نىسبەتەن سىستېمىلىق مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلۈپ، تىلدىكى جىنسىي كەمسىتىش ھادىسىسىنى ئازايتىپ ياكى تۈگىتىپ، جەمئىيەتنىڭ ئىناقلىقىنى كۈچەيتىش، ئىناق تىل مۇھىتى بەرپا قىلىش تەشەببۇس قىلىندۇ.

摘要: 语言是人类交际和思维的最重要的工具，它反映了语言使用者的思想、态度和文化。语言的性别差异和性别歧视现象一直是语言学家尤其是社会语言学家讨论的热点话题。因为语言的性别歧视是各民族语言都普遍存在的现象，故维吾尔语中也存在性别歧视现象。本文拟从维吾尔语词汇、词序与句子结构、民间谚语等角度，对维吾尔语中的性别歧视现象进行系统描写、分析，以期有助于深化对语言歧视现象的认识，提高避免使用歧视性语言的自觉性，促进语言和谐和社会和谐。

Abstract: As an important tool of human communication and human thought, the language represents speaker's thought, attitude and culture. As one of the hottest topics for linguists, especially for social linguists, the phenomenon of gender differences and sexual discriminations are common in all kinds of languages in the world, including Uyghur language. By studying sexual discrimination contents in Uyghur vocabulary, word order, sentence structure and proverbs, this thesis systematically analyzes sexual discrimination parts of Uyghur language and hopes the result will be helpful to minimize the influence of sexual discrimination in Uyghur language.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۈڭگۈچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: H0

1. مەسىلىنىڭ قويۇلۇشى

ئاتالغۇ غەرب تىلشۇناسلىقىدا ئالدىنقى ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا رەسمىي ئوتتۇرىغا چىققان بولسىمۇ، ئەمما ئۇيغۇر تىلىدا مۇشۇ يېقىنقى يىللاردا كۆرۈلۈشكە باشلىغان. مەسىلەن، 1991-1999 - يىللىرىدا نەشر قىلىنغان ئالتە توملۇق «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» دە بۇ ئاتالغۇ

تىلدىكى جىنسىي كەمسىتىش ئەر - ئاياللاردىكى جىنس پەرقى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بىر خىل كەمسىتىش ھادىسىسى بولۇپ، ئۇ ئادەتتە ئەرلەرنىڭ ئاياللارنى كەمسىتىشى شەكىلىدىمۇ، ئاياللارنىڭ ئەرلەرنى كەمسىتىشى شەكىلىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. «جىنسىي كەمسىتىش» ئاتالغۇسىدىن ئالغاندا، بۇ

* بۇ ماقالە 2012-يىلى 9-ئاينىڭ 10-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.
ئاپتور: ئاينۇر ئابدۇرېشىت (1967 - يىلى 2 - ئايدا تۇغۇلغان)، لېكتور، ئىنگلىز تىل - ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشى ۋە تىلشۇناسلىق تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

جىنسىي كەمسىتىشكە دائىر ئامىللارنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، بۇ جەھەتتىكى تونۇشنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، تىلىدىكى جىنسىي كەمسىتىش ئامىللىرىنى ئازايتىش، ھەتتا يوق قىلىش ئۈچۈن پايدىلىق ئىجتىمائىي مۇھىت يارىتىشقا ئاساس سالغىلى بولىدۇ. ئۇيغۇرلاردا جىنسىي كەمسىتىش ھادىسىسى بار بولسىمۇ، ئەمما تېخى تۈزۈك تەتقىق قىلىنمىغان بىر ساھە. ئۇيغۇر تىلىدىكى جىنسىي كەمسىتىشكە دائىر ئامىللارنى تەتقىق قىلىش ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ مەسىلىدىكى تونۇشنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ ماقالىدە، ئۇيغۇر تىلىدىكى جىنسىي كەمسىتىشكە دائىر ئامىللار ئاساسلىقى تىلىمىزنىڭ سۆزلۈك سىستېمىسى، يەنى سۆز - ئاتالغۇلاردىكى يوشۇرۇن تۈس، ئادەت سۆزلىرى، سۆزلەردىكى ئىلگىرى - كېيىنلىك جەھەتتىن ماسلىشىش، جۈملە قۇرۇلمىسى ۋە ماقال - تەمسىللەردىكى جىنسىي كەمسىتىشكە ئائىت مەزمۇنلار نۇقتىلار بويىچە تەھلىل قىلىندۇ.

2. ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىكى جىنسىي كەمسىتىش

قانچۇق، شەرمەندە، پاسكىنا، رەسۋا، بۇزۇق (نومۇسىز، ھايا قىلمايدىغان ئايال)
مېككىن، تۈلكىچى (بۇزۇقچىلىق قىلىپ سەتلىشىپ كەتكەن ئايال)
ئالۋاستى (قىلىقى سەت، ھاياسىز، جېدەلخور ئايال)
مىجىق (ئىشنى تولىمۇ ئاستا قىلىدىغان ئايال)
سەتەڭ (ياسانچۇق ھەم ئىشقىۋاز ئايال)
دەللە، دەللەل (ئەرلەر بىلەن ئاياللارنى ئۇچراشتۇرغۇچى)
شەقىقە (ساراڭدەك تولا سۆزلەيدىغان كاس - كاس ئايال)
جۇمباق (سەت، قاملاشمىغان ئايال)
بۇنداق سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ يەرلىك شېۋە - دىيالېكتلىرىدىمۇ خېلى كۆپ. مەسىلەن، كۈسۈك (بۇزۇق ئايال)، موللاقچى (پاھىشە)، قىردا يۇمىلانغان (خالىغان ئەرلەر بىلەن بۇزۇقچىلىق قىلغان) دېگەندەك. بۇ سۆزلەرگە ئۇدۇل كېلىدىغان ئەرلەرنى كەمسىتىدىغان سۆزلەر يوق دېيەرلىك بولۇپ، بۇ ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈك سىستېمىسىدىكى ئاياللارنى كەمسىتىشنىڭ بىر ئىپادىسىدۇر.

ئۇچرىمايدۇ (بۇ لۇغەتتىكى «جىنسىي» دېگەن سۆزلەم ئاستىغا 15 قوشۇمچە سۆزلەم بېرىلگەن، بۇلارنىڭ ئىچىدە «جىنسىي كەمسىتىش» ئاتالغۇسى يوق. ئۇنىڭدىن باشقا ھازىرغا قەدەر نەشر قىلىنغان ئۇيغۇرچە ئىزاھلىق لۇغەتلەردە بۇ ئاتالغۇنى ئۇچراتمىدىم). ئىنگلىزچە «رومانتىك ئىنگىلىز تىلى لۇغىتى» دە بۇ ئاتالغۇغا «جىنسىي ئاساس قىلغان بىر تۈرلۈك كەمسىتىش، بولۇپمۇ ئەرلەرنىڭ ئاياللارغا بولغان بىر تەرەپلىمە قارىشى» دەپ، «ئامېرىكا ئەنئەنىۋى لۇغىتى» دە بولسا «بىر جىنسىتىكىلەرنىڭ يەنە بىر جىنسىتىكىلەرنى، بولۇپمۇ ئەرلەرنىڭ ئاياللارنى كەمسىتىشى» دەپ ئىزاھ بېرىلگەن. دېمەك، تىلىدىكى جىنسىي كەمسىتىش ئاساسەن ئاياللارنى كەمسىتىشكە قارىتىلىدۇ.

مەيلى ئەرلەرگە قارىتىلغان بولسۇن ياكى ئاياللارغا قارىتىلغان بولسۇن، جىنسىي كەمسىتىشنىڭ ئۆزى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى بىر تۈرلۈك ناتوغرا، بىنورمال ھادىسە بولۇپ، ھەرقايسى تىللاردىكى

1) يەككە سۆزلەردىكى جىنسىي كەمسىتىش

ئۇيغۇر تىلىدىكى جىنسىي كەمسىتىش ئامىللىرىنى تەتقىق قىلىشتا ئالدى بىلەن سۆزلۈكتىن باشلاپ تەكشۈرۈش كېرەك. ھەرقانداق تىلنىڭ سۆزلۈك سىستېمىسىدا مۆتىدىل سۆزلەر ئاساسىي سالماقنى ئىگىلىسىمۇ، لېكىن ھامان بىر بۆلۈك سەلبىي ياكى ئىجابىي مەنىلىك سۆزلەر بولىدۇ. ئەنە شۇ سەلبىي ياكى ئىجابىي مەنىلىك سۆزلەر ئىچىدە يەنە مەخسۇس جىنس ئايرىمىسى بويىچە قاراتمىلىق ئىشلىتىلىدىغانلىرى بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا مەخسۇس ئاياللارنى كەمسىتىش، ھاقارەتلەش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان بىر قىسىم سەلبىي مەنىلىك سۆزلەر باركى، ئۇلار ئادەتتە ئەرلەرگە قارىتا ئاساسەن ئىشلىتىلمەيدۇ (ناۋادا ئىشلىتىلدى دېگەندىمۇ، شۇ سۆزلەر قارىتىلغان ئەرلەرنى تېخىمۇ كەمسىتىش مەنىسىنى بېرىدۇ). مەسىلەن:

كوت.كوت، ۋات - ۋات، ۋىت - ۋىت (تولا سۆزلەيدىغان ئايال)

(2) سۆزلەرگە قوشۇمچە قوشۇش ۋە كۆچمە مەنە

بېرىشتە ئىپادىلەنگەن جىنسىي كەمسىتىش

باشقا تىللاردا بولغىنىدەك ئۇيغۇر تىلىدىمۇ سۆزلەرگە قوشۇلۇپ تۈرلۈك مەنىلەرنى ئىپادىلىگۈچى قوشۇمچىلار (ياكى ياردەمچى سۆزلەر) بولىدۇ. ئادەتتە ئۇيغۇر تىلىدا جىنس كاتىگورىيەسى بولمىغاچقا، بۇنداق قوشۇمچىلار ئاساسەن جىنسىغا قاراپ پەرقلىنىدۇ (پەقەت ئەرەب تىلىنى دوراپ، سۈنئىي ھالدا قىسمەن ئىشلىتىۋاتقان «مۇئەللىمە، شائىرە» دېگەندەكلەردىكى «ئە» قوشۇمچىسىنى ھېسابقا ئالمىغاندا). شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئۇيغۇر تىلىدا ئاياللار ئىسمىنىڭ كەينىگە «-ك» نى قوشۇپ، كەمسىتىشنى ئىپادىلەيدىغان ھادىسە مەۋجۇت. بولۇپمۇ بۇ جانلىق تىلدا خېلى كەڭ. مەسىلەن، «پاتىمە» نى «پاتىمەك» ياكى «پاتەك»، «توختىخان» نى «توختەك»، «مەريەم» نى «مەرەك»، «شازادىخان» نى «شازادەك» ياكى «شازەك»، «تۇرنىسا» نى «تۇنسىك» ياكى «تۇسەك» دېگەندەك سەتلەشتۈرۈپ ئاتاش ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ (بۇلار ئاساسەن ئۆزئارا دۈشمەنلەشكەنلەر ياكى جېدىللىشىپ ئۇرۇشقانلار ئارىسىدا قاراتمىلىق ھالدا ئېيتىلىدۇ. نورمال ئەھۋالدا ئىشلىتىلمەيدۇ). بۇ قوشۇمچە گەرچە قىسمەن ئەرلەر ئۈچۈن ئىشلىتىلسىمۇ، ئەمما ئومۇملىشىش دەرىجىسىدىن ئالغاندا، ئاياللار ئۈچۈن ئىشلىتىلگەندەك كۆپ ئىشلىتىلمەيدۇ.

سۆزگە كۆچمە مەنە بېرىش نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇر تىلىدا سەلبىي مەنىدىكى سۆزلەرگە، كىشىلەر ياخشى كۆرمەيدىغان نەرسە ۋە ھايۋانلارنىڭ ناملىرىغا ئاياللارنى كۆرسىتىدىغان مەنىلەرنى يۈكلەش ھادىسىسىنىڭ خېلى ئېغىرلىقىنى بايقايمىز. مەسىلەن، تۈلكە كىشىلەرنىڭ نەزەردە ھېلىگەر، مەككەر، شەخسىيەتچى ھايۋان بولسا، بۆرە جەسۇر، ئۆز توپىنىڭ مەنپەئەتىنى ئەلا بىلىدىغان ھايۋان. شۇڭا، ئۇيغۇرلار قىزلارنى تۈلكىگە، ئوغۇللارنى بۆرىگە ئوخشىتىپ، يېڭى پەرزەنتلىك بولغانلاردىن پەرزەنتىنىڭ جىنس ئايرىمىسىنى «بۆرىمۇ ياكى تۈلكە؟» دەپ سورىيدۇ. پەرزەنت ئوغۇل بولسا «بۆرە» دەپ، قىز بولسا «تۈلكە» دەپ جاۋاب بېرىشىدۇ. بىز دەسلەپتە تىلغا ئالغان

ئاياللارنى كەمسىتىدىغان سۆزلەردىن «قانجۇق (چىشى ئىت)، مېكىچىن (چىشى توڭگۇز)، تۈلكىچىن (تۈلكە جىن)، ئالۋاستى (ئىنسانلارغا ئاپەت كەلتۈرگۈچى ئەپسانىۋى مەخلۇق)، دەلال (سودىدا كېلىشتۈرگۈچى)، شەققە (باشنىڭ بىر تەرىپى ئاغرىش كېسىلى)» قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇنداق كىشىلەر ياقىتىۋالمايدىغان نەرسە ياكى ئىش - ھەرىكەتلەرنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرگە ئاياللارنى بىلدۈرىدىغان ھېسسىي مەنىلەرنى يۈكلەش ئاساسىدا، ئاياللارنى ھاقارەتلەيدىغان كۆچمە مەنىلىك سۆزلەر قاتارىدا تۇراقلىشىپ قالغان. ئۇنىڭدىن باشقا «كوت-كوت، ۋات - ۋات، ۋىت - ۋىت، شەرمەندە، پاسكىنا، رەسۋا، بۇزۇق، مىجىق، سەتەك، دەللە (دەلال)، جومباق» قاتارلىق سۆزلەر ئىپادىلىگەن سەلبىي ھادىسىلەر ئەمەلىيەتتە پەقەت ئاياللارنىلا كۆرۈلۈپ، ئەرلەردە كۆرۈلمەيدىغان ھادىسىلەر ئەمەس. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي بۇ سۆزلەر پەقەت ئاياللارنى ھاقارەتلىگەندىلا ئىشلىتىلىدىغان، ئەرلەرگە كۆپ ئىشلىتىلمەيدىغان سۆزلەر بولۇپ قالغان.

دېمەك، ئۇيغۇر تىلىدىكى جىنسىي كەمسىتىش سۆزلەرگە قوشۇلىدىغان قوشۇمچىلاردا ھەم سۆزلەرگە يۈكلەنگەن كۆچمە مەنىلەردىمۇ خېلى روشەن كۆرۈلىدۇ.

(3) سۆزلەرنىڭ ئىچكى مەنە قاتلىمىدا

ئىپادىلەنگەن جىنسىي كەمسىتىش

ھەرقانداق تىلدىكى سۆزلەردە، بولۇپمۇ مەنە جەھەتتىن يېقىن ياكى قارىمۇقارشى بولغان تۈردىكى سۆزلەردە شۇ سۆزنىڭ ئىچكى قاتلىمىغا يوشۇرۇنغان يەنە بىر تۈس مەنىسى بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەر ۋە ئايال جىنسلىرى ئۈچۈن خاس بولغان سۆزلەردە بۇ خىل ئىچكى تۈس مەنىسى تېخىمۇ گەۋدىلىك بولۇپ، ئومۇمەن ئەرلەر ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەردە بىر خىل ئىجابىي تۈس گەۋدىلەنسە، ئاياللار ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەرگە بىر خىل كەمسىتىش ياكى تۆۋەن كۆرۈش تۈسى يوشۇرۇنغان. مەسىلەن، تۆۋەندىكى ئەر ۋە ئاياللارغا خاس بولغان ئاتاش سۆزلىرىگە قارايدىغان:

قىز ئوغۇل

سۆزلەردىمۇ روشەن ئىچكى مەنە تۈس پەرقى بار. يەنى،
ئەرلەر «ئالدىدۇ»، ئاياللار «تېگىدۇ»، ئەرلەر «ئۆيلۈك
بولدىدۇ»، ئاياللار «ئۆيىدىن چىقىپ ياتلىق بولدىدۇ».

ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر تىلى ئەمەلىيىتىدە يەنە
«ئىنەك، ساغلىق، مېكىيان» دېگەندەك چىشى
ھايۋانلارنىڭ نامىنى ئاياللارنى كۆرسىتىش ئۈچۈن
ئىشلىتىدىغان ئادەتمۇ بار. بۇنداق چاغدا بۇ ناملار
روشەن كەمسىتىش تۈسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئەگەر بۇ ناملار
بىلەن ئەرلەرنى كۆرسەتسە كەمسىتىش تۈسى تېخىمۇ
كۈچىيىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە، «تورپاق، قوشقار، خوراز»
دېگەندەك ناملار بىلەن ئەرلەرنى كۆرسەتكەندە بۇ ناملار
بىر خىل ئىجابىي ماختاش تۈسىنى بېرىدۇ. ئەگەر بۇ
ناملار بىلەن ئاياللارنى كۆرسەتسە ماختاش تۈسى تېخىمۇ
كۈچىيىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، «كىشى، بالا، پەرزەنت»
دېگەندەك جىنسىي قاراتمىلىقى يوق مۆتىدىل
سۆزلەرنىڭ ئىچكى قاتلىمىغىمۇ «ئايال ئەمەس، ئەر»
دېگەن تۈس يوشۇرۇنغان. شۇڭا بۇ سۆزلەر ئاياللارغا
قارىتىپ ئېيتىلغاندا، بۇلارنىڭ ئالدىغا ئالاھىدە «قىز»
ياكى «ئايال» سۆزىنى قوشۇپ ئېنىقلاش ئومۇمىي
ئادەتكە ئايلانغان. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ تىل ئادىتىدە
يۇقىرىقى سۆزلەر ئايال جىنسىلىقلارنى كۆرسەتكەندە
«ئايال كىشى، قىز بالا، قىز پەرزەنت» دەپ ئاتايدۇكى،
بىۋاسىتە «كىشى، بالا، پەرزەنت» دېمەيدۇ. ئەرلەرگە
بولسا ئۇدۇل ئىشلىتىۋېرىدۇ.

3. ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز بىرىكمىلىرى ۋە جۈملە قۇرۇلمىسىدا ئىپادىلەنگەن جىنسىي كەمسىتىش

تۈزۈلگەن جۈپ سۆزلەردە ئەر جىنسىنى بىلدۈرگۈچى سۆز
ھامان ئالدىدا كېلىدۇ. ئومۇمەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز
توپلىرىنىڭ رەت تەرتىپىدە ئەر جىنسىنى بىلدۈرگۈچى
سۆزلەرنىڭ ئاياللارنى بىلدۈرگۈچى سۆزلەرنىڭ ئالدىدا
كېلىشى ئومۇمىي ئەھۋال بولۇپ، يۇقىرىقى سۆزلەرنى
جۈپ سۆز شەكلىدە ئەمەس، بەلكى تەڭداش بىرىكمە
قاتارىدا تىزىساقمۇ «ئەر ۋە ئايال، ئەر ۋە خوتۇن، ئاتا ۋە
ئانا، بوۋاي ۋە موماي، شاھزادە ۋە مەلىكە، ئىنى ۋە
سىڭىل، تاغا ۋە ھامما، ئاكا ۋە ئاچا، شائىر ۋە شائىرە»
دېگەندەك شەكىلدە تىزىشقا بولىدۇكى، ئايالنى
كۆرسەتكۈچى سۆزلەرنى ئەرلەرنى كۆرسەتكۈچى
سۆزلەرنىڭ ئالدىغا تىزىشقا بولمايدۇ. بۇ بىر خىل تىل

ئەر	ئايال
ئەركەك	خوتۇن
بويىتاق ئەر	تۇل خوتۇن
قېرى يىگىت	قېرى قىز
شاھزادە	مەلىكە

بۇ سۆزلەرنىڭ ئۇدۇل مەنىسى بىر - بىرى بىلەن
تەڭ دەرىجىدە بولسىمۇ، ئەمما تىل ئەمەلىيىتىدە روشەن
تۈس پەرقىگە ئىگە: بىر ئايالنى «ئەر كىشىدەك ئايال
ئىكەنسز» دېسە، چىن ماختاشنى بىلدۈرسە، بىر ئەرنى
«خوتۇن كىشىدەك ئادەم ئىكەنسز» دېسە، ئېنىق
كەمسىتىشنى بىلدۈرىدۇ؛ ئۇنىڭدىن باشقا «نازىنى،
ئەۋرىشىم، ئاي كۆرۈش (ھەيىز كېلىش، ئاغرىپ
قىلىش)، سىزىك بولۇش، قورساق كۆتۈرۈش»
دېگەنلەرگە ئوخشاش مەخسۇس ئاياللار ئۈچۈن
ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەر ناۋادا ئەرلەرگە ئىشلىتىلسە،
ئەسلىي مەنىسىنى ئۆزگەرتىپ پۈتۈنلەي سەلبىي
مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىپ كېتىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە،
ئەرلەر ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان «سوقا - سەندەلدەك
(كۈچلۈك)، باتۇر، قاۋۇل، قامەتلىك» قاتارلىق
نۇرغۇنلىغان سۆزلەر ئاياللارغا ئىشلىتىلسىمۇ ئوخشاشلا
ئۆز مەنىسىنى يوقاتماي ئىجابىي مەنە بېرىۋېرىدۇ.
يىگىت - قىزلارنىڭ توي قىلىشىنى بىلدۈرىدىغان
«خوتۇن ئالماق»، «ئۆيلەنمەك» دېگەن سۆزلەر بىلەن
«ئەرگە تەگمەك»، «ياتلىق بولماق» دېگەن

1) ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ سۆز

تەرتىپىدە ئىپادىلەنگەن جىنسىي كەمسىتىش

باشقا تىللاردىكىگە ئوخشاش ئۇيغۇر تىلىدىمۇ
بەلگىلىك تۇراقلىققا ئىگە سۆز توپى مەۋجۇت بولۇپ،
ئادەتتە ئەر - ئاياللارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان سۆز توپىدا
ھامان ئەرلەرنى بىلدۈرگۈچى سۆز ئالدىدا، ئاياللارنى
بىلدۈرگۈچى سۆز ئارقىدا كېلىدۇ. بۇنىڭغا ئۇيغۇر
تىلىدىكى جۈپ سۆزلەر تىپىك مىسالدۇر. مەسىلەن،
«ئەر - ئايال، ئەر - خوتۇن، ئاتا - ئانا، بوۋاي - موماي،
ئوغۇل - قىز، يىگىت - قىز، شاھزادە - مەلىكە، ئىنى -
سىڭىل، تاغا - ھامما، ئاكا - ئاچا، شائىر - شائىرە»
قاتارلىق ئىككى جىنسىنى بىلدۈرگۈچى سۆزلەردىن

گېپىدىن يېنىۋالىدىغان ئەرلەرنى «خوتۇن كىشىمۇ سەن؟» دەپ ئەيىبلەيدىغان ئادەت بار. ئەگەر بىر ئەر دىن «سەن ئوغۇلمۇ ياكى قىزىمۇ؟» دەپ سورىسىڭىز، بۇ شۇ ئەرنى ھاقارەتلىگەنلىك بولىدۇ. بۇ دېگەنلىك «نېمىشقا لەۋزىڭدە تۇرمايسەن؟» دېگەنلىك بولۇپ، بۇ يەردە ئاياللار لەۋزىدە تۇرمايدىغان ئىشەنچسىز كىشىلەر قاتارىغا چىقىرىۋېتىلگەن. ئۇيغۇر تىلىدا بۇنداق جۈملىلەر خېلىلا كۆپ بولۇپ، بۇلاردىنمۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى جىنسىي كەمسىتىشنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئادەتتە ئۇيغۇر تىلىدا ئەرلەر بىلەن ئاياللارنىڭ ئۆز ئارا مۇئامىلىسىدە ئىشلىتىدىغان سۆز - جۈملىلىرىدىمۇ مەلۇم پەرقلەر بار. بۇنىڭدا ئاياللار ئاساسەن ئەرلەرنى ھۆرمەتلەش تۈسىدە سىلىق جۈملىلەرنى ئىشلىتىشنى ئاساس قىلسا، ئەرلەر بۇ نۇقتىغا ئۈنچە ئەھمىيەت بەرمىسىمۇ ئەيىب ھېسابلانمايدۇ. ئۆز ئارا ئەر - خوتۇن بولغانلارنى ئالاق، كۆپىنچە ھاللاردا ئەرلەرنىڭ ئايالىنى «سەن» لەپ سۆزلىشى نورمال، ئايالنىڭ ئېرىنى «سەن» لەپ سۆزلىشى تەربىيە كۆرمىگەنلىك دەپ قارىلىدۇ. ئەكسىچە، ئەرلەرنىڭ ئايالىنى «سەن» لەپ سۆزلىشىنى ھېچبىر ئۇيغۇر تەربىيە كۆرمىگەنلىك دەپ قارمايدۇ.

4. ئۇيغۇر تىلىدىكى ماقال - تەمسىللەردە ئىپادىلەنگەن جىنسىي كەمسىتىش

بولمايدىغان شەخسىيەتچى» دېگەن مەنىدە كەلگەن. تۆۋەندىكى ماقال - تەمسىللەرگە قاراڭ: ئاشنى سىڭگەندە ماختا، خوتۇننى ئۆلگەندە (ھايات ۋاقتىدا ماختاشقا بولمايدۇ؟). ئۆيۈمدە زاغرام يوق، ئېتىم مارجان بۈۋى (ياسىنىشىلا بولىدۇ). ئالدىرىغاندا ئېرى خوتۇنغا تازىم قىلىپتۇ (خوتۇننىڭ ئەرگە تازىم قىلىشى ئورۇنلۇق، ئەرلەرنىڭ خوتۇنغا تازىم قىلىشى قىلمايدىغان ئىشنى قىلىپ سالغانلىق؟). مېنىڭ ئېتىم بېگىلى، ئەرگە تەگدىم يېگىلى (ئاياللار قورساق توپىغۇزۇش ئۈچۈن ئەرگە تېگىدۇ؟). ئوغلۇم يەپ ئوۋغا كەتتى، قىزىم يەپ قىرغا (كەتتى). بېگىمنىڭ خوتۇنى خېنىم بولار (ئايال ئېرىنىڭ ئابرويى بىلەن ئابرويلىق). خوتۇن ئالدىڭ - ئۇچاڭغا ئوتۇن ئالدىڭ.

ئادىتى سۈپىتىدە ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا شەكىللەنگەن ئەنئەنىدۇر.

(2) ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملىلەرنىڭ مەنىسىدە ئىپادىلەنگەن جىنسىي كەمسىتىش

ئۇيغۇر تىلىدا مەلۇم بىر جىنس تۈرىگە قارىتىپ ئېيتىلغان جۈملىلەردە، جۈملە مەنىسى جىنسىغا قاراپ پەرقلىق بولىدىغان ھادىسە مەۋجۇت. بۇ يۇقىرىقى بۆلەكلەردە دەپ ئۆتكەن سۆزلەرنىڭ ئىچكى قاتلىمىدىكى مەنە تۈسى، ئەر - ئاياللىق پەرقى قاتارلىقلارنىڭ تەسىرىدىن كېلىپ چىققان ھادىسىدۇر. بۇنىڭدا ئاساسەن جۈملىنىڭ ئىگىسىنىڭ ئەر ياكى ئاياللىقىغا قاراپ، جۈملىنىڭ مەنە تۈسىدە ئۆزگىرىش بولىدۇ. ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا، جۈملىنىڭ ئىگىسى ئەر بولسا ئۇ جۈملە ئىجابىيلىققا مايىل بولىدۇ، ئايال بولسا سەلبىيلىككە مايىل بولىدۇ. مەسىلەن، «بۇ يىگىت شوخراق ئىكەن» دېگەن جۈملە بىلەن «بۇ چوكان شوخراق ئىكەن» دېگەن جۈملىنى سېلىشتۇرساق، ئالدىنقى جۈملىدە ئىجابىي تۈس كۈچلۈك، سەلبىي تۈس سۇسراق بولسا، كېيىنكى جۈملىدە سەلبىي تۈس كۈچلۈك بولۇپ، ئىجابىي تۈس تولىمۇ سۇس ياكى يوق دېيەرلىكتۇر. يەنە ئۇيغۇرلاردا

ماقال - تەمسىللەردە مىللەتنىڭ تارىخىي مەدەنىيىتى، كىشىلىك قارشى ۋە مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى ئەڭ كۈچلۈك ئىپادىلەنگەن بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ھازىرغىچە يىغىپ رەتلەنگەن ئون مىڭغا يېقىن ماقال - تەمسىل ئىچىدە جىنسىنى كۆرسەتكۈچى سۆزلەر بىلەن كەلگەن ماقال - تەمسىللەرنىڭ خېلى كۆپلىرىدە ئەرلەرنى ئەزىزلەپ، ئاياللارنى تۆۋەن كۆرۈشتەك جىنسىي كەمسىتىش تۈسى ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن: «ئەل بار يەردە ئەر بار» (خەلقلا ئامان بولسا، قەيسەر، باتۇرلار چىقىدۇ) دېگەن ماقالىدىكى «ئەر» سۆزى «باتۇر، يۇرت سەركىسى» مەنىسىدە بولسا، «ئەل جېنى بىلەن، ھەشقىز ئېرى بىلەن» «ئەلگە ئاپەت كەلگەندە، شەخسىيەتچى كىشىلەر ئۆز غېمىدە يۈرۈپدۇ» دېگەن ماقالىدىكى «ھەشقىز» سۆزى «ئەل - ۋەتەن ئىشى بىلەن كارى

ئەگەشكۈچى).

تاز دېمەي تېگىۋال، ماز دېمەي كىيىۋال (ئەر بولسا، تاللىماي ياتلىق بول).

مانا بۇ ماقال - تەمسىللەرنىڭ ھەممىسىدە ئەرلەرنى ئەزىز كۆرۈش، ئاياللارنى كەمسىتىش مەنىسى بار. دېمەك، ئۇيغۇر تىلىدىكى ماقال - تەمسىللەردىنمۇ جىنسىي كەمسىتىش ئىپادىلىرىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

5. تىلىدىكى جىنسىي كەمسىتىشكە ئائىت ئامىللارنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرى ۋە تىلىدىكى

جىنسىي كەمسىتىشنى تۈگىتىش مەسلىسى

ئېرىشەلەيمىز.

بىرىنچى، فىزىيولوگىيەلىك جەھەتتىكى پەرق. ئادەممۇ بىر خىل فىزىيولوگىيەلىك جانلىق بولۇش سۈپىتى بىلەن، بارلىق جانلىقلارغا ئوخشاش تەبىئىي يارالماشتىنلا ئۆزىگە خاس فىزىيولوگىيەلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولىدۇ. جىسمانىي جەھەتتىن بەزى جانلىقلار كۈچلۈك، بەزىلىرى ئاجىز كېلىدۇ. ئەر - ئاياللارغا نىسبەتەن ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا، ئاياللار ئەرلەردىن جىسمانىي كۈچ ۋە تەن قۇۋۋىتى جەھەتتە ئاجىز بولۇپ، ئەرلەر قىلغان بىرقىسىم جىسمانىي ئەمگەكلەرنى ئاياللار ئەرلەردەك ئىشلەپ كېتەلمەيدۇ. ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا، كۆپىنچە ئەرلەر ئاياللاردىن جىسمانىي كۈچ جەھەتتە كۈچلۈك بولىدۇكى، ئەرلەر جىسمانىي كۈچىگە تايىنىپ ئاياللارنى بوزەك قىلالايدۇ. ئەكسىچە، ئاياللارنىڭ ئەرلەرنى جىسمانىي كۈچىگە تايىنىپ بوزەك قىلغانلىقىنى ئۇچراتماق قىيىن. مانا بۇ ئەرلەرنىڭ ئاياللارنى كەمسىتىشكە جىسمانىي كۈچ جەھەتتىن ئاساس سېلىپ بەرگەن. ئەلۋەتتە، بۇ نۇقتىنى يەنىمۇ كېڭەيتىپ شەرھەش مۇمكىن.

ئىككىنچى، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىدىكى پەرق. ئەر - ئاياللار ئوتتۇرىسىدىكى فىزىيولوگىيەلىك كۈچ جەھەتتىكى پەرق ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ پەرقلىق بولۇشىنى، ئىش تەقسىماتىدىكى پەرق ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنىڭ پەرقلىق بولۇشىنى، يەنى ئاياللارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنىڭ ئەرلەردىن تۆۋەن بولۇشىنى

خوتۇن كىشىنىڭ چېچى ئۇزۇن، ئەقلى قىسقا.

خوتۇن كىشىنىڭ ھىيلىسى قىرىق ئېشەككە يۈك.

خوتۇن كىشى - تۆت تامنىڭ قۇلى.

ئىت ۋاپا، خوتۇن جاپا.

تەلەپلىكنىڭ خوتۇنى ئۆلەر، تەلەپسىزنىڭ ئۆيى كۆپەر.

قىز بالا ئەردە ياخشى، ئەردە بولمىسا يەردە ياخشى.

ئەر - ئات، خوتۇن - ھارۋا (ئاياللار ئەرنىڭ كەينىدىكى

1) تىلىدىكى جىنسىي كەمسىتىشكە ئائىت

ئامىللارنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرى

يۇقىرىدىكى تەھلىللەردىن تىلىمىزدا جىنسىي كەمسىتىش ئامىللىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرۈپ، ئۇنداقتا، تىلىدىكى بۇنداق ئامىللار قانداق پەيدا بولغان؟ بۇلار جەمئىيەت تەرەققىياتىدا ئاكتىپ رول ئوينامدۇ ياكى پاسسىپ رول ئوينامدۇ؟ ئەگەر پاسسىپ رول ئوينىسا، بۇنداق ئامىللارنى تىلىدىن تازىلاپ چىقىرىۋەتكىلى بولامدۇ - يوق؟ بۇ ھەقتە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ، بۇ مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرىشمۇ بىزنىڭ مەجبۇرىيىتىمىز، ئەلۋەتتە.

ئۇيغۇر تىلىدىكى جىنسىي كەمسىتىش ئامىللىرى ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولغان بىر خىل تىل ھادىسىسى بولۇپ، ئۇنىڭ شەكىللىنىشىنى مۇئەييەن ئىجتىمائىي مۇھىت ۋە مۇئەييەن مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىدىن ئايرىپ تەھلىل قىلغىلى بولمايدۇ. تارىخقا نەزەر سالساق، ئۇيغۇر تىلىدىكى جىنسىي كەمسىتىش ئامىللىرىنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگىلىكىنى بايقايمىز. قەدىمكى يازما يادىكارلىقلار، تارىخىي ھېكايە ۋە رىۋايەتلەر، ئەپسانىلەر قاتارلىقلاردىن بۇ ھەقتىكى چۈشەنچىلەرگە ئىگە بولىمىز. شۇڭا، تىلىدىكى جىنسىي كەمسىتىش ئامىللىرىنىڭ پەيدا بولۇشىنى تەتقىق قىلغاندا، مەدەنىيەت نۇقتىئىنەزەرى بىلەن تىلشۇناسلىق بىلىملىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

مېنىڭچە، تىلىدىكى جىنسىي كەمسىتىش ئامىللىرىنىڭ شەكىللىنىشىنى تۆۋەندىكى بىرقانچە جەھەتتىن تەھلىل قىلساق، تېخىمۇ كونكرېت جاۋابقا

بۇنىڭ تەسىرىدە ئاياللار جەمئىيەتتىكى مۇھىم ئورۇنلاردا ئىشلىسە بولمايدىغاندەك، ئەرلەر ھامان ئاياللارنىڭ ئالدىدا تۇرۇشى كېرەكتەك، ئاياللار ھامان ئەرلەرنىڭ ياردەمچىسىلا بولۇشى دۇرۇستەك پىسخىكىلىق تۇيغۇ كىشىلەرنىڭ ھەرىكەت ئېغىنى قىلىپ تۇرىدۇ.

ئاياللارنىڭ پىسخىكىسىدىن ئالغاندىمۇ، ئومۇمىي ئىجتىمائىي پىسخىكا تەسىرىدىن كۆپلىگەن ئاياللار تۈرلۈك پائالىيەتلەردە ئەرلەرنىڭ ئاساسىي ئورۇندا تۇرۇشىنى قوبۇل قىلىدۇلا ئەمەس، بەلكى شۇنداق بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ، ئۇنى جەمئىيەت مىزانلىرىنىڭ ئۆلچىمى دەپ قارايدۇ. ئەرلەرنىڭ ئالدىدا ئاكتىپلىق بىلەن تەشەببۇسكار ئورۇندا تۇرۇپ، ئاساسلىق رول ئېلىشىنى گۇيا ئىجتىمائىي ئەخلاققا يات ئىش دەپ قاراپ، ھەممە ئىشتا ئەرلەرگە بېقىنىپ، ئەرلەرنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ يۈرۈشىنى خالايدۇ. بۇ خىل ئىجتىمائىي پىسخىكىمۇ جەمئىيەتتىكى ئاياللارنى تۆۋەن كۆرۈش خاھىشىنى كۈچەيتىپ، تىلدا جىنسىي كەمسىتىش ئامىللىرىنىڭ كۆپىيىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. دېمەك، تىلدىكى جىنسىي كەمسىتىش ئامىللىرىنىڭ پەيدا بولۇشىدا ئىجتىمائىي ئومۇمىي پىسخىكىمۇ رول ئوينايدۇ.

(2) تىلدىكى جىنسىي كەمسىتىشنى تۈگىتىش

مەسلىسى

ئەر - ئاياللار دۇنيادا ئوخشاشلا مۇھىم بولۇپ، پەرزەنت قالدۇرۇش، پەرزەنتلەرنى تەربىيەلەپ قاتارغا قوشۇش، تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىشنى يۈكسەلدۈرۈپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەھەتلەردە ئۇلار ئورتاق مەجبۇرىيەتنى ئۈستىگە ئالغان بولىدۇ. شۇڭا، ئەر - ئاياللار ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق كەمسىتىش ھادىسىسىنى تۈگىتىش، جۈملىدىن تىلدىكى جىنسىي كەمسىتىشكە دائىر ئامىللارنى تۈگىتىش ئىنسانىيەت تەرەققىياتى ئۈچۈن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بىراق، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، بۇ خىل كەمسىتىش ھادىسىسى چوڭقۇر تارىخىي ۋە مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىگە، ھەتتا ئىجتىمائىي پىسخىكا ئاساسىغا ئىگە بولغان بولغاچقا، ئۇنى ئاسانلا يوقاتقىلى بولمايدۇ. ئۇنى پەقەت ھازىرغىچە بولغان جەرياندىكى ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى

كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئىجتىمائىي ئورۇن جەھەتتىكى بۇ خىل تەڭسىزلىك تىلدىكى جىنسىي كەمسىتىش ئامىللىرىنى پەيدا قىلغان.

دېمەك، ئىنسانلار جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ۋە بۇ تەقسىمات سەۋەبلىك شەكىللەنگەن ئەر - ئاياللىق تەبىقە قاتلىمى ئەر - ئاياللار ئوتتۇرىسىدىكى تەڭسىزلىكنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ خىل تەڭسىزلىك تىلدا ئىپادىلىنىپ، تىلدىكى جىنسىي كەمسىتىشكە ئائىت ئامىللارنى پەيدا قىلغان.

ئۈچىنچى، مەدەنىيەت جەھەتتىكى سەۋەبلەر. تىل تۈرلۈك ئىجتىمائىي پائالىيەت ۋە ھادىسىلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئاياللارنىڭ تۈرلۈك ئىش - پائالىيەتنى ئېتىبارغا ئېلىنمىغان جەمئىيەتتە، ئاياللارغا بولغان ئېتىبارسىز قاراش خاھىشى تىلدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. ئومۇمەن پۈتكۈل ئىنسانلار ئارىسىدىكى ئەرلەرنىڭ ئاساسىي ئورۇندا، ئاياللارنىڭ قوشۇمچە ئورۇندا تۇرۇشىدەك بىر تەرەپلىمە قاراش ھەرقايسى مىللەتلەر مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئىچكى قاتلاملىرىغىچە سىڭىشىپ كەتكەن بولۇپ، بۇ خىل مەدەنىيەت ئېغىنىنىڭ ئۈزلۈكسىز تارقىلىشى ۋە كېڭىيىشى تىلدىكى جىنسىي كەمسىتىشكە دائىر ئامىللارنىڭمۇ كۆپىيىشى ۋە كېڭىيىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاياللارغا بولغان بىر تەرەپلىمە قاراشلار ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىن بۇيانقى مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. مەسىلەن، بىزنىڭ دىنىي ئەپسانىلىرىمىزدە ئاياللارنى كەمسىتىشكە دائىر مەزمۇنلار مەۋجۇت.

تۆتىنچى، ئىجتىمائىي پىسخىكا جەھەتتىكى سەۋەبلەر. تىلدىكى ئاياللارغا قارىتا جىنسىي كەمسىتىش ئامىللىرىنىڭ پەيدا بولۇشىدا ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ئامىللىرىنىڭ تەسىرىدىن شەكىللەنگەن ئىجتىمائىي پىسخىكىنىڭ رولىمۇ بار. يەنى، فىزىيولوگىيەلىك پەرق، ئىش تەقسىماتىدىكى پەرق ۋە مەدەنىيەت ئامىللىرى تەسىرىدىن ئاياللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئومۇمىي پىسخىكىسىدىمۇ ئەر - ئاياللارغا نىسبەتەن ئەرلەرنى ئەزىزلەپ، ئاياللارنى تۆۋەن كۆرۈشتەك بىر خىل يامان پىسخىكا سىڭىگەن بولىدۇ.

ئاساسەن ئۇچرىتالمايمىز. دېمەك، مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، تىلىدىكى جىنسىي كەمسىتىش ئامىللىرى ئۈزلۈكسىز سۇسلاپ ياكى ئاجىزلاپ بارماقتا.

(2) تىلىدىكى جىنسىي كەمسىتىش ئامىللىرىنى تۈگىتىش. تىلىدىكى جىنسىي كەمسىتىش ئامىللىرى جەمئىيەت ۋە تىل تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، بارغانسېرى سۇسلاپ بارىدۇ، ئەلۋەتتە. بولۇپمۇ ئاياللارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىنىڭ ئۆسۈشى، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا كۆرسىتىدىغان تەسىرنىڭ زور بېشى بىلەن تىلىدىمۇ شۇنىڭغا ماس ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كېلىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، جىنسىي كەمسىتىش ئاياللارنىڭ ئاكتىپلىقىغا سەلبىي تەسىر كۆرسىتىدىغان يامان ھادىسە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى چوقۇم ئىمكان بار تېز سۈرئەتتە تۈگىتىش كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن، مېنىڭچە، بىرقانچە تەرەپتىن ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ:

بىرىنچى، تىلىدىكى جىنسىي ئايرىمچىلىققا ئىگە سۆزلەرنى ئىمكان بار ئىشلەتمەسلىك، بولۇپمۇ بۇنداق سۆزلەرنى يېڭىدىن ياسىماسلىق كېرەك. ئۇيغۇر تىلىنى ئالاق، ئۇيغۇر تىلىدا جىنس تۈسى بولمىغاچقا، مۇتلەق كۆپ سۆزلەر ھەر ئىككى جىنسقا ئورتاق ئىدى. ئەمما، يېقىندىن بۇيان چەت تىللارنى دوراپ، ئۇيغۇر تىلىدىمۇ «مۇئەللىمە، شائىرە، مەرھۇمە...» دېگەندەك مەخسۇس ئاياللارغا ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەر پەيدا بولماقتا. ئەسلىدە خەلق تىلىمىزدىن ئالغاندا «مۇئەللىم، شائىر، مەرھۇم...» سۆزلىرى كۆپلىگەن جايلاردا ئەر - ئاياللار ئۈچۈن ئورتاق ئىدى. مېنىڭچە، جىنسىنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن بۇنداق سۈنئىي سۆزلەرنى ياساشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق. يېڭى سۆزلەرنى ياساش زۆرۈرىيىتى بولغاندىمۇ، ئىمكان بار يېڭى سۆزلەردە جىنس پەرقىنى ئايرىماسلىق كېرەك.

ئىككىنچى، تىلىدىكى جىنسىي كەمسىتىش تۈسىگە ئىگە سۆزلەردىن ئىشلەتمەسە بولمايدىغانلىرىنى مەنە جەھەتتىن ئارا تۈسلۈك سۆزگە ئايلاندۇرۇشقا تىرىشىش كېرەك. ئۇنىڭدىن باشقا، تۈرلۈك كەسپلەر بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئاياللارنى ئاتىغاندىمۇ ئۇلارنىڭ كەسپىنىڭ ئالدى - كەينىگە «ئايال» دېگەن ئېنىقلىغۇچى تەركىبىنى قوشۇپ ئاتايدىغان ئادەتنى ئۆزگەرتىش كېرەك. مەسىلەن، «ئايال ساقچى، ئايال

تەھلىل قىلىش ئاساسىدا، خەلق قوبۇل قىلغۇدەك ئۇسۇل بىلەن تەشۋىق - تەربىيەنى كۈچەيتىش ئارقىلىقلا ياخشىلاش مۇمكىن. تۆۋەندە بۇ ھەقتە قىسقىچە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈمىز.

(1) تىلىدىكى جىنسىي كەمسىتىش ئامىللىرىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالى. تىل جەمئىيەتنىڭ ئەينىكى، مەدەنىيەتنىڭ توشۇغۇچىسى ۋە تارقاقچىسى. تىل جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى ۋە ئىدىيەۋى قارىشىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. دەۋر ئۆزۈلۈكسىز يېڭىلىنىپ، جەمئىيەت قەدەمۇقەدەم تەرەققىي قىلىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە تىل ئامىللىرىدىمۇ ئۆزگىرىش بولماقتا. بولۇپمۇ 20 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى، يەنى 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى مۇشۇ نەچچە ئون يىلدىن بېرى ئىنسانىيەت تەرەققىياتىدا زور ئۆزگىرىشلەر بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئاياللار تەربىيەلىنىش، سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىش قاتارلىق جەھەتلەردە تېخىمۇ چوڭ ھوقۇققا ئىگە بولۇپ، جەمئىيەتتىكى تۈرلۈك پائالىيەتلەرگە قاتنىشالايدىغان بولدى. ئەر - ئاياللار باراۋەرلىكى بارغانسېرى تېخىمۇ كەڭ تۈردە كاپالەتكە ئىگە بولۇشقا يۈزلەندى. بۇنىڭ بىلەن تىلىدىكى جىنسىي كەمسىتىشكە دائىر ئامىللارمۇ ئازىيىشقا باشلىدى ياكى ئىشلىتىلىش قېتىم سانى كۆرۈنەرلىك ئازايدى.

ئۇيغۇر تىلىنى ئالاق، ئۇقۇمۇشلۇق زىيالىيلار ئارىسىدا ئەر - ئاياللار ئورتاق قاتناشقان يىغىلىشلاردا ئاياللارنى ھۆرمەتلەپ، ئاۋۋال ئاياللارنى تىلغا ئالىدىغان، يەنى «خانىملار، ئەپەندىلەر...» دەپ سۆز باشلايدىغانلارمۇ كۆپەيمەكتە. تۈرلۈك پائالىيەتلەردە ئاۋۋال ئاياللارغا يول بېرىش ياكى ئاياللارنى ئالدى بىلەن باشلاشمۇ بىر خىل مەدەنىي ھەرىكەت سۈپىتىدە ئومۇملاشماقتا. بولۇپمۇ تىلىمىزدىكى ئاياللارنى كەمسىتىش تۈسىدىكى ماقال - تەمسىللەرنىڭ ئىشلىتىلىشى كۆرۈنەرلىك ئازايدى. ھەتتا زىيالىيلار ئارىسىدا بۇنداق گەپ - سۆزلەر ئاساسەن ئىشلىتىلمەيدىغان بولدى. ئاياللارنى ئاتاش جەھەتتىمۇ كەمسىتىپ ئاتاش خاھىشلىرى ئاساسەن تۈگىدى. بىز بۈگۈنكى كۈندە «پاتەك، مەرەك...» دېگەندەك ئاياللارنى كەمسىتىش تەرەزىدە ئاتالغان كىشى ئىسىملىرىنى

ئىشلەتمەسەك، زۆرۈر بولغان جايلاردا ئابىستىراكت، مەجھۇل مەنىلىك سۆزلەر بىلەن ئىپادىلەپ ئۆتۈپ كەتسەك بولىدۇ. بۇ جەھەتتە بولۇپمۇ ئاياللار ئاڭلىق ھالدا تېخىمۇ ئاكتىپ بولۇشى كېرەك.

تۆتىنچى، ھەممىدىن مۇھىمى، بۇ ھەقتىكى تەشۋىق - تەرىپىيەنى كۈچەيتىپ، پۈتكۈل جەمئىيەتتە جىنسىي كەمسىتىشنى يامان كۆرىدىغان ئىجتىمائىي پىسخىكىنى شەكىللەندۈرۈش كېرەك. بۈگۈنكى جەمئىيەتتە ئاياللار تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىدە ئەرلەرگە ئوخشاشلا رول ئويناپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا تېگىشلىك تۆھپە قوشماقتا. شۇڭا، بۈگۈنكى دەۋردىكى ھەرقانداق كىشى ئاياللارنى كەمسىتىدىغان سۆز - ئىبارىلەرنى ئىشلىتىشتىن ساقلىنىشى كېرەك. بىز تەرىپىيە ئارقىلىق بۇ خىل قاراشنى ئەۋلادلارنىڭ قەلبىگە چوڭقۇر سىڭدۈرسەكلا، ئۇزاق بولمىغان كەلگۈسىدە كىشىلەرنىڭ قارىشىدىكى ئاياللارنى تۆۋەن كۆرۈش خاھىشى يوقاپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئەر - ئاياللار ھەممىدە باراۋەر دېيىدىغان توغرا قاراش ئىگىلەيدۇ - دە، تىلدىكى جىنسىي كەمسىتىش ئامىللىرىمۇ تەبىئىيلا يوقىلىدۇ.

باشلىق، دوختۇر ئايال، ئايال كادىر...» دېگەنلەردىكى «ئايال» سۆزى ئەمەلىيەتتە ئارتۇقچە بولۇپ، ئىچكى تۈس قاتلىمى جەھەتتىن ئالغاندا، ئاياللارنى كەمسىتىشنى ئىپادىلەيدۇ. ئەسلىي ئۇلارنى «ساقچى، باشلىق، دوختۇر، كادىر...» دەپ ئەرلەر بىلەن ئوخشاش ئاتاۋەرسەكمۇ ھېچقانداق نورمالسىزلىق بولمايدۇ. بۇ پەقەت بىر تىل ئەزالىرىنىڭ كۆنۈشىگىلا باغلىق، خالاس. شۇڭا، تىلدىكى جىنسىي كەمسىتىشنى تۈگىتىش ئۈچۈن تىلدىكى جىنسىي كەمسىتىش مەنىسىگە ئىگە بولغان سۆزلەرنى ئىشلەتمەسلىك بىلەن تەڭ، يەنە يېڭى سۆزلەردە جىنسىي پەرقنىڭ بولۇشىغا يول قويماسلىق، سۆزلەردىكى جىنسىي پەرقنى ئۇقۇمنى ئىمكان بار سۇلاشتۇرۇپ، ئۇلارنى ئارا تۈسلۈك سۆزلەرگە ئايلاندۇرۇش كېرەك.

ئۈچىنچى، تىلدىكى جىنسىي كەمسىتىش تۈسىگە ئىگە سۆزلەرنى تۈگىتىش ئۈچۈن ھەممە ئادەم ئەمەلىي تىل ئالاقىسىدە دىققەت قىلىشى كېرەك. يەنى، جىنسىي كەمسىتىش تۈسىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورنىغا شۇنىڭغا مەنىداش بولغان ئارا سۆزلەرنى ئىشلىتىشكە تىرىشساق، جىنسىي كەمسىتىش تۈسىنى بېرىدىغان سۆزلەرنى

پايدىلانمىلار

- [1] Anne, Pauwels. *Women changing language*. New York: Addison Wesley Longman, 1998.
- [2] Berger, C. R. et al. *Language and knowledge*. London: Edward Arnold, 1982. Cameron, Deborah. *Feminism and Linguistic Theory*. Basingstoke, Hampshire: The Macmillan Press Ltd, 1991.
- [3] Cheris, Krammarae. *Women and Men Speaking*. Massachusetts: Newbury House Publishers, Inc, 1991.
- [4] Coates, Jennifer. *Women, man and language*. London: Longman, 1986.
- [5] Dundas, Alexandra, Fisher, Sue. *Gender and Discourse: the Power of Talk*. Ablex Publishing Corporation, 1988.
- [6] Goddard, A. & Patterson, L. M. *Language and Gender* [M]. London: Routledge Press, 2000: 15-16, 75.
- [7] Milroy, Lesley. *New perspectives in the analysis of sex differentiation in language*. *Sociolinguistics Today*, Routledge, 1992.
- [8] Pauwels, A. *Women Changing Language* [M]. London: Longman, 1998.
- [9] Shirley, Moraham. *Woman's place*. State University of New York Press.
- [10] Simpson, P. *Language, ideology and point of view* [M]. London: Routledge, 2000: 160-161.
- [11] 艾尔肯·哈尔的尔, “试论现代维吾尔语中的性别歧视” [J], 《语言与翻译》(汉文), 2008.
- [12] 戴伟栋, “语言性别差异分析综述” [J], 《外国语》, 1983 (6): 28.
- [13] 古丽比亚·居麦, “英语、汉语和维语中的性别歧视” [J], 《喀什师范学院》, 2004.
- [14] 李经伟, “语言性别差异及其原因解释” [J] 《山东外语教学》, 1998 (3): 12.
- [15] 穆凤良、李秀萍, “英语中的性别歧视中性化” [J], 《外语与外语教学》, 1998 (5): 107.
- [16] 杨永林, “性别歧视在谚语中的表现” [J], 《外语与外语教学》, 1987 (2): 70.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇلىم ئابدۇرېھىم

ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشتا ئاجىز ئورۇندا تۇرۇش مەسىلىسى توغرىسىدا مۇلاھىزە*

ئىلھام ياسىن¹، دىلبەر مەخمۇتجان²

(شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك ئۇنىۋېرسىتېتى ئىدىيە سىياسى نەزەرىيە ئوقۇتۇش تەتقىقات بۆلۈمى، ئۈرۈمچى. 830052)
(شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى خىمىيە سانائىتى ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830054)

قىسقىچە مەزمۇنى: يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئالىي مائارىپنىڭ «سەرخىل مائارىپتىن ئومۇمىي مائارىپ» قا ئۆزگىرىش قەدىمىنىڭ تېزلىشىشىگە ئەگىشىپ، ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشى قېيىن بولۇش مەسىلىسى كۈندىن-كۈنگە گەۋدىلەنمەكتە. بولۇپمۇ ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشى قېيىن بولۇش، قىزلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشى قېيىن بولۇش، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشى قېيىن بولۇشتەك «ئۈچ قېيىن بولۇش» ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش بېسىمىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇۋەتتى. يېقىنقى يىللاردىن بېرى، ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش بازىرىدا ئاجىز ئورۇندا تۇرۇش مەسىلىسىنىڭ بارغانسېرى گەۋدىلىك بولۇشى، جەمئىيەتتىكى ھەر ساھەنىڭ ئومۇميۈزلۈك دىققىتىنى قوزغىدى. بۇ ماقالىدە، مۇشۇ مەسىلە چىقىش قىلىنىپ، ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشتا ئاجىز ئورۇندا تۇرۇشنىڭ سەۋەبلىرى ۋە ئۇنى ھەل قىلىش تەدبىرلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

摘要: 近年来，随着高等教育由“精英教育”向“大众教育”转变步伐的加快，大学生就业难的问题日益突出，随之在女性就业难，少数民族就业难，大学生就业难的压力下，作为新疆少数民族女大学生的就业状况就三难合一，难上加难，在就业市场上处于弱势地位的问题也日益凸显出来。并且已经引起社会各界的广泛关注。本文主要研究关注新疆少数民族女大学生就业弱势问题的重要性并分析其就业弱势问题的原因及对策。

Abstract: In recent years, along with popularization of high-school educating, the employment pressure for university students is increasing. As a result, the female minority students have to take a triple pressure which is mixed by three factors, such as, their gender difference, their national difference and their different social status. This phenomenon revealed vulnerability of female minority students sufficiently and already got some focuses from society. This paper mainly argues the seriousness of the problem and also provides several suggestions to solve the problem.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: C913

ئىناقلىقى ۋە مۇقىملىقىنى قوغداشتا ئالاھىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلىشىشىغا ۋە ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش كۆلىمىنىڭ

ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئاساسى، خەلقنى بېيىتىشنىڭ مەنبەسى، شۇنداقلا ئىقتىسادىي گۈللىنىشنىڭ ئاساسى بولۇپ، تولۇق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىش ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىش مېخانىزىمىنى مۇستەھكەملەپ، جەمئىيەتنىڭ *بۇ ماقالە 2013-يىلى 3-ئاينىڭ 12-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

بۇ ماقالە 2008-يىللىق ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىستۇدېنتلار ئىدىيە سىياسى تەربىيەسى پەن تەتقىقات لايىھەسى تۈرى «شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشى قېيىن بولۇش مەسىلىسى ھەققىدە تەتقىقات» (نومۇرى: 08SZJY038) نىڭ باسقۇچلۇق نەتىجىسى.

ئاپتونۇرلار: ئىلھام ياسىن (1960-يىلى 6-ئايدا تۇغۇلغان)، دوتسېنت، ئىدىيە سىياسى نەزەرىيە ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. دىلبەر مەخمۇتجان (1958-يىلى 12-ئايدا تۇغۇلغان)، دوتسېنت، خىمىيە ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشىنى پائال ئىلگىرى سۈرۈش نۇرغۇنلىغان ئائىلىلەر ئەڭ كۆڭۈل بۆلىدىغان، ئەڭ رېئال مەنپەئەت مەسىلىسى، شۇنداقلا پارتىيە ۋە دۆلەت ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدا خەلق تۇرمۇشىنى ھەل قىلىشتا قوللىنىدىغان ئالاھىدە مۇھىم تەدبىر بولۇپ، مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۆزلۈكسىز كېڭىيىشىگە، ئىشقا ئورۇنلىشىش ۋەزىيىتىنىڭ تېخىمۇ كەسكىنلىشىشىگە ئەگىشىپ، ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرى ئىشقا ئورۇنلىشىشتا بارغانسېرى چەتكە ئىتتىرىلىپ، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشتىكى ئاجىز تويۇقا ئايلاندى، بۇ مەسىلە جەمئىيەتنىڭ ئالاھىدە دىققەت ئېتىبارىنى قوزغىشى كېرەك ئەلۋەتتە. نۆۋەتتە ئاز سانلىق

1. ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشتا ئاجىز ئورۇندا تۇرۇش

مەسىلىسىنى تەتقىق قىلىشنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتى

كەسىپ تاللاش، ئىگىلىك يارىتىش ئېڭى، ئائىلە باشلىقلىرىنىڭ قىز ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشىغا بولغان ئارزۇسى بىلەن قىز ئىستۇدېنتلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئورنى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، ئالىي مائارىپ مېخانىزمى بىلەن ئىشقا ئورۇنلىشىشقا يېتەكچىلىك قىلىش مېخانىزمىنىڭ يېتەرسىزلىكى قاتارلىق جەھەتلەردىكى تەتقىقات ۋە بۇ توغرىدا ئېلان قىلىنغان ماقالىلەر، ئىجادىي ۋە ئەمەلىيەتكە مۇۋاپىق كېلىدىغان تەكلىپلەر يېتەرلىك بولمىدى. شۇڭا ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسىنى تەتقىق قىلىش ئالاھىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

چەت ياقا، نامرات رايونلاردىن كەلگەن قىز ئىستۇدېنتلار بالىلىقتىن ئۆسمۈرلۈككەچە كۆپرەك تەبىئىي مۇھىتتا تۇرۇپ كەلگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇلار تەربىيەلەنگەن ئوتتۇرا-باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش-تەربىيەلەش مۇھىتى ناچار، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ساپاسى، ئوقۇتۇش سۈپىتى نىسبەتەن تۆۋەن بولغانلىقى، يەنە كېلىپ ئۇلار شۇ جاينىڭ ئېتنوگرافىيە، جۇغراپىيە، سىياسىي، ئىقتىساد، دىن ۋە ئۆرپ-ئادەت قاتارلىقلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن ئۇلارنىڭ ئاساسى، بولۇپمۇ خەنزۇ تىلى ئاساسى ئاجىز، بۇلار ھەر قايسى ئالىي مەكتەپلەرنى ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشتا ئۆلچەمنى تۆۋەنلىتىش، ئوقۇش پۈتتۈرۈشتە بوش بولۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا مەجبۇر قىلدى. بۇ ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرىنىڭ رىقابەت كەسكىنلىشىۋاتقان ئىختىساس ئىگىلىرى بازىرىدا ھەممە يەردە تۈرلۈك توسالغۇلارغا ئۇچراپ، ئاز سانلىق مىللەت

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، كۆپ مىقداردىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى قىز ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشى قېيىن بولۇشنىڭ سەۋەبىنى تەھلىل قىلدى. بىز بۇ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ قارىساق ئېلىمىزدىكى قىز ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش ۋەزىيىتى يەنىلا ناھايىتى كەسكىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشى قېيىن بولۇش ھادىسىسى ھەرگىزمۇ ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئەھمىيەت بېرىشى بىلەن تۈگىمەيدىغانلىقى، بەلكى يەنە نۇرغۇن خىرىسقا دۇچ كېلىدىغانلىقىنى بايقىدۇق. نۆۋەتتە، دۆلەت ئىچىدىكى تەتقىقاتچىلار قىز ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشى قېيىن بولۇش مەسىلىسىنى چىقىش قىلىپ، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش تەننەرخى، مەكتەپ، كەسىپ ۋە ئوقۇش تارىخى پەرقى، جىنسىي كەمسىتىش، ئادەم ئىشلەتكۈچى ئورۇنلارنىڭ ئادەم ئىشلىتىش تەلپى، دۆلەتنىڭ ئەمگەك كاپالەت تەدبىرلىرى، قانۇن - تۈزۈملىرى بىلەن بازاردىكى ئادەم ئىشلىتىش سىياسىتىنىڭ ئەمەلىي قوللىنىشچانلىقى ئارىسىدىكى ئېغىش، ئەمگەك كۈچى بازىرىدىكى تەمىنلەش بىلەن تەلەپ مۇناسىۋىتىنىڭ زىددىيىتى قاتارلىق جەھەتلەردە نۇرغۇن تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بېرىپ، زور نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن قانداق قىلغاندا ئەمگەك كۈچى بازىرىدىكى جىنسىي كەمسىتىشنى تۈگەتكىلى بولىدۇ؟ دېگەنلەر بىر تۈرلۈك سىياسىي تەكلىپ سۈپىتىدە تەشەببۇس قىلىش بىلەنلا توختاپ قالدى. ئەنئەنىۋى ئىجتىمائىي، تارىخىي، مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنىشىدە قىز ئىستۇدېنتلارنىڭ يۇقىرى ئىشقا ئورۇنلىشىش ئارزۇسى بىلەن تۆۋەن

ئۆگىنىش قىزغىنلىقىغا، ئاز سانلىق مىللەت ئايال ئىختىساس ئىگىلىرىنىڭ يېتىشىپ چىقىشىغا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتتى. بۇلار جەمئىيەتنىڭ ئىناقلىقى ۋە مۇقىملىقىغا، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئالىي مائارىپىنىڭ گۈللىنىشىگە، پارتىيەنىڭ مىللىي سىياسىتى ۋە مىللىي تېررىتورىيەلىك ئاپتونومىيە سىياسىتىنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشىغا، مىللىي رايونلاردىكى ئىجتىمائىي مۇقىملىق، ئىقتىسادنىڭ سىجىل تەرەققىياتى ھەمدە ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىشقا مۇناسىۋەتلىك زور مەسىلە. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشى قېيىن بولۇش مەسىلىسىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، ئۇنى ھەل قىلىشنىڭ يوللىرى ۋە تەدبىرلىرى ئۈستىدە پائال ئىزدىنىش ئىنتايىن مۇھىم نەزەرىيە ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

2. مەسىلىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئاساسى سەۋەبلەر

ئېشىپ بېرىۋاتىدۇ. ئەمما ئاپتونوم رايوننىڭ ھەر يىلى تەمىنلەيدىغان ئىش ئورنى تەڭ قەدەمدە ئاشمىغانلىقتىن، ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش دولقۇنى بىلەن پۈتۈن جەمئىيەتتىكى ئىشقا ئورۇنلىشىش يۇقىرى دولقۇنى بىرلىشىپ (قوشۇلۇپ)، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش بازىرىدىكى بېسىمنى ئۈزلۈكسىز ئاشۇرۇپ، تەمىنلەش بىلەن تەلەپنىڭ قۇرۇلما خاراكتېرلىك زىددىيىتىنى شەكىللەندۈردى ھەم بۇ زىددىيەت بارغانسېرى گەۋدىلىنىپ، ئىختىساس ئىگىلىرىنىڭ ئىش ئورنىنى تاللىشىش رىقابىتىنى تېخىمۇ كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى. بۇ خىل ئىشقا ئورۇنلىشىش مۇھىتى ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش رىقابىتىگە قاتنىشىشىغا پايدىسىز بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۇلارنىڭ روھىي ھالىتىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىپ، ئىشقا ئورۇنلىشىشتا ئاجىز ئورۇندا تۇرۇش ھادىسىسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. يەنى ئۇلار بېرىشنى ئارزۇ قىلغان رايون ۋە ئورۇنلار ئادەم ئالمايدى. ھالبۇكى، ئىختىساس ئىگىلىرىگە جىددىي ئېھتىياجلىق رايون ۋە ئورۇنلارغا ئۇلار بېرىشنى ئانچە خالىمىدى.

كۆپ يىللاردىن بۇيان، شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى

ئوغلۇ ئىستۇدېنتلارغا قارىغاندا كۆرۈنەرلىك ئاجىز ئورۇندا تۇرۇش ھادىسىسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئېلىمىز ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسىنىڭ ئەنئەنىۋى پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسىدىن سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىگە ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئىستۇدېنتلارنى دۆلەت بىر تۇتاش تەقسىم قىلىش ئۇسۇلى «تەمىنلەش-تەلەپ، يۈز كۆرۈشۈش، ئۆزئارا قوش تاللاش» قا ئۆزگەردى. بۇ خىل بازار رىقابىتى ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئىستۇدېنتلار، بولۇپمۇ ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرىنىڭ «باراۋەرسىز مۇئامىلىگە» ئۇچراش ھادىسىلىرىنى كۈنسېرى كۆپەيتىپ، مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلارنىڭ كەيپىياتى، ئۆگىنىشى، تۇرمۇشى ۋە تەرەققىيات يۆلىنىشىگە تەسىر كۆرسىتىپلا قالماي، بەلكى ئوتتۇرا-باشلانغۇچ مەكتەپلەردىكى قىز ئوقۇغۇچىلارنىڭ

نۆۋەتتە شىنجاڭدىكى قىز ئىستۇدېنتلار ئىشقا ئورۇنلىشىشتا دۇچ كېلىدىغان قىيىنچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئامىللار كۆپ تەرەپلىمە بولۇپ، ھەم ئوبيېكتىپ ھەم سۇبېيېكتىپ سەۋەبلەر بار.

(1) ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيەسىنىڭ تەكشىسىزلىكى كەلتۈرۈپ چىقارغان رايونلار قۇرۇلمىسىنىڭ زىددىيىتى

ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئىقتىسادنىڭ ئايلىنىش مۇھىتىدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمىدۇ. ئومۇملاشتۇرۇپ قارىغاندا، نۆۋەتتە ئىختىساسلىقلار بازىرىدا ئەمگەك كۈچى بىلەن تەمىنلەش ئېھتىياجىدىن ئېشىپ كەتكەن بولۇپ، بۇ ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئەمگەك كۈچى بازىرىدىكى ئايلىنىشىغا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدۇ. شىنجاڭ نۆۋەتتە سانائەتلىشىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، تەرەققىيات سۈرئىتىنى تىزلىتىش مەزگىلىدە تۇرۇۋاتقان بولۇپ، كۆپ مىقداردىكى يېزا ئەمگەك كۈچلىرى شەھەرلەرگە يۆتكىلىشنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشنى كېڭەيتىشىگە ئەگىشىپ، ئالىي مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەن ئىستۇدېنتلارنىڭ سانى يىلدىن-يىلغا

ئورۇنلاردىن چىقىش يولى ئىزدىدى. ۋاھالەنكى، كەسپىي ئورۇنلار مەبلەغ كەمچىل بولۇش، ئېلىكترىنولىشىش قاتارلىقلار سەۋەبىدىن ئىشتات قىسقارتىش مەسىلىسىگە دۇچ كەلدى. بولۇپمۇ، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ھەر قايسى رايونلار ئارقا-ئارقىدىن كەسپىي ئورۇنلار ئىسلاھاتىغا مۇناسىۋەتلىك سىياسەتلەرنى تۈزۈپ، ئىشتات قىسقارتىش بىلەن بىرگە، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ ئىشتات سانىنى چەكلىدى. ھالبۇكى، شىنجاڭدىكى دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمى ئومۇميۈزلۈك تۆۋەن بولۇپ، ئەمگەكچىلەرنى سىغدۇرۇش كۈچى تۆۋەنلەپ كەتكەنلىكتىن، كۆپ مىقداردىكى ئىستۇدېنتلارنى داۋاملىق قوبۇل قىلىش مۇمكىن بولمىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئىستۇدېنتلاردا ئۇزۇندىن بۇيان شەكىللەنگەن دۆلەت ئورگانلىرى ۋە كەسپىي ئورۇنلارغا ئورۇنلىشىشنى ئارزۇ قىلىش پىسخىكىسىنىڭ تۈرتكىسىدە، يېقىنقى يىللاردىن بېرى دۆلەت مەمۇرلىقىغا ئىمتىھان بېرىش رىقابىتى كەسكىنلەشتى. بۇ خىل ئەھۋال ئالىي مەكتەپ پۈتتۈرگەن ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشتىكى رىقابىتىنى تېخىمۇ كۈچەيتىش بىلەن بىرگە، ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشتا ئاجىز ئورۇندا تۇرۇش ھادىسىسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرى چوقۇم ۋەزىيەتنى ئېنىق تونۇپ، ئۆزىنىڭ ئورنىنى توغرا بەلگىلەپ، كەسپ تاللاش يۆنىلىشىنى ۋاقىتدا ئۆزگەرتىشى كېرەك.

(3) ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش تۈزۈلمىسىنىڭ مۇكەممەل بولماسلىقى

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئاپتونوم رايونلۇق ھۆكۈمەت ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن تۈزۈلمە ۋە سىياسەت جەھەتتە بىر يۈرۈش بۆسۈش خاراكتېرلىك ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى يولغا قويدى. مەسىلەن: ئاپتونوم رايونىمىز دۆلەتنىڭ «غەربىي رايونغا مۇلازىمەت قىلىش پىدائىيلار پىلانى، ئۈچىنى قوللاش، بىرگە يار-يۆلەك بولۇش پىلانى»، «يېزا ئوقۇتقۇچىلىرى ئالاھىدە خىزمەت ئورنى تەسىس قىلىش پىلانى»، «يېزا ئوتتۇرا-باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنى

جايلىرى بولۇپمۇ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئىككى ۋىلايەت بىر ئوبلاست ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن قىز ئىستۇدېنتلارنى ئاز قوبۇل قىلدى. ھالبۇكى، بۇ رايونلاردىن ئىمتىھان بېرىپ ئالىي مەكتەپلەرگە كەلگەن ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرى ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئۇ جايلارغا قايتىشنى خالىماي، چوڭ شەھەرلەرگە قىستىلاشتى. جەنۇبىي شىنجاڭدىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلارنى تەكشۈرگەن مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرى ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئۈرۈمچى قاتارلىق چوڭ شەھەرلەردە خىزمەت قىلىشنى ئويلاشقان. پەقەت ئاز ساندىكى ئىستۇدېنتلار ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ خىزمەت قىلىشنى ئويلاشقان. بۇ خىل ھالەتنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئاساسىي سەۋەب، بىر تەرەپتىن، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئارقىدا قالغان بولۇپ، ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسىتى ئەسلىدىلا ئاز بولغانىكەن ئۈستىگە ئىش ئورنىنىڭ ئۇلارغا بولغان مۇئامىلىسى ناچار بولغان. يەنە بىر تەرەپتىن، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونى تەمىنلەيدىغان ئىش ئورنى ئۇلارنى ئۆزىنىڭ كەلگۈسى تەرەققىيات ئىستىقبالى قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە ئويلىشىشقا مەجبۇر قىلغان. بۇ مەسىلىلەر ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئاساسىي قاتلاملىرىغا بېرىشنى زور دەرىجىدە چەكلەپ قويغان.

(2) ئەنئەنىۋى ئىشقا ئورۇنلىشىش يولىنىڭ ئۆزگىرىشى

پىلانلىق ئىگىلىك مەزگىلىدە ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش يولى دۆلەت ئورگانلىرى، كەسپىي ئورۇنلار ۋە دۆلەت ئىلكىدىكى چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى كارخانىلار بولۇپ، ئۇلار ئۇزۇندىن بۇيان ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئىستۇدېنتلارنى قوبۇل قىلىدىغان ئاساسىي يول بولۇپ كەلگەن ئىدى. ئەمما، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ھۆكۈمەت ئورگانلىرى كەڭ كۆلەمدە ئىسلاھ قىلىنغانلىقتىن، مەركەزدىن تارتىپ يەرلىككەچە ھەر قېتىملىق ئاپپاراتلارنىڭ تەكشىلىشى جەريانىدا ئايرىلىپ چىققان خادىملار ئاساسىي جەھەتتىن كەسپىي

قىلىش خىزمىتىنى قانات يايدۇرغىلى بولمايدۇ. نۆۋەتتە ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرى ئىگىلىگەن ئادەم ئىشلىتىش ئۇچۇرىنىڭ كۆپ قىسمى پەقەت مەكتەپ ئارقىلىق كېلىدۇ. ھالبۇكى مەكتەپنىڭ ئادەم ئىشلەتكۈچى ئورۇنلارنىڭ ئۇچۇرىغا ئېرىشىش مەلۇم چەكلىمىگە ئىگە بولغانلىقتىن، بۇ ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرىنىڭ خىزمەت ئىزدەش ۋە ئىش ئورنىنى تاللاشتىكى قارىغۇلۇق ۋە تەۋەككۈلچىلىكنى پەيدا قىلىۋاتىدۇ. بۇمۇ ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئىشقا ئورۇنلىشىشىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ.

(5) ئالىي مائارىپ تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ ئارقىدا قېلىشى

ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئالىي مائارىپنىڭ كەسىپ قۇرۇلمىسى ۋە تەربىيەلەش ئەندىزىسى مۇۋاپىق ئەمەس، بەزى يۇقىرى يېڭى تېخنىكا كەسىپلىرىدە تەمىنلەش تەلەپنى قاندۇرالماسلىق ھالىتى مەۋجۇت. ئاپتونوم رايونىمىزدا ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەربىيەلەش ئەندىزىسى ۋە كەسىپ قۇرۇلمىسى بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات تەلپىگە يېتىشىپ ماڭالمىغانلىقتىن، نۇرغۇن كەسىپلەرنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە دەرسلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ۋەزىيەت يۈزلىنىشىگە ماس كەلمەيدۇ. ھەر قايسى ئالىي مەكتەپلەر بازارنىڭ ئېھتىياجىنى ئويلاشماي، ئەسلىدە بار بولغان پەن ۋە قىزىق كەسىپلەرنى ئاساس قىلىپ، قارىغۇلارچە كېڭەيتىپ ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ، تەمىنلەشنى تەلەپتىن زور دەرىجىدە ئاشۇرۇۋەتتى. دەرس مەزمۇنى، ئوقۇتۇش تۈزۈلمىسى، تەربىيەلەش ئەندىزىسى قاتارلىق جەھەتلەردە يەنىلا ئىلگىرىكى ئەنئەنىۋى مائارىپ تۈزۈلمىسىنى داۋاملاشتۇرۇپ، نەزەرىيە بىلىملىرىنى ئۆگىتىشكەلا ئەھمىيەت بېرىپ، ساپا مائارىپىغا ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ قابىلىيىتىنى يېتىلدۈرۈشكە سەل قارىغانلىقتىن، يېتىشتۈرۈپ چىقىلغان ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرىنىڭ بىلىم قۇرۇلمىسى ئاجىز، ماسلىشىش ئىقتىدارى تۆۋەن، ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت بىلىمى ۋە ئەمەلىي مەشغۇلات تەجرىبىسى كەمچىل بولۇپ، ئادەم ئىشلەتكۈچى ئورۇنلارنىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىدى. شۇ سەۋەبتىن، خېلى

تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈش ئالاھىدە پىلانى» قاتارلىق دۆلەت ۋە يەرلىككە ئالاقىدار تۈرلەرنى پائال تەشكىللەپ يولغا قويۇش، ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنى ئاساسىي قاتلامغا ۋە جاپالىق رايونلارغا بېرىپ خىزمەت قىلىشقا يېتەكلەش، پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىغا ۋە دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانا كەسپىي ئورۇنلارغا ئادەم ئالغاندا ئوخشاش شەرت ئاستىدا ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنى ئالدى بىلەن قوبۇل قىلىش، ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرىنى ئۆز ئالدىغا ئىگىلىك تىكلەشكە رىغبەتلەندۈرۈش، ئالىي مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەن ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرى يەككە تىجارەت بىلەن شۇغۇللانسا تىزىملىتىش تۈرىدىكى ۋە باشقۇرۇش تۈرىدىكى تۈرلۈك مەمۇرىي، كەسپىي خاراكتېرلىق خىراجەتلەرنى كەچۈرۈم قىلىش، ئوقۇش پۈتتۈرۈپ مەكتەپتىن ئايرىلغان ۋاقىتتا خىزمەت ئورنى ئەمەلىيلەشمىگەن ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرى نوپۇسى ۋە ئارخىپىنى مەكتەپتە قالدۇرۇشنى ئىلتىماس قىلسا بەلگىلىمە بويىچە مەكتەپتە قالدۇرۇپ ساقلاپ بېرىش ۋە باشقىلار. بۇ سىياسەت ۋە بەلگىلىمىلەر ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئاكتىپ ئەھمىيەتكە ئىگە، لېكىن يەرلىك بېكىتىمچىلىك سەۋەبىدىن نوپۇس تىزىملاش ۋە باشقۇرۇش تۈزۈمىدىكى قاتمالمىلىق، بولۇپمۇ ئىستۇدېنتلارنىڭ كەسىپ تاللىشىنىڭ بازارلىشىش ئېھتىياجى بىلەن بازارنىڭ پىشىپ يېتىلمەسلىكى، ھەر قايسى رايونلار ۋە شەھەرلەر ئارا ئىزگىن يۆتكىلىشىنى چەكلىشى، مۇناسىپ سىياسەت، قانۇن-قائىدىلەرنىڭ كەمچىل بولۇشى قاتارلىق مەسىلىلەر قىز ئىستۇدېنتلار بىلەن ئادەم ئىشلەتكۈچى ئورۇنلارنىڭ قوش تاللىشىغا، تەمىنلەش-تەلەپتىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنىڭ مەنپەئەتىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسەتمەكتە.

(4) ئۇچۇر مىقدارى يېتەرلىك بولماسلىق،

كەسىپ تاللاش پۇرسىتىنى قولدىن بېرىپ قويۇش
ئادەم ئىشلەتكۈچى ئورۇنلارنىڭ ئۇچۇرى بىلەن تەمىنلەش ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشنىڭ ئاساسى. بۇ ئاساسىي خىزمەت ياخشى ئىشلەنمىسە، ئىشقا ئورۇنلىشىشقا يېتەكچىلىك

ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى توغرا تونىيالىماي، پەقەت ھۆكۈمەت ئورگانلىرى، دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانا-كەسپىي ئورۇنلارغا ئىشقا ئورۇنلاشسا ئاندىن ئىشقا ئورۇنلاشقان بولىدۇ دەپ قاراشنى يېتەكچى قىلغان، مەكتەپ ۋە ئائىلىگە ھەددىدىن زىيادە بېقىنىۋالدىغان پائىسىپ كۈتۈپ تۇرۇش قارشى، بىر قېتىملىق ئىشقا ئورۇنلىشىش بىلەن تەقدىرىنى بەلگىلەش قارشى، تار دائىرىدىكى «كەسپ ئۇدۇل كېلىش» قارشى، خىزمەتنى قارىغۇلارچە تاللاش قارشى، قارىغۇلارچە يۇقىرىغا ئىنتىلىش، باي بولۇش، خىزمەتنىڭ مۇقىم بولۇشىنى قوغلىشىشتەك ساغلام بولمىغان ئىشقا ئورۇنلىشىش قارشى شەكىللەندى. ھالبۇكى، بۇخىل ئۆزىنىڭ سۈبىيىكىت تەلپىنىلا تەكىتلەپ، ئارتۇقچىلىقى ۋە ئالاھىدىلىكىنى جارى قىلدۇرايدىغان خىزمەت تېپىشقا سەل قاراش خاھىشى شەك-شۈبھىسىزكى ئەمەلىيەتكە مۇۋاپىق كەلمەيدىغان، كۆز ئالدىنىلا كۆرىدىغان قاراشتۇر. ئەمەلىيەتتە ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرى بۇخىل خاتا خىزمەت تاللاش قارشى تۈپەيلىدىن، نۇرغۇن ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسىتىنى قولدىن بېرىپ قويدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرىنىڭ «ئىشقا ئورۇنلىشىشتا ئاجىز ئورۇندا تۇرۇش» مەسىلىسى تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كېتىدۇ.

3. مەسىلىنى ھەل قىلىش يوللىرى

يارىتىپ بېرىشى كېرەك. شۇنداقلا تەمىنلىگۈچى بىلەن تەلەپ قىلغۇچى ئىككى تەرەپنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇق مەنپەئەتىنى قوغدىشى، تارماقلارنىڭ بېكىتىمچىلىك چەكلىمىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ، جانلىق ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرىنى تۈزۈپ، ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرىنى غەيرىي دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانىلارغا، چەت-يىراق رايونلارغا ۋە جاپالىق رايونلارغا بېرىپ ئىشقا ئورۇنلىشىشقا رىغبەتلەندۈرۈش كېرەك.

(2) ئالىي مەكتەپلەر كەسپ تەسىس قىلىشنى سەرخىللاشتۇرۇپ، ئوقۇتۇش سەۋىيەسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش بازىرىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىشى لازىم. ئالىي مەكتەپلەر بازارنى يېتەكچى قىلىپ، بازارنىڭ ئېھتىياجى ۋە قىز ئىستۇدېنتلارنىڭ

نۇرغۇن ئادەم ئىشلەتكۈچى ئورۇنلار ئىختىساس ئىگىلىرىنى قوبۇل قىلغاندا، ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئەمەلىي قابىلىيىتى ۋە يېڭىلىق يارىتىش روھى كەمچىل دەپ قاراپ ۋە ئۇلارنىڭ ساپاسىنىڭ تۆۋەنلىكىنى ھەددىدىن ئارتۇق تەكىتلەپ، «خىزمەت تەجرىبىسىگە ئىگە بولۇش» نى ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشىدىكى بىر ئۆتكەلگە ئايلاندۇرۇۋېلىپ، ئۇلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش قېيىنلىق دەرىجىسىنى سۈنئىي ھالدا ئاشۇرۇۋەتتى.

(6) ئىجتىمائىي ئېھتىياج بىلەن ئۆز قابىلىيىتىنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا تونىيالىملىق.

ئېلىمىز ئالىي مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەن ئىستۇدېنتلارنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش تۈزۈمى 20 نەچچە يىل ئىسلاھ قىلىنىش جەريانىدا ئالىي مائارىپنىڭ ئاممىۋىلاشتۇرۇلۇش دەۋرى يېتىپ كېلىپ، ھۆكۈمەتنىڭ ھۆددىگە ئېلىپ بىرىۋاتقان تەقسىم قىلىش تۈزۈمى ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزگەرتىلگەن بولسىمۇ، ئەمما كۆپ ساندىكى ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرى (ئائىلە باشلىقلىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) نىڭ ئىدىيە قارشى يەنىلا ئىلگىرىكى پىلانلىق ئىگىلىك ۋە سەرخىللاشقان مائارىپ دەۋرىدە توختاپ قالغان بولۇپ، ئىجتىمائىي تەلەپ بىلەن ئۆزى

ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرىنىڭ «ئىشقا ئورۇنلىشىشتا ئاجىز ئورۇندا تۇرۇش» مەسىلىسى گەۋدىلىك بولغان ئىجتىمائىي مەسىلە بولۇپ، ئۇنى جەمئىيەت، ھۆكۈمەت، مەكتەپ ھەمدە ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئۆزلىرى پائال ماسلىشىپ، ھەممە تەڭ ھەرىكەتكە كېلىپ، ئورتاق ھەل قىلىش زۆرۈر.

(1) ھۆكۈمەت تارماقلىرى ماكرولۇق تەكشۈپ تىزگىنلەشنى كۈچەيتىپ، مۇناسىپ سىياسەت، قانۇن، قائىدىلەرنى ۋە ئىجتىمائىي كاپالەت مېخانىزمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ئىشقا ئورۇنلىشىش بازىرىنى قېلىپلاشتۇرۇپ، ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرىغا ئادىل، باراۋەر رىقابەتلىشىپ ئىشقا ئورۇنلىشىش مۇھىتى

نەزەرىنى ئاساسىي قاتلامغا قارىتىشقا يېتەكلەش كېرەك. (4) ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرى ئۇچۇرلارنى يىغىش ۋە بىر تەرەپ قىلىش ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشى كېرەك. بىرىنچىدىن، ئادەم ئىشلەتكۈچى ئورۇنلارنىڭ ئۇچۇرىنى يىغىپ، ئۇنىڭ ئۆزى ئارزۇ قىلغان ئورۇن ياكى ئەمەسلىكى، ئۆزىدە ئۇ خىزمەتنى ئىشلەپ كېتەلەيدىغان قابىلىيەت ۋە ئىشەنچنىڭ بار - يوقلىقىنى چۈشىنىشى؛ ئىككىنچىدىن، بەزى ماھارەتلەرنى مەسىلەن، يۈرتۈرانە ئىمتىھاندا ئۆزىگە ئىشىنىش، سورالغان سوئالغا تىز ۋە توغرا، سەمىمىي ھەم ئاكتىپ جاۋاب بېرىش ماھارىتىنى يېتىلدۈرۈپ، ئۆزىنىڭ يۈرتۈرانە ئىمتىھاندىن ئۆتۈپ خىزمەتكە ئورۇنلىشىش قابىلىيىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش كېرەك.

(5) توغرا بولغان قىممەت قارىشى تۇرغۇزۇش كېرەك. ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرى ئىشقا ئورۇنلىشىش تەلپىنى مۇۋاپىق تۈۋەنلىتىپ، ئوبيېكتىپ ئىجتىمائىي تەلەپ بىلەن سۈبېيېكتىپ شەخسىي ئېھتىياجىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ، ئومۇمىي جەھەتتىكى ئىشقا ئورۇنلىشىش ھالىتىگە توغرا ھۆكۈم قىلىشى، ئىشقا ئورۇنلىشىش قارىشىدىكى رايونلىشىش، تارماقلىشىش ھالىتىنى ئۆزگەرتىپ، ھەممە يەردە ئىشقا ئورۇنلىشىشقا ئىرادە باغلاش، ئوتتۇرا، كىچىك شەھەر-بازارلارغا، يېزىلارغا، ئاساسىي قاتلامغا بېرىپ تەرەققىي قىلىش بوشلۇقى ئىزدەش، ئىشقا ئورۇنلىشىش روھىي ھالىتىنى تەڭشەپ، ئىشقا ئورۇنلىشىشنى ئىگىلىك تىكلەشكە ئۆزگەرتىپ، ئىشقا ئورۇنلىشىش بوشلىقىنى كېڭەيتىش كېرەك. پەقەت شۇنداق قىلغاندىلا ئاندىن مەكتەپلەر ئۆزىنىڭ ماركىسىنى يارىتالايدۇ. ئاندىن كەسكىن رىقابەتتە يېڭىلىمەس ئورۇندا تۇرالايدۇ.

ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن كەسپلەرنى تەسسىس قىلىپ، بىرىنچى تىپتىكى ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۈرۈپ چىقىشى كېرەك. ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش پىلانى تۈزگەن ۋاقىتتا ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سەۋىيەسى، مەكتەپ باشقۇرۇش كۈلىمى، بازارنىڭ تەلپى قاتارلىق ئامىللارنى تولۇق ئويلىشىپ، كەسپلەرنى مۇۋاپىق تەسسىس قىلىپ، نەزەرىيە جەھەتتە يېتىشتۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىشنى ئەمەلىي قابىلىيەت يېتىشتۈرۈشنى ئاساس قىلىدىغان، نەزەرىيە بىلەن ئەمەلىيەتنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرىدىغان تەربىيەلەش ئەندىزىسىگە ئۆزگەرتىپ، قىزىق كەسپلەرنىڭ ئوخشىمىغان مەكتەپلەردە تەكرار تەسسىس قىلىنىشىدىن ساقلىنىش كېرەك.

(3) ئاز سانلىق مىللەت قىز ئىستۇدېنتلىرىنى پىسخىك جەھەتتە يېتەكلەشكە ئەھمىيەت بېرىش لازىم. ئۇلارنى ئۆزىنى توغرا تونۇپ، ئۆزىگە ئوبيېكتىپ باھا بېرىپ، ئاساسىي قاتلامدىن باشلاپ ئىشلەشتەك پىسخىك تەييارلىقنى ياخشى ئىشلەشكە يېتەكلەش، ئوڭۇشسىزلىققا تاقابىل تۇرۇش تەربىيەسىنى كۈچەيتىپ، ئاكتىپ ساغلام بولغان خىزمەت ئىزدەش روھىي ھالىتىنى يېتىلدۈرۈش، توغرا بولغان ئىشقا ئورۇنلىشىش قارىشىنى تۇرغۇزۇپ، ئۆزىگە ئىشىنىش، رىقابەتلىشىشكە جۈرئەت قىلىشتەك ساغلام روھىي ھالەتنى يېتىلدۈرۈپ، ئىشقا ئورۇنلىشىشنىڭ تەشەببۇسكارلىق ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرەلەيدىغان، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشنىڭ ھازىرقى ھالىتىگە ئىدراكىي قاراپ، چوڭ شەھەرلەردە قېلىشتىن مېھرىنى ئۈزلەلمەسلىك، ئۈنۈمى ياخشى بولغان ئورۇن ياكى خىزمەت ئورنى تېپىشنى ئۈمىد قىلىش ھەمدە يۇقىرى مائاش، يۇقىرى تەمىناتى بولغان ئورۇنلارغا ئورۇنلىشىشنى ئارزۇ قىلىش قارىشىنى ئۆزگەرتىپ،

پايدىلانمىلار

1. 罗俊.《新疆少数民族大学生就业问题的社会学解读》[J]兵团教育学院学报 2011(1).
2. 王长青.《女大学生就业问题的探索与对策思考》[J],中国大学生就业,2006(15).
3. 薛丹.《新时期女大学生就业难的归因与对策》[J],河南工业大学学报(社会科学版),2005(4).
4. 郭斌.《女大学生就业难的问题探析》[J],中国大学生就业,2007(16).
5. 屈振辉.《从人力资源的性别视角看女大学生就业问题》[J],中华女子学院学报,2011(2).

جاۋابكار مۇھەررىرى: نۇرسۇن قادىر

جامائەت بىخەتەرلىكى تولۇقلىمىسى مېخانىزمىدىكى ھۆكۈمەتنىڭ

باش قېتىنچىلىقى ۋە خەۋپ - خەتەرنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش

توغرىسىدا مۇلاھىزە*

ئىلياس جالالىدىن، ئارسلان ئەھمەد زىيائى

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىقتىساد ۋە باشقۇرۇش ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: جامائەت بىخەتەرلىكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشنىڭ نورمال يۈرۈشۈشىگە بېرىپ تاقىلىدىغان مۇھىم مەسىلىنىڭ بىرى. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيان، جامائەت بىخەتەرلىكى جەمئىيەتنىڭ دىققەت ئېتىبارىغا ئېرىشكەن ھەمدە ھۆكۈمەت خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئالغان بولسىمۇ، ئەمما نۆۋەتتىكى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئىلگىرىلەش تەلپىگە دېگەندەك يېتىشىپ كېتەلمەيۋاتىدۇ. ماقالىدە، نۆۋەتتىكى ھۆكۈمەتنىڭ جامائەت بىخەتەرلىكىنى نازارەت قىلىش ۋە باشقۇرۇش مېخانىزمىدا ساقلىنىۋاتقان بەزى مەسىلە ۋە زىددىيەتلەر ئۈستىدە نۇقتىلىق مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلدى ھەمدە جامائەت بىخەتەرلىكى خەۋپ - خەتەرنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇشنى ئاساسىي ئالاھىدىلىك قىلغان ئۈنۈملۈك ئۇسۇل - چارلار تەكلىپ تەرىقىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

摘要: 公共安全是事关社会经济生活正常运行的重要问题之一。改革开放以后，虽然公共安全得到全社会的关注，并成为政府工作的重点，但是仍不能适应社会经济的发展。本文分析了目前政府在公共安全监督和公共安全管理机制中所面临的问题，进而提出了以风险社会化为特征的对策建议。

Abstract: The public safety is one of the key issues in a normal society. Since the "Reform and Open" policy has been enabled, the public safety has been a focus for decades. However, there are several problems still remain. In this paper, those problems are pointed out and several suggestions toward socializing the public safety are provided.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: F121

1. جامائەت بىخەتەرلىكى تولۇقلىما مېخانىزمىدىكى ھۆكۈمەتنىڭ باش قېتىنچىلىقى

ئۇنى بازار مېخانىزمى ئارقىلىق ئۈنۈملۈك تەقسىم قىلىش تەس بولغانلىقتىن، ھۆكۈمەتنىڭ ئىجتىمائىي بايلىقلارنى تەقسىملەشتىكى يېتەكچىلىك رولىغا تايىنىپ، ئاشكارا ياكى يوشۇرۇن كىرىزىسقا تاقابىل تۇرۇشقا، ئۈنۈملۈك كونترول قىلىش چارلىرىنى قوللىنىپ ماكرولۇق تېزگىنلەشكە توغرا كېلىدۇ. بولۇپمۇ جامائەت بىخەتەرلىكى ھادىسىلىرى يۈز بېرىشتىن بۇرۇن ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە يۈز بەرگەندىن كېيىن تېز بىر تەرەپ قىلىشتا ھۆكۈمەت

جامائەت بىخەتەرلىكىنى باشقۇرۇش — ھۆكۈمەتنىڭ بىر قاتار كونترول قىلىش چارلىرى ئارقىلىق، پۇقرالارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق مەنپەئەتىگە، جەمئىيەتنىڭ نورمال ئىلگىرىلىشىگە تەھدىت سېلىۋاتقان تۈرلۈك خېيىم - خەتەرلەرنىڭ ئۈنۈملۈك ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى بىر تەرەپ قىلىش پائالىيىتى بولۇپ، ھازىر ھۆكۈمەت ئۇنىڭ يېتەكچىسى بولۇپ كېلىۋاتىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى، جامائەت بىخەتەرلىكى روشەن جامائەت بۇيۇملىرى خاراكتېرىنى ئالغان بولۇپ،

* بۇ ماقالە 2013 - يىلى 4 - ئاينىڭ 9 - كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتورلار: ئىلياس جالالىدىن (1968 - يىلى 7 - ئايدا تۇغۇلغان)، لېكتور، ماركىتىك ئىلمى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئارسلان ئەھمەد زىيائى (1954 - يىلى 8 - ئايدا تۇغۇلغان)، دوختىپ، غەرب ئىقتىساد ئىلمى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئىگىلىك خاراكتېرىدە بولغانلىقتىن، ھادىسىدىن كېيىن تۆلەم بېرىشتىن ئۆزىنى قاچۇرىدۇ ياكى تۆلەشكە قۇدرىتى يەتمەيدۇ. شۇڭا زىيانغا ئۇچرىغان جامائەتنىڭ مەنپەئەتىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايۋاتىدۇ.

(2) سۇغۇرتا شىركەتلىرى. ھادىسىنىڭ زىيىنىنى تۆلەش ئارقىلىق زىيانغا ئۇچرىغۇچىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش سۇغۇرتىنىڭ ئاساسىي فۇنكسىيەسى، شۇنداقلا چەت ئەللەردىكى بىخەتەرلىك ھادىسىلىرىگە تولۇقلىما بېرىشتىكى مۇھىم يول. 11-سېنتەبىر ۋەقەسىدە ئامېرىكا سۇغۇرتا شىركەتلىرى 22 مىليارد ئامېرىكا دوللىرى تۆلەم بەرگەن بولۇپ، سۇغۇرتا تۆلىمى ئومۇمى زىياننىڭ 51% تىنى ئىگىلىگەن^[1]. ئەمما دۆلىتىمىزدە سۇغۇرتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى بىر ئاز قىسقا، جامائەتنىڭ سۇغۇرتا ئېغى ئاجىز بولۇشتەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن سۇغۇرتا شىركەتلىرى ئاخىرقى زىياننى ئۈستىگە ئېلىشتەك ھالەت تېخى شەكىللەنمىدى. مەسىلەن، 2008-يىلى دۆلىتىمىزنىڭ جەنۇبىدا قار ئاپىتى يۈز بەرگەندە بېرىلگەن سۇغۇرتا تۆلىمى پۈتۈن زىياننىڭ ئاران 2.2% تىنى ئىگىلىگەن. 2008-يىلى ۋىن چۈەندە يەر تەۋرىگەندە بېرىلگەن سۇغۇرتا تۆلىمى پۈتۈن زىياننىڭ 5% تىگىمۇ يەتمىگەن. روشەنكى، نۆۋەتتە دۆلىتىمىز سۇغۇرتا شىركەتلىرىنىڭ رولى كۆڭۈلدىكىدەك جارى بولمايۋاتىدۇ.

(3) ھۆكۈمەت. ھازىر دۆلىتىمىزدە ئېغىر ھادىسىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش ھۆكۈمەتكىلا يۈكلەنىپ قېلىپ، بازارنىڭ رولى جارى قىلدۇرۇلمايۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھۆكۈمەت مۇرەسسە قىلىش ۋە تۆلەم بېرىشتىن ئىبارەت قوش بېسىمغا دۇچ كەلگەنلىكتىن تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن ھادىسىلەرنىڭ يۆلەنچۈكىگە ئايلىنىپ قېلىۋاتىدۇ. بولۇپمۇ بەزى ئىشلەپچىقارغۇچى ۋە تىجارەتچىلەرنىڭ ئىقتىسادىي كۈچى چەكلىك بولغانلىقى ياكى مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئېلىشتىن باش تارتىشى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن زور ھادىسىلەر يۈز بەرگەندىن كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش يەرلىك ھۆكۈمەتكە يۈكلەنىپ قالماقتا. 2007-يىلى 3-ئاينىڭ 28-كۈنى شەنشى لىن فىن شەھىرىدىكى يۇ جالىڭ كۆمۈر كېنىدا

جەزمەن تەشكىللىگۈچى، باشقۇرغۇچى ۋە ماسلاشتۇرغۇچى رولىنى ئوينىشى كېرەك. جامائەت بىخەتەرلىكى ھادىسىلىرى يۈز بەرگەندىن كېيىن تۆلەم بېرىشتە پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئورتاق قاتنىشىشى ناھايىتى مۇھىم. پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ كۈچ قۇدرىتى ئارقىلىق ھادىسە يۈز بېرىشتىن بۇرۇنقى ھالەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش جامائەت بىخەتەرلىكىنى باشقۇرۇش مېخانىزىمىنىڭ مۇھىم بىر ھالقىسى ھېسابلىنىدۇ.

ئادەتتە، جامائەت بىخەتەرلىك ھادىسىلىرى كۆپلىگەن كىشىلەرنىڭ ئۆلۈش-يارىلىنىش ۋە مال مۈلۈكلەرنىڭ زىيانغا ئۇچرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇشنىڭ نورماللىقىغا تەسىر يەتكۈزىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا زىيانغا ئۇچرىغان مال-مۈلۈكلەرنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈش، قازا قىلغان، يارىلانغانلارغا تۆلەم بېرىش، ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش قاتارلىقلارنى ھەل قىلىش ئۈچۈن مۇناسىپ تولۇقلىما بىرىشكە توغرا كېلىدۇ.

مەبلەغنىڭ ۋاقتىدا ئەمەلىيلىشىشى جامائەت بىخەتەرلىكى ھادىسىلىرىنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك ھەل بولۇشىنىڭ ھالقىسى بولۇپ، ھازىر جامائەت بىخەتەرلىكى ھادىسىلىرىگە تولۇقلىما بېرىش مېخانىزىمىدا ئاساسلىقى تۆۋەندىكىلەر ھادىسە زىيىنىنى ئۈستىگە ئالغۇچىلار دەپ قارىلىدۇ.

(1) ھادىسىدىكى مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالغۇچى. نۇرغۇن ھادىسىلەر ئىشلەپچىقارغۇچى ياكى تىجارەتچىلەرنىڭ مەسئۇلىيەتسىزلىكىدىن كېلىپ چىقىدىغان بولغاچقا تۆلەم تۆلىشى ئەقىلگە مۇۋاپىق بولسىمۇ، لېكىن ئىقتىسادىي كۈچى چەكلىك بولغانلىقتىن زىيان تارتقۇچىغا ئاز تولا تۆلەم بېرىپلا بولدى قىلىۋاتىدۇ. مەسىلەن 2004-يىلى 2-ئاينىڭ 15-كۈنى جىلىندىكى جوڭبەي سودا سارىيىغا ئوت كېتىپ 54 ئادەم قازا قىلىپ، 70 نەچچە ئادەم يارىلانغان. بۇ ھادىسىدىكى مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالغۇچى جوڭبەي سودا سارىيى ھەربىر قازا قىلغۇچىنىڭ ئائىلە ئەۋەلىرىگە 80 مىڭ يۈەن بېرىپلا قۇتۇلغان. ئەمەلىيەتتە، نۇرغۇنلىغان ئىشلەپچىقارغۇچى ۋە تىجارەتچىلەر خۇسۇسىي ئىگىلىك ياكى يەككە

تۈزۈملىرى بوش بولغانلىقتىن ھادىسىدىن ئۈنۈملۈك ساقلانغىلى بولمايۋاتىدۇ. دۆلەت بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىشنى نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا 2001 - يىلىدىن 2011 - يىلىغىچە پۈتۈن مەملىكەتتىكى كۆمۈر كانلاردا ئادەم ئۆلۈش ھادىسىسىدىن 5812 قېتىم يۈز بېرىپ، جەمئىي 48553 ئادەم قازا قىلغان. ئوتتۇرىچە ھەر يىلى 528 قېتىم ھادىسە يۈز بېرىپ، ھەر يىلى 4413 ئادەم قازا قىلغان^[2]. بۇ ئىشلەمچىلەرنىڭ كۆپىنچىسى شۇ ئائىلىنىڭ ئاساسلىق ياكى بىردىنبىر ئىقتىسادىي يۆلەنچۈكى بولغانلىقتىن بىخەتەرلىك ھادىسىسىدە قازا قىلسا ياكى مېيىپ بولۇپ قالسا، شۇ ئائىلە زور قىيىنچىلىققا دۇچ كېلىدۇ ھەتتا ۋەيران بولىدۇ.

ۋەقەدىكى مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالغۇچىنىڭ تۆلەم بېرىش ئىقتىدارىنىڭ چەكلىك بولۇشى، سۇغۇرتىنىڭ كەڭ كۆلەمدە ئومۇملاشمىغانلىقى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ھۆكۈمەت غايەت زور جامائەت بىخەتەرلىكى ھادىسىلىرىنىڭ ئاساسلىق تۆلەم بەرگۈچىسى بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ھۆكۈمەتكە بولغان ئىشەنچىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن، كۆپلىگەن يەرلىك ھۆكۈمەتلەر ھەر قانداق بەدەلگە قارىماي زىيانغا ئۇچرىغۇچىغا تۆلەم بېرىش ئارقىلىق زىددىيەتنى پەسەيتىپ، جەمئىيەت مۇقىملىقىغا كاپالەتلىك قىلىۋاتىدۇ. ھەم شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئەمەلىيەتچىلىك، ئىقتىدارلىق، ئىشەنچىلىك، قولدىن ئىش كېلىدىغان، مەسئۇلىيەتچان ھۆكۈمەت بولۇشتەك ئوبرازىنى تىكلەشكە تىرىشىۋاتىدۇ. خەۋپ - خەتەر ۋە تۈرلۈك جامائەت بىخەتەرلىك ھادىسىلىرى دائىم يۈز بېرىپ تۇرىدۇ، بۇنداق ئەھۋالدا ھۆكۈمەت ھەممە مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئېلىۋالماستىكى كېرەك.

غاز پارتلاپ 26 ئادەم قازا قىلغان. ھەر بىر كىشىگە 200 مىڭ يۈەنلىك ئەڭ تۆۋەن ئۆلچەم بويىچە تۆلەم بەرگەندىمۇ ئاز دېگەندە 5 مىليون يۈەندىن ئارتۇق پۇل كېتىدىكەن. ئەمما كان خوجايىنىنىڭ ھېساباتىدا 300 مىڭ يۈەنلا بولۇپ، يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ مالىيەسى ئاجىز بولغانلىقتىن نورمال مېگىۋاتقان باشقا كانلارغا سېلىق سېلىشقا مەجبۇر بولغان. 2005 - يىلى چوڭچىڭنىڭ فىڭ جى ناھىيەسىدىكى سۇلۇڭسى كۆمۈر كېنىدا غاز پارتلاپ 19 ئادەم قازا قىلغان. ۋەقەدىن كېيىن كان خوجايىنى قېچىپ كېتىپ بۇنىڭغا ئىگە بولىدىغان ئادەم چىقمىغانلىقتىن زىياننى ھۆكۈمەت تۆلەشكە مەجبۇر بولغان. 2006 - يىلى 11 - ئايدا جىلىن نېفىت خىمىيە زاۋۇتىدا پارتلاش يۈز بېرىپ سۇڭ خۇاچياڭ دەرياسى ئېغىر بۇلغانغان، بۇلغانغان دەريانى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە كېتىدىغان غايەت زور چىقىمىمۇ ھۆكۈمەتكە ئارتىلىپ قالغان. ھازىر جامائەت بىخەتەرلىك ھادىسىلىرى ھۆكۈمەتنىڭ ئېغىر باش ئاغرىقىغا ئايلىنىپ قالغانلىقتىن، ھۆكۈمەت بىر تەرەپتىن، ھادىسىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشنىڭ پۈتكۈل جەريانىغا باشتىن - ئاخىر ئارىلىشىشقا توغرا كەلسە، يەنە بىر تەرەپتىن زىياننى تۆلەشكە مەجبۇر بولماقتا.

(4) زىيانغا ئۇچرىغۇچى. زىيانغا ئۇچرىغۇچى گەرچە ۋەقەگە مەسئۇل بولغۇچى، سۇغۇرتا شىركىتى ۋە ھۆكۈمەتتىن مەلۇم مىقداردا تۆلەم ئېلىش ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش مەسلىسىنى ئاز تولا ھەل قىلىۋالسىمۇ، لېكىن تولۇق تۆلەم ئالالمىغانلىقتىن قايتىدىن نامراتلىشىپ كېتىۋاتىدۇ. ئىقتىسادىي كۈچى ئاجىز، ئۇششاق - چۈششەك كۆمۈر كانلىرىنىڭ كۆپىنچىسىدىكى ئىشلەمچىلەر يېقىن ئەتراپتىكى دېھقانلار بولۇپ بىلىم سەۋىيەسى تۆۋەن، كاننىڭ بىخەتەرلىك ئىشلەپچىقىرىش ئەسلىھەلىرى قالدۇق،

2. خەۋپ - خەتەرنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش ۋە ئۇنىڭ جامائەت بىخەتەرلىكى تولۇقلىمىسى

مېخانىزىمىدىكى رولى

پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئورتاق ئۈستىگە ئېلىشى ئاپەت ۋە ھادىسىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشنىڭ ئەڭ ياخشى ئۇسۇلى. شۇنداقلا ھۆكۈمەتنىڭ يۈكسىك يەڭگىللىتىش

چەت ئەللەرنىڭ تەجرىبىسى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئىقتىساد ۋە جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، جامائەت بىخەتەرلىكىگە تولۇقلىما بېرىشنى

زىيانغا ئۇچرىغان جامائەتنىڭ زىيىنىغا كاپالەتلىك قىلىپ، خەۋپ-خەتەرنىڭ زىيىنىنى پۈتكۈل جەمئىيەت تەڭ ئۈستىگە ئېلىشنى ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، جامائەت مەنپەئەتىنىڭ تۈرلۈك ھادىسە ۋە ئاپەت سەۋەبىدىن ئېغىر زىيانغا ئۇچرىماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ. سۇغۇرتىنىڭ بۇنداق ئۈنۈملۈك فۇنكسىيەسى بىر تەرەپتىن، ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئوبىيېكتى ئېھتىياجى ھەم سۇغۇرتىنىڭ پەيدا بولۇش ۋە تەرەققىي قىلىشىنىڭ تۈپ سەۋەبى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇش، ئىناق جەمئىيەت قورۇش، جەمئىيەت مۇقىملىقىنى ساقلاشنىڭ مۇھىم شەرتى. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، زىياننى شەخسلەر ئۈستىگە ئېلىشنى پۈتكۈل جەمئىيەت ئورتاق ئۈستىگە ئېلىشقا ئۆزگەرتىش نۆۋەتتىكى جامائەت بىخەتەرلىكى ھادىسىلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى بىر خىل يۈزلىنىش بولۇپ قالدى. ئۇ ئەنئەنىۋى تولۇقلىما بېرىش ئۇسۇلىدىكى چەكلىمىلىكنى تۈگىتىپ، زىياننى پۈتكۈل جەمئىيەت ئورتاق ئۈستىگە ئېلىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ. بىرىنچىدىن، ئۇ زىيانغا ئۇچرىغۇچىغا ۋاقىتدا تولۇق تۆلەم بېرىش ئارقىلىق ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى ساقلايدۇ، سۇغۇرتا مالىيە كاپالىتى ياكى فوندى قاتارلىقلار ئارقىلىق تۆلەم بەرگەندە زىيانغا ئۇچرىغۇچىنىڭ مەنپەئەتىگە ئەڭ زور دەرىجىدە كاپالەتلىك قىلىپ، ھۆكۈمەتنى باش قېتىنچىلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش تەرتىپىنى نورمال ئىزىغا چۈشۈرىدۇ. ئىككىنچىدىن، زىيان مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالغۇچىنى زور تۆلەم بېرىش سەۋەبىدىن ۋەيران بولۇشتىن ساقلايدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ ھەق تەلەپ قانۇن سىستېمىسىنىڭ قەدەممۇ قەدەم مۇكەممەللىشىشى ۋە جامائەتنىڭ تۆلەمگە ئائىت ئېڭىنىڭ كۈنسېرى ئېشىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، ۋەقە كەلتۈرۈپ چىقارغان تۆلەم مىقدارى بارغانسېرى ئېشىپ باردى. بەزى ھادىسىلەرنىڭ نەتىجىسىدە ئايرىم كارخانىلارنىڭ تىجارىتى ئاقساقالدى، ھەتتا پۈتۈنلەي ۋەيران بولدى (سەنلۇ سۈت پاراشوكى ۋەقەسىگە ئوخشاش). گەرچە ئۇلار بەلگىلىك تۆلەش ئىقتىدارىغا ئىگە

ۋە فۇنكسىيەسىنى ئۆزگەرتىشنىڭ مۇھىم ۋاسىتىسى بولۇپ قالدى. خەۋپ-خەتەرنى ئىجتىمائىيلەشتۈرۈپ، ئۇنى پۈتكۈل جەمئىيەت ئۈستىگە ئېلىشنىڭ ئاساسلىق ئۇسۇللىرى تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

(1) مالىيە كاپالىتى تۈزۈمى. ئۇ پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتلىرى، سۇغۇرتا شىركەتلىرى ۋە ھاللىق كارخانا قاتارلىقلار مالىيە جەھەتتە كاپالەتلىك قىلىپ، تولۇقلىما بېرىش فوندى تەسىس قىلىش ئارقىلىق، ھادىسە يۈز بەرگەن ھامان دەرھال تۆلەم بېرىشتەك ئۇسۇلنى كۆرسىتىدۇ. مالىيە كاپالىتىنىڭ شەكىللىرى مەخسۇس ھېساباتتا پۇل ساقلاش، سۇغۇرتا زايومى، كىرىدەت كاپالىتى، كاپالەتنامە قاتارلىق كۆپ خىل ئۇسۇللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ۋەقە يۈز بەرگەن ھامان يۇقىرىقى مالىيە كاپالىتى شەكىللىرى ئۆزىنىڭ رولىنى ئۈنۈملۈك جارى قىلدۇرىدۇ.

(2) فوند. ئۇ مەلۇم كەسىپكە تۇتۇش قىلىش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇشتا غەمەلەپ قويۇلىدىغان مەبلەغ ياكى مەخسۇس خىراجەت بولۇپ، ئۇ جەزمەن شۇنىڭغا ئىشلىتىلىشى، مۇستەقىل ھېسابات قىلىنىشى لازىم. فوند ئادەتتە ھۆكۈمەتكە تايىنىپ مەجبۇرىي يىغىلىدۇ، باشقۇرۇلىدۇ، نازارەت قىلىنىدۇ ھەم ئىشلىتىلىدۇ. ئۇ ئەسلىدىكى زىياننى بىر تەرەپكە ئارتىپ قويۇشتەك ئەنئەنىۋى ئۇسۇلنى زىياننى پۈتكۈل جەمئىيەت ئۈستىگە ئېلىشتەك يېڭىچە ئۈنۈملۈك ئۇسۇلغا ئۆزگەرتىدۇ. نەتىجىدە خەۋپ-خەتەرگە تولۇقلىما بېرىش تېخىمۇ ئىجتىمائىيلەشىپ، ئىجتىمائىي بايلىقلارنى جامائەت بىخەتەرلىكىنى باشقۇرۇشقا ئىشلىتىشكە تولۇق سەپەرۋەر قىلىپ، جامائەت بىخەتەرلىكى ھادىسىلىرىگە تولۇقلىما بېرىشتەك ئۈنۈملۈك ئۇسۇلنى شەكىللەندۈرىدۇ.

(3) سۇغۇرتا. سۇغۇرتا كەسىپى 19-ئەسىردىن بۇيان خېلىلا پىشپى يېتىلىپ، جامائەت بىخەتەرلىكى تولۇقلىمىسى مېخانىزىمدا ئالاھىدە ئورۇنغا ئىگە بولۇپ قالدى. ئۇ كۆپلىگەن خەۋپ-خەتەرلەرنىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىغان ۋە ئۇچرايدىغان يەككىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، ئورتاق گەۋدىگە ئايلاندۇرىدۇ. بۇ يەككىلەر تاپشۇرغان مەبلەغنى ۋاسىتە قىلىپ، شۇ ئورتاق گەۋدىدىكى ئەزالارنىڭ ۋەقەدىن كېلىپ چىققان زىيىنىنى چېچىپ،

ھادىسىلىرىگە دۇچ كەلگەندە، كۆپىنچە ھاللاردا تېزدىن كۆپلەپ مەبلەغ توپلاپ بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشنىڭ نورماللىقىنى ساقلاپ كېتەلمەيدۇ. شۇڭا سىياسەت ئارقىلىق يېتەكلەش، قانۇن ئارقىلىق مەجبۇرلاش چارىلىرى ئارقىلىق پۈتكۈل جەمئىيەتنى سەپەرۋەر قىلغاندا، ھۆكۈمەتنى ھادىسە - ۋەقەلەرنى جىددىي بىر تەرەپ قىلىشتىكى باش قېتىنچىلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى ھادىسە، ۋەقەلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۈنۈملۈك بىر تەرەپ قىلىشقا قارىتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغىلى بولىدۇ.

بولسىمۇ، نەق پۇل ئارقىلىق زىياننى تۆلەشتە بەلگىلىك قېيىنچىلىققا ئۇچرايدۇ. خەۋپ - خەتەرنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالغۇچىنىڭ تىجارەتتىكى خەۋپ - خەتەرنى ئازايتىدۇ. ئۈچىنچىدىن، مالىيە يۈكۈنى يەڭگىلەتتىپ، ھۆكۈمەتنىڭ فۇنكسىيەسىنى ئۆزگەرتىدۇ. ھازىر ھۆكۈمەت جامائەت مۇلازىمىتى ۋە جەمئىيەت باشقۇرۇش فۇنكسىيەسىنى زىممىسىگە ئالغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ بايلىق سەرپىياتى ۋە تۆلەش ئىقتىدارى يەنىلا چەكلىك بولۇپ، ئېغىر بىخەتەرلىك

3. جامائەت بىخەتەرلىكى تولۇقلىمىسى خەۋپ - خەتەرنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇشتا

ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر

خىزمىتىدە زور تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. 2005 - يىلى مالىيە مىنىستىرلىقى بىلەن دۆلەت بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىشنى نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش باش ئىدارىسى «كۆمۈر كان كارخانىلىرىدىكى بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش خەۋپ - خەتەرنى بويىچە رەنە ئېلىش (قويۇش) ئارقىلىق باشقۇرۇشنى ۋاقىتلىق يولغا قويۇش توغرىسىدىكى پىكىر» نى ئېلان قىلىپ، كۆمۈر كان كارخانىلىرىدىن كان ئېچىش لايىھەسى ۋە قېزىش ئىجازەتنامىسىدە بېكىتىلگەن ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى بويىچە مەشغۇلات قىلىش، مەلۇم ساندا خەۋپ - خەتەر رەنەسى قويۇپ، ئۇنى ھادىسە ياكى ۋەقە يۈز بەرگەندە ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش ۋە ئاپەتتىن كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشقا سەرپ قىلىشنى تەلەپ قىلدى. 2009 - يىلى دۆلەت بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىشنى نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش باش ئىدارىسى «خەۋپ - خەتەر كۆپ يۈز بېرىدىغان ساھەلەردە بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتى سۇغۇرتىسىنى ئىلگىرى سۈرۈش توغرىسىدىكى يېتەكچى پىكىر» نى ئېلان قىلىپ، ھۆكۈمەت ھەيدەكچىلىك قىلىش بىلەن بازارغا يۈزلىنىشنى بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى ئارقىلىق سۇغۇرتا ئورگانلىرى، كان - كارخانا ۋە ئىشچى خىزمەتچىلەر مەنپەئەتتىن ئورتاق بەھرىمان بولىدىغان ۋە خەۋپ - خەتەرنى ئورتاق ئۈستىگە ئالىدىغان ئۈنۈملۈك مېخانىزم بەرپا قىلىشنى

يېقىندىن بۇيان، دۆلەتنىڭ جامائەت بىخەتەرلىكى ھادىسىلىرى ۋە ۋەقەلىرىگە ئەھمىيەت بېرىشىگە ئەگىشىپ، بەزى رايون ۋە ساھەلەر ھادىسە يۈز بەرگەندىن كېيىنكى زىياننى ئالاقىدار تەرەپلەر مۇناسىپ ئۈستىگە ئېلىش، يەنى خەۋپ - خەتەرنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش يولى ئارقىلىق تارقاقلاشتۇرۇش چارىسىنى سىناق قىلىشقا كىرىشتى (يەقەت جامائەت سورۇنلىرىدىكى ئوت ئاپىتى مەسىلىسىدە). 2006 - يىلى 3 - ئاينىڭ 29 - كۈنى، جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىقى بىلەن دۆلەت بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىشنى نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش باش ئىدارىسى بىرلىشىپ «ئوت ئاپىتى جامائەت مەسئۇلىيەت سۇغۇرتىسىنى پائال ئىلگىرى سۈرۈپ، ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە خەۋپ - خەتەرنى باشقۇرۇشنى ھەقىقىي كۈچەيتىش توغرىسىدا ئۆتۈرۈش» نى چىقاردى. ئارقىدىنلار «گوۋۇيۈەننىڭ سۇغۇرتا كەسپىنى ئىسلاھ قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش توغرىسىدىكى بىر قانچە پىكىر» دە ئوت ئاپىتىدىكى جامائەت مەسئۇلىيەت سۇغۇرتىسى نۇقتىلىق كېڭەيتىلىدىغان سۇغۇرتا تۈرى قىلىپ بېكىتىلدى. ھازىر خېبېي، شەنشى، خېيلوڭجياڭ، شاڭخەي، جياڭسۇ، جېجياڭ، فۇجيەن، شەندۇڭ قاتارلىق ئۆلكە، شەھەرلەر ئارقا - ئارقىدىن ھۆججەت چىقىرىپ، نۇقتىلىق ساھە ۋە كارخانىلاردىكى ئوت ئاپىتىگە جامائەت مەسئۇل بولۇش سۇغۇرتىسى

تەلەپ قىلدى.

شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، بۇ ئاكتىپ چارە ۋە ئۇسۇللار توساتتىن يۈز بەرگەن ھادىسە ۋە ۋەقەلەردە جىددىي قۇتقۇزۇش، ئاپەت زىيىنىنى ئازايتىش، زىيانغا ئۇچرىغۇچىلارنى ئىقتىسادىي جەھەتتە رازى قىلىش، ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە يۈكۈنى يەڭگىلەتتىش قاتارلىقلاردا مۇئەييەن ئۈنۈم بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن سىناق قىلىش ۋە ئىجرا قىلىش جەريانىدا بىر قىسىم مەسىلە ۋە بىر تەرەپلىملىكلەردىن خالىي بولغىلى بولىمىدى. بۇنىڭ روشەن ئىپادىلىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) خەۋپ-خەتەرنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش، تارقاقلاشتۇرۇش ئۇسۇلىغا تايىنىۋېلىش نىسبەتەن ئېغىر. ھازىر بەزى رايون، ساھە، كەسپ ۋە كارخانىلار جامائەت بىخەتەرلىكى خەۋپ-خەتەرنى جەمئىيەتكە تارقاقلاشتۇرۇپ، خەۋپ-خەتەر مەسئۇلىيىتىگە چېتىشلىق ھەر قايسى تەرەپلەر مۇناسىپ مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئېلىش ئۇسۇلىنى قوللانغان ۋە ئۇنىڭدا بەلگىلىك ئۈنۈم ھاسىل قىلغان بولسىمۇ، ئەمما خەۋپ-خەتەر سۇغۇرتىسىدىن ئىبارەت بىر خىل ئۇسۇلغا تايىنىۋېلىش خاھىشى گەۋدىلىك بولۇپ مالىيە كاپالىتى، خەۋپ-خەتەر فوندى قاتارلىق ئۇسۇل — چارىلەرنىڭ رولىدىن پايدىلىنىشقا سەل قارالماقتا. دەرۋەقە، خەۋپ-خەتەر سۇغۇرتىسى ھازىرچە جامائەت بىخەتەرلىكى ھادىسىلىرىنى كۆڭۈلدىكىدەك ھەل قىلىش ئۇسۇلى دەپ قارالسىمۇ، ئەمما دۆلىتىمىزدىكى سۇغۇرتا كەسپىنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسىنىڭ قىسقىلىقى (1980-يىلى دۆلەت ئىچىدىكى سۇغۇرتا تىجارىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن)، جەمئىيەتنىڭ سۇغۇرتا كەسپىگە بولغان ئېڭى ۋە چۈشەنچىسىنىڭ يېتەرسىزلىكى، سۇغۇرتا تۈرلىرىنىڭ ئازلىقى، سۇغۇرتا كەسپى مۇلازىمەت سەۋىيەسىنىڭ تۆۋەنلىكى قاتارلىق تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بەزى ئاجىزلىق ۋە چەكلىمىلىكلەردىن خالىي بولۇش تەس، شۇڭا جامائەت بىخەتەرلىك ھادىسىلىرى ۋە خەۋپ-خەتەر سۇغۇرتىسىدىن ئىبارەت يەككە تۈر ۋە ھەل قىلىش چارىسىگىلا تايىنىۋالغاندا كۆڭۈلدىكىدەك ئۈنۈم ھاسىل قىلغىلى بولمايدۇ.

(2) خەۋپ-خەتەرنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش، تارقاقلاشتۇرۇش ئۇسۇل - چارىلىرى مۇكەممەل ئەمەس. خەۋپ - خەتەرنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش، تارقاقلاشتۇرۇش شەكلىدە قايسى ئۇسۇل — چارىنى قوللىنىش ئەستايىدىل باش قاتۇرۇشقا، ئىزدىنىشكە تېگىشلىك مۇھىم مەسىلە. باشقىسىنى قويۇپ جامائەت سورۇنلىرىدىكى ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە خەۋپ-خەتەر مەسئۇلىيىتىنى سۈرۈشتۈرۈش مەسىلىسىگە نەزەر سالىدىغان بولساق، ھازىرغا قەدەر بەزى جايلاردا قانۇن بەلگىلىمىلەر ۋە ئالاقىدار قائىدە - تۈرۈملەر ئارقىلىق كىشلەر توپلىشىدىغان سورۇنلار ۋە ئاسان ئوت ئاپىتى ۋە پارتلاش يۈز بېرىش ئېھتىماللىقى بار سورۇنلارنى سۇغۇرتىغا قاتنىشىشقا مەجبۇرلاش چارىلىرىنىڭ ئورنىغا تەشۋىق - تەربىيە ئېلىپ بېرىش، سەپەرۋەر قىلىش، ئىلھاملاندۇرۇش چارىلىرى قوللىنىلىۋاتىدۇ. يۇقىرىقى ئۇسۇل - چارىلەرگە نىسبەتەن جەمئىيەتنىڭ قارىشى ۋە باھاسى ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن ھەر قايسىسىنىڭ ئۆزىگە لايىق ئاساسى بار. بەزىلەر خەۋپ - خەتەرنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش، تارقاقلاشتۇرۇش مەجبۇرلاش ئۇسۇلى، قانۇنىي بەلگىلىمىلەر ۋە مەمۇرىي ۋاسىتىلەرنىڭ زورلاش كۈچى ئارقىلىق يولغا قويۇلسا مەسئۇلىيەت سۈپىيىتىلىرىنىڭ مۇستەقىل تەدبىر كۆرۈش ھوقۇقى دەخلى - تەرۈزگە ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇنداق قىلىش بازار قانۇنىيىتىگىمۇ خىلاپ بولۇپ، نازارەت قىلىش ۋە مەمۇرىي جەھەتتىن ئارىلىشىشنىڭ ئۈنۈمى دېگەندەك بولمايۋاتقان شارائىتتا، گاڭگىراش ھەتتا داۋالغۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە نۆۋەتتە سۇغۇرتا شىركەتلىرىنىڭ مەسئۇلاتلارنى يېڭىلاش ۋە مۇلازىمەتنى ياخشىلاش ئىقتىدارى يەنىلا چەكلىك بولغانلىقتىن، ئۇلاردا بولۇشقا تېگىشلىك قۇنكىسىيە تېخىمۇ ئاجىزلاپ كېتىدۇ، كۆزلىگەن مەقسەتكە يەتكىلى بولمايدۇ دەپ قارايدۇ. يەنە بەزىلەر، سەپەرۋەر قىلىش ئۇسۇلى گەرچە پۇقرالارنىڭ ئاڭلىقلىقىنى ئۆستۈرۈپ ئەركىنلىككە ھۆرمەت قىلىش پىرىنسىپى ئاساسىدا يولغا قويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن سۇغۇرتىغا قاتنىشىش نىسبىتى تۆۋەن، پۇقرالارنىڭ تونۇش ۋە ئاڭلىقلىقىنى تېز ئۆستۈرۈش تەس، ئۈنۈم

گەۋدىلىك بولمىغانلىقتىن ئوخشاشلا كۆزلىگەن مەقسەتكە يەتكىلى بولمايۋاتىدۇ دەپ قارايدۇ.

4. خەۋپ - خەتەرنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش شەكىللىرىنى تاللاش ۋە يولغا قويۇش چارىلىرى

تۇرۇش ئۈچۈن مەلۇم مىقداردا مەبلەغ غەملەپ قويىدۇ. بۇ ئۇسۇل كۆپىنچە ئىقتىسادىي كۈچى زور، تۆلەش ئىقتىدارى كۈچلۈك بولغان كەسپ ۋە كارخانىلاردا قوللىنىشقا ماس كېلىدۇ. ئەمەلىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشتا يۇقىرىقى ئۇسۇل - چارىلەر ئەھۋالغا قاراپ بىرلەشتۈرۈپ قوللىنىلسا، ھەر قايسىسىنىڭ رولى ۋە ئۈنۈمى ئوخشىمىغانلىقتىن ئۇلارنىڭ ئۈستۈنلۈكلىرىدىن ئەپچىللىك بىلەن پايدىلىنىپ، تېخىمۇ ياخشى ئۈنۈمگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. مەسىلەن، جامائەت سورۇنلىرىدىكى بىخەتەرلىك خەۋپ - خەتەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە بىر تەرەپ قىلىشتا خەۋپ - خەتەر سۇغۇرتىسى بىلەن مالىيە كاپالىتى ئۇسۇلىنى بىرلەشتۈرۈش مۇۋاپىق. چۈنكى ئۇنىڭدا ھەم مەجبۇرلاش ھەم ئىختىيارلىق خاراكتېرى بولغانلىقتىن جامائەت سورۇنلىرىدىكى خوجايىن ۋە تىجارەتچىلەرنى كۈچلۈك مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىغا ئىگە قىلغىلى بولىدۇ. ناۋادا، ھادىسە ياكى ۋەقە يۈز بەرسە مەسئۇلىيەتنى تارقاقلاشتۇرۇش يەنى ھەممىسىگە مۇناسىپ ئارتىش ئارقىلىق زىياننى تۆۋەن چەككە چۈشۈرۈشكە بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا پارتلاش، ئوت كېتىش، مۇھىتنى بۇلغاش خەۋپ - خەتەرى بولغان ساھە ۋە كەسپلەردە خەۋپ - خەتەر سۇغۇرتىسى، مالىيە كاپالىتى، فوندى ھازىرلاش ۋە دۆلەت تۆلەم بېرىشتەك كۆپ قاتلاملىق كاپالەت تۈزۈمى بىرلىكتە يولغا قويۇلۇپ، ئوت ئاپىتى، مۇھىت بۇلغاش ھادىسىلىرى يۈز بەرگەندە ئالدى بىلەن سۇغۇرتا شىركەتلىرى، مالىيە كاپالىتى ئوتتۇرىغا چىقىپ تېگىشلىك مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالسا، قالغىنى فوندى ئارقىلىق ھەل قىلىنسا، ئاخىرىدا دۆلەت مۇناسىپ ھالدا تۆلەم بەرسە ئۇنىڭغا چېتىلغۇچى تەرەپلەر رازى بولىدۇ، مەسىلىنىمۇ ئادىللىق بىلەن بىر تەرەپ قىلغىلى بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئۇسۇل - چارىلەر ئۈستىدە ئىزدەنگەندە يەنىلا ئېھتىياتچان بولۇش كېرەك. خەۋپ - خەتەرنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش، تارقاقلاشتۇرۇش شەكلى ۋە ئۇسۇل - چارىلىرى ئۈستىدە ئىزدەنگەندە مۇھىمى ئۇنىڭ ئۈنۈمىگە قاراش كېرەك.

يۇقىرىقى قاراشلارنى چوڭقۇر تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، كونكرېت مەسىلىنى كونكرېت تەھلىل قىلىش پىرىنسىپى بويىچە، ئوخشىمىغان رايون ۋە كەسپلەرنىڭ ئوخشىمىغان ئالاھىدىلىكى ۋە ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن ئوخشىمىغان چارە - ئۇسۇللار ئۈستىدە ئىزدەنگەندە، مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ ئۈنۈملۈك چارىلىرىنى تاللاپ يولغا قويۇش توغرىسىدا ئورتاق تونۇش ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ. بىرىنچىدىن، ئوخشىمىغان رايون ۋە كەسپلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئەمەلىيىتىگە ئاساسەن ئۇلارغا ماس كېلىدىغان شەكىللەرنى يولغا قويۇش كېرەك. سۇغۇرتا، فوندى، مالىيە كاپالىتى قاتارلىقلارنىڭ خەۋپ - خەتەرنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش، تارقاقلاشتۇرۇشتىكى ئالاھىدىلىكى، رولى ۋە ئۈنۈمى ئوخشاش بولمايدۇ. ئادەتتە فوندى قانۇن ياكى مەمۇرىي قائىدە - تۈزۈملەر ئاساسىدا بەرپا قىلىنىپ ھۆكۈمەتنىڭ ئىرادىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇ كۆمۈر كان، ئاسان پارتلايدىغان، كۆيۈدىغان بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان كارخانا قاتارلىق يوشۇرۇن خەۋپ ساقلىنىدىغان كەسپلەرگە قوللىنىشقا ماس كېلىدۇ. ئۇنىڭ مەجبۇرلاش خاراكتېرى خېلىلا كۈچلۈك بولغانلىقتىن ھادىسە يۈز بەرگەندىن كېيىن تېز قۇتقۇزۇش، ئەسلىگە كەلتۈرۈشتە روشەن ئۈنۈم بېرىدۇ. سۇغۇرتىغا كەلسەك، ئۇ جەمئىيەتتىكى نۇرغۇنلىغان سۇغۇرتىلانغۇچىلارنىڭ توپلىنىشى ئارقىلىق بارلىققا كېلىدىغان بولغاچقا ھادىسە، ۋەقە يۈز بەرگەندە خەۋپ - خەتەر مەسئۇلىيىتى ۋە يۈكۈنى ئورتاق ئۈستىگە ئالىدۇ. دە، زىيان ۋە تۆلىنىدىغان بەدەلنىڭ بېسىمى كۆرۈنەرلىك يېنىكلەيدۇ، سۇغۇرتا شەكلى ئارقىلىق بىر تەرەپ قىلىش ئۇسۇلى سۇغۇرتا كەسپى نىسبەتەن راۋاجلانغان، جامائەتنىڭ سۇغۇرتا ئېڭى بىر قەدەر يۇقىرى بولغان رايون ۋە ساھەلەردە قوللىنىشقا ماس كېلىدۇ. مالىيە كاپالىتى ئۇسۇلىدا مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالغۇچى ھەر قاچان يۈز بېرىش ئېھتىماللىقى بولغان خەۋپ - خەتەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە تاقابىل

تەرۇز قىلىشتىن ساقلاڭغىلى بولمايدۇ. شۇڭا، جامائەت بىخەتەرلىكى خەۋپ-خەتەرى يۈز بېرىش ئېھتىماللىقى يۇقىرى بولغان بەزى ساھە ۋە كەسىپلەر(مەسىلەن، كۆمۈر كان، نېفىت، تەبىئىي گاز، خىمىيە سانائىتى، يادرو يېقىلغۇسى قاتارلىق)دە مەجبۇرىي سۇغۇرتىغا قاتناشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللانغاندىن سىرت، باشقا ساھەلەردە تەشۋىق - تەربىيە ئارقىلىق سەپەرۋەر قىلىش، ھۆكۈمەت يېتەكلەش چارىلىرىنى ئاكتىپ يولغا قويۇش كېرەك.

دېققەت قىلىشقا تېگىشلىكى شۇكى، خەۋپ-خەتەرنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش، تارقاقلاشتۇرۇش ئۇسۇل-چارىلىرىگە ماس كېلىدىغان بىر يۈرۈش يانداشما چارىلەرنى ئورگانىك بىرلەشتۈرگەندە، مەسىلەن، ھۆكۈمەتنىڭ نازارەت قىلىش فۇنكسىيەسىنى كۈچەيتىش، سۇغۇرتا تۈرلىرىنى كۆپەيتىش، مۇلازىمەت سەۋىيەسىنى ئۆستۈرۈش، تەشۋىق - تەربىيەنى كۈچەيتىش چارىلىرىنى يۈرۈشلەشتۈرۈپ يولغا قويغاندا ئۈنۈمى تېخىمۇ ياخشى بولىدۇ.

مەسىلەن، فوند ھازىرلاشنىڭ مەجبۇرلاش خاراكتېرى خېلىلا زور بولسىمۇ، ئەمما خەۋپ-خەتەر سۇغۇرتىسىغا قاتنىشىشنىڭ ئىختىيارلىق خاراكتېرى كۈچلۈك بولىدۇ. جامائەت بىخەتەرلىكى خەۋپ-خەتەرى مەسىلىسىدە كۆپىنچە سۇغۇرتا ئۇسۇلى ئارقىلىق ھەل قىلىشنىڭ كۆپرەك تەكىتلىنىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب شۇكى، ئۇنىڭدا پۈتۈن جەمئىيەتنى سەپەرۋەر قىلىش ئارقىلىق مەبلەغ جۇغلاپ ھادىسە، ۋەقە، ئاپەتلەرگە ئورتاق تاقابىل تۇرۇش مەقسەت قىلىنىسىمۇ، ئەمما كىشىلەرنىڭ خەۋپ-خەتەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش چۈشەنچىسىنىڭ ئوخشىماسلىقى ۋە ئاجىز بولۇۋاتقانلىقى سەۋەبىدىن سۇغۇرتىغا ئومۇميۈزلۈك قاتناشتۇرۇش ئارقىلىق مەسىلىنى ھەل قىلىش كۆڭۈلدىكىدەك بولمايدۇ. مەجبۇرىي يولغا قويۇش بەكرەك تەكىتلەنسە دەرۋەقە سۇغۇرتا دائىرىسىنى كېڭەيتىپ مەبلەغنى كۆپرەك جۇغلاش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدىغاندەك قىلىسىمۇ، ئەمما جامائەتنىڭ ئەركىن تاللاش ھوقۇقىغا مەلۇم دەرىجىدە دەخلى -

ئىزاھلار

[1] <http://finance.sina.com.cn/2004/11/10/01131143272.shtml>.

[2] <http://www.chinasafety.gov.cn/newpage/>.

پايدىلانمىلار

1. 张礼斌.《浅谈新时期我国公共安全及其管理问题》[J], 企业家天地 (理论版), 2011 年 07 期第 105 页.
2. 马永清, 曲凯音.《风险社会背景下的公共安全与应急机制构建》[J], 理论与现代化, 2008 年 04 期第 104 页.
3. 楼晓英.《公共安全补偿机制中政府的困境及风险社会化选择》[J]. 中国财政, 2011 年第 07 期第 5 页.

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرسۇن قادىر

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان «ئۇيغۇرچە بۇددا نوم پارچىسى» دىكى «ئىنسادى سۇترا» دىن پارچە ئۈستىدە تەتقىقات*

دىلارا ئىسرايىل

(مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىيات فاكولتېتى، بېيجىڭ. 100081)

قىسقىچە مەزمۇنى: «ئۇيغۇرچە بۇددا نوم پارچىسى» ئىدىقۇت قەدىمىي شەھىرىدىن تېپىلغان بولۇپ، ئالتە سۇلالە دەۋرىدە 8 دەۋرىنىڭ خوتەندە ۋەز ئاڭلىغاندا قالدۇرغان قوليازما - خەنزۇچە «ئاقىللىق ۋە دانالىق ھەققىدىكى سۇترا» نىڭ 1- جىلدىنىڭ بىر بۆلىكىنىڭ ئارقىسىغا يېزىلغان، جەمئىي 25 بەت، 243 قۇر خەت ساقلىنىپ قالغان. بۇ ماقالىدە، بېيجىڭدىكى دۆلەت كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان «ئۇيغۇرچە بۇددا نوم پارچىسى» غا قوشۇمچە قىلىنغان «ئىنسادى سۇترا» پارچىسى تونۇشتۇرۇلدى.

摘要: 属于“素文珍藏”的“畏吾儿写经残卷”出土于高昌古城，写于六朝时河西沙门八人在于阗听讲时所撰集的手卷—汉文《贤愚经》第1卷之一段的背面。“畏兀儿写经残卷”共25叶，该残卷共存有243行回鹘文，其中中11行的内容属于《因萨底经》。本文将对这11行进行原文换写、拉丁字母转写、现代维吾尔语翻译和注释，结合前辈的有关研究，对相关问题进行探讨。

Abstract: As a part of the “Plain Text Collection”, the twenty-five-page “Uyghur-Scripted Buddhist Sutra” had been written in the age of Six Dynasties and was found in Idu-qut Ancient City. According to the meaning, the Sutra can be divided into three sections, including: “Idu-qut ode”, “Insadi Sutra” and “The Vow of Praise”. The Sutra contains 243 lines of Uyghur script and eleven of them come from “Insadi Sutra”. This thesis explains these eleven sentences, translates them into Latin-Scripted Uyghur Language, notes them in Modern Uyghur Language and studies on several related questions according to the former studies.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: I222

ساقلىنىۋاتقان «ئىنسادى سۇترا» 1906- يىلى مۇرتۇقتىن تېپىلغان بۇددىزمغا ئائىت مەتبەئە. بۇ مەتبەئە تۈركولوگ سەمەت تېزجان تەرىپىدىن رەتلەنگەن ۋە تەتقىق قىلىنىپ، 1974- يىلى ئېلان قىلىنغان^[5]. بۇ تەتقىقات نەتىجىسىدىن قارىغاندا، بۇ مەتبەئە جەمئىي 1121 قۇر بولۇپ، «ئۇيغۇرچە بۇددا نوم پارچىسى» غا قوشۇمچە قىلىنغان قىسمى «ئىنسادى سۇترا» نىڭ 1089~1115 قۇرلىرىغا توغرا كېلىدۇ. «ئىنسادى سۇترا» بىر بۇددا نومى بولماستىن، بەلكى چىسىم-تۈ تەرىپىدىن توپلانغان بىر قانچە (ياكى تېخىمۇ كۆپ) بۇددا نوملىرىدىن تاللانمىلاردۇر^[6].

تۆۋەندىكىسى ئۇيغۇرچە بۇددا نوم پارچىسىغا

بېيجىڭدىكى دۆلەت كۈتۈپخانىسىدا «يېڭى 1570» نومۇردا ساقلىنىۋاتقان «ئۇيغۇرچە بۇددا نوم پارچىسى» (畏兀儿写经残卷)^[1] مەزمۇن جەھەتتىن ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، مەتبەئەنىڭ باش قىسمى «ئىدىقۇت خان قەسىدىسى»^[2]، ئىككىنچى قىسمى «ئىنسادى سۇترا»^[3] دىن پارچە، ئۈچىنچى قىسمى «ماھاپىرانىدانا» (广大发愿颂)^[4]. ئەسلىي مەتبەئە جەمئىي 25 بەت، 244 قۇر. 58- قۇردىن 69- قۇرغىچە «ئىنسادى سۇترا» دىن پارچە بولۇپ، ئەسەر نەزمىي شەكىلدە يېزىلغان.

ھازىر بېرىلن ئاكادېمىيەسى تۇرپان شۇناسلىق تەتقىقات ئورنىدا (Ch/U7570) IIIIT M228 نومۇردا *بۇ ماقالە 2012 - يىلى 9- ئاينىڭ 28- كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان. ئاپتور: دىلارا ئىسرايىل (1980- يىلى تۇغۇلغان)، دوكتور، قەدىمكى تۈرك تىلى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

- قوشۇمچە قىلىنغان پارچىنىڭ لاتىنچە ترانسلىپتراتسىيە،
ترانسكرىپسىيە، ئىزاھ ۋە تەرجىمىسى.
ماقالىدە ئىشلىتىلگەن بەزى بەلگىلەر:
() مەنىدە يېزىلمىغان سوزۇق تاۋۇش.
[] مەنىنىڭ بۇزۇلۇپ كەتكەن قىسمى.
{ } مەنىدە ئارتۇق يېزىلغان ھەرپ.
- (()) كېيىن قوشۇپ يېزىلغان سۆز.
() مەنىدە كەم يېزىلغان ئۇزۇك تاۋۇش.
ترانسكرىپسىيەدە ، قاپىيەنى كۆرسىتىدىغان ھەرپ توم يېزىلغان.
ترانسكرىپسىيەدە يانتۇ يېزىلغان ھەرپ، مەنىدە ئېنىق كۆرگىلى بولمىغان ھەرپ.

1. ترانسلىپتراتسىيە

64. []č' t' 'wyswmwz t' 'wykwmwz
q'ńkymyz 'wqwl 'ylyk
65. [] ''lyp qwlwd l'ryq 'yč 'wrđwnkwz t'
'wrwnkwz t' 'wrń'dyńk .. kwyrw yšydw q'ńynčsyz
66. []wz nwmwnkwz ny kwyr'lym
yšyd'lym twrq'rw kwyrkwswz ''yyq qylynč l'rymz
t'ryqšwn ::
67. [] ''ryq nwmlwq yń t'pynlym sysynk'
qwp kwnkwł yń t'py[myš pwy'ńymz nynk twysyńd'
68. []z ny ((tyn)) bykrydyq pwldwq t'
syz pwrq[qwdy]pwrw[qy qwbr'q ynkyz t' twdwlw
69. []/wq 'lqyš yq pwrq'n lyq kwyn tkry
twqrw q'n :: s'dw pwłz wn twyk'dy
58. []l'r nynk m'ńkkł y yrlyq'nčwčby
kwnkwł lwyk p''k'r y y'r'q syz 'rs'r ym'
59. []q qy'myz ny y'βysl'm'dyń ''lw
yrlyq'ńk .. 'wlws 'wlwq y q'ńkymz nynk
60. []lyqyn s'qy[yp 'wdwn't'čy t'pyńd'čy
pyz qwlwd l'ryq 'wmwqšwz qylw yrlyq'm'ńk :: [:]
61. []ynk kwyswšwmwz ny kwnkwłwmwz
č'pwydwrw yrlyq'ńk kwnkwłwmwz bwlz wn
'ynčkwłwk
62. []//z wn''d' syz 'wyswmwz y'symyz
twyk'yw 'wylwm k' 'wylwnk k'pwldwq t' 'wykwmwz
63. []ydry 'wykswmwz t' p'lkwrw
yrlyq'ńk :: ::

2. ترانسكرىپسىيە

- ögümüz
63. [qangimiz ma]ytri
üksümüz-tä bälgürü y(a)rliqang :: ::
64. [eltinsär an]ča-ta özümwz-tä ögümüz
qangimiz^[10]oğul elig
65. [edäläyü] alıp quluṭ-lariğ^[11]
iç ordunguz-ta or<n>unguz-ta ornaṭıng^[12]..
körü ešidü qaninčsüz
66. [körküng]üz nomunguz-ni^[13]
körälim ešidälim turqaru
körgüsüz ayıg qılınč-larim(i)z tariqzun ::
67. [tariqmış] ariğ nomluğ-in
tapin(a)lim sizingä qop köngül-in
tapinmiş buyanim(i)z-niing tüšindä
68. [tapalim si]z-ni-((tin))^[14]vy(a)kritiğ
- 58^[7]. [yalnguqlamıng tängri] lär-ning mangg(a)l-i^[8]
y(a)rliqančuč{v}i köngül-lüg bāgār-i
yarağ-siz ärsär ymä
59. [bizning bu tapı]ğ-q(i)y-a-müz-ni
yavizlamadin alu y(a)rliqang ..
uluš uluğ-i qangim(i)z-niing
60. [urunčaqlıg yar]liğin saqinip
uduntači tapındači biz quluṭ-lariğ
umuğsuz qılu y(a)rliqamang :: ::
61. [bu bi]zning^[9] küsüşümüz-ni
köngülümüz-ča bütürü y(a)rliqang
köngülümüz bolş-un enčgölüg
62. [körkümüz] ärz-ün ada-siz
özümwz yašimiz tükäyü
ölüm-kä ölüng-kä bulduq-ta

burhan-lyq kün t(ä)ngri turq(a)ru han :: ::

sadu bolz-un tükädi

bulduq-ta siz burh(a)n quřın

burunqı quvraq-ıngız-ta tuřulu

69. [bolalım ı]duq alqış-<ı>ıq

3. ئىزاھ

oğul elig (64) : تەخت ۋارىسى. بۇ سۆز كەلگۈسىدە كېلىدىغان بۇددا مايتىرىنى كۆرسىتىدۇ. oğul سۆزى «ئوغۇل» مەنىسىدىن باشقا يەنە بەزىدە «شاھزادە؛ خىزمەتچى» مەنىلىرىدىمۇ كېلىدۇ (قاراڭ: II TMEN^[17]، 498-ۋە 502 سۆزلۈك).

eltin- (65) : elt-in > öz eltin- قەدىمكى ئۇيغۇرچە خېلى كۆپ مەنىلەردە كۆرۈلگەن بولۇپ، «ھاياتنى داۋاملاشتۇرماق» مەنىسىدە (قاراڭ: OTWF، 599 - بەت).

edilä- : بۇ سۆز III BT تە بار بولۇپ، تېزجان سوئال بەلگىسى قويۇپ، «قوغدىماق» دەپ تەرجىمە قىلغان ۋە ئىندېكستە «ئىگە بولماق (ئوقۇلۇشى ئىشەنچسىز)» دەپ يازغان. edilä- : +lā (ئىگە) edi، «ئىگە بولماق» دېگەن مەنىدە بولۇپ، دۆرۋېرنىڭ كۆرسىتىشىچە، edi سۆزى، موڭغۇلچە (ئىگە) *eji سۆزىدىن كەلگەن. igälä- : +lā (ئىگە) igä «قوغدىماق» دېگەن مەنىدە. edi ۋە igä ئايرىم-ئايرىم ئىككى سۆز بولۇپ، edilä- سۆزى igälä- سۆزى بىلەن مەنىداش سۆز بولمايدۇ (قاراڭ: OTWF، 436~437 - بەت) دىن كەلگەن.

buyan (67) : buyan > punya : Skt. بۇددا دىنى ئاتالغۇسى، «ساۋاب» مەنىسىدە.

Buyan tūši : «سانادەت مېۋىسى». بۇددا دىنى ئاتالغۇسى بولۇپ، خەير-ساخاۋەتلىك ئىشلارنى قىلىشتىن ئېرىشىدىغان نەتىجە، خەنزۇچە «福果».

siz-ni-tin (68) : كىشىلىك ئالماشنىڭ ئورۇن كېلىش ۋە چىقىش كېلىش شەكلى قىسمەن ئەھۋاللاردا شەكىل جەھەتتىن ئالماشنىڭ چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسىغا ئوخشايدىغان ياردەمچى ni + ئاساسىدا ياسىلىدۇ (قاراڭ: GOT^[18]، 196 - بەت).

vy(a)krit : > Toch.A/B vyākarit Skt. vyākṛta. بۇ بۇددا دىنى ئاتالغۇسى بولۇپ، خەنزۇچە «受记、授记»، «بۇددا بولۇشنىڭ ئالامەتلىرى» دېگەن مەنىدە.

Burhan qutı : > «بۇددا بولماق» مەنىسىدە، خەنزۇچە «佛果».

(58) [15] : mangg(a) : Toch.A mañkal/ Toch.B > Skt. mañgala > mangāl «بەخت، تەلەي، ياخشى بېشارەت» دېگەن مەنىلەردە.

bägär-i : > bāg (بەگ) + är (ئەر). (قاراڭ: BT III، 75 - بەت).

yarağ-sız : > yara- (يارىماق) + ǵ (تۇرغۇن سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە) + sız (سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە).

tapīg (59) : بۇددا دىنى ئاتالغۇسى. سانسكرىتچە pūjanā، خەنزۇچە «供施、供给». بۇ سۆز «باقماق، خەۋەر ئالماق» مەنىسىدە بولۇپ، يۇقىرىغا نىسبەتەن ھۆرمەت قىلىش، خىزمىتىنى قىلىش، تۆۋەنگە نىسبەتەن ھېسداشلىق قىلىش، كۆيۈنۈشنى كۆرسىتىدۇ. +qya («ئاز، كىچىك» مەنىسىدىكى سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە).

yarliqa- : بۇ سۆز ئەسلىي «ھېسداشلىق قىلىش، ئىچ ئاغرىتىش» مەنىسىدە بولۇپ، ئىجتىمائىي ئورنىنى گەۋدىلەندۈرۈشتە، ياردەمچى سۆز ئورنىدا قوللىنىلىدۇ.

qulut (60) : > qul+ ut. ئىسىمنىڭ كۆپلۈك

شەكلىنى تۈرلەيدىغان ياكى تۈردەش ئىسىم ياسايدىغان قوشۇمچە +t(X) دىن تۈزۈلگەن qulut سۆزى ئادەتتە بىرىنچى شەخسنى كۆرسەتكەندە، ئەدەپ يۈزىسىدىن ئىشلىتىلىدۇ ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «بەندە»، «پېقىر» سۆزلىرىگە توغرا كېلىدۇ (قاراڭ: OTWF^[16]، 79~78 - بەت).

ölüng (62) : > (X)-öl-üng. ئۆتۈمسىز پېئىلدىن تۇرغۇن سۆز ياسايدىغان ئۆتۈمسىز قوشۇمچە بولۇپ، بۇ قوشۇمچىدىن ياسالغان سۆزلەر ئاساسەن، مەتىنلەردە پەقەت بىرلا قېتىم كۆرۈلگەن. بۇ قوشۇمچىدىن ياسالغان سۆزلەر ھەممىسى قوش بوغۇملۇق سۆزلەردۇر (قاراڭ: OTWF، 337~338 - بەت).

üsk (63) : > üksümüz-tä. بۇ سۆزدە تاۋۇش ئالمىشىش يۈز بەرگەن.

(69) sadu : Skt. Sādhū > «خەيرلىك، ساۋابلىق» دېگەن مەنىدە.

4. تەرجىمىسى

ئاتا-ئانىمىز تەخت ۋارىسى (مايتىرى) (تېنىمىزغا) ئىگە بولۇپ ئېلىپ، (بىز) قۇللىرىمىزنى خاس ئوردىمىزغا قويغايىمىز. كۆرۈپ، ئاڭلاپ قانمايدىغان چىرايىمىز (ۋە) نومىمىزنى كۆرىيلى، ئاڭلايلى. مەڭگۈ قارىغۇسىز يامان قىلمىشلىرىمىز يوقالسۇن.

(67~69) (يامان قىلمىشلاردىن) يىراقلاشقان پاك دىنىي ئەقىدىمىز بىلەن سىزگە پۈتۈن كۆڭلىمىزدىن تېۋىنمايلى. تېۋىنغاننىڭ ساۋابىغا، سىزدىن بۇددا بولىدىغان ئالامەتلەرنى تاپايلى. (بۇددالىق ئالامەتلىرىنى) تاپقىنىمىزدا، سىز ئۇلۇغ مەرتىۋىلىك، مۇقەددەس، كۈندەك ئەبەدىي خانىمىز (مايتىرى) بۇددالىق مەرتىۋىسى بىلەن (بىزنى) ئەڭ يۈكسەك جامائىتىمىزگە مەنسۇپ قىلغايىمىز. خەيرلىك بولسۇن، تۈگىدى.

(58~60) [ئىنسانلارنىڭ، تەڭرى]لەرنىڭ بەختى بولغان، مېھرى-شەپقەتلىك بېگى (سىز) ئەرزىمەس بولسىمۇ، [بىزنىڭ بۇ] كىچىككىنە خىزمىتىمىزنى يامان كۆرمەي ئىلتىپات قىلىپ قوبۇل قىلغايىمىز. ئېلىمىزنىڭ ئۇلۇغى خانىمىزنىڭ تاپىلغان گېپىنى ئەستە تۇتۇپ، (سىزگە) خىزمەت قىلىدىغان بىز قۇللىرىمىزنى ئۈمىدىمىز قالدۇرمايغايىمىز.

(61~63) بىزنىڭ بۇ ئۈمىدىمىزنى كۆڭلىمىزدىكىدەك ئەمەلگە ئاشۇرغايىمىز. كۆڭلىمىز تېنىچ، تېنىمىز ئامان بولسۇن. ھاياتىمىز، يېشىمىز ئاخىرلىشىپ، ئۆلۈمگە يەتكىنىمىزدە، ئانىمىز، ئاتىمىز (مايتىرى) ئالدىمىزدا پەيدا بولغايىمىز. (64~66) ھاياتىمىز تېنىمىزدە داۋاملاشسا، ئۇ چاغدا،

ئىزاھاتلار

[1] 畏兀儿 سۆزى «ئۇيغۇر» سۆزىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنى كۆرسىتىدۇ. [2] بۇ بۆلەك كولوفون (跋文) بولۇشىمۇ مۇمكىن. بۇ قىسمىغا ئائىت تەتقىقات ئۈچۈن تۆۋەندىكى ماقالىگە قاراڭ:

迪拉娜·伊斯拉非尔. 国家图书馆藏“畏兀儿写经残卷”跋文研究, 民族语文, 2011年第三期.

[3] ئىنسادى: بۇ سۆزنىڭ مەنىسى تا ھازىرغىچە ئېنىق ئەمەس.

[4] «ئۇلۇغ خەزىنە نوملىرى» 32-قىسىم 1676-نومۇر (《广大发愿颂》 No. 1676 大正新修大藏经第 32 册)

[5] Semih Tezcan, *Das uigurische Insadi-Sūtra*, Akademie-Verlag, Berlin, 1974

(بۇ ئەسەر تۆۋەندە قىسقارتىپ IIIBT دەپ ئېلىندى.)

[6] بۇ ھەقتىكى تەتقىقات ئۈچۈن قاراڭ:

Peter Zieme, *On Some Quotations in the Uighur Insadi-Sūtra*, (Presented in Honour of Prof. Daisyun UEYAMA and Prof. Meiji YAMADA on their retirement from Ryukoku University). http://ci.nii.ac.jp/els/110006609600.pdf?id=ART0008579589&type=pdf&lang=jp&host=cinii&order_no=&ppv_type=0&lang_sw=&no=1340680068&cp=PeterZieme,Einalttürkisches Avalokiteśvarastava, Altorientalische Forschungen 14, 1987.

[7] بۇ نومۇر ئەسلىي مەتىندىكى قۇر نومۇرىنى كۆرسىتىدۇ.

[8] IIIBT تە yalngoqli tāngrii manggalī يېزىلغان.

[9] IIIBT تە kūsāmiš kūsūšūmūzni يېزىلغان.

[10] IIIBT تە edimiz egämiz يېزىلغان.

[11] IIIBT تە biz qulutlarīg يېزىلغان.

[12] IIIBT تە (!) ič ordunguzta örding دەپ تىرانسكرىپسىيە قىلغان ۋە «خاس ئوردىمىزغا ئۆرلىتىڭ» دەپ تەرجىمە قىلغان.

[13] IIIBT تە ikigüni سۆزى بار.

[14] tyn دەسلەپتە يېزىلمىغان، كېيىن ny بىلەن bykrydyā ئارىسىدىكى بوشلۇققا «+» قويۇلۇپ، سۆزلەرنىڭ ئالدىغا قوشۇلغان.

[15] بۇ نومۇر مەتىندىكى قۇر نومۇرىنى كۆرسىتىدۇ.

[16] Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation*, Otto Harrassowitz. Wiesbaden, 1991.

[17] Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, II, Wiesbaden, 1965.

[18] Marcel Erdal, *A Grammar of Old Turkic*, Leiden. Brill, 2004.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇللىم ئابدۇرېھىم

تەرجىمىدىكى ئالتە خىل مەنە توغرىسىدا*

رەشىدە غوپۇر

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فېلولىگىيە ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: ئاتاقلىق تەرجىمە تەتقىقاتچىسى ليۇ مىڭچىڭ ئەپەندىنىڭ «يېڭىدىن تۈزۈلگەن بۈگۈنكى دەۋر تەرجىمە نەزەرىيەسى» (新编当代翻译理论) ناملىق كىتابى جۇڭگو تاشقى تەرجىمە نەشرىياتى شىركىتى تەرىپىدىن 2005-يىلى نەشر قىلىنغانىدى. 2009-يىلى قايتا نەشر قىلىندى. كىتاب مەزمۇنى، شەكىل ۋە ئۇسلۇب جەھەتتە خاسلىققا ئىگە. ئۇنىڭ شىنجاڭنىڭ تەرجىمىچىلىك ئىشلىرىغا تەتبىق قىلىنىدىغان نۇرغۇن پايدىلىق تەرەپلىرى بار. ماقالىدە شۇ كىتابنى ئوقۇش جەريانىدا ھاسىل قىلغان چۈشەنچە ئاساسىدا تەرجىمىدىكى مەنە ۋە چۈشىنىش نەزەرىيەسى ئۈستىدە قىسقىچە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلدى. تەرجىمىدە مەنە مەسىلىسى يادرولق مەسىلە بولۇپ، ئۇ ئۇقۇم مەنىسى، كونتېكىست مەنىسى، ئۇسلۇب مەنىسى، ئوبراز مەنىسى ۋە مەدەنىيەت مەنىسىدىن ئىبارەت ئالتە مەنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تەرجىمىدە مەنىنىڭ بىر تىلدىن يەنە بىر تىلغا ئالماشتۇرۇلۇش جەريانى تۈپتۈز، تاق يۆنىلىشلىك بولماستىن، بەلكى كۆپ قاتلاملىق ۋە كۆپ يۆنىلىشلىك بولىدۇ.

摘要: 翻译是一种语际传播行为，翻译的实质性特征是双语在交流中的意义对应转换。这里所说的“在交流中的意义”内容特别丰富。本文根据刘宓庆先生的论著《新编当代翻译理论》内容，结合新疆民汉语文翻译实践，对翻译中的意义，包括概念意义，语境意义，形式意义，风格意义，形象意义和文化意义进行简述。从以上的六种意义可见，意义转换是多层次，多方位的而不是平面的，单向的。翻译的任务就是在许多层面和方面上，还用双语转换基本作用机制所决定的所有可供选择的方法。为达到意义转换的目的所进行的语际传播活动。

Abstract: According to the book “New Translation Theories” written by Liu Miqing, and combining with translation practices of Xinjiang, this paper explains six meanings of translation, such as: conceptual meaning, contextual meaning, formal meaning, style meaning, figurative meaning and cultural meaning. From the explanation of these six meanings, one can see that the translation work is not a process of sole-dimensional transforming, but a process includes multi-dimensional transforming of meanings.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: H059

مۇقەددىمە

جەريانى تۈپتۈز، تاق يۆنىلىشلىك بولماستىن، بەلكى كۆپ قاتلاملىق ۋە كۆپ يۆنىلىشلىك بولىدۇ. تىللار ئارىسىدا ئالماشتۇرۇش كۆپ قاتلاملىق بولىدۇ. مەسىلەن، تاۋۇش قاتلىمىدىكى ئالماشتۇرۇش، يەنى تەرجىمىدە ئاھاڭ بويىچە ئىپادىلەش، يېزىق شەكلى بىلەن بىۋاسىتە ئىپادىلەش. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدىكى سۆزنى ئۇيغۇر تىلىدا بىۋاسىتە كۆچۈرۈپ

تەرجىمە تىللار ئارىسىدىكى مەنە ئالماشتۇرۇش ۋە يەتكۈزۈش پائالىيىتى. بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان مەنە ئالماشتۇرۇش مۇرەككەپ بىر قاتلام بولۇپ، ئۇقۇم مەنىسى، كونتېكىست مەنىسى، فورمال (شەكىل) مەنىسى، ئۇسلۇب مەنىسى، ئوبراز مەنىسى ۋە مەدەنىيەت مەنىسىدىن ئىبارەت ئالتە مەنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۈگۈنكىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مەنە ئالماشتۇرۇش

*بۇ ماقالە 2012-يىلى 12-ئاينىڭ 5-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.
ئاپتور: رەشىدە غوپۇر (1986-يىلى 9-ئايدا تۇغۇلغان)، جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلىرى تىل-ئەدەبىياتى كەسپى 2011-يىللىق ماگىستىرانتى.

مۇھىم نۇقتا تاشقى ئالماشتۇرۇش ئەمەس، بەلكى مەنە قاتلىمىدىكى پاراللېل ئالماشتۇرۇشتۇر. ھالبۇكى، مەنە قاتلىمىدىكى ئالماشتۇرۇش تىللار ئارىسىدىكى كەڭ ۋە چوڭقۇر مەنىلىك ئالماشتۇرۇشتۇر. قىسقىسى، مەنە ئالماشتۇرۇش تەرجىمىنىڭ ماھىيەتلىك خاراكتېرى ۋە جەننىدۇر.

1. ئۇقۇم مەنىسى

«نېمىنى ئىپادىلىدى؟» مۇھىمى سۆز-جۈملىلەرنىڭ ئۇقۇم ھەجىمى، سۆز مەنىسىنىڭ تەھلىلى، جۈملە مەزمۇنى ۋە ئابزاسلاردىن پۈتۈن تېكىستنىڭ مەزمۇنىغا چېتىلىدۇ. بۇ ئەمەلىيەتتە تەرجىمىدىكى چۈشىنىش باسقۇچىغا تەۋە مەسىلىدۇر. «نېمىنى قانداق ئىپادىلىدى؟» مۇھىمى ئىپادىلەش شەكلى باسقۇچىغا تەۋە بولۇپ، فورمال مەنىسى ۋە ئۇسلۇب مەنىسى بىلەن ئالاقىداردۇر. لوگىكىلىق تەرجىمە تەرتىپى ۋە مېتودولوگىيە نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، بۇ ئىپادىلەش كاتېگورىيەسىگە تەۋە. ھالبۇكى، چۈشىنىش بىلەن ئىپادىلەش تەرجىمە جەريانىدىكى ھەل قىلغۇچ ئىككى باسقۇچ ھېسابلىنىدۇ. ئۇقۇم مەنىسى بەلگەشۈناسلىق، تىللار ئارىسىدىكى ئالماشتۇرۇشنىڭ رول مېخانىزمى، تەرجىمىدىكى مۇمكىنچىلىك مەسىلىسى، مېتودولوگىيە قاتارلىق بىر يۈرۈش زور مەسىلىلەرگە چېتىلىدۇ. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئۇقۇم مەنىسى تەتقىقاتى تەرجىمىچىلىك تەتقىقاتىدا مەركىزىي مەسىلىلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا بۇ مەسىلىگە يۈكسەك ئەھمىيەت بېرىشىمىز لازىم.

2. كونتېكىست مەنىسى

مەقسىتى، ئالاقىلىشىش سورۇنى ۋە قوبۇل قىلغۇچىلار ئامىلى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغان تۆت قاتلاملىق سىمانتىكىلىق ئۇچۇردا كۆرۈلىدىغان ھېسسىي تۈس، ھالەت تۈسى ۋە يوشۇرۇن مەنە قاتارلىقلارنى بەلگىلەيدۇ. بۇلار كونتېكىستشۇناسلىقتا «ئىجتىمائىي مەنە» ياكى «فۇنكسىيەلىك مەنە» دەپ ئاتىلىدۇ. سۆزنىڭ گىرامماتىكىلىق مەنىسى بىلەن بىرىكىش مەنىسى سۆزنىڭ كونكرېت مەنىسى دائىرىسىگە تەۋە. گىرامماتىكىلىق مەنە ئىچىدە گىرامماتىكىلىق باغلىنىش

ئىپادىلەش ياكى ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزنى خەنزۇ تىلىدا بىۋاسىتە كۆچۈرۈپ ئىپادىلەش. مەيلى فونېتىكا قاتلىمىدىكىسى بولسۇن، مەيلى يېزىق شەكلىنى بىۋاسىتە يۆتكەپ ئىپادىلەش بولسۇن، ھەر ئىككىسى تىللار ئارىسىدىكى تاشقى ئالماشتۇرۇش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تەرجىمىدە ئەھمىيەت بېرىلىدىغان

ئۇقۇم مەنىسى سۆز، سۆز بىرىكمىسى، جۈملە ۋە ئابزاستىن ئىبارەت تۆت قاتلام سېمانتىكىلىق ئىنفورماتسىيە ياكى سېمانتىكىلىق مەزمۇنى كۆرسىتىدۇ. باشقىچە ئېيتقاندا، ئۇقۇم مەنىسى تىل ئىنفورماتسىيەسىنىڭ يادروسى ۋە ئاساسى. لېكسىكولوگىيەدە سۆزنىڭ ئۇقۇم مەنىسى سۆز مەنىسىنىڭ يادروسى دەپ قارىلىدۇ. سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى (لۇغەت مەنىسى، ياكى شەيئىنى ئىپادىلەشتىكى مەنىسى) سۆزنىڭ ئۇقۇم مەنىسى ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى ئۇقۇم شەيئىنى ئىپادىلەيدۇ، سۆز بولسا ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ. جۈملە قاتلىمىدا سۆزنىڭ ئۇقۇم مەنىسى جۈملىنىڭ ئىككى قىسمى بىلەن خەۋەر قىسمى ئوتتۇرىسىدىكى لوگىكىلىق باغلىنىش (بايان قىلىنىش بىلەن بايان قىلىش) سېمانتىكىلىق مەزمۇنى كۆرسىتىدۇ. سېمانتىكا ۋە پاراگماتىكىدا، سېمانتىكىلىق مەنە ئىككى قاتلام مەنىگە ئىگە: بىرى، نېمىنى ئىپادىلىدى؟ يەنە بىرى، نېمىنى قانداق ئىپادىلىدى؟ بۇ ئىككى ھۆكۈم تىللار ئارىسىدىكى ئالماشتۇرۇش تەتقىقاتىدا مەركىزىي تېما ھېسابلىنىدۇ.

كونتېكىست مەنىسى ئىككى تەرەپتىكى مەنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىرى، سۆزنىڭ ئالاھىدە تىل مۇھىتىدىكى مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. ئالاھىدە تىل مۇھىتى سۆزنىڭ ئۇقۇم مەنىسىنى بەلگىلىك دەرىجىدە تەڭشەپ، ئۇنىڭ كونكرېت مەنىسى ياكى باغلىنىشلىق مەنىسىنى بېكىتىدۇ. كونتېكىستشۇناسلىقتا بۇ «كونتېكىستنىڭ بېكىتىش فۇنكسىيەسى» دەپ ئاتىلىدۇ. يەنە بىرى، ئالاھىدە ئىجتىمائىي مۇھىتقىمۇ ئىگە. شۇڭا كونتېكىست مەنىسى يەنە ئالاقىلىشىش

مەنىسىمۇ مەۋجۇت بولىدۇ.

روشەنكى، ھەرقانداق سۆز، جۈملە ۋە ئابزاس ئالاھىدە سۆزلەرنىڭ باغلىنىشلىق مۇناسىۋىتى ياكى كونتېكىست ئىچىدە تۇرىدۇ. ئۇلار يەنە تىل كونتېكىستىدىن باشقا، تېخىمۇ كەڭ كونتېكىستنىڭ تىزگىنىدە بولىدۇ. شۇڭا كونتېكىست مەنە ۋە مەزمۇنى بېكىتىشنىڭ ئاساسىي قاتناشقۇچىسىدۇر. يەككە-يېگانە سۆز مەنىسى تۇراقسىز بولىدۇ. «ئات» سۆزىنىڭ كونكرېت مەنىسى «مەن ئات مىنىدىم»، «دادام ماڭا تاشنى ئات دېدى»، «ساڭا قانداقسىگە ئەزىمەت دەپ ئات قويغان بولغىيتتى؟» دېگەندەك كونكرېت جۈملىلەردە ئېنىقلىققا ئىگە بولىدۇ. كونتېكىستنىڭ مەنىنى تەكشۈرۈشتىكى مېخانىزمى تۆۋەندىكى بەش جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ: (1) سۆزنىڭ ئالاھىدە مۇھىتتىكى مەنە ۋارىيانتى؛ (2) سۆزنىڭ ھېسسىي تۈس مەنىسى؛ (3) سۆزنىڭ گىرامماتىكىلىق مەنىسى؛ (4)

جۈملە ياكى جۈملە توپىنىڭ ئالاھىدە فورمال-شەكىلدىكى مەنىسى؛ (5) تېكىستنىڭ ئاساسىي مەركىزىي ئىدىيەسى. شۇڭا، ھەرقانداق شارائىتتا كونتېكىستنىڭ تەرجىمىدىكى رولى ۋە فۇنكسىيەسىگە ھەرگىزمۇ سەل قاراشقا بولمايدۇ. كونتېكىستنىڭ يەنە ئىجتىمائىي رولىمۇ ئالاھىدە ئېتىبار نەزەرىمىز بىلەن قارىشىمىز كېرەك. كونتېكىستنىڭ ئىجتىمائىي مەنىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، تىللار ئارا ئالاقىلىشىشنىڭ جىمى تەرىپىگە تۇتىشىدۇ. بۇ خىل فۇنكسىيەلىك ئامىل نۇتۇقنىڭ مەقسەت-مۇددىئاسى، نۇتۇقنىڭ ئوبيېكتى، نۇتۇقنىڭ ماكان ۋە زامانى، ئالاقىلەشكۈچىلەرنىڭ سالاھىيىتى ۋە ساپاسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قىسقىسى، كونتېكىست مەنىسى تىل كونتېكىستى مەنىسى، ئىجتىمائىي كونتېكىست مەنىسى ۋە مەدەنىيەت كونتېكىست مەنىسى دەپ ئۈچ چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

3. فورمال مەنىسى

ئالغان مەنە كۆرۈنەرلىك بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا ئېتىبارسىز قاراشقا بولمايدۇ. چۈنكى مەنە جەھەتتىكى ئالماشتۇرۇش پۈتۈن مەنىگە قارىتىلغان بولۇپ، ئۇ مىكرو مەنىسىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

فورمال-شەكىل مەنىسى تىل بەلگىسىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى. شۇڭا ھەرقانداق ئۇقۇم مەنىسى مۇئەييەن شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ، ئاندىن ئۇ سېزىشكە بولىدىغان گەۋدىگە ئايلىنىدۇ. شۇڭا فورمال ياكى شەكىلنىمۇ «ئالاھىدە ئۇقۇم» دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. چۈنكى مەنە شەكىلدىن ئايرىلالمايدۇ، شەكىل مەنىدىن ئايرىلالمايدۇ. قانداق فورمال-شەكىلنى قوللىنىپ، مۇئەييەن مەنە-مەزمۇنى ئىپادىلەش تەرجىمىدىكى ئەڭ نازۇك مەسىلە ھېسابلىنىدۇ.

فورمال ياكى شەكىل مەنىسى-تىلنىڭ يېزىق شەكلىنى ياكى باب، پاراگراف ۋە تېمىلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇش قۇرۇلمىسىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىستىلىستىكىلىق ۋاسىتىلەر، شېئىر، مەسئەۋى قاتارلىق ئالاھىدە شەكىللەرنىڭ ھەممىسىدە فورمال مەنە بولىدۇ. فورمال مەنە يەنە تىل قۇرۇلما شەكلىنىڭ ئالماشتۇرۇلىدىغان چېغىدىكى يوشۇرۇن مەنە (شەكىلنىڭ ئۆزگىرىش جەريانىدا يۈز بەرگەن ئىجابىيلىق-سەلبىيلىك، ئېغىر-يېنىكلىك جەھەتتىكى پەرقلەرنى) ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئالايلىق، ئاكتىپ جۈملە بىلەن پاسسىپ جۈملىلەر، ئېنىقسىز جۈملىلەر بىلەن ئىسمىداشلار ئارىسىدىكى سېمانتىكىلىق مىكرو پەرقلەر. بۇ چاغدا فورمال شەكىللەر ئۆز ئۈستىگە

4. ئۇسلۇب مەنىسى

كۆرۈلىدۇ. تەرجىمىشۇناسلىق ئۇسلۇب ئۇچۇر-مەلۇماتلىرىنىڭ ئالماشتۇرۇلۇش مەسىلىسىنى تەتقىق قىلىشى، ئۇنى نەزەرىدىن ساقىت قىلماسلىقى كېرەك. كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئۇسلۇب مەنىسى ئالىي قاتلامدىكى مەنىلەردىن شەكىللىنىدۇ. مۇشۇ

ئۇسلۇب مەنىسى ئەسلىي تىل تېكىستىنىڭ ئۇسلۇبى ئىپادىلىگەن تۈرلۈك مەنىلەرنى كۆرسىتىدۇ. كونكرېتراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئەسلىي تېكىستنىڭ ژانىرى، يازغۇچىنىڭ تىلى ۋە ئىستىلىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇسلۇب مەنىسى ئۇسلۇب ئىنفورماتسىيەسى ئىچىدە

كەلگەندە، بېيجىڭدا دوختۇرخانىغا بېرىپ، جوۋ ئېنلەي زۇڭلىنى يوقلىغان. كىم ئېرسىن جوۋ ئېنلەيگە: «ياخشى داۋالىنىڭ، چوقۇم ساقىيىسىز» دېگەندە، جوۋ ئېنلەي: «我已经收到了马克思的请帖» دېگەن. بۇنى بەزىلەر: «مەن ساقايمايدىغان ئوخشىمەن» دەپ تەرجىمە قىلغان. بۇ خىل تەرجىمە قارمىققا توغرىدەك قىلغان بىلەن ئەمەلىيەتتە ئەسلىي ئۇسلۇبتىن بەك يىراق. چۈنكى بۇ تەرجىمىدە زۇڭلىنىڭ ماركسىزىملىق ئەقىدىسى، باقى دۇنياغا بارغاندىمۇ ماركسنىڭ يېنىغا بارىدىغانلىق ئىدىيەسى، مەۋقەسى ۋە ھېسسىياتى ئىپادىلەنمىگەن. شۇڭا ئۇنى خاتا تەرجىمە دېيىشكە بولىدۇ. شۇڭا بىز تەرجىمىدە مەزمۇنغا سادىق بولۇش، چۈشىنىشلىك، راۋان بولۇش، ئۇسلۇبىنى ساقلاپ قېلىشتىن ئىبارەت ئۈچ ئۆلچەمگە ئەمەل قىلىشىمىز لازىم. تەرجىمە ئالاھىدىلىكى، ئالىي تەرجىمە دېگەندە، ئۇ بەكرەك تەرجىمە ئۇسلۇبىغا قارىتىلغان.

5. ئوبراز مەنىسى

كىشىلەر شەيئىنىڭ شەكلى، رەڭگى، ئاۋازى، ئەكسى (سۈرەت) ۋە پۇرىقىنى بىلگەندەك قىلىدۇ. ئوبراز مەنىسى تەرجىمىدە ناھايىتى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. ئوبراز مەنىسى ئادەتتە يوشۇرۇن مەنە، ئاشكارا مەنە ۋە ئالماشقان مەنە دەپ ئۈچ خىلغا بۆلۈنىدۇ. بۇ ئۈچ خىل ئوبراز شەيئىلەرنىڭ ھالەت-شەكلىنى تەسۋىرلەش ئۇسۇلى بىلەن بارلىققا كەلگەن. «ئۇ بىر سويما تۇرسا» دېگەن جۈملىدە «ئۇ» پىشىمغان، خام، تەجرىبىسى يوق مەنىسىدە «سويما» غا ئوخشىتىلغان. مانا بۇ ئوبرازلىق تەپەككۇردۇر. ئۇنى خەنزۇ تىلىدا «毛孩子» دەپ تەرجىمە قىلىشىمىز كېرەك. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئوبرازلار ئالماشتى، ئەمما ئوبراز مەنىسى ئالماشمىدى. ئوبراز مەنىسى تەرجىمىدە مۇھىم ھەم قىيىن نۇقتا بولۇپ، ئۇنىڭغا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارىشىمىز كېرەك.

6. مەدەنىيەت مەنىسى

تىلدا ئىپادىلەنگەن مول ۋە رەڭدار مىللىي مەدەنىيەتكە سەل قارايدىغان تەرجىمان ساپاسىز تەرجىمان ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا مەدەنىيەت مەنە تىلىنىڭ

تۈپەيلى، ئۇسلۇب مەنىسى تەتقىقاتى تەرجىمە نەزەرىيەسىدىكى ئالىي قاتلاملىق تەتقىقاتقا كىرىدۇ. شۇڭا، ئۇ تەرجىمە ئۇسلۇب نەزەرىيەسىگە تەۋە بولىدۇ. ئۇسلۇب مەنىسى تەتقىقاتىدا، ئۇسلۇب ۋاسىتىلىرىنىلا تەتقىق قىلىشتىن باشقا، يەنە ئۇسلۇبىنىڭ ئىجتىمائىي فۇنكسىيەسى، تەرجىمە ئۇسلۇبىنىڭ سىنخرونىكى ۋە دىياخرونىكى، شەخس (تەرجىمان) نىڭ ئۇسلۇبى ۋە تەرجىمە تەمى ۋە پۇرىقىنى تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ھازىرغا قەدەر تەرجىمىدە «ئۇسلۇب» تىلغا ئېلىنغان بىلەن كونكرېت تەرجىمە ئەمەلىيىتىدە كۆپ كىشىلەرنىڭ ئۇنىڭ بىلەن كارى بولماي كېلىۋاتىدۇ. نېمە ئۈچۈن بۇنداق بولىدۇ؟ سەۋەب بىرلا، ئۇ بولسىمۇ ئۇسلۇب مەنىسى ۋە ئۇسلۇب تەتقىقاتى تەرجىمىدە ئەڭ قىيىن بولغان بىر مەسىلە ھېسابلىنىدۇ. قىيىن ئىشتىن كۆپ كىشىلەر ئۆزىنى چەتكە ئالىدۇ. 1975-يىلى چاۋشيەن رەئىسى كىم ئېرسىن جۇڭگوغا زىيارەتكە

ئوبراز مەنىسى سۆزنىڭ ئىستىلىستىكىلىق ئوخشىتىش-تەقلىد قىلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. ئىستىلىستىكىلىق ئوخشىتىش مەنىسى سۆزنىڭ خەت مەنىسى (ئاشكارا مەنىسى)دىن ئوخشىتىش مەنىسىگە تەرەققىي قىلغانلىقى ياكى كۆچكەنلىكىنىڭ ئىپادىسى. ئوبرازلىق ئوخشىتىش سېماتىكىدىكى بىر خىل ئەپچىل ئىپادىلەش ئۇسۇلى. ھالبۇكى، بۇ مەنە ئالماشتۇرۇش جەريانىدا سەل قاراشقا بولمايدىغان ئىستىلىستىكىلىق مەنە.

«ئوبرازلاشتۇرۇش» تىلىنىڭ تاشقى دۇنيانى ئەكس ئەتتۈرۈش ۋە ئىپادىلەشتىكى بىر خىل تەپەككۇر ئۇسۇلى. ئۇ لوگىكىلىق تەپەككۇر قىلىش ئۇسۇلى بىلەن ئوخشىمايدۇ. ئۇ ئابستىراكتلاشقان چۈشەنچە بىلەن ئەمەس، بەلكى ھېسسىي ئوبراز بىلەن شەيئىنى بىلدۈرىدۇ ياكى ئىپادىلەيدۇ. ئوبراز ئارقىلىق

«مەدەنىيەت مەنىسى» - تىلدا ئىپادىلەنگەن مىللىي مەدەنىيەت ۋە پىسخىك ساپانى كۆرسىتىدۇ. تىلدىكى مەدەنىيەت مەنىسى بىلەن كارى بولمايدىغان،

قىلىشقىمۇ ماھىر بولۇشى، باشقىچە ئېيتقاندا، ئۆزىنى مۇشۇنداق قىلىپ يېتىشتۈرۈپ چىقىشى لازىم. ئىككىنچىدىن، تەرجىمە يەنە بىر خىل سەنئەت ياكى ھۈنەردۇر. بۇ دېگەنلىك، تەرجىمىنىڭ ئۆزىدە سەنئەت قانۇنىيىتى ۋە پىرىنسىپى، ئېستېتىك ئالاھىدىلىك، گۈزەللىك ئېڭى سىستېمىسى ۋە ئەمەلىيەت سىناق جەريانى بار دېگەنلىك. تەرجىمىچىلىك بىلەن شۇغۇللانغۇچى تەرجىمىنىڭ قائىدە-پىرىنسىپلىرى ۋە ئۆلچىمىگە رىئايە قىلغان ھالدا، ئۆزىنىڭ ئىجادچانلىق تەپەككۇرىنى نامايان قىلىشى، ئۆزىنىڭ تەرجىمە نەتىجىلىرىنى ئېستېتىكىلىق قىممەتكە ئىگە قىلىشى، ئۆزىنىڭ خاس ئۇسلۇبىنى يارىتىشى لازىم. تەرجىمىچىلىك بىر خىل چوڭقۇر تەھلىل قىلىش، سېلىشتۇرۇش ۋە ئىپادىلەشتىن ئىبارەت ئۇنىۋېرسال جاپالىق ئەقلىي ئەمگەك. شۇنىڭ بىلەن ئۇ يەنە بىر خىل كىشىنى تەلپۈندۈرىدىغان سەنئەتلىك ئىجادىيەت جەريانى. ئۇ تەرجىمانلاردىن ئۆزىنىڭ بارلىق زېھنىي-قۇۋۋىتىنى، ھۈنەر-ماھارىتىنى، ھەتتا پۈتۈن ھاياتىنى تەرجىمە ئىشلىرىغا بېغىشلەش ۋە تەقدىم قىلىشنى، شۇ ئارقىلىق مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا تۆھپە قوشۇشنى، تەرجىمە ئىشلىرىدا ئۈلگە ۋە ئۆرنەك يارىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. يۇقىرىدا بىز ئالتە خىل مەنە ئالماشتۇرۇش ئۈستىدە قىسقىچە توختالدىق. تەرجىمىنىڭ ماھىيىتى مەنە ئالماشتۇرۇشتۇر. شۇڭا، ماقالىمىز مۇشۇ جەھەتتە ئازراق بولسىمۇ رول ئوينىسا، مەقسىتىمىزگە يەتكەن بولاتتۇق.

ئالاقىلىشىش فۇنكسىيەسىدە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇنىڭغا ھەرگىزمۇ سەل قاراشقا بولمايدۇ. ئالاھىدە تىل - ئالاھىدە مەدەنىيەتنىڭ بەلگىسى. تىل-يېزىق مىللىي جەمئىيەت ۋە مەدەنىيەتنىڭ مەھسۇلاتى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە تىل-يېزىق يەنە ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت ئىنفورماتسىيەسىنىڭ توشۇغۇچىسى. مۇشۇ مەنىدە تىل-يېزىقنى مەدەنىيەت ئىنفورماتسىيەسىنىڭ بىر خىل بەلگىلەر سىستېمىسى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. مىللىي جەمئىيەت ۋە مەدەنىيەت بەلگىلەر سىستېمىسىدىن ئىبارەت بۇ ئەينەكتە ئەكس ئېتىلىدۇ. شۇڭىمۇ تىللار ئارىسىدىكى ئالماشتۇرۇشتا تىل بەلگىلىرىدىن ئىبارەت بۇ مەدەنىيەت ئىنفورماتسىيەسىنىڭ فۇنكسىيەلىك رولىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىشىمىز كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا، تەرجىمىدە تىللار ئارا مەنە ئالماشتۇرۇش مۇكەممەل بولماي كەمتۈك بولۇپ قالىدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، تىللار ئارىسىدىكى تەرجىمە جەريانى شەكىلدىن مەزمۇنغا، تاۋۇشتىن مەنىگە، تاشقىرىسىدىن ئىچكىرىسىگە، تىلدىن مەدەنىيەتكە ئۆتۈشتىكى كۆپ قاتلاملىق، كۆپ يۆنىلىشلىك ئالماشتۇرۇش جەريانىدۇر. تەرجىمە شۇكى، ئالدى بىلەن ئۇ بىر پەن، ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس پەنلىك قانۇنىيىتى، ھەرىكەت مودىلى-ئەندىزىسى، فۇنكسىيە مېخانىزىمى، خىزمەت ئۆلچىمى ۋە ئىجرا قىلىش تەرتىپى بار. شۇڭىمۇ تەرجىمىچىلىك بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئابىستىراكت تەپەككۇر قىلىشقىمۇ، ئوبرازلىق تەپەككۇر

پايدىلانغانلار

1. 刘密庆著.《新编当代翻译理论》[M], 中国对外翻译出版公司, 2009年版.
2. 龚学众编著.《英汉翻译一本通》[M], 中央民族大学出版社, 2010年版.
3. 王德春著.《语言学通论》[M], 江苏教育出版社, 1990年版.
4. 许钧著.《翻译思考录》[M], 湖北教育出版社, 1998年版.
5. شى جىڭتيەن قاتارلىقلار: «ئەمەلىي قوللىنىلىدىغان خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە ئۆزئارا تەرجىمە دەرسلىكى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999-يىلى نەشرى.
6. شېرىن قۇربان قاتارلىقلار: «تەرجىمە نەزەرىيەسىدىن كونسۇلتاتسىيە»، شىنجاڭ پەن-تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى، 2002-يىلى نەشرى.
7. گېزىت - ژۇرنال، كىتاب - مەجمۇئە ۋە توردىكى ئالاقىدار ماتېرىياللار.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇلىم ئابدۇرېھىم

«تۇتىنامە» ھېكايىلىرىدىكى ئاساسلىق موتېفلار ھەققىدە ئىزدىنىش*

ئابدۇۋەلى كېرەم غولبويى

(غەربىي شىمال مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتى ئىنستىتۇتى، لەنجۇ. 730030)

قىسقىچە مەزمۇنى: «تۇتىنامە» ئوزۇن تارىخقا ئىگە زەنجىرسىمان چاتما ھېكايىلەر توپلىمى بولۇپ، دۇنيا ئەدەبىياتىدا كەڭ تارقالغان چۆچەكلەر توپلىمى. ئۇيغۇرچە نۇسخىسى 1992-يىلى نەشرىدىن چىققاندىن كېيىن بۇ ئەسەر ھەققىدە تەتقىقاتلار كۆپ بولمىدى. ئۇ ھىندىستاندىن كەلگەن ھېكايىلەر بولۇش سۈپىتى بىلەن جۇڭگو شىنجاڭ رايونى بىلەن ھىندىستاننىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش مەسىلىسىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ ماقالىدە، موتېف نۇقتىسى چىقىش قىلىنىپ، «تۇتىنامە» دىكى بالا تىلەش، قىساس، سىناق، ئاسىيلىق قىلىش قاتارلىق موتېفلار ئۈستىدە ئەتراپلىق مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلۈپ، بەزىبىر پىكىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

摘要: 《鹦鹉的故事》是一部历史悠久的连环性穿插故事书，其世界文学范围内翻译多种语言广为流传。自从1992年的《鹦鹉的故事》维文版之后，关于这一版本没多少人研究。这一故事集作为来自印度的《鹦鹉故事72则》，探究我国新疆与印度文化交流是具有重要意义。本文从文学母题入角，对《鹦鹉的故事》的求子母题、复仇母题、背板母题以及考验母题等母题类型进行了较为深入地论述，提出了自己的理论思考与观点。

Abstract: As one of the interlinked story books, "The Story of the Parrot" has a long history and has been translated into several languages all over the world. Since the publication of Uyghur edition in 1992, "The Story of the Parrot" has attracted many attentions. By analyzing several motifs of this book, this paper points out a personal view to its motifs.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: I222

مىللەتلەردە يىگىرمە، بەزىلىرىدە ئوتتۇز، بەزىلىرىدە قىرىق ھېكايىدىن تەشكىل تاپقان. ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ نۇسخا 14-ئەسىردە ھىندىستاندا ياشىغان نەخشەبى ئىسىملىك شائىر قەلەمگە ئالغان پارىچە نۇسخىسىدىن تەرجىمە قىلىنغان، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق قەدىمكى ئەسەرلەرنى رەتلەش ئىشخانىسىدا ساقلانغان XGQ398 نومۇرلۇق ئارخىپ ئاساسىدا نىجات مۇخلىس ۋە ئەخمەت ھىمىتلەر تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلانغان. ئۇيغۇرچە بۇ نۇسخا 52 ھېكايىدىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، مەزمۇنى بىر-بىرىگە ئالاقىدار بولغان، مۇستەقىل چاتما ھېكايىلەر توپلىمىدۇر. «تۇتىنامە» دە بالا تىلەش، قىساس، موتېفى، ئاسىيلىق قىلىش، موتېفى ۋە ئۆلۈپ تىرىلىش موتېفى قاتارلىق موتېفلار بار بولۇپ، ئۇزاق ئەنئەنە، چوڭقۇر ۋە مول مەدەنىيەت

«تۇتىنامە» ئوزۇن تارىخقا ئىگە خەلق ھېكايىلىرى توپلىمى بولۇپ، ئۇنىڭدا «مىڭ بىر كېچە» چۆچەكلىرىدىكى شەھىرىزادىنىڭ ھەر كۈنى ئاخشىمى بىر ھېكايە سۆزلەپ، زالىم پادىشاھنى قان تۆكۈشتىن ساقلاپ قېلىشىدەك ھېكايە قۇرۇلمىسىغا ئوخشاش، خۇجەستە ئىسىملىك تۇتىنامە خوجايىنىنىڭ ئايالىنى باشقا بىر يىگىت بىلەن ئاشايان ئىش قىلىشتىن توسۇش ئۈچۈن، ھەر كۈنى ئاخشىمى ئۇنىڭغا بىر ھېكايە سۆزلەپ بېرىشىدەك قۇرۇلمىغا ئىگە زەنجىرسىمان ھېكايىلەردۇر. بۇ ئەسەر ھىندى ھېكايىسى «تۇتىنامە» يەتمەش ئىككى ھېكايىسى» ناملىق توپلامدىن كەلگەن بولۇپ، ھازىر موڭغۇل، تىبەت، قازاق، قىرغىز قاتارلىق كۆپ مىللەت تىلىدا كەڭ تارقالماقتا. بۇ ھېكايىلەر توپلىمى بەزى

*بۇ ماقالە 2011-يىلى 12-ئاينىڭ 25-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

بۇ ماقالە مائارىپ مىنىستىرلىقى ئىجتىمائىي پەنلەر نۇقتىلىق تەتقىقات تېمىسى «شەرق زەنجىرسىمان چاتما ھېكايىلىرى تەتقىقاتى» (تۈر نومۇرى: 10JD750001) نىڭ باسقۇچلۇق نەتىجىسى

ئاپتور: ئابدۇۋەلى كېرەم غولبويى (1974-يىلى تۇغۇلغان)، پىروفېسسور، دوكتور، سىچۈەن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پوستدوكتورى.

مەنىسىگە ئىگە. ماقالىدە «تۇتىنامە» دىكى ئاساسلىق موتيفلارنى مۇلاھىزە قىلىپ ئۆتىمىز.

1. بالا تىلەش موتيفى

«تۇتىنامە» دە بۇ موتيفنىڭ ئەڭ ئاساسلىق قىسىملىرى بولغان بالا تىلەش، ئىلاھنى تەسىرلەندۈرۈپ پەرزەنتلىك بولۇش ۋە پەرزەنتى كېلىشكەن ۋە ئەقىللىق چوڭ بولۇش قاتارلىق دېتاللار ساقلىنىپ قالغان. بالا تىلەش موتيفى ۋەقە بايان قىلىشنىڭ بىر خىل قۇرۇلمىسى ياكى ئاددىي ئىپادىلەش ئۇسۇلى بولۇپلا قالماي، تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادى، ئۆرپ-ئادىتى ۋە كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى، پەلسەپەسى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق نىسپىي تۇراقلىق سۈزۈت ئەندىزىسى.

بىز تۆۋەندە دىنىي ئېتىقاد، ئۆرپ-ئادەت ۋە ھامىلىدارلىق قارىشى قاتارلىق تەرەپلەردىن ئۇنىڭ مەدەنىيەت قاتلىمىنى تەھلىل قىلىپ ئۆتىمىز: بىرىنچى، دىنىي ئېتىقاد بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئۇيغۇرلار باشقا ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرگە ئوخشاش بورۇنقى مەزگىللەردە شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. بارلىق تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ يۈز بېرىشى ۋە ئۆزگىرىشى ھەممىگە قادىر تەڭرىنىڭ ئىلكىدە دېگەن ئېتىقاد بىلەن ئارزۇ-ئارمانلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى، جۈملىدىن پەرزەنتلىك بولۇشنى ئۇنىڭغا باغلىغان، شۇڭا ئۇلارنىڭ بالىلىق بولۇش ئارزۇسى تەڭرىگە سېغىنىش، تېۋىش ۋە تەڭرىدىن تىلەش ئارقىلىق رېئاللىققا ئايلانغان. ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، بالا تىلەش خۇداغا باغلىنىپ، بالا تىلىگۈچى تەقۋادار مۇسۇلمان قىياپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان. بۇ تۇغۇلغان بالىلار ئانىلىرى ئىلاھ (تەڭرى، ئاللاھ) نىڭ ئىلتىپاتى بىلەن سىرلىق يوسۇندا ھامىلىدار بولۇپ، تۇغۇلغان بولغاچقا، ئۇلار كۆپىنچە ئاتىسى بىلەن قانداشلىق مۇناسىۋىتى بولمىغان، شۇ سەۋەبلىك ئاتا-بالا ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن «ماناس» تىكى ماناس ۋە ئاتىسى جاقۇپ، «يۈسۈپ» ئەھمەد تىكى تاغا بىلەن جىيەنلەر. بۇ خىل ئەھۋال قەدىمكى زامانلاردا ئۇيغۇرلار دىمۇ بالا تۇغۇش ئاياللارنىڭ ئىشى، ئاتا بىلەن مۇناسىۋىتى يوق دەپ قارايدىغان ئەۋلاد قالدۇرۇش قارىشىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرىدۇ^[1]. ئىككىنچى، ئۆرپ-ئادەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

«تۇتىنامە» دە ئەھمەد سولتان ئىسىملىك دۆلەتمەن كىشى بار بولۇپ، مال-دۇنياسى كۆپ بولسىمۇ، پەرزەنتى بولمىغاچقا، ئۇ بۇنىڭدىن چەكسىز قايغۇرىدۇ ۋە كېچە-كۈندۈز ئىبادەت قىلىپ خۇدادىن بالا تىلەيدۇ. خۇدا ئۇنىڭ تىلىكىنى ئىجاۋەت قىلىپ بىر ئوغۇل ئاتا قىلىدۇ. بۇ موتيف شەكلى بىر قەدەر ئوزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ، قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى ۋە باتۇرلۇق چۆچەكلىرىدە كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن «ماناس»، «ئالپامىش»، «قوبلاڭ دې»، «گۆر ئوغلى» قاتارلىق ئېپوسلاردا، «پارھاد-شىرىن»، «غېرىپ-سەنەم»، «ناھىر-زۆھرە»، «لەيلى-مەجنۇن» قاتارلىق مۇھەببەت داستانلىرىدا بالىلىق بولالمىغان ئەر-ئايال تەڭرىگە، ئىلاھقا سېغىنىدۇ ۋە سىرلىق يوسۇندا ھامىلىدار بولۇپ بىر باتۇر ئوغۇلغا ئېرىشىدۇ. بۇ خىل موتيف شەكلى ئۇزاق يىللار قوللىنىلىش جەريانىدا ئەدەبىياتىمىزدىكى مۇقىم بىر خىل ئەنئەنە شەكلىگە ئىگە بولۇپ، فورمۇلالاشقان سۈزۈت دېتالى. ئۇنىڭ ئاساسلىق شەكلى (1) بىر دۆلەتمەن (شاھ، باي، سودىگەر، ئاقساقال) مال-مۈلكى ھەددى-ھېسابسىز بولسىمۇ پەرزەنتى يوقلىقىدىن قاتتىق قايغۇرىدۇ. (2) بىر سەۋەب قىلىدۇ (مازارغا بارىدۇ، سېھىرلىك ئالمىغا ئېرىشىدۇ ياكى چۈش كۆرىدۇ ۋە ياكى كېچە-كۈندۈز ئىبادەت قىلىپ خۇداغا سېغىنىدۇ). (3) ئۇلارنىڭ ئىخلاسى، ئىبادىتى ياكى يېتىم-يېسىرلارغا قىلغان نەزىرى ئىلاھنى (خۇدانى، تەڭرىنى، ئاللاھنى) تەسىرلەندۈرگەنلىكتىن ئايالى ھامىلىدار بولىدۇ. (4) ھامىلىدار مەزگىلىدە ياۋايى ھايۋانلارنىڭ بۆرىكى، جىگىرى ياكى يۈرىكىگە سېزىك بولىدۇ (بەزى ئەسەرلەردە بۇ ھالقا قىسقارتىلغان). (5) ئۇلار قىيىن تۇغۇتقا دۇچار بولىدۇ، بىر كېچە-كۈندۈز ياكى ئۈچ كېچە-كۈندۈز ۋە ياكى ھەتتا قىرىق كېچە-كۈندۈز تولغاق يەيدۇ، تاغدىن-تاغقا دومىلايدۇ، مىڭ تەسلىكتە يەڭگىدۇ. (6) قەھرىمان تۇغۇلىدۇ، ئۇ تېزلىكتە چوڭ بولىدۇ، قىرىق كۈندە گۆش يەيدۇ («ئوغۇزخان رىۋايىتى») ياكى بىر-ئىككى يىلدا ئوۋ قىلالايدۇ. باتۇر، ئەقىللىق، يۈرەكلىك ۋە شىجائەتلىك بولۇپ يېتىلىدۇ.

تۇغۇتقا مۇناسىۋەتلىك ئۆرپ-ئادەتلەر ئوزاق كىشىلىك قاراش ئاساسىغا ئىگە. شۇڭا بالا تىلەش موتىفى ئاددى ھالەتتىكى بايان ئېلىمىنى بولماستىن، بىر مەدەنىيەت مەنىسىنى ئۆزىگە يۈكلىگەن سۈزىت قۇرۇلمىسى.

2. قىساس ئېلىش موتىفى

چىقارغان زەڭگىنى ئۆلۈمگە بۇيرۇتىدۇ. ئەللىك بىرىنچى ھېكايىدە ۋەزىر خالاسە قارا نىيەتلىك قىلىپ خاسە ۋەزىرنىڭ قىزىغا تۆھمەت قىلىپ ئۇنى جازالايدۇ، ئاقىۋەت ئالدامچىلىقى پاش بولۇپ ئۆزى جازاغا ئۇچرايدۇ. بۇ خىل قىساس، ئۆچ-ئاداۋەت ۋە ئىنتىقام ئېلىش ۋەقەلىكى «تۇتىنامە»دىكى ئەڭ مۇھىم بىر سۈزىت ئەندىزىسى بولۇپ، ئىنسانلارنىڭ پايدا-مەنپەئەت، بايلىق ۋە نازىنىلار ئۈچۈن بىر-بىرىگە قەست قىلىش ۋە تۆھمەت قىلىش ھادىسىسىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۆچ-ئاداۋەت ئىنسان تەبىئىتىدىكى بىر خىل پىسخىك ھادىسە بولۇپ، ئادەملەر ئۇۋالچىلىققا ئۇچرىغاندا، باشقىلار تەرىپىدىن بوزەك قىلىنغاندا ياكى ئىنسانىي غۇرۇرى دەپسەندە قىلىنغاندا پەيدا بولىدىغان قىساسكارلىق پىسخىكىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ قىساس موتىفىدا ئۇۋالچىلىققا ياكى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى تەرەپ ھەققانىيەت يولىدا تۇرۇپ، ياخشى نىيەتلىك ئادەم ياكى ھايۋانلارنىڭ ياردىمىدە رەقىبىدىن ئۆچىنى ئېلىپ، بۇرۇنقى ئورنىغا ياكى ھالاۋىتىگە قايتا ئېرىشىدۇ. بۇ ئىنسانلارنىڭ ئۆچ-ئاداۋەت ساقلىغۇچى ياخشى ئاقىۋەت كۆرمەيدۇ دېگەن كىشىلىك پەلسەپەسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. بۇ موتىفقا تەشەببۇس قىلىنغان ئىنتىقام پىسخىكىسىنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈش تەس بولغان يېرى شۇكى، قىساس ئېلىشنى مەدھىيەلەش ئىدىيەسى بولۇپ، بۇ خىل ئىدىيە كىشىلەرنى جىنايەت يولغا باشلاپ قويىدۇ، شۇڭا كەڭ قورساقلىق ۋە ئەپۋانلىق پەزىلىتىنى تەشۋىق قىلىش ھەممىدىن زۆرۈر.

ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك ئۆرپ-ئادەتلىرىدە تۇغماس ئاياللار يالغۇز دەرەخلەرگە لىنتا باغلايدىغان، مازارلارغا بېرىپ تاۋاپ قىلىپ تىلەك تىلەيدىغان ۋە مازار ئەتراپىدىكى دەرەخلەرگە بۆشۈك ئاسىدىغان ئەھۋاللار بار. بۇ خىل

«تۇتىنامە»دە قىساس ئېلىشقا ئائىت ۋەقەلىك ئەندىزىسى ئەڭ كۆپ ئۇچرايدۇ. ئۈچىنچى ھېكايىدە ئالتۇنچى ياغاچچى بىلەن بىللە ئوغرىلاپ كەلگەن بايلىقنى يالغۇز يۇتۇۋېلىش ئۈچۈن ياغاچچىغا بۆھتان چاپلاپ، «سەن تاز دېگۈچە مەن تاز دەۋالاي» دەپ بايلىقنى سەن يۇتۇۋالدىڭ دەپ ئۇنى ئەرز قىلىدۇ ۋە بايلىق بىلەن ساراي سېلىپ، دۈكان ئېلىپ بېيىپ كېتىدۇ. ياغاچچى ئۇنىڭ ئىككى ئوغلىنى گۆرەگە ئېلىپ، ئۇنىڭغا يالغان سۆزلىگىنىڭ ئۈچۈن بالاڭ ئېيىققا ئايلىنىپ قالدى دەپ ئۆچ ئالىدۇ ۋە تېگىشلىك بايلىقنى قايتۇرۇۋالىدۇ. تۆتىنچى ھېكايىدە تۈلكىنىڭ كۈچۈكلىرىنى ئوۋچى ئېلىپ كېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ بۇ ئىشنى دەرەختىكى تۇتى قىلدى دەپ قاراپ، يالغاندىن ئاقىغان بولۇپ ئوۋچىنى قىزىقتۇرۇپ دەرەخ تۈۋىگە ئېلىپ كېلىدۇ ۋە تۇتىنىڭ بالىلىرىنى تۇتۇپ ئۆچىنى ئالىدۇ. يىگىرمە ئالتىنچى ھېكايىدە پادىشاھ شاپور پاقىلار تەرىپىدىن قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، يىلاندىن ياردەم سوراپ پاقىلاردىن ئىنتىقام ئالىدۇ. ئوتتۇز سەككىزىنچى ھېكايىدە پىل دەرەخكە سۈركىلىپ، سېرىق تۇمشۇقنىڭ ئۇۋىسىنى يەرگە چۈشۈرۈۋېتىدۇ، قۇش تۇخۇملىرى مىجىلىپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن سېرىق تۇمشۇق تۆمۈر تۇمشۇق، سېرىق ھەرە ۋە پاقىلار بىلەن بىرلىشىپ پىلنى ئۆلتۈرۈپ قىساس ئالىدۇ. ئوتتۇز توققۇزىنچى ھېكايىدە نۆكەر بىگۇناھ تۈرمىگە قامىلىدۇ، خانىش بىلەن پىل كۆندۈرگۈچىنىڭ بۇزۇقچىلىقىنى شاھقا مەلۇم قىلىپ تۈرمىدىن قۇتۇلۇپ، ئايالىنى يولىدىن

3. ئاسىيلىق قىلىش موتىفى

ياكى ۋاپاسىزلىق، دىيانەت ياكى تۈز كورلۇق قىلىش مەسىلىسىنى بويلاپ قانات يايدىغان. سودىگەر يىگىتنىڭ خانىمى خۇجەستەنىڭ ئېرى سىرتقا سودىغا كەتكەن پۇرسەتتە باشقا بىر يىگىت بىلەن كۆڭۈل ئېچىش

ئاسىيلىق قىلىش موتىفى يەنە يۈز ئۆرۈش، ۋاپاسىزلىق قىلىش ياكى تۈز كورلۇق قىلىش قاتارلىق مەنىلەردىمۇ كېلىدۇ. «تۇتىنامە» ھېكايىلىرىنىڭ ئاساسىي لىنىيەسى سادىقلىق ياكى ساداقەتسىزلىك، ۋاپا

ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ قالىدۇ. يىگىرمە ئىككىنچى ھېكايىدە خانىش كەمچۈي باشلىق شاھنىڭ قىرىق خوتۇنى قىرىق يىگىتنى ئايالچە ياساندۇرۇپ، ئەيش-ئىشرەت قىلغانلىقى سۆزلىنىدۇ. بۇ خاراكتېرى ئەڭ ئېغىر ئاسىيلىق قىلىش موتىقى بولۇپ، بۇ توپلامدىكى ئوتتۇز توققۇزىنچى ھېكايىدىكى كىرمان دۆلىتى خانىشنىڭ پىل باققۇچى بىلەن بۇزۇقچىلىق قىلىپ، ئۆزىنى پاك كۆرسىتىشى بۇ ھېكايىلەر توپلىمىدىكى ئەڭ تىپىك يۈز ئۆرۈش موتىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يات جىنسلىرىنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋىتىدە ئەر-ئاياللىق ئەڭ دىققەت-ئېتىبارنى تارتىدىغان نازۇك مۇناسىۋەت بولۇپ، نىكاھنىڭ مۇستەھكەم ياكى ئەمەسلىكى ئەر-ئاياللارنىڭ ساداقىتى ئارقىلىق ئۆلچىنىدۇ. ئاياللارنىڭ پاكلىقىنى ساقلاش مەسىلىسى قەدىمدىن ھازىرغىچە كىشىلەرنىڭ تالاش-تارتىشىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى بولۇپ كەلگەن بولۇپ، بۇ ھېكايىدە قەدىم زامان كىشىلىرىنىڭ بۇ مەسىلىگە بولغان قارىشى ئىپادىلەنگەن. شۇغىنىسى ئەلەرنى ئۆزىگە چىڭ، ئاياللارنى ئۆزىگە بوش، شاللاق ۋە يەڭگىلەتەك شۇنداقلا ئالا كۆڭۈل قىلىپ تەسۋىرلەش بەلكىم شۇ زامان كىشىلىرىنىڭ ئاياللارنىڭ پاكلىق ۋە دىيانىتىگە ئىشەنمەسلىك، گۇمان ۋە تەشۋىشلىك قارىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

ئۈچۈن جابدۇنغاندا تۇتىنىڭ ئۇنى بۇ يولدىن توسۇش ئۈچۈن ھېكايە ئارقىلىق ئەللىك ئىككى كۈننى ئۆتكۈزگەنلىك ۋە قەلىكى دەل ئاسىيلىق قىلىش-قىلماسلىق مەسىلىسىنى كۆرسىتىپ بەرگەن. «تۇتىنامە» دە ئاياللارنىڭ ئېرىگە ئاسىيلىق قىلىش ھېكايىسى ئاساس قىلىنغان بولۇپ، بۇنىڭدا بۇرۇنقى زامانلاردا ئاياللارغا ئىشەنمەسلىك ۋە كەمسىتىش ئىدىيەسىنىڭ ئېغىرلىقى روشەن ئەكس ئەتكەن. ھېكايىنىڭ باشلانمىسىدىكى سودىگەر فەرۇقنىڭ ئايالى ئۇ كەتكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ باشقا بىر يىگىت بىلەن ئاپاق-چاپاق بولغانلىق ۋە قەسى سۆزلىنىدۇ. بۇ گۈزەل ئايال سودىگەرگە ساداقەتسىزلىك قىلىپ، ئۆزىنى باشقا ئەرنىڭ قوينىغا تاشلايدۇ. بۇ بىرىنچى ئاسىيلىق تېمىسى. ئۈچىنچى ھېكايىدە دوستلار بىر-بىرىگە ئاسىيلىق قىلىدۇ. سەككىزىنچى ھېكايىدە ئاسىيلىق قىلىش ئەڭ تىپىك بولۇپ، سودىگەرنىڭ ئايالى ۋە ۋەزىر زادىنىڭ ئايالىنىڭ ئەللىرىگە مۇناپىقلىق قىلىش مەسىلىسى ئاسىيلىق موتىقىنىڭ يۇقىرى پەللىسىنى ياراتقان. ئون ئۈچىنچى ھېكايىدە كېنىزەك شاھزادىگە زىيانكەشلىك قىلىپ ئۇنى پادىشاھقا چېقىپ ئۆلتۈرگۈزمەكچى بولغاندا، يەتتە ۋەزىر يەتتە ھېكايە سۆزلەپ ئاياللارنىڭ قانداق قىلىپ ئېرىگە ۋاپاسىزلىق قىلىپ، يەنە ئۆزىنى پاك قىلىپ كۆرسىتىش ھىيلىسىنى كۆرسىتىپ شاھزادىنى

4. ئۆلۈپ تىرىلىش موتىقى

بولغاندا قىزنىڭ تىرىلىپ زاھىدلىق يولىغا ماڭغانلىقى بايان قىلىنغان. يەنە بىرى، ئوتتۇز تۆتىنچى ھېكايىدە بايان قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا بىر شاھزادە ۋە ئۇنىڭ خىزمەتكارى بىرەھمان بۇتخانىسىدا ئۆزىنى دىن يولىدا قۇربانلىق قىلغاندا مەلىكە ئۇلارنى ئىزدەپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ بېشى بىلەن تېنىنى جۈپلەپ دۇئا قىلغاندا تەڭرىنىڭ ئۇلارنى تىرىلدۈرگەنلىكى سۆزلىنىدۇ. بۇ موتىق كىشىلەرنىڭ ئۆلگەن ئادەمنىڭ روھى ئۆلمەيدۇ، باشقا جانلىقلارنىڭ تېنىدە مەۋجۇت بولىدۇ دەيدىغان ئىلاھىي قاراشلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئىلاھلار، ئابىھايات سۈيى، مېھرىگىياھ قاتارلىق سىرلىق نەرسىلەر ئادەمنىڭ جېنىنى قۇتقۇزالايدۇ دېگەندەك

ئۆلۈپ تىرىلىش موتىقى بىر قەدەر قەدىمىي ۋە ئەپسانىۋى موتىق بولۇپ، ئېپوس ۋە چۆچەكلەردە قەھرىمانلارنىڭ ئۆلۈپ كېتىشىگە چىدىماي ئۇلارنى ئىلاھىي كۈچلەرنىڭ ياردىمىدە تىرىلدۈرۈپ، ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىگە، ئاممىغا ۋە ئاڭلىغۇچىلارغا ئۈمىد ۋە ئىشەنچ بېغىشلاشنى مەقسەد قىلغان قۇرۇلما ئەندىزىسىدۇر. «تۇتىنامە» دە ئىككى ھېكايىدە ئۆلۈپ تىرىلىش موتىقى بار بولۇپ، بىرى، ئون ئىككىنچى ھېكايىدە بىراھماننىڭ قىزىغا ئۈچ يىگىت كۆيۈپ قېلىپ، تالىشىپ قالغاندا ئۇ قىزنىڭ ئۆلۈپ كېتىپ دەپنە قىلىنغانلىقى ۋە ئۈچ يىگىتنىڭ قەبرىە بېشىدا يىغا-زار قىلىپ ئۇنى ئاخىرقى قېتىم كۆرۈۋالماقچى

چۈشەنچىلەر كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، «تۇتىنامە» دە سىناق موتېمىمۇ ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. بەشىنچى ھېكايىدە ئەمىرزادە ياساۋۇلنىڭ ئايالىنىڭ ۋاپادارلىق ۋە ئىپتىتىنى سىنىماقچى بولۇپ، ئايالىنىڭ ئەقىل-پاراسىتى ئالدىدا ئۆزى رەسۋا بولۇپ، ئۆيگە سولىنىپ مات بولغانلىق ھېكايىسى سۆزلىنىدۇ. بۇ ئىپتىت سىناش، مۇھەببەت سىنىقىغا ئوخشىمايدىغان يەنە بىر خىل سىناق شەكلى بولۇپ، ئون تۆتىنچى ھېكايىدىكى خوجا مەنسۇر ۋە ئۇنىڭ ئايالى ۋەقەلىكىدىمۇ بۇ خىل ئىپتىت سىنىقى بايان قىلىنىدۇ. توي سىنىقى دۇنيا مىللەتلىرىنىڭ ئېپوس، داستان، چۆچەك، ئەپسانە ۋە رىۋايەتلىرىدە سوئال سورا، تېپىشماق تېپىشتەك ئەقىل سىناش تۈرى، بەيگە، ئوقيا ۋە چېلىشقا ئوخشاش كۈچ سىناش تۈرى، پول تېپىش، ئالتۇن قېزىش ياكى ساراي-ئوردا سېلىشتەك سودا-قۇرۇلۇش تۈرى قاتارلىق بايان دېتاللىرى شەكلىدە كۆزگە تاشلىنىدۇ. «تۇتىنامە»دىكى يەتتىنچى ھېكايە ۋە قىرىقچى ھېكايىدە مۇھەببەت سىنىقى يېزىلغان. يەتتىنچى ھېكايىدە دەرۋىش مەلىكىگە ئۆيلەنمەكچى بولغاندا بىر پىل ئالتۇن شەرتى قوبۇللىدۇ ۋە يەنە ھىندى شاھى رايى راياننىڭ بېشىنى كېسىپ كېلىش ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلىدۇ، دەرۋىش بۇ شەرتلەرنى ئورۇنلاپ

مەلىكىگە ئۆيلىنىدۇ. قىرىقچى ھېكايىدە چىن خاقانى رۇم مەلىكىسىگە كۆيۈپ قالغاندا، مەلىكىنىڭ ئەرلەرگە ئۆچ بولۇش پىسخىكىسىنى يېڭىپ، رۇم مەلىكىسىنى ئەمىرىگە ئالغانلىق ھېكايىسى بايان قىلىنىدۇ. بۇ ئەسەردە يەنە ئەقىل سىناش تىپىدىكى موتېق شەكلىمۇ مەۋجۇت، ئون يەتتىنچى ھېكايىدىكى ئىسپاھان شاھىنىڭ سەكسەن ۋەزىرى ۋە شاھزادىنىڭ ئەقىلىنى سىناش ھېكايىسى مۇشۇ خىل موتېق تۈرىگە كىرىدۇ. ئومۇمەن، «تۇتىنامە» دە خىلمۇ-خىل تېما ۋە موتېللار ئارقىلىق قەدىم زامان كىشىلىرىنىڭ تەبىئەت، جەمئىيەت، ئەدەب-ئەخلاق، كىشىلىك تۇرمۇش، ئىلىم-پەن، غەيرەت-شجائەت، ئىشقى-مۇھەببەت، ھەق-ناھەق، ۋەتەنپەرۋەرلىك، خەلقچىللىق ۋە دوستلۇق قاراشلىرى ئەكس ئەتكەن بولۇپ، بۈگۈنكى دەۋردىمۇ يەنىلا ئەھمىيەتكە ئىگە. گەرچە بۇ ئەسەر ھىندى ھېكايىلىرىنىڭ پارسچە نۇسخىسىنىڭ تەرجىمىسى بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا خەلقىمىزنىڭ نۇرغۇن ئېتىقاد قارىشى، پەلسەپەۋى پىكىرلىرى ۋە تۇرمۇش ھېكمەتلىرى ئەكس ئەتكەن. بۇددا ھېكايىلىرى ئىسلام ھېكايىلىرىگە، بۇددا راھىپلىرى، ئىسلام ئۆلىمالىرى، زاھىد، دەرۋىشلىرىگە ئايلىنىپ، بۇدنىڭ ئورنىنى خۇدا ئىگىلىگەن. بۇ ھېكايىلەر موتېللىرىنى يېشىپ قۇرۇلما ئالاھىدىلىكىنى ئىگىلىشىمىزگە ئەرزىيدۇ.

ئىزاھاتلار

[1] ئابدۇۋەلى كېرەم: «ئىزارى داستاندىكى بالاتىلەش موتېقى ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت مەنىسى»، «مىللەتلەر ئەدەبىيات تەتقىقاتى» 2007-يىلى 1-سان.

پايدىلانمىلار

1. ئىجاد مۇخلىس، ئەخمەت ھېمىت رەتلىگەن: «تۇتىنامە» [M]، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992-يىلى نەشرى.
2. ئابدۇۋەلى كېرەم: «ئىزارى داستاندىكى بالاتىلەش موتېقى ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت مەنىسى» [J]، «مىللەتلەر ئەدەبىيات تەتقىقاتى»، 2007-يىلى، 1-سان.
3. ئابدۇۋەلى كېرەم: «ئىزارى داستان ئىجادىيىتى تەتقىقاتى» [M]، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2005-يىلى نەشرى.
4. ئوسمان ئىسمائىل: «ئۇيغۇر سېھرىلىك چۆچەكلىرى ھەققىدە تەتقىقات» [M]، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2006-يىلى نەشرى.
5. ئوسمان ئىسمائىل: «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە بايان» [M]، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2009-يىلى نەشرى.
6. [俄]普洛普著、贾放译:《故事形态学》[M]，北京: 中华书局，2006年版.
7. [俄]普洛普著、贾放译:《神奇故事历史根源》[M]，北京: 中华书局，2006年版.
8. 陈岗龙:《蒙古族民间文学比较研究》[M]，北京: 北京大学出版社2001年版.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇروسۇل كىچىكئاخۇن

بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تارىخىي رومانلارنى تۈرگە ئايرىپ تەتقىق قىلىش ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى*

ئابدۇلئەھەد ئابدۇرەشىد بەرقى

(شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتۇتى فىلولوگىيە شۆبە ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830043)

قىسقىچە مەزمۇنى: تارىخىي رومانلارنى تۈرگە ئايرىپ تەكشۈرۈش ۋە باھالاش تارىخىي رومانچىلىقنى تەسەۋۋۇر بوشلۇقى ۋە تارىخقا قايىسى نۇقتىدىن نەزەر تاشلاش جەھەتتە يېڭى پىكىر بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇ ماقالىدە، بۈگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى 2011- يىلىغا قەدەر ئېلان قىلىنغان تارىخىي رومانلار تەسۋىرلەنگەن باش پېرسوناژ ۋە تەسۋىرلەنگەن تارىخىي پەيت نۇقتىسىدىن ئۈچ خىل تۈرگە ئايرىلىدۇ ۋە بۇ ئۈچ خىل تۈردىكى تارىخىي رومانلارنىڭ ئالاھىدىلىكى، تارىخىي ئەكس ئەتتۈرۈشتىكى ئەۋزەللىكلىرى مۇلاھىزە قىلىنىدۇ.

摘要: 维吾尔当代文学史上到 2011 年为止正式出版的长篇历史小说已经超过 60 部。本文从塑造主人公角度出发把 62 部长篇历史小说分成三种、同时分析这三种类型长篇小说的写作特点与描写历史真实性的深度问题。这种分类的方式研究长篇小说促进长篇小说创造的同时对长篇历史小说创作提供新的创作思维模式。

Abstract: This paper categorizes 62 pieces of Uyghur modern historical novels, which have been published up to the year of 2011, into three categories, meanwhile, discusses their features from the aspect of historical authenticity. Thus, provides a new thinking pattern to evaluate the value of historical novels.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۈمگۈچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: 129

ئەدەبىياتى تارىخىدا، بولۇپمۇ 1978- يىلىدىن كېيىنكى ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىش دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا قىسقىغىنە 30 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە تارىخىي رومانلار يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ 60 تىن ئېشىپ كەتتى. بۇ رومانلارنى ئەستايىدىل ئايرىپ چىقىپ، تەھلىل قىلىش، تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلەش، كېلىپ چىققان مەسىلىلەرنى مۇلاھىزە قىلىش، قازانغان مۇۋاپىقەتلىرىنى سىستېمىلىق خۇلاسەلەش ئىنتايىن زۆرۈر.

تارىخىي رومانلارنى تېخىمۇ ياخشى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن بۇ رومانلارنى ئىنچىكىلەپ تۈرگە ئايرىش بەكمۇ مۇھىم. مەن 2011- يىلىغا قەدەر ئېلان قىلىنغان ئۇيغۇر ئاپتورلىرىنىڭ رومانلىرىنى تەپسىلىي

تارىخىي رومانلار بىر مىللەت پىروژىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. ئۇ رومان بولۇش سۈپىتى بىلەن بىزنى قىزىقتۇرۇپ قالماي، تارىخنىڭ رومانلاشتۇرۇلغان كۆرۈنۈشى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. تارىخىي ئابستراكت بايانلار بىلەن بايان قىلىش ئارقىلىق ئوبرازلاشتۇرۇپ، تارىخقا قايتا جان كىرگۈزۈپ كۆز ئالدىمىزدا قايتا ئايان قىلىش ناھايىتى زور خىزمەت. ئۇيغۇر تارىخىي رومانچىلىقى باشلانغان ۋاقىتنىڭ ناھايىتى قىسقا بولۇشىغا قارىماي زور ئۇتۇقلارغا ئىگە بولدى. بولۇپمۇ تارىخىي رومانلار بىر ئەدەبىيات ھادىسىسى سۈپىتىدە ئوقۇرمەننىڭ دىققىتىنى قوزغىدى.

1949- يىلىدىن باشلانغان ئۇيغۇر بۈگۈنكى زامان

* بۇ ماقالە 2013- يىلى 1- ئاينىڭ 23- كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

بۇ ماقالە ئاپتور رىياسەتچىلىكىدىكى دۆلەتلىك ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات فوندىنىڭ 2012- يىلى تەستىقلانغان «ئۇيغۇر يېڭى دەۋر ئەدەبىياتىدىكى تارىخىي رومانلاردىكى باياننىڭ قىيىنچىلىرى ھەققىدىكى تەتقىقات» (تەستىق نومۇرى: 12XZW038) ناملىق تەتقىقات تۈرىنىڭ باسقۇچلۇق نەتىجىسى.

ئاپتور: ئابدۇلئەھەد ئابدۇرەشىد بەرقى (1972- يىلى تۇغۇلغان) لېكتور، دوكتورانت، ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

- (20) مەمتىلى ھېلىم: (34) «قانغا بويالغان سايرام» (قانلىق ئىز).
- (21) ئابدۇللا تالىپ: (35) «قاينام ئۆركىشى»، (36) «چالا تەگكەن ئوق»، (37) «لالە-قۇربان».
- (22) تۇردى سامساق: (38) «ئاخىرەتتىن كەلگەنلەر».
- (23) تۇرسۇن ياسىن: (39) «سادىر پالۋان»، (40) «سادىر يولى»، (42) «موغۇلىستان قۇياشى».
- (24) تۇرسۇن يۈنۈس: (43) «مەلىكە ئاماننىساخان».
- (25) سەيپىدىن ئەزىزى: (44) «سۈتۈك بۇغراخان».
- (26) سەمەت دۈگىلى: (45) «ھايات شاماللىرى» (تۆت توم).
- (27) قەييۇم تۇردى: (45) «جىمجىت جۇڭغارىيە» (ئۈچ توم).
- (28) مۆمىن مۇھەممىدى: (46) «شاۋقۇن».
- (29) ۋەلى كېرىم: (47) «پاڭلىق مۇنارى».
- (30) ئابدۇۋەلى ئەلى (48) «بەدۋەت» (ئۈچ قىسىم)، (49) «ئورغاق خوجىلار» (ئىككى قىسىم)، (50) «مەخدۇم ئەزەم ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى»، (51) «ئاپاق خوجا».
- (31) ئەخمەت ۋاھىدى: (52) بورانلىق كېچە.
- (32) غەيرەت ئابدۇللا: (54) «ئەۋەرۈك».
- (33) مۇھەممەتجان سادىق: (54) «بوز ئەر»، (55) «گۈمبەزلىك قەبرىنىڭ سىرى»، (56) «توققۇز قەۋەتلىك مۇنارنىڭ سىرى».
- (34) ئابلىمىت تۇردى: (57) «ئاخىرقى كۈنلەر».
- (35) باتۇر روزى: (58) «پىلسىراتتىن ئۆتكەنلەر».
- (36) تۇرسۇن لېتىپ: (59) «رەھىم شاھ پالۋان»، (60) «تەڭرىتاغ پالۋانلىرى».
- (37) يۈسۈپجان ئابدۇرەھىم: (61) «ئەنسىز كېچىلەر».
- (38) ئادىل ئابدۇللا بەگيار: (62) «باتۇر تەڭرىقۇت».
- بۇ تىزىملىكنى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تارىخىي رومانلارنىڭ ئەڭ نوپۇزلۇق ۋە مۇكەممەل تىزىملىكى دېگىلى بولمىسىمۇ، لېكىن نىسبەتەن ئەستايىدىل ۋە ئىلمىي ھالدا تۈزۈلگەن تىزىملىك دەپ قاراش مۇمكىن. بۇنداق دېيىشنىڭ سەۋەبى تۆۋەندىكىچە:
- بىرىنچى، بۇ تىزىملىكتىكى بىر ئالاھىدىلىك شۇكى، باشقا تىزىملىكتە ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ بەزى گېزىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان، رومان تىزىملىكىدىن ئورۇن ئېلىپ قالغان ئەيسا يۈسۈپنىڭ

- تەكشۈرۈش، تەكرار سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق 62 پارچە روماننى تارىخىي رومان دەپ بېكىتتىم، بۇ رومانلارنىڭ تىزىملىكى تۆۋەندىكىچە (2011-يىلى 1-ئايدا قەدەر):
- (ئەسكەرتىش: يالاڭ تىرناق ئىچىدىكى سان يازغۇچىنىڭ سانغا، قوش تىرناق ئىچىدىكى سان رومانغا ۋەكىللىك قىلدۇ).
- (1) ئابدۇرەھىم ئۆتكۈر: (1) «ئىز»، (2) «ئويغانغان زېمىن» (ئىككى توم).
- (2) خېۋىر تۆمۈر: (3) «بالدۇر ئويغانغان ئادەم»، (4) «موللا زېمىن ھەققىدە قىسسە»، (5) «ئابدۇقادىر داموللا ھەققىدە قىسسە».
- (3) زور دۇن سابىر: (6) «ئانا يۇرت» (ئۈچ توملۇق تارىخىي رومان).
- (4) ياسىنجان سادىق: (7) «جاللات خېنىم» (ئىككى توم)، (8) باھادىرنامە (ئالتە توم).
- (5) ئايىشەم ئەخمەت: (9) «ئۆچمەس ئىزلار»، (10) «مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ».
- (6) ئەبەيدۇللا ئىبراھىم: (11) «تۈندىكى چاقماق»، (12) «داغ»، (13) «بوز دالا».
- (7) سۇلايمان ئابدۇرەھىم: (14) «كۆكتىن چۈشكەن پەرىشتە»، (15) «گۈز ئاغزىدىن يانغانلار».
- (8) ھاجى مىرزى ھەمىد كەرىمى: (16) «سۇلتان سەئىدخان»، (17) «سۇلتان ئابدۇرەھىمخان»، (18) «يۈسۈپ خاس ھاجىپ».
- (9) چوپانى: (19) «ياغاچ مېدال»، (20) «سەمەندەر».
- (10) ئەخمەت تۇردى: (21) «بەختسىز سەئىدىيە»، (22) «ئۇنتۇلغان كىشىلەر».
- (11) نۇر روزى: (23) «ئەنجانباي».
- (12) غۇلام ئۆمەر: (24) «باياۋاندىكى گۈلخان» (ئۈچ توم).
- (13) ئۆمەر ئابدۇللا ئەرقۇت: (25) «پادىچى ۋاڭ».
- (14) ئادىل ئابدۇللا بەگيار: (26) «باتۇر تەڭرىقۇت».
- (15) مۇھەممەت شاھنىياز: (27) «كەلگۈسىنىڭ شائىرى».
- (16) ئابدۇراخمان قاھار: (28) «ئىلى دولقۇنلىرى».
- (17) پەرھات جىلان: (29) «مەھمۇت قەشقەرىي»، (30) «ئىدىقۇت يۇلتۇزى»، (31) «ئورقۇن شەجەرىسى».
- (18) ئەنۋەر تاشتۆمۈر: (32) قەلب ئەركىسى نۆۋىتى.
- (19) مۇھەممەت ئوسمان ئەمرى: (33) «قانلىق ئېدىر» (ئاتونۇش يىگىت).

دىققىتىنى تارتماق بولۇش بىھۇدە بىر ئىشتۇر ياكى نادانلىقتۇر. چۈنكى شېئىر ئۇزۇن يېزىلغانلىقى ئۈچۈن داستان دېيىلىدۇ. داستان دېگەن ئۇقۇمنىڭ كەينىدە ئۇزۇن سەھىپىلىك شېئىر دېگەن ھۆكۈم يوشۇرۇنۇپ ياتىدۇ. رومانمۇ چوڭ ھەجىمدە يېزىلغانلىقى ئۈچۈن رومان دېيىلىدۇ. بولمىسا ئەنە شۇنداق يوسۇندا يېزىلغان ئەسەرلەرگە ماس كېلىدىغان پوۋېست ۋە ھېكايە دېگەن ئاتالغۇغا ئېھتىياجلىق بولۇپ يۈرمىگەن بولاتتۇق. ھېكايىنى مىكرو رومان، پوۋېستنى كىچىك رومان، ھازىرقى مەنىدىكى روماننى ئۇزۇن رومان دېسەك كۇپايە قىلاتتى. ئۆتمۈشنىڭ ئاقىللىرى ھېكايە، پوۋېست، روماندىن ئىبارەت بۇ ئۈچى مۇستەقىل تۈر، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە، داستان ۋە شېئىرمۇ شۇنداق دەپ قاراپ ھەممىسىگە لايىق ئىسىم قويغان. شۇڭا بۈگۈنكى كۈندە ئۆتمۈشتىكىلەرنىڭ بۇ قاراشلىرىدىن گۇمانلىنىپ يېڭى ئاتالغۇلارغا ھېرىسمەن بولۇش، ئاتالغۇ قويۇشنىڭ ئاساسلىرى ھەققىدە ئىزدەنمەسلىك بىر خىل نادانلىقتۇر.

تەكىتلەپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك يەنە بىر مەسىلە، تارىخىي رومان ھەققىدىكى ئۆلچەمنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئىنچىكىلەپ كۆزەتسە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تارىخىي روماننىڭ سانى 61 دىن ئازىيىپ كېتىشى مۇمكىن. لېكىن ئۇيغۇر رومانچىلىقى تېخى چوڭ بىر كۆلەم ۋە ساندىكى پارتلاشنى كەلتۈرۈپ چىقارمىغان شارائىتتا ئۆلچەمنى بەك چىڭ بېكىتىۋېتىش ئۈنچە مۇۋاپىق ئەمەس. شۇڭا مەن بۇ يەردە، پەقەت ئۆلچەمنى بەك كەڭرى قويۇپ بېرىشتىن كېلىپ چىققان يەنە بىر خىل ھۆكۈم قىلىش چەكتىن ئاشۇرۇۋېتىش ۋە روماننىڭ سانىنى تېزىرەك ئاشۇرساق دەپ ئالدىرىغانلىقتىن كېلىپ چىققان مايىسىنى تارتىپ ئۆستۈرۈشكە ئۇرۇنىدىغان پىكىر ئاشقۇنلىقىدىن كېلىپ چىققان، رومان بولۇش شەرتى ھازىرلىمىغان ئەسەرلەرنى قارا قويۇق ھالدا رومان دەپ قاراشنى ئىنكار قىلىش بىلەن بىرگە، رومانغا قويغان تەلەپنى چەكتىن ئاشۇرۇۋېتىپ، ئاپتورى رومان دەپ قاراپ يازغان ئەسەرلەرنىمۇ ۋە باشقا ئۆلچەملەرگە ئاساسەن رومان تىزىملىكىدىن چىقىرىۋېتىش خاھىشىغا قارشى تۇردۇم.

«ئاقسۇدا 45 يىل»، يالقۇن روزى قاتارلىقلارنىڭ «مەمتىلى ئەپەندى»، سەپىدىن ئەزىزىنىڭ «تەڭرىتاغ بۈركۈتى»، «ئۆمۈر داستانى» (ئىككى توم) قاتارلىق ئەدەبىي ئاخبارات ۋە ئەسلىمىلىرىنى رومان ياكى تارىخىي رومان تىزىملىكىدىن ئۆچۈرۈپ تاشلىدىم ياكى بۇ تىزىملىككە كىرگۈزمىدىم. چۈنكى بۇ ئەسەرلەرنى ئاپتورلىرى تارىخىي رومان دەپ قارىمىغان بولۇپلا قالماي، بۇ ئەسەرلەرنىڭ قۇرۇلمىسى، بايان ئالاھىدىلىكى قاتارلىق نۇقتىلاردىن چىقىپ كۆزەتكەندىمۇ ئۇلار ھەقىقىي مەنىدىكى رومان ئەمەس. مەن يەنە ھازىرغا قەدەر ئېلان قىلىنغان بىر نەچچە غەيرىي رەسمىي رومان تىزىملىكىدىن ئورۇن ئالغان ئاتالمىش ئىككى روماننى رومان تىزىملىكىدىن چىقىرىپ تاشلىدىم. بىرى، مەرھۇم مەشھۇر شائىر مامۇت زاينىنىڭ «گۈلمېروي» ناملىق داستانى، يەنە بىرى، يازغۇچى ۋە شائىر مۇھەممەتجان سادىقنىڭ «ئىلى پەرزەنتلىرى» ناملىق چوڭ ھەجىملىك داستانىدۇر.

لېكىن بۇ ئىككى ئەسەر ئىلگىرى نەشرىيات تەرىپىدىن شېئىرىي رومان دەپ نەشر قىلىنغان. «شېئىرىي رومان» دېگەن سۆز ئەمەلىيەتتە خاتا ئىستېمال قىلىنغان بىر ئاتالغۇ بولۇپ، ئۇنىڭ توغرىسى داستانىدۇر. چۈنكى رومانلارنىڭ ھەممىسى نەشرىي تىلدا يېزىلىدۇ. شېئىرىي تىلدا يېزىلغانلىرى شېئىرغا تەۋە بولىدۇ. شېئىرىي شەكىلدە ئۇزۇن يېزىلغان ئەسەرلەرنى بىز ناھايىتى ئېنىق قىلىپ داستان دەپ ئاتايمىز. بۇ ئەدەبىياتنىڭ قوللانما كىتابلىرىدا كۆپ ئۇچرايدىغان ئەقەللىي ئۇقۇم. ئەلۋەتتە ئەدەبىيات ساھەسىدىكى بەزى كىشىلەر قەستەن ھەجىمى بىر بەتكە يەتمەيدىغان نەشرىي ئەسەرنى مىكرو رومان دەپ، نەچچە كۈبىلىتلىق، ئېنىق سۆزىتلىق بىر شېئىرنى مىكرو داستان دەپ ئاۋامنىڭ قارىشىغا ئايلىنىپ كەتكەن رومان ۋە داستان ھەققىدىكى قاراشلارنى ئاغدۇرماقچى بولغان ئەھۋاللار بىزدە يوق ئەمەس. لېكىن بۇنداق ئاغدۇرماق بولۇش ياكى ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا داستاننى شېئىرىي رومان دەپ ئاتاشقا ئورۇنلۇش، مىكرو داستان ۋە مىكرو رومان دېگەن ئاتالغۇلار ئارقىلىق ئەدەبىيات سەھنىسىدە كىشىلەرنىڭ

ئىسىملىك دېھقان ياش باش پېرسوناژ قىلىنىپ، ئىلى رايونىدا 1944 - يىلىدىن 1949 - يىلىغىچە داۋاملاشقان، ماۋزېدۇڭ تەرىپىدىن «جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ بىر قىسمى» دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ پارتلاش سەۋەبى ۋە جەريانى نىسبەتەن تەپسىلىي ۋە رېئال يوسۇندا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. لېكىن ئادەمنىڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدا تۇتقان ئورنى ئەڭ ئادەتتىكى جەڭچىنىڭ قاتارىدا بولۇپ، ئەمەلىيەتتە بۇ رومان ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ئەڭ ئادەتتىكى ئادەملەرنىڭ نەزەرىدە نەزەر سېلىشتىن باشقا ئىش ئەمەس. بۇ رومان بىلەن ئىنتايىن روشەن سېلىشتۇرما ھاسىل قىلغان يەنە بىر ئەسەر، ئوخشاشلا ئۈچ ۋىلايەت تېمىسىغا بېغىشلانغان، مەشھۇر يازغۇچى زوردۇن سابىرنىڭ «ئانا يۇرت» ناملىق ئۈچ توملۇق رومانىدۇر. بۇ روماندا گەرچە مۇختەر باي، نۇرى زىياۋدۇن قاتارلىق بىر تۈركۈم توقۇلما شەخسلەر ئارقىلىق ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ئەكس ئەتتۈرۈلۈۋاتقانداك قىلىنىپ، لېكىن توقۇلما پېرسوناژلار بىلەن بىرگە ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ئۈچۈن ھۆججەت بولالايدىغان شەخسلەردىن ئەخمەتجان قاسىمى، ئېلىخان تۆرە، ئابدۇكېرىم ئابباسوپ، غېنى باتۇر قاتارلىقلارغىمۇ ناھايىتى كۆپ ئورۇن بېرىلگەن. ھەتتا ئەسەر ۋەقەلىكى مۇشۇ كىشىلەرنىڭ ئەتراپىدىن ئەگىپ كېتەلمەيدۇ. دېمەك، بۇ ئىككى رومان گەرچە ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدىن ئىبارەت ئالاھىدە تارىخىي ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىشكە قارىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئوتتۇرىغا چىققان باش قەھرىمانلارنى تۈرگە ئايرىغاندا «ئىلى دولقۇنلىرى» رومانى ئۈچىنچى تۈرگە، «ئانا يۇرت» رومانى ئىككىنچى تۈرگە مەنسۇپ بولىدۇ. ئايشەم ئەخمەتنىڭ «ئۆچمەس ئىزلار» رومانى بىلەن ئابدۇرېھىم ئۆتكۈرنىڭ «ئىز» رومانىمۇ بىر دەۋردە يۈز بەرگەن تارىخىي ۋەقەلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن، لېكىن تەسۋىرلەنگەن باش پېرسوناژنىڭ خاراكتېرىگە ئاساسەن «ئۆچمەس ئىزلار» رومانى ئۈچىنچى تۈرگە، «ئىز» رومانى ئىككىنچى تۈرگە تەۋە بولىدۇ. بىز مانا مۇشۇ ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن 61 پارچە روماننى تۈرگە ئايرىپ چىقىمىز. ئەلۋەتتە بۇ تۈرگە ئايرىشتا مەلۇم مەسىلىلەر ساقلانغان بولۇشى مۇمكىن. يەنى بۇ

ئادەمنى ئەپسۇسلاندۇرىدىغان، شۇنداقلا تەكىتلەپ قويۇشقا ئەرزىيدىغان يەنە بىر مەسىلە شۇكى، يېقىنقى 20 يىل جەريانىدا سابىق سوۋېت ئۇيغۇر يازغۇچىسى تۇرغان توختاموفنىڭ «نوزۇگۇم» ناملىق تارىخىي رومانى بىلەن يۈسۈپ ئىلياسنىڭ «ئېغىر تىنىقلار» (ئىككى توم) ناملىق تارىخىي رومانى بىزدە نەشر قىلىنىپ ئوقۇرمەنلەرنىڭ سۆيۈپ ئوقۇشىغا سازاۋەر بولدى. لېكىن مەن بۇ ئىككى روماننى تارىخىي رومان سۈپىتىدە تىزىملىك ئىچىگە ئېلىپ كىرمىدىم. سەۋەبى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى مۇستەقىل تەتقىقات ئەھمىيىتىگە ئىگە بىر تېما دەپ قارىغاندىن كۆرە مېنىڭ تارىخىي رومانلار ھەققىدىكى ئىزدىنىشىم جۇڭگو ئۇيغۇر يازغۇچىلىرى بىلەن چەكلىنىدۇ دەپ قاراپ، ئۆزۈمگە دائىرە بەلگىلىۋالغانلىقىمىدىن كېلىپ چىقتى. ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئەپۇ قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

مەقسەتكە ياناساق، مەن بۇ تارىخىي رومانلارنى تەكرار سېلىشتۇرۇش ۋە خۇلاسە قىلىش ئارقىلىق دەسلەپكى قەدەمدە تەتقىقاتقا قولايلىق بولۇشى ئۈچۈن باش قەھرىماننىڭ ياكى روماندا ئاساسلىق تەسۋىرلەنگەن، ئوتتۇرىغا چىققان پېرسوناژلارنىڭ ئەھۋالى، تەسۋىرلەنگەن تارىخىي پەيتلەرنىڭ تارىختا تۇتقان ئورنىغا ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تۈرگە ئايرىپ چىقتىم.

(1) ئادەتتىكى تارىخىي شەخسلەر ياكى توقۇلما شەخسلەر باش پېرسوناژ قىلىنغان تارىخىي رومانلار،
(2) ھەممىگە تونۇشلۇق تارىخىي قەھرىمانلار باش پېرسوناژ قىلىنغان تارىخىي رومانلار (3) تارىخىي بۇرۇلۇش پەيتىنى يورۇتۇپ بېرىشكە بېغىشلانغان، توقۇلما پېرسوناژلار باش قەھرىمان قىلىنغان تارىخىي رومانلار. بۇ ئۈچ تۈر ئىچىدە بىرىنچى ۋە ئۈچىنچى تۈردىكى ئەسەرلەرنىڭ چېگراسىنى ئايرىماق نىسبەتەن تەس. لېكىن بۇ رومانلارنى ئىنچىكە سېلىشتۇرسا پەرقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. ئۈچىنچى تۈردىكى رومانلارنىڭ ئەڭ تىپىك مىسالى ئايشەم ئەخمەتنىڭ «ئۆچمەس ئىزلار» رومانى بىلەن ئابدۇراخمان قاھارنىڭ «ئىلى دولقۇنلىرى» ناملىق ئىككى توملۇق رومانىدۇر. «ئىلى دولقۇنلىرى» ناملىق روماندا ئادەم

ئاساسىي پېرسوناژ قىلىنغان ئەسەرلەردۇر. بۇ خىل رومانلار تۆۋەندىكىچە:

- (1) «ئىز» (ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، 1912 - يىلىدىكى قومۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ داھىيىسى تۆمۈر خەلىپە تەسۋىرلەنگەن)، (2) «ئويغانغان زېمىن» (ئىككى توم، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، 1932 - يىلىدىكى قومۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ داھىيىسى خوجانىياز ھاجى باش قەھرىمان قىلىنغان)، (3) «بالدۇر ئويغانغان ئادەم» (خېۋىر تۆمۈر، ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى، ئۆت يۈرەك شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر باش قەھرىمان قىلىنغان)، (4) «موللا زىمىدىن ھەققىدە قىسسە» (خېۋىر تۆمۈر، مەشھۇر خەلق قىزىقچىسى موللا زىمىدىن باش قەھرىمان قىلىنغان)، (5) «ئابدۇقادىر داموللا ھەققىدە قىسسە» (خېۋىر تۆمۈر، ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى، جامائەت ئەربابى ئابدۇقادىر داموللا باش قەھرىمان قىلىنغان)، (6) «ئانا يۇرت» (ئۈچ توملۇق تارىخىي رومان، زور دۈن سابىر، نۇرى زىياۋۇدۇن ئىسىملىك ياش باش قەھرىمان قىلىنىپ، تارىخىي شەخسلەردىن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ داھىيىسى ئەخمەتجان قاسىمى، ئېلىخان تۆرە، غېنى باتۇر قاتارلىقلار نىسبەتەن تەپسىلىي تەسۋىرلەنگەن)، (7) «باھادىرنامە» (ئالتە توملۇق تارىخىي رومان، ياسىنجان سادىق، تۇغلۇق تۆمۈرخاندىن تارتىپ سۇلتان ئابدۇرېشىت خانغىچە بولغان 24 يىللىق تارىخ تەسۋىرلەنگەن، باش قەھرىمانى ئاساسەن ئەينى دەۋردىكى خان - پادىشاھلاردۇر)، (8) «جاللات خېنىم» (ئىككى توملۇق تارىخىي رومان، ياسىنجان سادىق، «جاللات خېنىم» دەپ ئاتالغان، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خان جەمەتىگە مەنسۇپ بولغان ۋە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ كەنجى ھۆكۈمرانلىرىدىن بىرى بولغان، ئاپاق خوجىنىڭ رەپىقىسى مۆھتەرم خېنىم باش قەھرىمان قىلىنغان)، (9) «مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ» (ئايشەم ئەخمەت، 19 - ئەسىردە ئۆتكەن قومۇل ۋاڭلىرىدىن مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ باش قەھرىمان قىلىنغان)، (10) «تۈندىكى چاقماق» (ئەبەيدۇللا ئىبراھىم، 20 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى چارىكىدىكى مەشھۇر چىرا قوزغىلىڭىنىڭ داھىيىسى سۈپۈرگە ئاخۇن باش

ئەڭ مۇكەممەل ئايرىش بولۇپ ھېسابلىنىشى ناتايىن، كەسىپداشلارنىڭ تەنقىدىي پىكرىگە مۇھتاجىمىز.

بىرىنچى، ئادەتتىكى تارىخىي شەخسلەر ياكى توقۇلما شەخسلەر باش پېرسوناژ قىلىنغان رومانلار.

بۇ خىل رومانلارنىڭ ئۈچىنچى خىل رومانلاردىن پەرقى شۇكى، يا تارىخىي بۇرۇلۇش پەيتىنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە قارىتىلغان، ياكى بولمىسا ئوتتۇرىغا چىققان پېرسوناژلارنى پۈتۈنلەي توقۇلما، باش پېرسوناژ توقۇلما بولۇپ قالماي، باشقا پېرسوناژلار ئوبرازىمۇ توقۇلما قىلىنغان بولىدۇ ۋە ياكى توقۇلمىدىن كەڭ تۈردە پايدىلانغان، تارىختا ئۆتكەن رېئال شەخسنى شۇ پېتى يازماي، شۇ شەخسنى پروتوتىپ قىلىپ ئوبراز يارىتىلغان بولىدۇ. ناۋادا باش قەھرىمان تارىخىي شەخس بولغان تەقدىردىمۇ بۇ تارىخىي شەخسلەر ئاۋامغا بەكمۇ تونۇلۇپ كەتمىگەن تارىخىي شەخسلەردۇر.

- (1) «ياغاچ مېدال» (چوپانى)، (2) «سەمەندەر» (چوپانى)، (3) «ئۇنتۇلغان كىشىلەر» (ئەخەت تۇردى)، (4) «باياۋاندىكى گۈلخان» (ئۈچ توملۇق رومان، غۇلام ئۆمەر)، (5) «قانلىق ئېدىر» (مۇھەممەت ئوسمان ئەمرى)، (6) «قانلىق ئىز» (مۇھەممەت ئەلى ھېلىم)، (7) «چالا تەگكەن ئوق» (ئابدۇللا تالىپ)، (8) «ئاخىرەتتىن كەلگەنلەر» (تۇردى سامساق)، (9) «موغۇلىستان قۇياشى» (تۇرسۇن ياسىن)، (10) «ھايات شاماللىرى» (تۆت توملۇق، سەمەت دۇگايلى)، (11) «جىمجىت جۇڭغارىيە» (ئۈچ توملۇق، قەييۇم تۇردى)، (12) «پاكلىق مۇنارى» (ۋىلى كېرىم كۆكتالىپ)، (13) «بوز ئەر» (مۇھەممەتجان سادىق)، (14) «توققۇز قەۋەتلىك مۇنارنىڭ سىرى» (مۇھەممەدجان سادىق)، (15) «ئاخىرقى كۈنلەر» (ئابلېمىت تۇردى)، (16) «پىلسىراتتىن ئۆتكەنلەر» (باتۇر روزى)، (17) «تەڭرىتاغ پالۋانلىرى» (تۇرسۇن لېتىپ)، (18) «كۆكتىن چۈشكەن پەرىشتە» (سۇلايمان ئابدۇرەھىم). ئىككىنچى، ھەممىگە تونۇشلۇق تارىخىي قەھرىمانلار باش پېرسوناژ قىلىنغان رومانلار.

بۇ خىل روماندىكى شەخسلەر تارىختا رېئال ئۆتكەن، كىشىلەرگە تونۇش ئوبرازلارغا ئايلانغان بولۇپ، مۇھىم تارىخىي شەخسلەر باش پېرسوناژ ياكى

«مەلىكە ئاماننىساخان» (تۇرسۇن يۇنۇس، سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ خانىشى، سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر مۇزىكانت، 12 مۇقامنى رەتلەگۈچى ئاماننىساخان باش قەھرىمان قىلىنغان)، (24) «سۇتۇق بۇغراخان» (سەيپىدىن ئەزىزى، قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ مەشھۇر قاغانلىرىدىن بىرى، قاراخانىيلارنى ئىسلام دىنىغا باشلاپ كىرگەن سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان باش قەھرىمان قىلىنغان)، (25) «شاۋقۇن» (مۆمىن مۇھەممىدى، مەشھۇر ۋەتەنپەرۋەر شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپ باش قەھرىمان قىلىنغان)، (26) «قايىنام ئۆركىشى» (ئابدۇللا تالىپ، مەشھۇر ۋەتەنپەرۋەر شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپ باش قەھرىمان قىلىنغان)، (27) «بەدۋەت» (ئۈچ توملۇق، ئابدۇۋەلى ئەلى)، (28) «مەخدۇم ئەزەم ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى» (ئابدۇۋەلى ئەلى، تارىخىمىزنىڭ جاھالەتلىك ئوتتۇرا ئەسىر قىسمىنى بارلىققا كەلتۈرگەن ئاق تاغلىق ۋە قارا تاغلىق خوجىلارنىڭ بىرىنچى ئەجدادلىرى باش قەھرىمان قىلىنغان)، (29) «تورغاق خوجىلار» (ئابدۇۋەلى ئەلى، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بېشىغا چىقىپ موڭغۇللارنىڭ ئەسىرىگە ئايلانغان ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى باش قەھرىمان قىلىنغان)، (30) «ئاپاق خوجا» (ئابدۇۋەلى ئەلى، ئۇيغۇر تارىخىنىڭ ئەڭ قاراڭغۇ مەزگىللىرىنى بارلىققا كەلتۈرۈشكە ھەسسە قوشقان، ئاق تاغلىقلار مەزھىپىنىڭ ئەڭ مەشھۇر داھىيىسى ئاپاق خوجا باش قەھرىمان قىلىنغان)، (31) «بورانلىق كېچە» (ئەخمەت ۋاجىدى، مەشھۇر ئۇيغۇر يازغۇچىسى، ئۇيغۇر بۈگۈنكى زامان ھېكايىچىلىقىنىڭ ئاتىسى زۇنۇن قادىر باش قەھرىمان قىلىنغان)، (32) «تەۋەرۈك» (غەيرەت ئابدۇللا، 12 مۇقامنى بۈگۈنگە يەتكۈزۈپ بەرگۈچى مەشھۇر مۇقامشۇناس تۇردى ئاخۇن ئاكا باش قەھرىمان قىلىنغان)، (33) «رېھىم شاھ پالۋان» (تۇرسۇن لېتىپ، 20. ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا ياشاپ ئۆتكەن يەرلىك قەھرىمان رېھىمشاھ پالۋان باش قەھرىمان قىلىنغان)، (34) «ئەنسز كېچىلەر» (يۈسۈپجان ئابدۇرېھىم، ئۈچ ۋىلايەت دەۋرى ۋە شۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋردە قاراشەھەر ۋە كورلىدا ياشاپ ئۆتكەن مەشھۇر مائارىپچى ئابدۇرېھىم باش پېرسوناژ قىلىنغان). (35) «باتۇر تەڭرىقۇت» (ئادىل

قەھرىمان قىلىنغان)، (11) «داغ» (ئەبەيدۇللا ئىبراھىم، ياقۇب بەگ ھاكىمىيىتىنىڭ مۇھىم ۋەزىرلىرىدىن بىرى بولغان، خوتەن ھاكىمى، ياقۇب بەگنى كورلىدا زەھەر بېرىپ قەستلەپ ئۆلتۈرگۈچى تارىخىي شەخس نىياز ھېكىمبەگ باش قەھرىمان قىلىنغان)، (12) «سۇلتان سەئىدخان» (ھاجى مىرزاھىت كېرىمى، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى سۇلتان سەئىدخان باش قەھرىمان قىلىنغان)، (13) سۇلتان ئابدۇرەشىدخان (ھاجى مىرزاھىت كېرىمى، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىككىنچى خانى، خانلىقنىڭ كۈچىيىپ مۇستەھكەملىنىشى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان سۇلتان ئابدۇرەشىدخان باش قەھرىمان قىلىنغان)، (14) يۈسۈپ خاس ھاجى مىرزاھىت كېرىمى، مەشھۇر دېداكتىك داستان «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئاپتورى، قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ۋەزىرى يۈسۈپ خاس ھاجى باش قەھرىمان قىلىنغان)، (15) «ئەنجانباي» (نۇر روزى، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە قوزغالغان جەنۇبىي شىنجاڭ ئازادلىق ئىنقىلابىنىڭ داھىيىسى ئەنجانباي باش قەھرىمان قىلىنغان)، (16) «پادىچى ۋاڭ» (ئۆمەر ئابدۇللا ئەرقۇت، تۇرپان ۋاڭلىقىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى باش قەھرىمان قىلىنغان)، (17) «باتۇر تەڭرىقۇت» (ئادىل ئابدۇللا بەگيار، ئۇيغۇر تارىخىدىكى ئەڭ مەشھۇر ئىمپېراتۇرلارنىڭ بىرى، ھۇن تەڭرىقۇتى باتۇر تەڭرىقۇت باش قەھرىمان قىلىنغان)، (18) «كەلگۈسىنىڭ شائىرى» (مۇھەممەت شاھنىياز، مەشھۇر شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر باش قەھرىمان قىلىنغان)، (19) «مەھمۇت قەشقەرى» (پەرھات جىلان، قارىخانىيلار دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرى باش قەھرىمان قىلىنغان)، (20) «قەلب ئەركىسى نۆۋىتى» (ئەنۋەر تاشتۆمۈر، 17. ئەسىردە خوتەندە ياشاپ ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر شائىرى نۆۋىتى باش قەھرىمان قىلىنغان)، (21) «سادىر پالۋان» (تۇرسۇن ياسىن، 19. ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى ئىلى دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى سادىر پالۋان باش قەھرىمان قىلىنغان)، (22) «سادىر يولى» (تۇرسۇن ياسىن، سادىر پالۋان باش قەھرىمان قىلىنغان)، (23)

تەسۋىرلەپ ئوقۇرمەننى رازى قىلىش زور دەرىجىدە كۈچ تەلەپ قىلىدۇ. راست كىشىلەرنى تارىخنىڭ لوگىكىسى بويىچە يېزىپ چىقىش ھەم ئەھمىيەتلىك ۋە جاپالىق بىر خىزمەتتۇر.

تارىخىي قەھرىمانلار ۋە تارىخىي بۇرۇلۇش يەتلىرىگە بېغىشلانغان رومانلارنىڭ پۈتۈن تارىخىي رومانلارنىڭ تەخمىنەن ئۈچتىن ئىككى قىسمىنى تەشكىل قىلىشى ئەمەلىيەتتە بىزگە مۇنداق بىر نۇقتىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

بىرىنچى، خەلقىمىز ئۆزىنىڭ تارىخىنى چۈشىنىشكە ۋە مۇلاھىزە قىلىپ بېقىشقا زور دەرىجىدە ئېھتىياجلىق. ئۆزىنىڭ تارىخىنى بىلىشكە قىزىقىش بىر مىللەتنىڭ تەبىئىي ھوقۇقى ۋە ئىستىخىيەلىك بىر ئىنكاسىدۇر. بۇ خىل ئېھتىياج بۇ خىل ئەسەرلەرنىڭ كۆپ بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

ئىككىنچى، بىر مىللەت ئۆزىنىڭ تارىخىنى بەدىئىي نۇقتىدىن كۆزىتىپ بېقىشقا مۇھتاج. بۇ تارىخىي تېخىمۇ ياخشى تەتقىق قىلىش ۋە ھەر بىر كىشىنىڭ ئۆزۈكىنى ئىزدەش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشى ئۈچۈن زۆرۈر ئەھمىيەتكە ئىگە. ئادەمدە ئۆزىنى بىلىش، ئۆز تارىخىنى ئىزدەش ۋە شۇ ئارقىلىق ئۆز مەنىۋىيىتىنى تولۇقلاش خاھىشى بولىدۇ، بىر مىللەتتەمۇ شۇنداق. لېكىن يازغۇچىلار قوشۇنى كۆلىمىنىڭ ئاز، نەشرىيات بايلىقىنىڭ چەكلىك بولۇشى تۈپەيلىدىن تارىخىي شەخسلەرگە، قەھرىمانلارغا، تارىخىي بۇرۇلۇش يەتلىگە بېغىشلانغان ئەسەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئەشۇ تارىخ ۋە ئەشۇ شەخسنىڭ بىر كەسپە يۈزىگىلا ۋەكىللىك قىلالايدۇ. مەسىلەن، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان، سۇلتان سەئىدخان، ئابدۇرېشىتخانلار ئەشۇ رومانلارنىڭ ئېھتىياجى بويىچە مىللىي قەھرىمان قىلىپ يېزىلدى. ئۇلارنىڭ تارىخىي تۆھپىسى مەدھىيەلەندى. لېكىن بۇ ئۇلارنىڭ ھاياتىنىڭ بىر كەسپە يۈزىدىن ئىبارەت بولۇپ، يەنە بىر ئاپتور ئۇلارنىڭ ھاياتىدىكى قاراڭغۇ تەرەپلەرنى يېزىشقا جۈرئەت قىلسا ياكى بۇ كىشىنى بىر ھۆكۈمران سۈپىتىدە تەنقىد تارازىسىغا قويۇپ، كەمچىللىكلىرى نۇقتىسىدىن تەسۋىرلىسە ئۇلارنىڭ ھاياتىنىڭ يەنە بىر يۈزى ئوتتۇرىغا چىقىپ تارىختىكى ھەقىقىي تارىخىي

ئابدۇللا بەگىيار، باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ھاياتىغا بېغىشلانغان رومان).

ئۈچىنچى، تارىخىي بۇرۇلۇش يەتلىنى يورۇتۇپ بېرىشكە بېغىشلانغان توقۇلما پېرسوناژلار باش قەھرىمان قىلىنغان رومانلار.

بۇ خىل رومانلارنى بىرىنچى تۈردىكى رومانلاردىن پەرقلەندۈرمەك نىسبەتەن تەس. لېكىن تۈپ پەرقى بۇ خىل ئەسەرلەردە مەلۇم توقۇلما پېرسوناژ بولغاندىن باشقا يەنە نۇرغۇن تارىخىي شەخسلەر تەسۋىرلەنگەن بولىدۇ. توقۇلما شەخسلەر بىلەن تارىخىي شەخسلەر گىرەلىشىپ باشقىچە مەنزىرە ھاسىل بولىدۇ.

(1) «ئۆچمەس ئىزلار» (ئايشەم ئەخمەت)، (2) «بوز دالا» (ئەبەيدۇللا ئىبراھىم)، (3) «بەختسىز سەئىدىيە» (ئەخمەت تۇردى)، (4) «ئىلى دولقۇنلىرى» (ئابدۇراخمان قاھار)، (5) «ئىدىقۇت يۇلتۇرى» (پەرھات جىلان)، (6) «ئورقۇن شەجەرىسى» (پەرھات جىلان)، (7) «لالە-قۇربان» (ئابدۇللا تالىپ)، (8) «گۈمبەزلىك قەبرىنىڭ سىرى» (مۇھەممەتجان سادىق)، (9) «گۈر ئاغزىدىن يانغانلار» (سۇلايمان ئابدۇرېھىم).

يۇقىرىقى تىزىملىكتىن قارىغاندا، خەلقىمىزنىڭ تارىخىي قەھرىمانلىرىنىڭ ھاياتىغا بېغىشلانغان رومانلار ئەڭ كۆپ بولۇپ 35 پارچىنى ئىگىلەيدۇ. بۇ سان پۈتۈن تارىخىي رومانلارنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدۇ. تارىخىي بۇرۇلۇش يەتلىگە بېغىشلانغان، توقۇلما ئوبرازلار باش قەھرىمان قىلىنغان رومانلارنىڭ سانى نىسبەتەن ئاز. ئەلۋەتتە تارىخىي قەھرىمانلار بىلەن تارىخىي بۇرۇلۇش يەتلىگە بېغىشلانغان رومانلارنى ئەكس ئەتتۈرۈش نۇقتىسىدىن بىر كاتېگورىيەگە مەنسۇپ دەپ قاراش مۇمكىن بولسىمۇ، لېكىن بۇ يەردە ئۇلارنى پەرقلىنىدۇرۇش ئىنتايىن زۆرۈر. تارىخىي بۇرۇلۇش يەتلىرىنى ھەقىقىي رېئال ئۆتكەن تارىخىي قەھرىمانلار نۇقتىسىدىن كۆزىتىش بىلەن توقۇلما پېرسوناژلار نۇقتىسىدىن كۆزىتىش مەلۇم دەرىجىدە پەرقكە ئىگە. بۇ ئىشلارنى تارىخىي قەھرىمانلار نۇقتىسىدا تۇرۇپ كۆزىتىش ۋە ئەشۇ قەھرىمانلارنى شۇ تارىخنىڭ سەھنىسىگە قويۇپ

دەلىللەر بىلەن تەمىنلەيدۇ. ھاكىمىيەتنىڭ چىرىكلىكى ۋە مىللىي زۇلۇم، قاراڭغۇلۇق جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىش غايىسى يوق بىر ئادەمنى مىللىي ئاڭ بىلەن قوراللىنىدۇ. ئۇنى سىياسىي بىلەن ھەپلىشىشكە مەجبۇرلايدۇ. ئادەم جەمئىيەتتىكى بىر يەككە توپ ئەمەس. ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇقى جەمئىيەت بىلەن ئىنتايىن زىچ بىرلىشىپ كەتكەن. جەمئىيەتتە يۈز بەرگەن ئۆزگىرىش سىزنىڭ تاللىشىڭىزدىن مۇستەسنا ھالدا سىزنى جەمئىيەتنىڭ ئىشلىرىغا قاتنىشىش ۋە ئۇنىڭدا مۇھىم رول ئېلىشقا مەجبۇرلىشى مۇمكىن.

تارىخىي قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازى ئارقىلىق تارىخنى كۆزىتىش نىسبەتەن مۇرەككەپ خىزمەت بولۇپ ئادەتتىكى كىشىلەر بۇ تارىخىي قەھرىمانلار ھەققىدە دەسلەپكى چۈشەنچىگە ئىگە، ھەتتا بەزى قەھرىمانلار ھەققىدە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ بولغان زور ھەجىمدىكى ماتېرىياللار مەۋجۇت. كىشىلەر بۇ خىل تارىخىي شەخسلەر ھەققىدە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن كەلگەن چۈشەنچىلەر بىلەن قوراللانغان. سىز ئەنە شۇ قەھرىمانلارنى قايتىدىن ئەينى دەۋر تارىخى ئۈستىگە قويغىنىڭىزدا شۇ كىشىنىڭ خەلقنىڭ قەلبىدىكى ئوبرازى ۋە تارىختىكى ئورنى ھەققىدە تاللاشقا دۇچ كېلىسىز. ناۋادا سىز بىزگە بەرگەن نەتىجە شۇ تارىخىي شەخسنىڭ خەلقنىڭ قەلبىدىكى ئورنى ۋە تارىخىمىزدىكى ئورنى بىلەن زىددىيەتلىك بولۇپ قالسا خەلقنىڭ قوبۇل قىلىشى تەسكە توختايدۇ. خەلق ئۆزىنىڭ قەلبىدىكى يۇلتۇزغا ئايلانغان كىشىلەرنىڭ ئەيىبىنى قوبۇل قىلىشنى خالاپ كەتمەيدۇ. لېكىن سىز خەلققە قوبۇل قىلدۇرۇش ئۈچۈن مۇلاھىزە قىلىشقا، لوگىكىغا ئۇيغۇن بىر يولنى تاللاشقا مەجبۇر بولىسىز. مەسىلەن، سادىر پالۋان ھەققىدە قەلەم تۇتقانلار سادىر پالۋاندىن ئىبارەت خەلق قەھرىمانىنىڭ ئوبرازىنى قانداق قىلىپ خەلققە تاپشۇرۇش كېرەك دېگەن مەسىلىگە دۇچ كېلىدۇ. چۈنكى سادىر مولا بىلەن ئۇنىڭ قەلىمى بويىچە قارىغاندا توي قىلسا ئەلگە چاي بەرمەيدىغان، كۆكەمە، بەش ئوغلى بىلەن لۈكچەك ئاتىلىپ قالغان، لېكىن ئىلى دېھقانلار ئىنقىلابىدا ئاجايىپ زور خىزمەت كۆرسەتكەن بىر زىددىيەتلىك ئادەم. خەلقنىڭ كۆڭلىنى زىدە

شەخسنىڭ ئوبرازى تېخىمۇ يارقىنلىشىشى مۇمكىن. شۇڭا بۈگۈنكى بۇ تارىخىي رومانلار ئىچىدە تارىخىي قەھرىمانلار ۋە تارىخىي بۇرۇلۇش پەيتىگە بېغىشلانغان رومانلارنىڭ سانىنىڭ كۆپ بولۇشىنى بىر خىل تەبىئىي ئېھتىياجنىڭ مەسئۇلى دەپ قاراش بىلەن بىرگە، تېخى يازغانلىرىمىز يېتەرلىك ئەمەس، بۇ كىشىلەر ۋە بۇرۇلۇش پەيتىنىڭ ھەممە يۈزى تەسۋىرلەنگەندىلا ئاندىن بۇ كىشىلەرنىڭ ۋە ۋەقەلەرنىڭ ئوبرازى تولۇق گەۋدىلىنىدۇ، دەپ قارايمىز.

ئەمدى ئادەتتىكى ئادەملەرنىڭ، ئادەتتىكى توقۇلما پېرسوناژلارنىڭ نەزەرى بىلەن تارىخىي ۋەقەلەرنى كۆزىتىش تارىخىي رومانچىلىقىمىزدىكى بىر يارقىن نۇقتىدۇر. گەرچە بۇ خىل رومانلارنىڭ سانى كۆپ بولمىسىمۇ، لېكىن بار بولغان 18 پارچە رومان دىققەتكە سازاۋەردۇر. چۈنكى بۇ سان ئومۇمىي تارىخىي رومانلارنىڭ تەخمىنەن ئۈچتىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. بىر تارىخىي ۋەقەنى تارىخىي قەھرىمانلارنىڭ نەزەرىدە كۆزىتىش بىلەن ئادەتتىكى ئادەملەرنىڭ نەزەرىدە كۆزىتىش پۈتۈنلەي ئىككى خىل كۆزىتىش نۇقتىسىغا تەۋە بولۇپ، تارىخىي قەھرىمانلارنىڭ نەزەرىدە كۆزىتىش ئارقىلىق مول پاكىتلارغا ئىگە بولۇشىمىز مۇمكىن. چۈنكى تارىخنىڭ ئەنە شۇ قىسمى تارىخنىڭ ئومۇرتقىسى بولۇپ، بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر ساقلىنىپ قېلىشى، بىزنى مول ئۇچۇر بىلەن تەمىنلەيدۇ. مەسىلەن: سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ھەققىدە يېتەرلىك ماتېرىيال بار. لېكىن ئۇنىڭ قۇرغان دۆلىتىنىڭ ئاددىي پۇقراسى ئەمەس قوماندان ۋەزىرلىرى ھەققىدە تۈزۈكرەك ماتېرىيال يوق. لېكىن ئادەتتىكى ئادەملەر نەزەرىدە تارىخنى كۆزىتىش ۋە شۇ ئارقىلىق بىر پۈتۈن تارىخنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى بەدىئىي ئوبراز دەرىجىسىگە كۆتۈرمەك بولۇش نىسبەتەن جاپالىق ۋە كۈچ تەلەپ قىلىدىغان خىزمەتتۇر. «ئىلى دولقۇنلىرى» رومانىدىكى يېزا يىگىتى ئادەم ئەڭ ئادەتتىكى خەلق ئاممىسىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ قوزغىلاڭغا مەجبۇرلىنىش جەريانى ھەققىدىكى تەپسىلاتلار بىزنى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ قوزغىلىش ۋە غەلىبىگە ئېرىشىش جەريانىنىڭ ئاممىۋى ئاساسلىرى ھەققىدە لوگىكىلىق

مىللىي زۇلۇم، قاراڭغۇلۇق، قوزغىلاڭ قىلىشقا مەجبۇرلىنىش غېنى باتۇرنى كۈچىدىكى بىر ئۇششۇق ۋە لۈكچەكتىن خەلقنىڭ مىللىي غۇرۇرغا ئايلاندۇردى. ئەلۋەتتە، تارىخىي رومانلارنىڭ يۇقىرىقى ئالاھىدىلىكلىرىدىن باشقا يەنە تارىخنى بۇرۇلۇپ كۆرسىتىش خۇسۇسىيىتىمۇ بار. بەزى يازغۇچىلارنىڭ تارىخىي بىلىمنىڭ تارلىقى تۈپەيلىدىن بەزى تارىخىي شەخسلەر ئاددىيلىشىپ كېتىشى مۇكىن. مەسىلەن، نۇرغۇن ئۇيغۇر يازغۇچىسىدا تارىختا ئۆتكەن خان-پادىشاھلارنىڭ ئوبرازىنى ياراتقاندا ئۇلارنى بۈگۈنكى كۈندىكى كەنت ياكى يېزا باشلىقلىرىنىڭ سەۋىيەسىدە تەسۋىرلەپ قويۇش، ئۇلارنىڭ سىياسىي ئىستراتېگىيە ئېڭىنى تاپشۇرماستىن، تارىخنى ئۆز ئېھتىياجى ۋە مەلۇم كۈچلەرنىڭ ئېھتىياجى بويىچە سۈيىشتىمەل قىلىپ تەسۋىرلەپ قويۇش خاھىشىمۇ يوق ئەمەس. ئەلۋەتتە بىزنىڭ قايتا يوشۇرغىلى بولمايدۇ. بۈگۈنكى ئۇچۇر كۈندىن كۈنگە ھەممە ئادەمنىڭ بايلىقىغا ئايلىنىپ قېلىۋاتقان، مەخپىيەتلىكلەر ئازلاۋاتقان دۇنيادا تارىخنى لوگىكىسى ۋە ئۆز قىياپىتى بويىچە تەسۋىرلەش يازغۇچىنىڭ ۋىجدان مەسلىسىدۇر.

قىلماي تۇرۇپ سادىرنىڭ لوگىكىغا ئۇيغۇن ئوبرازىنى خەلققە قانداق تاپشۇرۇپ بېرىش يازغۇچىنىڭ قەلىمىگە ئېلان قىلىنغان بىر خىرىستۇر. مەشھۇر يازغۇچى زور دۇن سابىر «ئانا يۇرت» رومانىدىمۇ غېنى باتۇرنىڭ ئوبرازىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە ئەنە شۇنداق مەسلىگە دۇچ كەلدى. لېكىن يازغۇچى بۇ مەسلىنى شۇنداق چىرايلىق ھەل قىلدى. غېنى باتۇر ياشاۋاتقان ئەينى دەۋر تارىخىنى مۇختار باي قاتارلىق خاراكتېر جەھەتتە غېنى باتۇر بىلەن بىر تىپقا چۈشىدىغان ئادەملەرنىڭ ئوبرازىنى سېلىشتۇرۇپ تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئەينى دەۋرنىڭ مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى بارلىققا كەلتۈرگەن غېنى باتۇرنىڭ خاراكتېرىنى بىزگە مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا تاپشۇرۇپ بەردى. بىز بۇ رومان ئارقىلىق ئۆزىنىڭ لۈكچەك ۋە ئېغىزى بىزەپ قىياپىتى بويىچە تەسۋىرلەنگەن غېنى باتۇرنىڭ ھەقىقىي ئوبرازىغا چەكسىز يېقىنلاشقان بىر ئوبرازغا ئېرىشتۇق. كىشىلەرنىڭ قەلبىدىكى غېنى باتۇر ھەقىقىدىكى ئوبراز تەسىرگە ئۇچرىمايلا قالماي تېخىمۇ يارقىنلاشتى. ئاپتورنىڭ يازغانلىرىنى ھېچكىم ئەيىبلىمىدى. چۈنكى تارىخنىڭ لوگىكىسىدىن قارىغاندا مىللىي كەمسىتىش،

پايدىلانمىلار

1. ئازاد سۇلتان، كېرىمجان ئابدۇرېھىم: «ئۇيغۇر بۈگۈنكى زامان ئەدەبىيات تارىخى» [M]، شىنجاڭ پەن - تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى ۋە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2002 - يىلى 9 - ئاي بىرىنچى نەشرى، ئۈرۈمچى.
2. «رومانچىلىقىمىزدىكى سان ۋە سۈپەت توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە» [J]، زۇمرەت قەييۇم، تارىم ژۇرنىلى، 2004 - يىللىق 10 - سانى.

جاۋابكار مۇھەررىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ئىلى ئۇيغۇر خەلق ناخشا تېكىستلىرى ۋە ئۇنىڭ تىل

ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا*

خالمۇرات ئابدۇرېھىم

(ئىلى پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، غۇلجا. 835000)

قىسقىچە مەزمۇنى: ئىلى ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى يېقىملىق ئاھاڭى، چوڭقۇر پىكىرلىك ۋە مول مەزمۇنلۇق تېكىستلىرى بىلەن ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى خەزىنىسىدە مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ، بولۇپمۇ تېكىستلىرىنىڭ تىل جەھەتتىكى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى ئۇنى تېخىمۇ ئۆزگىچىلىككە ئىگە قىلىدۇ، بۇ ماقالىدە، ئىلى ئۇيغۇر خەلق ناخشا تېكىستلىرىنىڭ قىسقىچە تارىخىي شەرھىيىسى قەيت قىلىنىش بىلەن بىرگە ئۇنىڭ تىل ئالاھىدىلىكى ئاممىبىلىق، يەرلىك ئالاھىدىلىك ۋە ئىستىلىستىكىلىق ئالاھىدىلىك قاتارلىق جەھەتلەردىن تەھلىل قىلىندۇ.

摘要: 伊犁维吾尔民歌由曲调的悦耳性, 歌词意味的深刻和丰富的内容等特点在维吾尔民歌宝库中站着重要的地位, 特别是歌词的语言特征反应在伊犁民歌的特性。本文阐述伊犁维吾尔民歌歌词史的同时, 重点分析伊犁民歌歌词的通俗性, 地方性和修辞等方面的语言特征。

Abstract: With its sweet-soundings and meaningful-lyrics, the Ili-folk songs play an important role in Uyghur folk songs family. Especially the lyrics of it have significant characteristics to describe the life of Ili people. This thesis analyzes the history of lyrics of Ili-folk songs as well as the popularity, locality and rhetoric features of its language.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: J642.2

مۇساپىسىگە مۇجەسسەملەنگەن مۇئەييەن تارىخىي مەنبەسى ۋە تەرەققىيات جەريانى بولىدۇ. ئىلى خەلق ناخشىلىرىمۇ دەل ئىلى خەلقىنىڭ ئىلىدىن ئىبارەت بۇ گۈزەل تۇپراقتىكى مەۋجۇتلۇقى ۋە ياشاش جەريانى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان بولۇپ، ئۆزىگە خاس مەنبەگە ۋە تەرەققىيات جەريانىغا ئىگە.

ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ يىلتىزى ۋە تارىخىي تەرەققىياتى ھەققىدە مەرھۇم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ «ئۇيغۇر مۇقاملىرى خەزىنىسى»، باتۇر ئەرشىدىنوفنىڭ «ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە»، تۇرغان شاۋۋدۇن، ئابلىكىم ئابدۇللا نەشرگە تەييارلىغان «ئىلى خەلق ناخشىلىرى» ناملىق توپلامنىڭ كىرىش سۆز قىسمى ۋە ئاتاقلىق يازغۇچىمىز مەمتىمىن ھوشۇر قەلىمى ئاستىدىكى «ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ تارىخىي بايانى» قاتارلىق ئەسەرلەردە ئاپتورلار مۇئەييەن

ئىلى خەلق ناخشىلىرى يېقىملىق، مەردانە مېلودىيەسى ۋە پىكىرى چوڭقۇر، مول مەزمۇنلۇق گۈزەل تېكىستلىرى بىلەن ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى خەزىنىسىدە ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. ئىلىدىن ئىبارەت بۇ گۈزەل ماكاندا ئاتا - بوۋىلىرىمىز، ئۇزاق تارىخلاردىن بۇيان ياشاپ، جاپالىق ئەمگىكى، ئەقىل - پاراسىتى بىلەن بۇ بىپايان زېمىندا ئۆزىنىڭ رەڭدار، مول مەزمۇنلۇق مەدەنىيىتىنى ياراتقان. ئىلى ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەنە شۇ ئۇزاق دەۋرلەردىن بۇيانقى ھايات سەرگۈزەشتىلىرىنى، تەبىئەتتىن ئالغان ئىلھاملارنى، جاپالىق ئەمگەكلىرىنى شۇنداقلا روھىيەت قاتلاملىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ خاراكتېرىستىكىسىنى ئۆزىنىڭ خاس مۆھىرى قىلىپ كەلدى. ھەر قانداق بىر خەلق ناخشىسىنىڭ شۇ خەلقنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە ھايات

* بۇ ماقالە 2012-يىلى 12-ئاينىڭ 15-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

مەزكۇر ماقالە ئىلى پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى مەكتەپ دەرىجىلىك تەتقىقات تېمىسى.

ئاپتور: خالمۇرات ئابدۇرېھىم (1972-يىلى 1-ئايدا تۇغۇلغان) لېكتور، ماگىستىر، تىلشۇناسلىق ئوقۇتقۇچىسى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

زامانىدا رەتلىنىپ ئاساس تۇرغۇزۇلغان ئۇيغۇر كىلاسسىك ئون ئىككى مۇقامى ئەينى تارىخىي دەۋردە ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتىنىڭ تەركىبىگە قوشۇلغان بارلىق قەبىلىلەر ياشىغان كەڭ زېمىندىكى خەلقلەرنىڭ ئون ئىككى مۇقامنىڭ مۇزىكىلىق تەرتىپىگە ماس كېلىدىغان ئاھاڭلىرىنى توپلاش ئارقىلىق ۋۇجۇتقا كەلگەن. ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇكى، شۇ قېتىمقى رەتكە سېلىشتا ئىلى ۋە يەتتەسۇ ۋادىلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ناخشا - مۇزىكىلىرى ۋە بۇ يەردە پائالىيەت ئېلىپ بارغان بارلىق مۇزىكا ئۇستىلىرىنىڭ نادىر ئىجادىيەتلىرىمۇ ئون ئىككى مۇقام تەركىبىگە كىرگەن. ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ نەچچە يۈز يىللاردىن ئىلگىرىكى بەزى مۇزىكىلىق قۇرۇلمىلىرىنى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئون ئىككى مۇقام تەركىبىدىكى قىسمەن ئاھاڭلاردىن قىياس قىلىشقا بولىدۇ»^[3].

ئۈچىنچى، 16 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئۇيرات قەبىلىسىنىڭ كۈچىيىشى ۋە ئۇلار كەلتۈرۈپ چىقارغان پاراكەندىچىلىك سەۋەبى ئىلىدىكى كۆپ ساندىكى ئۇيغۇرلار باشقا جايلارغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولۇپ ھەر تەرەپكە تاراپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن ئىلى خەلق ناخشىلىرى، جۈملىدىن ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ مۇقام تەركىبىدىكى ئاھاڭلىرى رايون خاراكتېرلىك كىرىزىسقا ئۇچرىغان.

تۆتىنچى، 18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە چىڭ خاندانلىقى ئۇيراتلارنى تىنچىتىپ 1760 - يىلىدىن باشلاپ خوتەن، يەكەن، دولان، قەشقەر، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، شايار، قاراشەھەر، تۇرپان، قومۇل قاتارلىق رايونلاردىن 8 مىڭغا يېقىن ئۇيغۇرنى ئىلىغا كۆچۈرۈپ چىقتى. كېيىنچە ھەر خىل يول ۋە ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن ئېقىپ چىققانلارمۇ كۆپىيىشكە باشلىدى. «تۈرلۈك يۇرتلاردىن خىلمۇخىل تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرىنى باشتىن ئۆتكۈزۈپ كەلگەن بۇ كۆچمەنلەر ئىلى ۋادىسىدىكى بۇرۇندىن ياشاپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇرلار بىلەن قوشۇلۇپ ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ يېڭى بىر تەركىبىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. ئۇزاق يىللار ئارىلىشىپ بىللە تۇرمۇش كەچۈرۈش جەريانىدا ئۇلار ئۆزگىچە تىل شېۋىسى ۋە ئۆزىگە خاس

ئىزدىنىشلەرنى ئېلىپ باردى. ئىزدەنگۈچىلەرنىڭ بۇ تەتقىقات ھاسىلاتلىرىدىن ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ يىلتىزى ۋە تارىخىي تەرەققىياتى ھەققىدە تۆۋەندىكىدەك يەكۈننى چىقىرىش مۇمكىن:

بىرىنچى، ئىلى ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ مەنبەسى ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن بۇرۇن ئېتىقاد قىلغان شامان دىنىغا چېتىلىشى مۇمكىن. مەتبەئىن ھوشۇر ئۆزىنىڭ «ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ تارىخىي بايانى» دېگەن ئەسىرىدە بەزى ئەمەلىي ماتېرىياللارنى (يەنى خەلق ناخشىچىسى غاپپار ئەخمەتنىڭ ئەسلىمىسى) نەقىل كەلتۈرۈپ، بۇ نۇقتىغا مايىل ئىكەنلىكىدىن بېشارەت بېرىدۇ. ئۇ يەنە «باتۇر ئەرشىدىنوفنىڭ قارىشىچە: بۈگۈنكى ئىلى كىلاسسىك خەلق ناخشىلىرىنىڭ بەزىلىرىنى ئەينى يىللاردىكى سازەندە - ناخشىچىلار پېرە ناخشىلىرىدىن ئۆزگەرتىپ ياساپ، رەڭ بېرىپ ئىشلەپچىققان ئىكەن، گەرچە بۇ قاراش كىشىگە سەل غەيرىي سېزىلىشىمۇ، تارىختا دىنىي ئاھاڭلارنىڭ خەلق ناخشىلىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە بولغان تۈرتكىلىك رولىنى ھەرگىز تۆۋەن مۆلچەرلىگىلى بولمايدۇ»^[1] دەپ يازىدۇ. ھەتتا بەزىلەر بۆرە تۈتۈمىگىمۇ باغلايدۇ. مەسىلەن «خەنزۇ تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىن تاڭ دەۋرىدىلا غەربىي دىياردا لاگىي (ئاھاڭى بۆرە ھۇۋلىشىغا تەقلىد قىلىنغان ناخشىلار) يېزىلغانلىقىنى كۆپلەپ ئۇچرىتىمىز. ناخشىلاردىكى بۇ خىل خۇسۇسىيەتنى ھازىر ئىلى خەلق ناخشىلىرىدا گەۋدىلىك ھېس قىلىمىز»^[2].

بۇ قاراشلار مۇمكىنچىلىك نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، پەقەت ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئاھاڭ مەنبەسى جەھەتتىكى ئىزدىنىشتىن ئىبارەت خالاس.

ئىككىنچى، خەلق ئارىسىدا چېچىلىپ ياتقان ئىلى خەلق ناخشا - مۇزىكىلىرى (مۇقام ئاھاڭلىرىنىڭ ئانىسى بولغان خەلق ناخشىلىرىغا ئوخشاش ئىلى خەلق ناخشىلىرىمۇ ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى، گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىيلار سۇلالىلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ، بارغانسېرى بېسىپ باردى، لېكىن تېخى چېچىلاڭغۇ ھالەتتە ئىدى) يەكەن خانلىقىنىڭ پادىشاھى ئابدۇرىشىتخان زامانىدا مۇقام تەركىبىگە كىرگۈزۈلدى. مەسىلەن «ئابدۇرىشىتخان

ناخشىلىرى، مۇھەببەت ناخشىلىرى، ئەمگەك ناخشىلىرى»^[6] دېگەن تۈرلەرگە بۆلىدۇ. دېمەك، بۇ خىل بۆلۈش مۇ ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ مۇكەممەللىشىپ، باشلىنىشىنى دەۋر جەھەتتىن دەلىللەپ تۇرىدۇ. «خەلق ئاھاڭلىرى ئۆزىگە مۇۋاپىق، گۈزەل تېكىستلەر بىلەن بىرلەشكەندىلا ئاجايىپ زور تەسىرلەندۈرۈش، زوقلاندۇرۇش كۈچى ھاسىل قىلالايدۇ»^[7].

ئىلى خەلق ناخشىلىرى 18- ئەسىرنىڭ 60- يىللىرىدىن باشلاپ خەلق ئارىسىدا ئىجاد قىلىنغان تېكىستلەر بىلەن ماس بېزىلىپ ھازىرغا قەدەر بېيىپ، مۇكەممەللىشىپ، يۈرۈشلىشىپ كەلدى. تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ ئىزدىنىشلىرىگە ئاساسلانغاندا، ھازىرغىچە يېتىپ كەلگەن ئىلى خەلق ناخشىلىرى ئون ئىككى يۈرۈشكە بۆلۈنگەن. بەزى ئىجادىي ناخشىلارنى قوشقاندا جەمئىي 95 كە يېتىشى مۇمكىن (بۇ پېشقەدەم چالغۇچى ھۈسەنجان ھەسەننىڭ سۆزى بولۇپ، مەمتىن ھوشۇرنىڭ «ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ تارىخىي بايانى» ناملىق كىتابىدىن ئېلىندى). تۇرغان شاۋدۇن، ئابلىكىم ئابدۇللا نەشرگە تەييارلىغان «ئىلى خەلق ناخشىلىرى» ناملىق توپلامغا ئون ئىككى يۈرۈش جەمئىي 82 ناخشا كىرگۈزۈلگەن.

دېمەك، ئىلى خەلق ناخشىلىرى مول تېكىست بايلىقىغا ئىگە بولۇپ، بۇ تېكىستلەر چوڭقۇر مەزمۇنى ۋە يۇقىرى بەدىئىيلىكى بىلەن ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى ئىچىدە ئالاھىدە جۇلالىنىپ تۇرىدۇ. ئىلى خەلق ناخشا تېكىستلىرىنى تەتقىق قىلىش ئۆز نۆۋىتىدە ئىلى ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ ماھىيىتىنى تونۇشتا، جۈملىدىن ئىلى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ياشاش تارىخى ۋە ئىپادىلەش سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى چۈشىنىشتە بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە.

تۆۋەندە ئىلى خەلق ناخشا تېكىستلىرىنىڭ تىل ئالاھىدىلىكى ئۈستىدە ئۆزۈمنىڭ قىسقىچە قارىشىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمەن.

1. ئىلى خەلق ناخشا تېكىستلىرىنىڭ تىلى ئاممىباب بولۇپ، ئاسان ئۆزلىشىشچانلىققا ئىگە

مۇمكىن.

بىرىنچى، مەيلى تارىخىي ناخشىلار بولسۇن، مەيلى

رەڭ ئالغان يەرلىك مەدەنىيەتنى ياراتتى»^[4]. «بۇ زاماندا ئىلى ۋادىسىدا ئىجتىمائىي ئىسىيانكارلىق روھى كۈچلۈك ئۇيغۇر مۇزىكا مەدەنىيىتى كېلىپ چىقتى. بۇ مۇزىكا مەدەنىيىتى ئىلگىرى ئىلى - يەتتەسۇ ئۇيغۇر ناخشا - مۇزىكا فولكلورىغا قەشقەر، يەركەن مۇقاملىرىنى ۋە باشقا ئۇيغۇر مۇزىكا جەۋھەرلىرىنى قوشۇپ، شۇ ئاساستا تېخىمۇ خاسلىققا ئىگە ئىلى سەنەم - مۇقاملىرىنى، جۈملىدىن گۈزەل مېلودىيە ۋە جەڭگىۋار خەلق تېكىستلىرىگە ئىگە ئىلى خەلق ناخشا - مۇزىكىسىنى ياراتتى»^[5].

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئاھاڭ بىخى شاماننىزىم مۇراسىملىرىغا يېقىنلىشىشى مۇمكىن. شۇنىڭدىن تارتىپ مۇقام ئاھاڭ تەركىبلىرىگە كىرگۈزۈلگىچە بولغان ئارىلىقتا ئىلى خەلق ناخشىلىرى ئاھاڭ ۋە تېكىست جەھەتتە چامى ھالەتتە تۇرغان. مۇقام تەركىبلىرىگە كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن ئۇيراتلارنىڭ قالايمىقانچىلىقى سەۋەبلىك ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئىلى تۇپرىقىدىكى تەسىرى سۇسلانغان. چىڭ خانىدانلىقى ئۇيراتلارنى تىنچىتىپ، 1760- يىلى شەرقىي ۋە جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئۇيغۇرلارنى كۆچۈرۈپ چىققاندىن كېيىن، ئىلى خەلق ئاھاڭلىرى تېكىستلەر بىلەن ھەقىقىي بىرلىشىپ ئاھاڭ جەھەتتىن جۇشقۇن، ياڭراق، مۇڭلۇق، تېكىست جەھەتتىن مول مەزمۇنلۇق، تېكىست تىلى جەھەتتىن خاسلىققا ئىگە بولغان ھالدا تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى. تۇرغان شاۋدۇن، ئابلىكىم ئابدۇللا ئىلى خەلق ناخشىلىرىنى كېلىپ چىقىشى ۋە مەزمۇنىغا ئاساسەن «تارىخىي ناخشىلار (يەنى 18- ئەسىرنىڭ 60- يىللىرىدىن 18- ئەسىرنىڭ 80- يىللىرىغىچە ئىجاد قىلىنغان ناخشىلار «سېپىل ناخشىسى»، «ئۆستەڭ ناخشىسى»، «ۋاڭخۇلۇ»، «سادىر ناخشىسى» قاتارلىقلار)، داستان تۈسىنى ئالغان ناخشىلار («چىن مودەن»، «گۈلەمخان»، «نورۇگۇم»، «ئانارخان» قاتارلىقلار)، ھەر خىل تېمىدىكى ناخشىلار (سىياسىي ناخشىلار، تۇرمۇش

ئىلى خەلق ناخشا تېكىستلىرى تىلىنىڭ ئاممىبابلىقىنى تۆۋەندىكى نۇقتىلاردىن كۆرۈش

تۇرمۇش كەچۈرۈش جەريانىدا ئۆزىگە خاس تىل شېۋىسى ۋە ئۆزىگە خاس يەرلىك مەدەنىيەتنى ياراتتى. بۇ خىل ئەھۋال ھازىرمۇ ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئالاقىسى ۋە ئادەتلىرىدە ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. ئەمما ئىلى خەلق ناخشا تېكىستلىرىنىڭ تىلىدا تىل جەھەتتىكى يەرلىك ئالاھىدىلىك بەكمۇ گەۋدىلىك ئەمەس. تېكىستلەردىكى بەزى يەرلىك تۈسنى ئالغان سۆزلەردىن باشقا، تېكىستلەردە ئىشلىتىلگەن سۆزلەر ئومۇمىي خەلق تىلىدىكى سۆزلەر بولۇپ، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ھەر قانداق ئادەم ئۇنى چۈشىنىۋالسا ۋە بۇ ئارقىلىق ناخشا ئادەم بەھىر ئالالايدۇ. شۇڭلاشقا ئىلى خەلق ناخشىلىرى ئىلىدا ياشاپ ئۆتكەن ھەر قانداق ئۇيغۇر ئائىلىسىگە سىڭىپ كىرگەن.

2. ئىلى خەلق ناخشا تېكىستلىرى تىلىدىكى بەزى يەرلىك ئامىللار

ئەنئەنىۋى ئۆي ياساش ئۇسۇلىدا بورا سېلىش ئېھتىياجىدىن لىم ئۈستىگە تىزىلىدىغان ئىنچىكە ياغاچلارنى كۆرسىتىدۇ. ئىلى، تۇرپاندىن باشقا رايونلاردا جۈملىدىن جەنۇبىي شىنجاڭدا «ۋاسا، بادرا» دېيىلىدۇ.

قەشقەردىن چىققان باللا

تەڭدىن تولسى خاڭدا.

يۇرتىغا كېتەي دېسە

چاپان - چارسى داڭدا.

(«خاڭ ناخشىسى» دىن)

بايىنىڭ باللىرى دەيدۇ

بىرسى بىرسىدىن دودەن.

چىقمايدۇ تالا - تۈزگە

ئامرىقىم، جېنىم مودەن.

(«چىن مودەن» دىن)

داڭدا - گۆرۈ، گۆرۈدە دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن. خەنزۇ تىلىدا گۆرۈ سۆزى «典当» دېيىلىدۇ. «当铺» گۆرۈخاندا، «捣蛋» دودەن - ئۆكتەم، زوراۋان، جاھىل دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن. ئەسلىي خەنزۇ تىلىغا تەۋە بۇ خىل سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكىگە بويىسۇندۇرۇلۇش ئاساسىدا قوللىنىلىپ ۋە قوشاقلاردا ئىشلىتىلىپ يەرلەشتۈرۈلگەن.

ھەتتا بەزى تېكىستلەرنىڭ ماۋزۇلىرى

داستان خاراكتېرىنى ئالغان ناخشىلار بولسۇن ۋە ياكى ھەرخىل تېمىدىكى ناخشىلار بولسۇن ئۇلارنىڭ تېكىستى قوشاق شەكلىدە بولۇپ، قوشاقلار ئېغىز ئارقىلىق ئېيتىلىپ خاتىرىلىنىدىغان بولغاچقا سۆزلىرى ئاددىي ئەمما جانلىق، ئوبرازلىق بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە قوشاقلار قۇرۇلما جەھەتتىن كۆپىنچە يەتتە بوغۇملۇق، تۆت مىسرالىق بولۇپ، رېتىم ۋە ئاھاڭدارلىقى كۈچلۈك. شۇڭا ئىلى خەلق ناخشىلىرىنى بىر ئاڭلىغان كىشى ئازراق زېھىن قويسىلا ئېسىگە ئېلىۋالالايدۇ.

ئىككىنچى، خىلمۇخىل تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرىنى باشتىن كەچۈرۈپ ئىلىغا كەلگەن كۆچمەنلەر بىلەن ئىلى ۋادىسىدا ئىلگىرىدىن ياشاپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇرلار ئۇزاق يىللار ئارىلىشىپ، بىرگە

يۇقىرىدا قەيت قىلىپ ئۆتكەندەك ئىلى خەلق ناخشا تېكىستلىرىدە يەرلىك شېۋە بەك گەۋدىلىك ئەمەس. ئەمما بۇ يەرلىك ئامىللار يوق دېگەنلىك ئەمەس. ئىلى خەلق ناخشا تېكىستلىرىدە بەزى يەرلىك ئامىللارمۇ ئۇچراپ قالىدۇ. مەسىلەن:

يامۇلنىڭ ياغاچلارى

ئېگىز قارغاي چەڭزە.

يامۇلدىن تېشىپ چىققان

سادىر ئۆزى خوخەنزە.

سادىر دەپ ئېتىم قالدى

داڭزىدا خېتىم قالدى.

خېتىمنى ئوقۇپ باقسام

بەش بالام يېتىم قالدى.

(«سادىر ناخشىسى» دىن)

خوخەنزە - خەنزۇ تىلىدىن ئۆزلەشكەن سۆز بولۇپ، باتۇر ۋە قەيسەر، ئوغۇل بالىنىڭ ئوغۇل بالىسى دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن.

داڭزا - ئىريان ئېلىپكىتىرۈنلۇق لۇغىتىدە بۇ سۆز خەنزۇچە «档案» دەپ ئېلىنغان ئۇنىڭ ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنىسى ئارخىپ دېگەندىن ئىبارەت. چەڭزە - خەنزۇ تىلىدىن ئۆزلەشكەن سۆز، خەنزۇ تىلىدا «橡子» دېيىلىدۇ. ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ

تېكىستلىرىنىڭ ئۆزگىچىلىكىنى نامايان قىلىشنىڭ يەنە بىر بەلگىسى بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭدىن باشقا ئىلى خەلق ناخشا تېكىستلىرىدە يەنە يەرلىك تىل ئامىللىرىمۇ ئۇچرايدۇ.

لاتىدىن بويۇچ تىكسە،
كۆرمىگەنلەر خەي دەيدۇ.
سادىرنىڭ ئۇنى چىقسا،
چېرىك قورقۇپ «ھەي» دەيدۇ.

قار كېچىپ تولا مېڭىپ،
ئۆتۈكۈمنى ھۆل قىلدىم.
تاشقا تۆپەمنى قويۇپ،
دۈشمەنلەرنى گول قىلدىم.
(«سادىر ناخشىسى» دىن)

قىزىلگۈل تۈۋىدە سىنچاي،
ئىچىپ خۇمارى بولدۇم مەن.
سېنىڭدەك بىۋاپا يارغا،
كۆيۈپ ئاۋارە بولدۇم مەن.
(«نادان» دىن)

ئىشكىڭدىن مەن ئۆتتۈم،
مەپەمنى جاراڭلىتىپ.
تالا - تۈزگە چىقامسەن،
جالانى پۇلاڭلىتىپ.

(«مەپىگە چۈشكەن بىلەن» دىن)
بويۇچ - بىر ياشتىن ئىككى ياشقىچە بولغان بالىلارنىڭ ئاياغ كىيىمى؛ تۆپە - تېرىدىن تىكىلگەن، بوسىمغا ئوخشاش، تاشلانمىغان سىرتى ئاق باش كىيىم؛ جالا - 1. ئاياللارنىڭ چېچىغا قوشۇپ ئۆرۈش ئۈچۈن قارا مەشۇتتىن ئىشلەنگەن يىپ 2. ئات - ئېشەكلەرنىڭ نوختىسى، ھارۋا جابدۇقلارغا ۋە نەيزىگە زىننەت ئۈچۈن بېكىتىلىدىغان قىزىل پۆپۈك (قوشاقتا بىرىنچى مەنىدە ئىشلىتىلگەن).

ئىلى خەلق ناخشا تېكىستلىرىدە يەنە سەينۇگە (يەنە سەينەك - تىزناق ئارىسى ياللىغۇ دېگەن مەنىدە «ئورما ناخشىسى» دىن)، قاڭغۇرۇق (دىمىقىدا گەپ قىلىدىغان دېگەن مەنىدە «سادىر ناخشىسى» دىن)، تەيپىنەم زامانىدا («ئالۋان» ھوسۇل) ناخشىسى دىن، بۇ

فونېتىكىلىق ئۆزلەشتۈرۈلۈش ئاساسىدىكى خەنزۇچە سۆزلەر بىلەن بېرىلگەن. مەسىلەن، «ۋاڭخۇلۇ»، «جۇخار يىگىياڭ»، «داگەنزە» دېگەنگە ئوخشاش. تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن بۇ ھادىسىنى تىل تەسىرى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

ۋادەرىخا دەردى بىلەن،
مەن ئادا بولدۇم نېتەي.
دۇرى گۆھەرنى يىتتۈردۈم،
تاپمىدىم، ئۆلدۈم نېتەي.

(«ۋادەرىخا» دىن)

قىزارىپ تەنگە سىغماسەن،
مەگەر كۆرسەم جامالىڭنى.
جاھان ئەھلىگە بەرمەسەن،
سېنىڭدەك جۈرى خانىمنى.

(«گۈلمەشۇق» دىن)

مەقسەتلىك كۆڭۈل ئىچرە،
بىر ئابىدە جان كەلدى.
مىزگانە ئوقى يەڭلىغ،
قاشلىرى كامان كەلدى.

(«ئالتۇنجان» دىن)

ۋادەرىخا - پارسچە سۆز بولۇپ، ۋاي ئېسىت، ۋاي ئەپسۇس دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن؛ نېتەي - نېمە چارە، نېمە ئامال دېگەن مەنىدە؛ دۇرى - ئەرەبچە سۆز بولۇپ، ئۈنچە - مەرۋايىت دېگەن مەنىدە؛ مەگەر - پارسچە سۆز بولۇپ، ئەگەر دېگەن مەنىدە؛ جۈرى - پارسچە سۆز بولۇپ ماس، ئۇيغۇن، لايىق دېگەن مەنىدە؛ مىزگانە - پارسچە سۆز بولۇپ، كىرىپك دېگەن مەنىدە؛ يەڭلىغ - ئوخشاش، دەك / تەك دېگەن مەنىدە؛ كامان - پارسچە سۆز بولۇپ، ئوقيانىڭ ئوقتىن باشقا قىسمى، يايى دېگەن مەنىدە.

ئىلى خەلق ناخشا تېكىستلىرىدە ئۇچرايدىغان بۇ خىل سۆزلەر چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىق تىلى دەۋرىدە كۆپرەك ئىشلىتىلگەن سۆزلەردۇر. ئىلى خەلق ناخشا تېكىستلىرىنىڭ ئىجاد قىلىنىش دەۋر نۇقتىسىدىن ئالغاندا بۇ خىل سۆزلەرنىڭ تېكىستلەردە ئىپادىلىنىشى تەبىئىي. بۇ خىل سۆزلەرنىڭ ناخشا تېكىستلىرىدە ئىپادىلىنىپ ھازىرغىچە كېلىشى ئىلى خەلق ناخشا

يېنى بىرلەشتۈرۈش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان جاھاز «ئۆزگىلەي» (دىن) قاتارلىق سۆزلەرمۇ ئۇچرايدۇ. ئىلى خەلق ناخشا تېكىستلىرىدە ئۇچرايدىغان يۇقىرىقىغا ئوخشاش بەزى يەرلىك تىل ئامىللىرى، ئىلى خەلق ناخشا تېكىست تىلىنىڭ ئۆزگىچىلىكى، شۇ تېكىستلەرنى ئىجاد قىلغۇچى ئىلى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىچكى دۇنياسى ۋە ئىپادىلەش ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىشتە مۇھىم رول ئوينىغان.

3. ئىلى خەلق ناخشا تېكىستلىرىنىڭ تىلى قويۇق ئىستىلىستىكىلىق تۈسكە ئىگە

تاغدىكى بەرگى قىياقتەك،
قاشلىرىڭدىن ئۆزگىلەي.
تەلمۈرۈپ تۇرغان كىيىكتەك،
كۆزلىرىڭدىن ئۆزگىلەي.
(«يار سېنىڭ دەردىڭ» دىن)

بۇ چىنار نازۇك چىنار،
ئەگمەك ئۇنىڭ شاخى سۇنار.
شاخى سۇنسا مەيلىغۇ،
بۇلبۇل كېلىپ نەگە قونار.

(«چوڭ ئايارەي» دىن)

بۇلاردىن 1 - مىسالدا يازنىڭ قاشلىرى بەرگى قىياققا، كۆزلىرى تەلمۈرۈپ تۇرغان كىيىك كۆزىگە ئوخشىتىلغان. 2 - مىسالدا يار (يەنى قىز) نازۇك چىنارغا، يىگىت بۇلبۇلغا ئوخشىتىلغان. 1 - مىسالدا ئوخشىغۇچى (قىياق، كىيىك) بىلەن ئوخشالغۇچى (قاش، كۆز) ۋە ئوخشىتىش قوشۇمچىسى (تەك) ئوخشاشلىق نۇقتىسى (گۈزەل) ئېنىق بېرىلگەن. 2 - مىسالدا پەقەت ئوخشىغۇچى (چىنار، بۇلبۇل) بېرىلىپ ئوخشالغۇچى يوشۇرۇن كەلگەن. دېمەك، ئىلى خەلق ناخشا تېكىستلىرىدە بۇنىڭغا ئوخشاش ئوخشىتىشلار كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇنىڭدىن بىز ئىلى خەلق ناخشا تېكىست ئىجادچىلىرىنىڭ تىل بايلىقىنىڭ ئىنتايىن موللۇقىنى كۆرۈپ ئالالايمىز.

(2) مۇبالىغە - ئويىيىكتىپ شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى ئۆزىنىڭ ئەسلىي ھالىتىدىن ئاشۇرۇپ ياكى كىچىكلىتىپ ئەكس ئەتتۈرىدىغان ۋاسىتە. مۇبالىغە لاپ ئەمەس، بەلكى ئوي - پىكىرنى تېخىمۇ ئېنىق، تېخىمۇ

سۆز ئىريان ئېلىپكىتىرونلۇق لۇغىتىدە تەيىيۈنەم زامانىدا دەپ ئېلىنىپ «ناھايتى ئۇزاق ۋاقىتتا، ئۇزاق ئۆتمۈشتە» دەپ ئىزاھلىنىدۇ. يەنى تەيىيۈن: ئىدىقۇت ئوغۇللىرىنىڭ بىرىنىڭ نامى دەپ ئىزاھات بېرىدۇ. بەزىلەر بۇ سۆزنى قوشاقنىڭ ئىجاد قىلىنىش تارىخى ۋە قوشاقنىڭ كۈنتېكىستقا ئاساسەن 1851 - يىلى يازىلغان تەيىيۈن تەيىيۈن ئىنقىلابى دەۋرى بىلەن باغلايدۇ، تەۋە (يەرلىك توقۇمىچىلىقتا يىپ يۈگەلگەن بىر قانچە قومۇشتىكى

ئىلى خەلق ناخشا تېكىستلىرى مول مەزمۇنغا ۋە يۈكسەك بەدىئىيلىككە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىكى تېكىستلەرنىڭ قويۇق ئىستىلىستىكىلىق تۈسكە ئىگە بولغانلىقىدىندۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن تېكىستلەردىكى ئىستىلىستىكىلىق ئالاھىدىلىكى ئۈستىدە ئىزدىنىش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان چوڭ تېما. تۆۋەندە مەن تېكىستلەردىكى بىر قانچە مۇھىم ئىستىلىستىكىلىق ۋاسىتە ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمەن. ئىلى خەلق ناخشا تېكىستلىرىدە ئوخشىتىش، مۇبالىغە، سىمۋول، تەكرارلاش، تىركەش، جەملەش، قايتۇرما سوراق، رېتورىك خىتاب قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ۋاسىتىلەر قوللىنىلغان بولۇپ، تېكىستلەردىكى ئوي - پىكىرنىڭ جانلىق، ئوبرازلىق ئىپادىلىنىشىدە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان.

(1) «ئوخشىتىش ئوخشاشلىق تەسەۋۋۇرى ئارقىلىق ئوخشىمايدىغان، ئەمما مەلۇم جەھەتتىن ئوخشاشلىق بار ياكى ئوخشاشلىق قىياس قىلىنغان شەيئى - ھادىسىلەرنىڭ بىرى بىلەن يەنە بىرىنى تېخىمۇ كۈنكرېت ھەم ئوبرازلىق قىلىپ تەسۋىرلەش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاسىتىسىدۇر»^[8]. ئەنگىلىيە رومانىك شائىرى پېرسى شېللى «ئوخشىتىش - شېئىر تىلىنىڭ ئۆلى» دېگەن. دېمەك، ئوخشىتىشنى شېئىرىي تىلنىڭ ئىپادىلىنىش سەۋىيەسىنى بەلگىلەيدىغان مۇھىم ۋاسىتە دېسەك ئارتۇق كەتمەيدۇ.

ئىلى خەلق ناخشا تېكىستلىرى تەسەۋۋۇرغا باي، ئوبرازلىق ھەم رەڭگارەڭ ئوخشىتىشلىرى بىلەن ئالاھىدە خاراكتېرلىنىپ تۇرىدۇ. مەسلەن:

گەۋدىلىك ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان ۋاستە.
ئىلى خەلق ناخشا تېكىستلىرىدە مۇبالىغە ئۇسۇلى
ئارقىلىق ئوي- پىكىرنى تېخىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلەش
ئەھۋاللىرى خېلى كۆپ ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

گۈلەمخاننىڭ قوش پۇيۇكى،

يەرگە سۆرۈلدى.

يۈرەكتىكى زەرداپ سۇلار،

قانغا ئۆرۈلدى.

(«گۈلەمخان» دىن)

يارسىز ئۆمرۈم مېنىڭ،

مىڭ ياشىسام بىر كۈنچە يوق.

ئىشقى ئوتىنىڭ ئالدىدا،

دوزاخ ئوتى ئۇچقۇنچە يوق.

(«شەرۋانخان» دىن)

بۇلاردىن 1- مىسالدا قايغۇ - ئەلەمنىڭ چېكىگە
يەتكەنلىكى ئىپادىلەنسە، 2- مىسالدا ئىشقى ئوتىنىڭ
مىسلىسىز دەرىجىدە يالقۇنجاۋاتقانلىقى ئىپادىلەنگەن.
يەنى 1- مىسالدا مۇبالىغىنىڭ ئاشۇرۇش شەكلى
قوللىنىلغان بولسا، 2- مىسالدا كىچىكلىتىش شەكلى
ئارقىلىق ھېسسىيات قاتلىمىنىڭ چوڭقۇر تېگى
كۆرسىتىپ بېرىلگەن.

3- سىمۋول - كونكرېت شەيئى - ھادىسىنىڭ
خۇسۇسىيەتلىرى ياكى ناملىرى ئارقىلىق، ئابستىراكت
ئۇقۇم - چۈشەنچە ۋە پىكىر - ھېسسىياتنى كونكرېت -
ئوبرازلىق ئىپادىلەيدىغان ۋاستە. ئىلى خەلق ناخشا
تېكىستلىرىدە بۇخىل شەكىلمۇ ئۇچرايدۇ.

گۈلۈم دەپ باستىم تىكەننى،

تارتىدۇرمەن دەرتنى.

بىلسەم ئىدىم، باسسام ئىدىم،

تارتىماس ئىدىم دەرتنى.

(«كۆك قومۇش» تىن)

تىكەن - ۋاپاسىز، قارا كۆڭۈل يارغا سىمۋول
قىلىنغان.

4- تەكرارلاش - پىكىر - ھېسسىياتنى ياكى شەيئى
- ھادىسىنىڭ مەلۇم بىر تەرىپىنى تەكىتلەپ،
گەۋدىلەندۈرۈپ ئىپادىلەش ئۈچۈن، مەلۇم بىر سۆز، سۆز
بىرىكمىسى ھەتتا جۈملىنى تەكرارلاپ ئىشلىتىدىغان
ۋاستە. ئىلى خەلق ناخشا تېكىستلىرىدە بۇخىل شەكىل

كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ھاراق ئىچىدۇ دىيدۇ،

تاماكى چېكىدۇ دىيدۇ.

ھەر كىم ھەر نېمە دىيدۇ،

دەرد كەلمەيدۇ، بىلمەيدۇ.

(«دەردى ھۇسەين» دىن)

سادىر مەنۇ سادىر مەن،

سادىر بولماي كىمدۇرمەن.

تاغ يولىنى سورىساڭ،

بىرنى قويماي بىلۈرمەن.

(«سادىر ناخشىسى» دىن)

بۇلاردىكى 1- مىسالدا مىسرا ئاخىرىدىكى «دىيدۇ»
دېگەن سۆز تەكرارلانغان. مانا بۇ تەكرارلاشنىڭ ئاياغ
تەكرارلاش (ئېپىگورا) شەكلىدۇر. 2- مىسالدا مىسرا
بېشىدىكى «سادىر» دېگەن سۆز تەكرارلانغان. مانا بۇ
تەكرارلاشنىڭ باش تەكرارلاش (ئانافورا) شەكلىدۇر.

5- «تىركەش - ئالدىنقى جۈملىنىڭ ئاخىرىنى
كېيىنكى جۈملىنىڭ بېشىدا تەكرارلاپ، قوشنا ئىككى
جۈملىنىڭ باش - ئايىغىنى زىچ باغلايدىغان،
شەيئىلەرنىڭ ئورگانىك باغلىنىشىنى تېخىمۇ ياخشى
ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان ۋاستە»^[9]. ئىلى
خەلق ناخشا تېكىستلىرىدە بۇخىل شەكىلمۇ ئۇچرايدۇ.
مەسىلەن:

يارنىڭ بويى زىلۋا،

زىلۋا بويىدا گۈل بار.

شېرىن سۆزلىرى تاتلىق،

ئايىدەك يۈزىدە خال بار.

(«لەيلۈن» دىن)

6- «جەملەش - پىكىرنى باشتا ئومۇملاشتۇرۇپ
ئوتتۇرىغا قويۇپ، كېيىن يېشىپ چۈشەندۈرۈپ
بېرىدىغان ئىستىلىستىكىلىق شەكىلدىن ئىبارەت»^[10].
مەسىلەن،

بۇ دۇنيادا ئۈچ نەرسە بار،

تېرىسا ئۈنەمس. (ئومۇملاشتۇرۇش)

بىرسى ئانا، بىرسى ئانا،

بىرسى قېرىنداش. (يېشىش)

(«بىز ئاتلاندىق» دىن)

7- قايتۇرما سوراق - قەستەن سوئال قويۇش

نەرسىلەرنىڭ نامىنى ياكى ئۇلارنىڭ سۈپىتىنى ئاتاپ سۆزلىشىدىغان ۋاسىتە. بۇ ۋاسىتە ئاپتورنىڭ ھېس - ھاياجىنىنىڭ تەسىرلەندۈرۈش كۈچىنى ئاشۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئىلى خەلق ناخشا تېكىستلىرىدە بۇ خىل شەكىلمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

سايراڭ بۇلبۇلۇم، سايراڭ،

قىزىلگۈلنىڭ شېخى سۇنسۇن،

يار ئايرىلىمەن دىيىدۇ،

ئايرىلىپ كۆڭلى تىنسۇن.

(«دەردىڭ يامان» دىن)

مانا بۇنىڭدا ئاپتور بۇلبۇلدىن ئىبارەت خىتاب ئوبيېكتىغا سۆزلەپ ئۆزىنىڭ ياردىن ئايرىلىش ئالدىدىكى خورسىنىش ئىلكىدىكى ئازابلىق ھېسسىياتىنى ئىپادىلىگەن.

قىسقىسى، ئىلى خەلق ناخشىلىرىنى ھەر قايسى ھالقىلاردىن تەتقىق قىلىش، ئىلى خەلق ناخشىلىرىنى چۈشىنىش، تەرەققىي قىلدۇرۇش، مۇكەممەللەشتۈرۈش ئۈچۈن پايدىلىق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئالغا سىلجىتىشىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئارقىلىق ئېنىق، مۇقىم بولغان ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان ۋاسىتە. بۇنىڭدا سوراقنىڭ جاۋابى شۇ سوراقنىڭ ئۆزىدە بولىدۇ. مەسىلەن:

كىچىك قىزنى زورلاپ ئالسا،

ئوۋال بولمامدۇ؟

گۈلەمخېنىم شۇ شاڭيۇغا،

زايا بولمامدۇ؟

(«گۈلەمخان» دىن)

ئالمايمەن ئالارىغىنى،

ئىككى پاي ئوقۇڭ يوقمۇ؟

ياخشىنى يامان دىمەن،

ياراتقان خۇدا يوقمۇ؟

(«دەردى ھۈسەين» دىن)

1 - مىسالدىكى سوراق شەكلىدىن «ئەلۋەتتە ئوۋال بولىدۇ»، «زايا كېتىدۇ» دېگەن جاۋاب چىقىپ تۇرىدۇ. 2 - مىسالدا «جاندىن توپدۇم ئېتىپىلۋەت»، «سېنىڭمۇ جاجاڭنى يەيدىغان ۋاقىتنىڭ بار ياكى ئادىللىق ھامان بولىدۇ» دېگەن مەنە چىقىدۇ.

(8 رىتورىك خىتاب - ئاپتورنىڭ ھېس - ھاياجىنى ئۇرغۇپ تاشقاندا، ئۆزى تەسۋىرلەۋاتقان، سۆزلىشىۋاتقان پېرسوناژلارنىڭ ياكى كۆز ئالدىدا يوق ئادەم ۋە

ئىزاھلار

- [1][3][4][5][7] مەمتىمىن ھوشۇر: «ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ تارىخىي بايىنى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 - يىلى نەشرى، 6 -، 12 -، 16 -، 269 - بەتلەر.
- [2][6] تۇرغان شاۋدۇن، ئابلىكىم ئابدۇللا: «ئىلى خەلق ناخشىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى، 9 -، 2 -، 7 -، 8 - بەتلەر.
- [8][9][10] ئارسلان ئابدۇللا: «قۇتادغۇ بىلىك ئىستىلىستىكىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2001 - يىلى نەشرى، 318 -، 231 -، 196 - بەتلەر.

پايدىلانمىلار

1. مەمتىمىن ھوشۇر: «ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ تارىخىي بايىنى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 - يىلى نەشرى.
2. تۇرغان شاۋدۇن، ئابلىكىم ئابدۇللا: «ئىلى خەلق ناخشىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى.
3. ئارسلان ئابدۇللا: «قۇتادغۇ بىلىك ئىستىلىستىكىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2001 - يىلى نەشرى.
4. ئىريان ئېلېكتىرون لۇغىتى (ئوكيانۇس)
5. خالىق نىياز، مۇھەببەت قاسىم: «تېلشۇناسلىقتىن ئومۇمىي بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1999 - يىلى نەشرى.
6. سەمەت تۇرسۇن: «ئۇيغۇر تىلى ئىستىلىستىكىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 - يىلى نەشرى.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇروسۇل كىچىكئاخۇن

باللار شېئىرى ئىجادىيىتى توغرىسىدا ئىزتىراپلىق ئويلار*

ئەركىن داۋۇت ئوغۇز

(خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى تىل - ئەدەبىيات فاكولتېتى، خوتەن. 848000)

قىسقىچە مەزمۇنى: 21- ئەسىرگە قەدەم قويغان 12 يىلدىن بۇيان ئۇيغۇر بالىلىرىنىڭ تۇرمۇشىغا، تەبىئەت ۋە ئىجتىمائىيەت دۇنياسىغا بولغان قارىشىدا باشقا ئەل بالىلىرىغا ئوخشاش غايەت زور ئۆزگىرىشلەر بولدى. بۇ ھال ئۇيغۇر بالىلار شائىرلىرىغا يېڭى تەلەپ، يېڭى ئىزدىنىشلەرنى ئېلىپ كەلدى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئۇيغۇر بالىلار شېئىرىيىتى ئىجادىيىتىدە مەيلى سان ياكى سۈپەت جەھەتلەردىن بولسۇن چوڭقۇر پىكىر يۈرگۈزمەي بولمايدۇ. بۇ ماقالىدە قانداق قىلغاندا ئۇيغۇر بالىلار شېئىرىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدىغانلىقى توغرىسىدا بىر قانچە مەسىلە ئەمەلىي مىساللار ئارقىلىق تەتقىق قىلىنىپ، ئۇيغۇر بالىلار شائىرلىرىنىڭ قانداق تەلەپ ئاستىدا ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشىنىڭ يۆنىلىشى كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ.

摘要: 跨入 21 实际的 12 年以来，在维吾尔族儿童的生活、对自然和社会的看法就跟世界儿童一样发生了巨大的变化。这种情况对儿童诗歌赋予新的要求和使命。在这种状况下，不仅是在儿童诗歌的数量，还要在其质量上必须进行深刻的思考。因此，本文就怎样才能能促进儿童诗歌的发展提出了几点问题，结合实例进行研究，以此勉励儿童诗人在任何要求下进行创作，创造新的境界。

Abstract: Since the first decade of 21st century, tremendous changes have occurred among children's ideology worldwide. Including Uyghur children, the ideas toward life, nature and society have been changed. This phenomenon requires brand new requirement and duty from children poem creating works. Under this situation, not only the quantity, but also the quality of children poem must be re-concerned. Therefore, this paper points out several related questions about how to enhance the creativity of children poem and by combining with amounts of examples, provides several research results.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: I207.8

ئۇلارنىڭ تۈرلۈك ئوبيېكتلاردىن ھۇزۇرلىنىشىدىكى مۇھىم ۋاسىتە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. قەدىمدىن ھازىرغىچە ياخشى مال ھەممە ئادەمنىڭ ياققۇرۇپ سېتىۋېلىشىغا ئېرىشكەنگە ئوخشاش، ياخشى يېزىلغان بالىلار شېئىرلىرىمۇ بالىلارنىڭ ياققۇرۇپ ئوقۇشىغا ئائىل بولۇپ، ناخشا قىلىپ ئوقۇلماقتا. ئەكسىچە قۇرۇق، تېتىقسىز شۇئارغا ئايلاندۇرۇپ قويۇلغان شېئىرلار يېتىمىسىراپ قالماقتا. بالىلار بەزىلەر ئېيتقاندا شېئىرنى ياققۇرمايدۇ ئەمەس، شېئىرنى ئىنتايىن ياققۇرۇپ ئوقۇيدۇ. ئۇلار مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۆگىنىۋالغان شېئىرلارنى ئاتا-ئانىسىغا دېكلاماتسىيە

بالىلارنىڭ خىيالى ئاجايىپ گۈزەل، ئاجايىپ ئۇلۇغۋار بولىدۇ. ئۇلار قەھرىمانلىق توغرىسىدىكى كىنولارنى كۆرگەندە، تەڭداشسىز قەھرىمانغا ئايلانغۇسى، كارامىتىنى كۆرسەتكۈسى، كىشىلەرنىڭ نەزەرىدە قالتىس ئادەمگە ئايلانغۇسى كېلىدۇ. تاغۇ-دەريا، يېزا-قىشلاق، ئېتىز-ئېرىق مەنزىرىلىرى تەسۋىرلەنگەن شېئىرلارنى ئوقۇغۇنىدا چەكسىز ھاياجانلىنىپ تۇيغۇلار ئىلكىدە پەرۋاز قىلىپ، گۈزەللىكتىن ھۇزۇرلىنىدۇ، ھېس-تۇيغۇسى تەبىئەت بىلەن بىرلىشىپ كېتىدۇ. بۇ بالىلارنىڭ شېئىرنى ياققۇرۇپ ئوقۇيدىغانلىقىنى، شېئىرنى ھەقىقەتەن ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى، شېئىردىن ئىستېتىك زوق ئالىدىغانلىقىنى، شېئىرنىڭ

*بۇ ماقالە 2012-يىلى 10-ئاينىڭ 21-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان. ئاپتور: ئەركىن داۋۇت ئوغۇز (1959-يىلى 12-ئايدا تۇغۇلغان) پروفېسسور، ئۇيغۇر بالىلار ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

قىلىپ بىرىشنى تولىمۇ شەرەپ ھېسابلايدۇ، ئۆزىنىڭ بىلىشىچە ئاددىي قوشاقلارنى يېزىپ، ئۇلارغا كۆرسىتىدۇ. بۇ مۇنەۋۋەر شېئىرلارنىڭ ھامان بازارلىق بولىدىغانلىقىنى، ئىستىقبالنىڭ پارلاق ئىكەنلىكىنى

شەكسىز ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

قانداق قىلغاندا بالىلار شېئىرىيىتى ئىجادىيىتىنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرگىلى، ئۇنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ؟

1. شەيئىلەرنى بالىلارنىڭ ئەقلى، نەزەرى، كۆزى بىلەن كۆزىتىش ۋە چۈشىنىش

تەبىئەت دۇنياسىدىكى تۈرلۈك - تۈمەن شەيئىلەر بالىلارغا سىرلىق، غەلىتە، قىزىقارلىق كۆرۈنىدۇ. لېكىن بۇلارنىڭ ئىچىدىكى خېلى نۇرغۇن نەرسىلەر چوڭلارنىڭ نەزەرىدە ئانچىۋالا قىزىقارلىق، غەلىتە ئەمەس. شۇنداقلا بالىلار شائىرلىرى بالىلارنىڭ پىسخىكىسىنى چىقىش قىلىپ، ھېسسىيات جەھەتتىن بالىلىققا قايتىپ ھاياتلاردىن تارتىپ ئورمانلىققىچە، گۈل - گىياھلاردىن تارتىپ تاغۇ - دەريالارغىچە، ئىجتىمائىيەت دۇنياسىدىن تاشقى ئالەمگىچە... قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى بالىلارنىڭ كۆزى بىلەن كۆزىتىپ، بالىلارنىڭ ئەقلى بىلەن تەپەككۇر قىلىپ، بالىلارنىڭ قەلبى بىلەن ھاياجانلىنىپ، ئۇنى بالىلارنىڭ چۈچۈك، تاتلىق، ھېسسىياتقا باي تىلى بىلەن سۈرەتلەپ بېرىدىغانلا بولسا، ئۇ چاغدا بالىلارنىڭ ۋۇجۇدىنى لەرزىگە سالدىغان ئېسىل شېئىرلارنى يېزىپ چىقالايدۇ. مەسىلەن، ھېندېلنىڭ «ئاپا - ئاپا قورقۇۋاتىمەن...» دېگەن شېئىرىنى ئالىدىغان بولساق:

ئاپا، ئاپا قورقۇۋاتىمەن،

ئۆي سىرتىدا پىل بار ئوخشايدۇ.

ھوش... ش، ئۇ دېگەن ئىت بالام،

بىزنىڭ ئىتىمىز قاۋۋاتىدۇ.

ئاپا، ئاپا،

ئىت كېچىدە پىل بوپ قالامدۇ؟

ئىتتىن بەكمۇ قورقۇۋاتىمەن.

ھوش... ش بالام، قورقما

ئاۋازىڭنى چىقارما دېمەن.

.....

(«بالىلار ئەدەبىياتى» دىن)

بۇ پارچىدا يېشى سەل كىچىك بالىلارنىڭ ئىچكى دۇنياسى بالىلارچە تۇيغۇ، بالىلارچە ئوي تەرىقىسىدە نازۇك، نەپىس سىزىپ بېرىلگەن. سىرلىق تۈسكە كىرگەن كېچە، بالىنىڭ سىرلىق كېچىدىكى

ئەيمىنىشلىرى، ئاپىسىنىڭ مېھىر - مۇھەببەتكە تولغان ھېسسىياتى ئىپادىلەنگەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بالىنىڭ بارغانچە قورقۇنۇش ئىچىدە قېلىۋاتقانلىقى كۆرسىتىلگەن. بۇ شائىر ئۆزىنى بىر گۆدەك بالىنىڭ ئورنىغا قويۇپ، قەلىمىنى گۆدەك بالىلارچە تەپەككۇر قىلىپ تەۋرەتكەن، نەتىجىدە شېئىر تولىمۇ تەبىئىي چىققان.

كۆپ ھاللاردا بالىلار شېئىرلىرى چىنلىق پىرىنسىپىغا ئەمەل قىلىنغان ئاساستا غايىۋىلىككە قانچە ئەھمىيەت بېرىپ يېزىلغانىسىرى، ئۇنىڭ ئېستېتىكىلىق ئۈنۈمى شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ. بۇ شائىرنىڭ گۈزەللىكىنى بالىلارنىڭ تۇيغۇسىدا تۇرۇپ كۆزەتكەنلىكى ۋە تونۇغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. گۈزەل ھېسسىياتقا، باي تەسەۋۋۇرغا توپۇنغان شېئىرلار بالىلارغا گۈزەللىكنىڭ مۇھىملىقىنى ھېس قىلدۇرىدۇ، ئالىجاناب خۇلقنى يېتىلدۈرۈپ، گۈزەللىكتىن زوقلىنىش، گۈزەللىكنى بەرپا قىلىش قابىلىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇشقا يېتەكلەيدۇ. بالىلاردا ئېستېتىكىلىق تۇيغۇنىڭ يېتىلىشى ئۇلارنى ھاياتتىكى تەبىئەت گۈزەللىكى، تۇرمۇش گۈزەللىكى ۋە سەنئەت گۈزەللىكىنى بىلىۋېلىش، ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىيات ھەم غۇرۇرنى كۈچەيتىپ ئادەمدەك ياشاشقا ئۈندەيدۇ. ماركس: «ئەگەر سەن سەنئەتتىن ھۇزۇرلانماقچى بولساڭ، سەنئەت جەھەتتىن تەربىيەلەنگەن ئادەم بولۇشۇڭ كېرەك» دېگەنىدى. بۇ سۆز بالىلارنىڭ ئېستېتىكىلىق تۇيغۇسى ۋە ئېستېتىكىلىق قابىلىيىتىنى تەربىيەلەشنىڭ ئۇلارنىڭ ئەقلىي تەربىيەسىنى راۋاجلاندۇرۇشقا يېقىندىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

بالىلار يېشىنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ تەبىئەت گۈزەللىكى، تۇرمۇش گۈزەللىكى، سەنئەت گۈزەللىكى قاتارلىقلارنى بىلەلسە، ئۇلارنىڭ دۇنيانى بىلەلىشى تېخىمۇ مۇكەممەل، تېخىمۇ ئەتراپلىق بولىدۇ.

توپلاملىرىنى رويپاچا چىقىرىپ، ئۇنىڭدىكى شېئىرىي ئوبرازلارنى يارقىنلىققا ئىگە قىلىپ بەدىئىي سەۋىيە يارىتالسا، بالىلار ئۇنىڭدىن نۇرغۇن تەربىيەگە ئىگە بولىدۇ، قەلبىنى گۈزەللىككە تولدۇرۇپ، روھى ساغلام كىشىلەردىن بولۇشنىڭ داغدام يولىنى ئېچىپ، چوڭلارنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشەلەيدۇ.

2. مول تەسەۋۋۇرنى بالىلارنىڭ پىسخىك ھالىتىگە ماس ھالدا قانات يايدۇرۇش

قىلىشى، بالىلارنىڭ نېمىلەرنى قىلماقچى ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلالايدىغان بولۇشى كېرەك. بالىلارنىڭ پىسخىكىسى ۋە ئىچكى دۇنياسىنى چۈشەنمەي تۇرۇپ ياخشى بالىلار شېئىرىنى يازمەن دېيىش قۇرۇق گەپتىن باشقا نەرسە ئەمەس. بالىلار شائىرلىرى «كەلگۈسى ئەۋلادلارنىڭ قەلبىگە سىڭىپ كىرىمەن، ئۇلارنىڭ يۇمران قەلبىنى لايىھەلىگۈچى ئىنژېنېرلاردىن بولىمەن» دېيىدەكەن، بالىلارنىڭ پىسخىكىسىنى ئىگىلەشكە سەل قارىماسلىق لازىم، بولمىسا بالىلارنىڭ شەيئىلەر ھەققىدىكى تۇيغۇسىنى مۇكەممەل سۈرەتلەپ بېرەلمەيدۇ.

بالىلار قۇرۇق، ئابىستىراكتلىقنى، شۇنىڭدەك بېھۋەدە ياسالمايلىقىنى ۋە ساختىلىقنى قىلچىمۇ كۆتۈرمەيدۇ. بالىلار شائىرلىرىدا ئۆتكۈر سەزگۈرلۈك، ساپ بالىلارچە كۆڭۈل ۋە تەپەككۈر بولمىسا، ئىجادىيەتتە كۆزلىگەن مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىدۇ.

بالىلار ئۈچۈن يېزىلغان شېئىرلاردا ئىمكان قەدەر بالىلار پىسخىكىسىغا ماسلاشقان مول تەسەۋۋۇر بولۇشى، يالىڭاچ، مەنتىقىسىز سۆز-جۈملىلەر ئىشلىتىلمەسلىكى كېرەك. يالىڭاچ، مەنتىقىسىز سۆز-جۈملىلەر بالىلارنىڭ توغرا تەپەككۈر قىلىپ، ئۆز كۆڭلىنى ئىپادىلىشىگە چوڭ تەسىر كۆرسىتىدۇ. بالىلارغا ساغلام مەنىۋى يېمەكلىكلەرنى تەقدىم قىلىشقا بولىدۇكى، ناچار، ئۇلارنىڭ تۇيغۇسىنى قالايمىقانلاشتۇرىدىغان ئەخلەت مەھسۇلاتلارنى سۇنۇشقا بولمايدۇ.

بالىلار قانداق شېئىرلارنى ئوقۇشى كېرەك؟ بالىلار ئۆزلىرىنى خىيال قىلىشقا ئىلھاملاندۇرىدىغان، گۈزەل دۇنياغا يېتەكلەيدىغان ئېستېتىكىلىق قىممەتكە ئىگە شېئىرلارنى ئوقۇسا بولىدۇ. ئەگەر پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ بەختى ئۈستىدە خىيال قىلىش

گۈزەللىكتىن زوقلىنىش، گۈزەللىكنى ئىدارە قىلىش جەريانىدا، بالىلارنىڭ ئوبرازلىق تەپەككۈر ئىقتىدارى كۈندىن-كۈنگە تەرەققىي قىلىپ بارىدۇ.

گوركىي بالىلارغا: «ياخشى كىتاب ئوقۇشىڭىز نەزەر دائىرىڭىز كېڭىيىدۇ، ئېستېتىكىلىق تۇيغۇڭىز تاۋلىنىدۇ» دەپ كۆرسەتكەنىدى. بالىلار شائىرلىرى بالىلار شېئىر

مول تەسەۋۋۇر، كۈچلۈك ھېسسىيات شېئىرىيەت ئۈچۈن ئېيتقاندا ئىنتايىن ھالقىلىق بولغان مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرىدۇر. شۇڭا، شېئىردا كۈچلۈك ھېسسىيات، مول تەسەۋۋۇر بولىدۇ، بۇ بالىلار شېئىرىدىمۇ شۇنداق. بىراق بالىلار شېئىرلىرىدىكى تەسەۋۋۇر ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغاچقا، ئۇ تولمۇ غەيرىي، تولمۇ قىزىقارلىق، تولمۇ ئەركىن، تولمۇ ھەرىكەتچان ئىپادىلىنىدۇ. بۇنداق ئىپادىلەش قەلىمى پىشىمغان ئۆگەنچى ھەۋەسكارلارنىڭ قولىدىن ئاسانلىقچە كەلمەيدۇ. بۇنىڭدىكى سەۋەب ئۇلارنىڭ تۇرمۇش تەجرىبىسى كەم، ئىجادىيەت ۋاقتى قىسقا، يېزىقچىلىق سەۋىيەسى تۆۋەن، ئوخشىمىغان ياشتىكى بالىلارنىڭ پىسخىكىسىنى تەتقىق قىلىپ چۈشىنىشى يېتەرلىك ئەمەس، مۇشۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ شېئىرلىرىدىكى تەسەۋۋۇر كۆپ ھاللاردا تۇرمۇش چىنلىقى ۋە بالىلاردىن يىراقلاپ كەتكەن بولىدۇ، نەتىجىدە بۇنداق شېئىرلار بالىلارنىڭ ياقتۇرۇپ ئوقۇشىغا سازاۋەر بولالمىدۇ.

بالىلارغا ئاتالغان شېئىرلاردا ئۇلارنىڭ پىكىرى ياكى ھېس-تۇيغۇسى يۈرەكلىك ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى، جانلىق فانتازىيە ئارقىلىق بېيىتىلىشى، تەسەۋۋۇر قاناتلاندۇرۇش يولى بىلەن گۈزەللەشتۈرۈلۈشى كېرەك. مۇشۇنداق بولغاندا، بالىلارنىڭ قىزىقىشىنى قوزغىغىلى، تەپەككۈرىدا ئۆزگىرىش ياساپ، كەيپىيات يارىتىش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ.

بالىلار شائىرلىرى بالىلارنىڭ قەلب دەرىزىسىنى ھەقىقىي تۈردە ئېچىش ئۈچۈن بالىلارغا يېقىنلىشىشى، بالىلارنىڭ كۆڭلىنى چۈشىنىشى، بالىلارنىڭ بالىلارچە خىيالىنى بەدىئىي ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن تەتقىق

تەسەۋۋۇرى تولىمۇ رەڭدار. شۇڭا، ئۇلار ھامان دۇنيادىكى بارلىق شەيئىلەرنى ئۆزلىرىنىڭ ئىجادىي تەسەۋۋۇرىغا تايىنىپ بىلىدۇ، چۈشىنىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن بالىلار ئۈچۈن يېزىلغان شېئىرلار بالىلارنىڭ مۇشۇ پىسخىك ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈلمىسە، بالىلارنىڭ مايىللىقىنى ئاسانلا قولغا كەلتۈرۈلەيدۇ.

چوڭلارغا يېزىلغان شېئىرلارغا قارىغاندا، بالىلار شېئىرلىرىدا دادىل مول تەسەۋۋۇر بولۇشى، بالىلارغا خاس تەسەۋۋۇرنىڭ ئورنىغا چوڭلاردا بولىدىغان تەسەۋۋۇر دەستىلىپ قويۇلۇشىدىن ساقلىنىش لازىم. بولمىسا بالىلار ئۆزلىرىنىڭ پىسخىك ھالىتىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان ئۇنداق تەسەۋۋۇرلارنى قوبۇل قىلالمايدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، بالىلار تۇرمۇشىدىن ئايرىلىپ، بالىلارنىڭ پىسخىك ھالىتىنى چۈشىنىشنى چوڭقۇرلاشتۇرماستىن، قارىغۇلارچە بالىلار شېئىرىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىش قاتارلىقلار بالىلار شائىرلىرىنىڭ بالىلاردىن ئايرىلىپ قېلىشىغا سەۋەب بولۇپ قالىدۇ.

ئاي ئادىش، ئاي ئاداش،

نۇر، جۇلاغا باي ئاداش.

ئالغان ئىدىڭ ئەزەلدىن،

كۆك قەھرىدىن جاي ئاداش.

بىراق بۈگۈن مەن سېنى،

كۆردۈم كۆلدە، كۆلچەكتە،

ئېيتقىن ئاداش راستىڭنى،

كەلدىڭ قانداق مەقسەتتە؟

شائىر ئابلىمىت قۇرباننىڭ «ئاي ئاداش» ناملىق

بۇ شېئىرىدا «مەن» نىڭ ئايىنى كۆل ۋە كۆلچەكلەردە كۆرۈپ، ئۇنىڭ بۇ زېمىنغا نېمە مەقسەتتە كەلگەنلىكىدىن ھەيران قالغانلىقى، ئۇنى چېلىكىدە سۈزۈپ ئۆيگە ئاپىرىپ تويۇندۇرۇپ ئارام ئالدۇرماقچى بولغانلىقى ھەم ئاي بىلەن كۆكتە پەرۋاز قىلىش ئارزۇسىنىڭ بارلىقى ئىزھار قىلىنغان. بۇنىڭدىن شائىرنىڭ بالىلار پىسخىكىسىغا ئېتىبار بىلەن قارىغانلىقىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

3. بالىلارچە ھېسسىيات ھەقىقىي تۇيغۇنى ئىزھار قىلىش

بىلەن چوڭلارنىڭ تۇيغۇسىدىكى دۇنيا بىر-بىرىگە ئوخشىمايدۇ. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن بالىلار

بولمىغان بولسا، بۈگۈنمىزنىڭ بولۇشى مۇمكىن بولمىغان بولاتتى. ئادەتتە خىيال قىلالمايدىغان بالا كېسەلمەن بالا ھېسابلىنىدۇ. بالىلاردا ساغلام تەسەۋۋۇر كۈچىنى قوزغىتالايدىغان شېئىرلار بولغاندىن تاشقىرى، ئۇلارغا بىلىم ئېلىش ئىستىكىنى قوزغايدىغان ئەسەرلەرمۇ كۆپلەپ مەيدانغا كەلسە بۇمۇ يامان كەتمەيدۇ. بالىلارنىڭ پىسخىكىسىغا ماسلاشقان شېئىرلاردىكى تەسەۋۋۇر، بالىلارنىڭ كۆڭلىنى ئاچىدۇ، خامۇش روھىي ھالىتىنى جۇشقۇنلاشتۇرىدۇ، يېڭى شەيئىلەر بىلەن ئۇچراشتۇرۇش ئىمكانىيىتىنى ھازىرلاشنىڭ ئىستىكىنى ئاچىدۇ.

- دادا ئاۋۇ يۇلتۇزدا

بارمۇ بىزدەك بالىلار؟

بىزگە ئوخشاش ئۇلارمۇ

بېشىغا بۆك كىيەمدۇ؟

ئېرىق سۈيى ئىچەمدۇ؟

ئۇ يەردىمۇ بالىلار

«دۈم، دۈم»، «لەۋەي» ئوينىشىپ،

توپ بولۇشۇپ ئورماندا

تايچاقلاردەك سەكرىشىپ،

ياۋا توشقان قوغلامدۇ؟

(«ئوينىدىغان بالا بارمۇ» ناملىق توپلامدىن)

جاسارەت چاپپار بۇ شېئىردا بالىلارچە تەسەۋۋۇر، بالىلارچە ئىدراك، بالىلارچە چۈشەنچە ئارقىلىق ھەر قايسى مىسرالارنى ئۆز ئارا زىچ باغلىنىشلىققا ئىگە قىلىپ، شېئىرىي پىكىرنىڭ ئوبرازلىق، چوڭقۇر يورۇتۇپ بېرىلىشىنى مول تەسەۋۋۇر، چۈچۈك تىلدىن پايدىلىنىپ ئۈنۈملىك ئىشقا ئاشۇرغان. بۇنداق خيالغا تويۇنغان بالىلار شېئىرى بالا ئوقۇرمەنلەرنى نۇرغۇن شەيئىلەر بىلەن ئۇچراشتۇرۇپلا قالماي، يەنە بەزى ئەنئەنىۋى ئادەت، قائىدە-يوسۇنلاردىن خەۋەردار قىلىدۇ، رەڭدار ھايات، رەڭدار تۇرمۇشنىڭ گۈزەللىكىنى تونۇتىدۇ.

بالىلار تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدىغانلىكى نەرسىلەرنى تەسەۋۋۇر قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ

بالىلار شېئىرلىرىنىڭ قىممىتى چىن ھېسسىيات، ھەقىقىي تۇيغۇدا. بالىلارنىڭ تۇيغۇسىدىكى دۇنيا

بالىلار شېئىرى ئىجادىيىتىگە كىرىشش توغرا بولمىغان خاھىش. چوڭقۇر شېئىرىي پىكىر، يالقۇنلۇق ھېسسىيات مەلۇم بىر شېئىردا چاقنىغاندا، ئۇنىڭدىكى رەڭ ۋە تەسۋىر جەزمەن ئىنتايىن ئېسىل بولىدۇ. ناھايىتى روشەنكى، شېئىردا پەقەت چىنلىق ئەكس ئەتكەندىلا، ئەنە شۇنداق ئەۋزەللىككە ئېرىشكىلى بولىدۇ. بۇ شائىرنىڭ چىن ھېسسىيات، ھەقىقىي تۇيغۇنى سۈيىپكىتتىن ئەمەس، ئويىپكىتتىن رېئاللىقتىن ئىزدىگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ئانا تىلىم، سۆيگەن تىلىم،

يۈرىكىمدىن كۆيگەن تىلىم.

خەلقىمىزنىڭ مېھرى سىڭگەن،

ماڭا بىلىم بەرگەن تىلىم.

تۇنجى قېتىم «ئانا» دېدىم،

سۆز قىلىشنى سەندىن بىلىدىم،

مۇرادىمنى ھاسىل قىلدىم،

ئانا تىلىم، سۆيگەن تىلىم.

ئاشتى ساڭا ئىپتىخارم،

بولغاچ ئۆزۈڭ تىل تۇمارم،

سەن سەن مېنىڭ دىل خۇمارم،

ئانا تىلىم، سۆيگەن تىلىم.

مەخمۇت، يۈسۈپ، نەۋائىنى،

مەشرەپ، گۇننام، سەدائىنى،

يېتىشتۈرۈڭ نىزارىنى،

ئانا تىلىم، سۆيگەن تىلىم.

(«ئۇيغۇر بالىلار ئەدەبىياتى ئۆرنەكلىرى»دىن)

مەرھۇم شائىر، مائارىپچى مۇھەممەت سىدىق تۆمۈرى «ئانا تىلىم» ناملىق بۇ شېئىرىدا، ئانا تىل سۆيگۈسى، ئانا تىلنىڭ خاسىيىتى، ئانا تىل ئارقىلىق بىلىم ئېلىشنىڭ ئۇلۇغلىقى، ئانا تىل نۇرغۇن ئالىم، ئۆلىما، شائىر، يازغۇچىنىڭ شوھرىتىنى ئاشۇرۇپ، خەلق ئىچىدىكى ئىززەت-ھۆرمىتىنى يۇقىرى كۆتۈرگەنلىكى؛ ئانا تىل بىلەن نۇرغۇن كىتابلار يېزىلىپ، ئۇنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىدە مۇھىم رول ئوينىغانلىقى، مۇرات-مەقسەتنىڭ بۈيۈك ئانا تىل بىلەن ئپادىلىنىپ، ئادەمگە شادلىق بېغىشلاپ كۆڭۈل ئالىمىنى مۇھەببەتكە پۈركەيدىغانلىقىدىن ئىبارەت مەزمۇن تولۇمۇ يارقىن بەدىئىيلەشتۈرۈلگەن.

شائىرلىرى كۆرۈنۈشلەرنىڭ گۈزەل، رەڭدار، ھېسسىياتنىڭ ئويناق، قىزغىن ئپادىلىنىشىگە كۆپرەك كۈچ سەرپ قىلىپ، شېئىرنىڭ جەلىپكارلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى كېرەك.

بالىلار شېئىرلىرى قايىپىلەشكەن يالغان ياۋىداق قۇرۇق گەپ، پوگەپكە ئايلىنىپ قالسا بولمايدۇ. بالىلارنىڭ كۆڭلى ئاق، قەلبى ساپ كېلىدۇ. يالغان-ياۋىداق ئىبارىلەر بىلەن تولغان شېئىرلار ئۇلارنىڭ چۈشەنچىسىنى قالايمىقانلاشتۇرۇپ، روھىنى ئاجىزلاشتۇرۇۋېتىدۇ، چۈشكۈنلۈككە باشلايدۇ. شۇڭا، بۈگۈنكى كۈندە ھەقىقىي بالىلار شېئىرلىرىنى ئىجاد قىلىش ئۈچۈن سۈنئىيلىكتىن خالىي بولۇپ، تۇرمۇشقا يۈزلىنىپ، يۈزەكى كۆزىتىشتىن چوڭقۇر كۆزىتىشكە ئەھمىيەت بېرىپ، بالىلار ئارىسىدىكى قىزىقارلىق ئىشلارغا زەن سېلىپ ۋە ئۇنى خاتىرىلەپ، مەلۇم ئېستېتىكىلىق مەنىگە ئىگە دېتاللارنى ئىنچىكىلىك بىلەن بايقاپ، ئۇنىڭغا بەدىئىي، ئىجتىمائىي تۈس بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ مۇنەۋۋەر بالىلار شېئىرلىرىنىڭ ئىجاد قىلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

قارايدىغان بولساق، دەۋر ئۆزۈلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ، يېڭىلىنىپ تۇرماقتا، تەلەپ بىلەن ئېھتىياج بارغانسېرى ئۆزگىچە بولماقتا، بالىلار مۇشۇنداق شارائىتتا ياشاۋاتقاچقا چىن ھېسسىيات، ھەقىقىي تۇيغۇلاردىن مۇستەسنا شېئىرلارنى ياقىتۇرمايدىغان بولۇپ قالدى. چۈنكى ھازىرقى بالىلار ئۆتمۈشتىكى بالىلاردەك قۇرۇق ئېمىزگىگە گۈل بولۇپ، ئالدىنقى ياشاشنى خالاپ كەتمەيدۇ. رەڭدار تۇرمۇش، قايناق ھايات، گۈزەل تەبىئەت ئۇلارنىڭ ئېڭىدا يېڭى ھېسسىيات، تۇيغۇلارنى شەكىللەندۈرۈپ، ھەر تەرەپلىمە ئويلىنىشقا تۈرلۈك بېشارەتلەرنى بېرىپ، ئەقىلگە ئەقىل قوشتى، زېھنى قۇۋۋىتىنىڭ ئۆسۈشىگە ئىلھام بەردى.

چىن ھېسسىيات، ھەقىقىي تۇيغۇ شائىرنىڭ رېئاللىققا چوڭقۇر چۆكۈشىدىن، رېئاللىقتىكى شەيئى، ھادىسىلەرنىڭ ھېسسىيات ھۈجەيرىلىرىنى غىدىقلىشىدىن تۇغۇلىدۇ. ئاسمانغا قاراپ ئەتەي ھېسسىيات پەيدا قىلىپ، ئۈستەلدە قادىلىپ ئولتۇرۇپ، ئاللىقانداقتۇر ۋاستىلىق ئىلھامنىڭ قوزغىتىشى بىلەن

شېئىردا چىن ھېسسىيات، رەڭدار تۇيغۇ بولۇش بىلەن، شېئىرى پىكىرمۇ يېڭى بولۇش كېرەك. ئۇيغۇر تىلى پائالىيەتلىك، مەنىسى چوڭقۇر، چەكسىز تىلدۇر. بۇ چەكسىز مەنا چوڭقۇر شېئىرى پىكىردىن كېلىپ چىقىدۇ. ھەرقانداق بالىلار شېئىرىدا پىكىر بولمىسا، تەسەۋۋۇر ھەرقانچە ئەينەن، ھەرقانچە مۇپەسسىل، ھەرقانچە جانلىق بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇ ھەش-پەش دېگۈچە ئۆتۈپ كېتىدىغان، غىل-پال كۆرۈنۈپ قويۇپلا كۆزدىن غايىپ بولىدىغان ئالۋۇندەك نەرسە بولۇپ قالىدۇ. ئۇ بالا ئوقۇرمەنلەرنىڭ كاللىسىدا ھېچقانداق ئىزنا قالدۇرالمىدۇ. بۇنداق شېئىرلار ئەستايىدىل ئويلىنماي، ھەر تەرەپلىمە تەپەككۇر قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىلمەي ئادەتتىكىچە يېزىلغان بولغاچقا، ئوقۇرمەنلەرنى مەلۇم بىر مۇھىتقا باشلاپ كىرەلمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۆز تۇرمۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ياكى مۇناسىۋەتسىز ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدۇرالمىدۇ.

ئەمەلىيەتتە، مەنىۋى مۇھىت يارىتىشقا ئەھمىيەت بېرىلگەن بالىلار شېئىرلىرى ھەقىقەتەنمۇ شېئىرى تۇيغۇغا باي، ئېسىل ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇنى كىملا ئوقۇسا ئىستېتىكىلىق لەززەت ئالالايدۇ، ئۆزى تۇيىمىغان ھالدا ئىستېتىكىلىق بەدىئىي زوق خۇشاللىققا ئېرىشەلەيدۇ. مەسىلەن:

ئاپئاققىنە دالغا،

كېلەر ئاينىڭ چۈشكىسى.

قاراڭ ئۇنداق بولمىسا،

پەسلىگىنى نېمىسى؟

ئاپئاققىنە يوللاردا

كېلەر ئىتتىڭ ماڭغۇسى،

ئاڭلا ئۇنداق بولمىسا،

قاۋىغىنى نېمىسى؟

.....

مەش تۈۋىگە يىغىلدۇق،

پاراسلايدۇ ئوتۇنلار.

بوۋام ئۇخلار «يوش، يوش، يوش»

قاچانلاردا ئويغىنار؟

بوۋام تېزەك تۇرسىدى،

بىزگە چۆچەك ئېيتىسى.

ئۇيغۇم نەگە كەتكەندۇ

قىشنىڭ ئۇزۇن كېچىسى.

(«ئوينىدىغان بالا بارمۇ»دىن)

ئايلىكىم ھەسەننىڭ «قىشنىڭ ئۇزۇن كېچىسى» ناملىق بۇ شېئىرى ئۆزگىچە ئۇسلۇبقا ئىگە قىلىنىپ يېزىلغان، تىل ئىشلىتىش، بەدىئىي ۋاسىتىلەردىن پايدىلىنىش، ئوبرازلاشتۇرۇش، پىكىر بىلەن مۇھىتنى ئۇستىلىق بىلەن كىرىشتۈرۈپ، گۈزەل مۇھىت يارىتىپ، كۈنچە شېئىرىي رامكىدىن ھالقىپ چىققان. ئۇچار قاناتلاردىن تارتىپ ھايۋانلارغىچە ئاق يېپىنچا يېپىنغان تۇپراققا ئىنتىلىۋاتقانلىقىنى، بالىلارنىڭ چۆچەك ئاڭلاشقا شۇنچىلىك تەشنا بولۇۋاتقانلىقىنى ئەنئەنە نۇقتىسىدىن چىقىپ سۈرەتلىگەن، بۇ باشقىلارنىڭ ئۆگىنىشىگە ئەرزىيدىغان ئالاھىدە تەرەپتۇر.

4. ئېغىز تىلىغا يېقىن، بالىلارنىڭ سۆز ئادىتىگە ئۇيغۇن بولۇش

بالىلار ئۆزلىرى ئۈچۈن يېزىلغان شېئىرلارنىڭ رېتىمى ئېنىق، ئاھاڭى نەپىس، ئېغىزغا يۇقۇشۇپ تۇرىدىغان بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇڭا، بالىلار شېئىرلىرى ئىجادىيىتىدە مەدەنىيەتلىق قىلىپ بالىلار چۈشەنمەيدىغان سۆزلەرنى قەستەن شېئىرغا كىرگۈزۈپ قويۇشقا بولمايدۇ. ئانا تىل ئۇ ئۆزىمىزنىڭ تىلى، دەۋرلەردىن دەۋرلەرگە ئۇچۇر يەتكۈزۈشنىڭ قورالى، ئۇزاق تارىخقا ئىگە مەدەنىيەتنىڭ شاھىدى، مىللىي خاسلىق ۋە مەۋجۇتلۇقىمىزنىڭ بەلگىسى. شۇڭا، بالىلار شېئىرلىرى ساپ ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغىنى

بالىلار شېئىرلىرىنى بالىلارغا خۇشاللىق، جۇشقۇنلۇق ئاتا قىلسۇن دەيدىكەنمىز شېئىردا قوللىنىلغان تىلنىڭ جانلىق، قىزىقارلىق، ھەرىكەت مەنىسىگە باي بولۇشنى ئۈنتۈپ قېلىشقا بولمايدۇ. تۇرمۇش ئەسلىدىنلا ئىنتايىن جانلىق، قىزىقارلىق بولىدۇ، تۇيۇقسىز، تاساددىپىيلىقتىن يۈز بەرگەن ئىشلار ئادەمنىڭ كۈلكىسىنى كەلتۈرىدۇ ياكى كۆڭلىنى بىئارام قىلىدۇ. شائىر ئەنە شۇنداق ھادىسىلەرنىڭ ئۆزىگە قاتتىق تەسىر قىلغان تەرەپلىرىنى يېڭى ئوبرازلىق تىللار بىلەن ئۆزگىچە مەنا پۇرىقىغا ئىگە قىلىدۇ.

چۈشىنىپ كېتەلمەيدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا بالىلار شائىرلىرى مەجازىي ۋاسىتىلەردىن پايدىلىنىپ، ئابىستىراكت ئۇقۇم، شەيئىلەرنى كونكرېتلاشتۇرۇپ سىزىپ بېرىشنى ئۇنتۇپ قالسا بولمايدۇ.

بالىلار شېئىرلىرى بالىلار تىلىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا، تەپەككۇرنىڭ موللىشىشىغا ياردەم بېرىش، چىرايلىق، دولقۇنلۇق، ئۇرغۇلۇق سۆزلىشىگە ئىلھاملاندۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ. چۈنكى شېئىردا ئۇدار، مۇزىكا تەركىبلىرى كۈچلۈك ھەم قويۇق بولىدۇ.

قوغۇن، قوغۇن قەنت قوغۇن،

پۇل تەڭلەيدۇ بەس-بەستە

يۇمشاق قوللار، ئاق قوللار،

يوقىمىدۇ يىرىك قوللار؟

مەن قوغۇن ئەمەس تۇرسام،

ئېغىزنى تامشىپ

قارار ماڭا بالىلار-

قوغۇنى يوق

ئېشىكى يوق

شەھەردىكى بالىلار.

(«ئوينايدىغان بالا بارمۇ»دىن)

بۇ شېئىردا قوللىنىلغىنى بالىلارچە ئاددىي-ساددا تىل بولۇپ، يېزىلىق قوغۇنچى بالىلارنىڭ سەمىيى ھېسسىياتى، ئۇلۇغۋار ئىستىكى، قوغۇنلىرىنى شەھەردە سېتىپ بولۇپ، ئائىلىسىگە خۇشال-خورام قايتقانلىقىدىن ئىبارەت ھېسسىيەلەشكەن كارتىنا چىرايلىق سىزىپ بېرىلگەن. شېئىرىي مىسرالاردا بالىلارغا يات تۇيۇلىدىغان، چۈشەنچىسىنى مۇجىمەللەشتۈرىدىغان، ئېستېتىكىلىق زوق ئېلىشىغا تەسىر يەتكۈزىدىغان ئىبارىلەر يوق.

تۈزۈك، تىلنى شالغۇتلاشتۇرۇش، ئۇنىڭ ساپلىقىغا داغ يەتكۈزگەنلىكتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

بالىلار شېئىرلىرىنىڭ تىلى ئېغىز تىلىغا قانچە يېقىن، بالىلارنىڭ سۆزلەش ئادىتىگە قانچە ئۇيغۇن بولسا شۇنچە ياخشى. بالىلار شېئىرلىرىدا ئېغىز تىلىغا يېقىنلىشىش ھەرگىز شېئىرنىڭ ئوبرازچانلىق، مۇزىكىچانلىق قانۇنىيەتلىرى بىلەن ھېسابلاشماي ئۇنى بىر چەتكە قارىپ قويۇش دېگەنلىك ئەمەس. بالىلار ئۆز مەقسىتىنى تىل بىلەن ئىپادە قىلىشنى كۈنسىرى ئۆگىنىۋاتقان بولغاچقا، ئۇلارنىڭ تىلىدا لۇغەت تەركىبى ئاز، گىرامماتىكىلىق تەركىبمۇ ئاددىي بولىدۇ، شۇڭا بالىلار شېئىرىيىتى ئىجادىيىتىدە بۇ تەرەپ نەزەرگە ئېلىنسا تولۇمۇ ياخشى بولىدۇ.

بالىلار تەسەۋۋۇرغا باي بولغانلىقتىن، ھەمىشە ئۆسۈملۈكلەرنى، ھايۋانلارنى ۋە جانسىز نەرسىلەرنى ئۆزىگە ھەم ئەتراپتىكى ئادەملەرگە ئوخشاش تۇرمۇش كەچۈرىدۇ دەپ ئويلايدۇ. بالىلار شېئىرلىرىدا شۇلارنى تەسۋىرلىگەندە ئوبرازلىق ئەدەبىي تىل بىلەن ئېغىز تىلىنى كىرىشتۈرۈپ قوللىنىپ، بەلگىلىك ئۈنۈم يارىتىشنى ئويلىماي بولمايدۇ. شۇنداقكەن، بالىلار شېئىرلىرىدا سۆزلەرنىڭ ئوبرازلىق، كونكرېت، دەل جايىدا بولۇشىغا كۈچ چىقىرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە بالىلارنىڭ تۇرمۇش دائىرىسىدىن سۆز ئېلىشقا ماھىر بولۇش كېرەك. بۇ تۇرمۇش تەجرىبىسى كەمچىل بالا ئوقۇرمەنلەرنىڭ بىر قەدەر مۇرەككەپ شەيئىلەرنى ۋە ھېسسىياتنى چۈشىنىشىگە ياردەم بېرىش رولىنى ئوينايدۇ.

بالىلار شەكىل، ئاۋازلارنىڭ ياردىمىدە تەپەككۇر قىلىدۇ، قىلغان تەپەككۇرىمۇ ئاجايىپ قىزىقارلىق ھەم سۆيۈملۈك بولىدۇ. ئابىستىراكت نەرسىلەرنى تولۇق

5. كۆڭۈل ئېچىش خاراكتېرىنىڭ بولۇشىغا ئەھمىيەت بېرىش

بولۇشى كېرەك. بالىلار شېئىرلىرىنى بالىلار قوشىقىغا ئوخشاش قىزىقارلىق، ھەجۋىي تۈسكە ئىگە قىلىپ يېزىپ چىقىش شائىردىن بەلگىلىك ماھارەت بولۇشنى كۈتىدۇ. شائىر بالىلار شېئىرى ئىجادىيىتىدە ئۆز شېئىرىنى ئويۇنچانلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە قىلماقچى بولىدىكەن، خەلق تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان تۇرمۇش

بالىلار چوڭ ياكى كىچىك بولسۇن ئويۇنغا ھېرىسمەن كېلىدۇ، ئويۇن ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدا خېلى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. شۇ سەۋەبتىن بالىلارغا ئاتالغان بىر قىسىم شېئىرلاردا مۇئەييەن كۆڭۈل ئېچىش ئالاھىدىلىكى بولۇشى ياكى ئۇلارنىڭ ناخشا قىلىپ ئېيتىشى، ئويۇن قىلىپ ئوينىشىغا قولاي

ئويناپ كۆڭۈل ئېچىشقا ئىلھام بېرىدىغانلىقىدا گەپ يوق. بالىلار بۇ ناخشىنى مەكتەپتىلا ئەمەس، يول بويلىرىدا، جىگدىلىكلەردە، ئانا-ئانىسى ئورما ئورۇغان ئاخشاملىرى ئوقۇپ، دىكلاماتسىيە قىلىپ، بىر-بىرىنى بىلىم ئېلىپ ياراملىق ئادەم بولۇشقا چاقىرىدۇ.

ئويۇن خاراكتېرى قويۇق بولغان بەزى بالىلار شېئىرلىرىدا سۆزىت ئامىللىرى، پىرسوناژلارنىڭ ھەرىكىتى بولىدۇ. ھېچ بولمىغاندا ئوينىماقچى بولغان مەلۇم بىر ئويۇننىڭ شەكىل ھالىتى، ئۇنىڭ بەدەن چېنىقتۇرۇشقا بولغان پايدىسى، زېھنىي قابىلىيەتنى ئۆستۈرۈشتىكى رولى شۇنداق ئەپچىل سۈرەتلىنىپ، بالىلارنىڭ قىزغىنلىقى قوزغىتىلىدۇ. مەسىلەن، «تەپكۈچ تېپىش»نى كۆرۈپ باقايلى:

تەشكىللىگۈچى:

ھاۋا ئوچۇق ھەم سالقىن،
دوستلار بۇيان كېلىڭلار.
مۇشۇ پۇرسەت، ۋاقتىنى،
غەنىمەت دەپ بىلىڭلار.
يانچۇقتىكى تەپكۈچنى،
قولۇڭلارغا ئېلىڭلار،
مەيدان ئارا بەسلىشىپ،
ئۇنى قىزغىن تېپىڭلار.
.....

كۆپچىلىك:

كەلدۇق مانا بىر-بىرلەپ،
بۇ ئويۇننى كۆرۈپ ئەپ.
تەپكۈچ ئويناپ كۆڭۈلنى،
قىلىشايلى ئىزھار دەپ.
پايدا بەرمەس ھېچقاچان،
قۇرۇق سۆلەت، يالغان گەپ.
چېنىقتۇرساق بەدەننى،
تېگەر بىزگە پايدا، نەپ.

(«يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلىدىن)

بۇ شېئىر ئىسمى جىسمىغا لايىق ھالدا ئويۇن خاراكتېرىگە ئىگە قىلىپ يېزىلغان. ئۇنىڭدا تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي مۇھىت بىر-بىرىگە زىچ كىرىشتۈرۈلگەن. تەپكۈچ تېپىشنىڭ بالىلارغا كۆرسىتىدىغان تەسىرى بەدەننى يول بىلەن سۈرەتلەنگەن. ئىناقلىق، ئۆملۈك،

پۇرىقى قويۇق، تىلى سىلىق، ھېسسىياتى كۆتۈرەڭگۈ بالىلار قوشاقلارنى تىرىشىپ ئۆگىنىشى ۋە تەتقىق قىلىشى، ئۇنىڭدىن ئىجادىي پايدىلىنىپ، بۇرۇنقىنى بۈگۈنكى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇپ، يېڭىلىق يارىتىشى، شەكىل، مەزمۇن مەسىلىسىدە قاتمالىقتىن قۇتۇلۇپ ئۆزگىچە يول تۇتۇش لازىم.

بالىلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسى ۋە كۆرگەن بىلگەنلىرى چەكلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، نۇرغۇن نەرسىلەر ئۇلارنىڭ نەزەرىدىن يىراق. ئويۇن تۈسىنى ئالغان شېئىرلاردىكى شېئىرىي مۇھىت بالىلارنىڭ كۆزىنى ئاچىدۇ، ئەقلىنى ئۇلغايتىدۇ، تەپەككۈرىنى قوزغايدۇ، سۇس كەيپىياتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ قانلىرىنى قىزىتىدۇ، مەسىلەن:

ساۋاقداشلار، ساۋاقداشلار،

باغقا بارايلى.

گۈلزارلىققا بال ھەرىسىدەك

تەكشى تارايلى.

ساۋاقداشلار، ساۋاقداشلار،

باغقا بارايلى.

كىتاب ئوقۇپ كەچ كىرگەننى،

سەزمەي قالايلى.

ساۋاقداشلار، ساۋاقداشلار،

باغقا بارايلى.

ئىلىم-پەندىن شىرنە يىغىپ،

خۇشال بولايلى.

(«باغقا بارايلى» توپلىمىدىن)

يازغۇچى مەخمۇت مۇھەممەتنىڭ بۇ شېئىرى پەرھات ئابىت تەرىپىدىن نوتىغا سېلىنغان. 1986 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى تەرىپىدىن مۇكاپاتلانغان. بۇ شېئىر ياكى ناخشىنىڭ مەزمۇنى ساغلام، ئاھاڭ جەھەتتە ئۆزگىچىلىككە ئىگە، مىلودىيەسى گۈزەل ۋە راۋان، رىتىمى تەكشى بولغاچقا، بالىلار ياخشى كۆرىدىغان ناخشىغا ئايلىنىپ، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ھەم شىمالىغا كەڭ تارقالغان. بۇ شېئىر بىر تەرەپتىن ئويۇنچانلىق، يەنە بىر تەرەپتىن ناخشىلىق خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، بالىلارنى باغچىلارغا بېرىشقا، بىلىم ئېلىشقا، بال (ھەسەل) ھەرىسىدەك گۈلزارلىققا تەكشى تاراپ، مۆكۈ-مۆكۈلەڭ

ئۆزىنى ئاتماقچى بولغانلار يۇقىرىدا مۇھاكىمە قىلىپ ئۆتۈلگەن بىر قانچە نۇقتىنى شۇ بويىچە ئويلىنىپ كۆرۈپ، ئىجادىيەتتە ئۆزگىچە ئۇسلۇب يارىتىشى، ئىپادىلەش ئۇسۇلىدا خاسلىقنى بارلىققا كەلتۈرۈشى، شېئىرنىڭ تىل، قۇرۇلمىسىنى گۈزەل تۇيغۇ بىلەن يۇغۇرۇپ، ئۇنىڭ ئېستېتىكىلىق ۋە ئىجتىمائىي قىممىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن ئۈزلۈكسىز ئىزدىنىشى كېرەك. ئىزدەنگەندىلا ئاندىن ئاجايىپ مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، بالىلارنىڭ قەلب تۈرىدىن ئورۇن ئېلىش پۇرسىتىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ.

كوللېكتىۋىزىملىق روھى مەدھىيەلەنگەن، يالغانچىلىق، سۆلەنچىلىك، قۇرۇق گەپنىڭ زىيىنى ناھايىتى ئىخچام قامچىلانغان. شۇڭا ئۇ بالىلارغا ھەرقانداق چاغدا ئېستېتىكىلىق زوق ئاتا قىلىپ، كۆڭلىنىڭ خۇشال-خورام ئۆتۈشىگە ئازراق بولسىمۇ تۈرتكە بولىدۇ.

بالىلار شېئىرى ئىجادىيىتى نۆۋەتتە بالىلار شائىرلىرىغا يېڭى تەلەپلەرنى قويۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلاردىن يېڭى ئۇمىدلەرنى كۈتمەكتە. بۇنداق تەلەپنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىش، ئۇمىدىنى ئاقلاش، ئۇنچىۋالا ئاسان ئەمەس. شۇڭا، بالىلار شېئىرى ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ھەم ئۇنىڭغا

پايدىلانغانلار

1. «باغقا بارايلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988-يىلى، 1-ئاي، 1-نەشرى، 8-بەت.
2. «ئويلىدىغان بالا بارمۇ»، شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 2000-يىلى 5-ئاي، 29، 33، 63-بەتلەر.
3. زامانىدىن پاكىزات تۈزگەن قاتارلىق تۈزگەن: «بالىلار ئەدەبىياتى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 360-بەت.
4. «ئۇيغۇر بالىلار ئەدەبىياتى ئۆرنەكلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990-يىلى 11-ئاي، 1-نەشرى، 132-بەت.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇروسۇل كىچىكئاخۇن

ئۇيغۇر خەلق مۇھەببەت داستانلىرىنىڭ موتېفلىرى ھەققىدە*

ياسىن مۇھەممەتتىياز تېكە

(خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى تىل - ئەدەبىيات فاكولتېتى، خوتەن. 848000)

قىسقىچە مەزمۇنى: ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ موتېفى ۋە تىپ تەتقىقاتى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى يېڭى تەتقىقات ھېسابلىنىدۇ. داستانلارنىڭ موتېفلىرى ئۇنىڭ قۇرۇلمىسىدىكى ئەڭ ئاساسىي ئامىل. موتېفلار ئارقىلىق داستانچىلارنىڭ داستان كۆپلەش جەريانىنى چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ. داستانچىلارنىڭ داستان توقۇش ئۇسۇلى، داستاننى ئەستە ساقلىشى، پىششىقلىشى جەريانىدا موتېفلار مۇھىم رول ئوينايدۇ. بۇ ماقالىدە، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىكى موتېفلار جەمئىي 59 غا ئايرىلغان بولۇپ، داستانلاردىكى موتېفلارنى ئاساسىي جەھەتتىن ئۆز ئىچىگە ئالغان. ماقالىدە، يەنە ھەرقايسى موتېفلاردا كۆرۈلىدىغان داستانلار مۇكۆرسىتىلگەن. بۇ تەتقىقات نەتىجىسىنىڭ ئۇچۇرلۇق قىممىتى زور بولۇپ، ئۇيغۇر خەلق داستانچىلىقىنىڭ شەرق داستانچىلىقىدىكى ئورنىنى بېكىتىش ۋە ئۇنى تەتقىق قىلىشنى خەلقئارالاشتۇرۇشتا چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە.

摘要: 维吾尔民间达斯坦的母题研究是研究达斯坦的新课题。母题是在达斯坦结构中不可缺少的因素。通过母题可以解释说唱达斯坦者的说唱技术。达斯坦的说唱、记忆、加工过程中母题具有相当大的作用。本论文指出了维吾尔民间达斯坦中 59 种母题。该研究成果的信息价值大，可以说在维吾尔民间达斯坦研究的国际化当中具有深刻意义。

Abstract: The study on motif is a new subject to Uyghur Dastan. However, the motif is an essential factor for Uyghur Dastan. Therefore, by studying motifs in Dastan, one can explain its talking and singing patterns, memorizing and processing features. This paper points out 59 motifs from Uyghur Dastans, which can be seen as a significant supplement to improve the research of Uyghur Dastans.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: 1207.7

ھەققىدە تەتقىقات «ناملىق ئەسىرىدە ئۇيغۇر سېھىرلىك چۆچەكلىرىنى 75 تىپقا ئايرىپ، 50 موتېفقا يىغىنچاقلاپ بەرگەن. بىز بۇنىڭدىن چۆچەكلەردىكى موتېفلارنىڭ ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقانلىقىنى بىلىۋالالايمىز. شۇ مەنىدە ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى بىلەن ئۇيغۇر سېھىرلىك چۆچەكلىرى تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە دېيىشكە ھەقلىقمىز.

تومپىسۇن تىپ ۋە موتېفى ھەققىدە توختىلىپ، «تىپ دېگەننىمىز، مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بىر ئەنئەنىۋى چۆچەكنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنى مۇكەممەل بىر پىروزا ئەسىرى سۈپىتىدە بايان قىلىشقا بولىدۇ. بىر تىپ پەقەت بىرلا موتېقتىن تۈزۈلۈشى مۇمكىن، شۇنداقلا بىر قانچە موتېفنىڭ بىرىكىشىدىن

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنى توپلاش خىزمىتى ئاساسىي جەھەتتىن ئاخىرلىشىپ قالغان بولسىمۇ، ھازىرغا قەدەر توپلانغان داستانلارنىڭ سۈزۈت ئالاھىدىلىكىنى بايقاش، ئۇلارنى تىپ ۋە موتېفلارغا ئايرىش ئىنتايىن مۇھىم ئەمگەك ھېسابلىنىدۇ.

توغرىسىنى ئېيتقاندا، خەلقئارالىق ئېغىز ئەدەبىياتى تەتقىقاتىدىكى موتېفى ۋە تىپ مەسىلىسى چۆچەكلەردىكى موتېفى ۋە تىپلارنى كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ھەقتىكى خىزمەتلەر ئالدى بىلەن چۆچەكلەر ساھەسىگە قارىتىلغان. ئۇيغۇر سېھىرلىك چۆچەكلىرىنى تىپ ۋە موتېفى نۇقتىسىدىن يورۇتۇپ بېرىش خىزمىتى ئاللىقاچان ئىشلەنگەن بولۇپ، دوكتور ئوسمان ئىسمائىل «ئۇيغۇر سېھىرلىك چۆچەكلىرى

*بۇ ماقالە 2012-يىلى 12-ئاينىڭ 20-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: ياسىن مۇھەممەتتىياز تېكە (1975-يىلى 6-ئايدا تۇغۇلغان) دوتسېنت، ماگىستىر، ئۇيغۇر بۈگۈنكى دەۋر ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشى ۋە ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئاساسىي سەۋەب: ئىشقى مۇھەببەت داستانلىرىدا ئىشقى مۇھەببەت خۇددى بىر قىزىل يىپتەك پۈتكۈل داستان ۋەقەلىكىگە سىڭىپ كەتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بارلىق سۈزىت مۇشۇ لىنىيەنى بويلاپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان. سېھرىي ئامىللارنىڭ داستانلارغا سىڭىپ كىرىشى بۇ ئالاھىدىلىكنى تېخىمۇ روشەنلەشتۈرگەن. باشقا تۈردىكى داستانلار (تارىخىي داستان، ھەجۋى داستان) يەككە ۋەقەلىك تۈرىنى تەشكىل قىلىدىغان بولغاچقا، ئۇلارنى مۆتىزىلار توپىنى تەشكىل قىلىدۇ دېيىش قىيىن. شۇڭا ئىشقى مۇھەببەت داستانلىرى مۆتىزىل تەتقىقاتىدا ئالدى بىلەن ئويلىشىدىغان تېمىدۇر.

مۇھەببەت داستانلىرى ئۇيغۇرلاردا ئىنتايىن كەڭ تارقىلىپ زامان، ماكان چەكلىمىسىنى بۇزۇپ تاشلىغان. ئۇ تالاي ئەسىرلەر مابەينىدە، ئىجاد قىلىنىش، تارقىلىش، ئۆزگىرىش ھالىتىدە تۇرۇپ، گاھ چۆچەكلەر بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، گاھ مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. بەزىدە سۈزىتى بىر قەدەر مۇرەككەپ بولغان داستانلار بىرقانچە داستانغا پارچىلىنىپ كەتكەن بولسا، بەزىدە مەزمۇن يېقىنلىقى بولغان بىر قانچە داستان بىر داستانغا ئايلىنىپ كەتكەن. بۇلارنىڭ ھەممىسىدە ۋەقەلىكنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرغۇچى مۆتىزىلار ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان.

تۆۋەندە مەن ھازىرغىچە ئېلان قىلىنغان مۇھەببەت داستانلىرى ئاساسىدا ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ مۆتىزىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتمەن.

(1) پادىشاھنىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە بىرمۇ پەرزەنت كۆرمەسلىكى

بىر ئەلدە ئىنتايىن باي، ئادىل، شانۇ-شەۋكەتلىك پادىشاھ بولغانىكەن، ئەمما ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە بىرمۇ پەرزەنت كۆرەلمەپتۇ. كېچە-كۈندۈز مەن ئۆلسەم مېنىڭ تەختى ۋارىسىم كىم بولىدۇ دەپ غەم قىلىدىكەن. بۇ غۇسسىسىنى ۋەزىرلەرگە بايان قىلغاندىن كېيىن ۋەزىرلەر ئۇنىڭغا يول كۆرسىتىدىكەن.

بۇ مۆتىزىل مۇھەببەت داستانلىرىدا ئىنتايىن كۆپ ئۇچرايدىغان بولۇپ، نۇرغۇنلىغان داستانلار مۇشۇ مۆتىزىل ئاساسىدا باشلىنىدۇ. بۇنداق داستانلاردىن «شىرزات ۋە گۈلشات»، «سەنۋەر»، «بوز يىگىت»،

تۈزۈلۈشىمۇ مۇمكىن. كۆپ ساندىكى ھاياتىيات چۆچەكلىرى ۋە لەتىپىلەر بىرلا مۆتىزىلدىن تۈزۈلگەن تىپلاردۇر. ھەقىقىي سېھرىگەرلىك چۆچەكلىرى بولسا نۇرغۇن مۆتىزىلدىن تۈزۈلگەن تىپلاردۇر»^[1] دېيىدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ داڭلىق چۆچەكشۇناسى ليۇ شۇخۇا ئەپەندى مۇنداق دېيىدۇ: «مۆتىزىل بىلەن تىپ ئىككىسى ئىككى ئۇقۇم. مۆتىزىل دېگىنىمىز، چۆچەكلەردىكى ئەڭ كىچىك سۈزىت ئېلىمېنتى. ئۇ بىر ئوبراز بولۇشىمۇ، بىر سۈزىت بولۇشىمۇ ياكى ئالاھىدە ئارقا كۆرۈنۈش بولۇشىمۇ مۇمكىن. تىپ دېگىنىمىز، بىر مۇكەممەل چۆچەكتۇر. تىپ بىر نەچچە مۆتىزىلنىڭ مەلۇم تەرتىپ بويىچە بىرىكىشىدۇر. ئۇ (مۆتىزىل بىرىكمىسى) ياكى «مۆتىزىل زەنجىرى» دىن ئىبارەت»^[2].

ئالىملارنىڭ يۇقىرىقى قاراشلىرىدىن قارىغاندا باشقا چۆچەكلەر بىلەن ئوخشاش بولمىغان بىر چۆچەك پۈتكۈل چۆچەك دۇنياسىدا ئۇ ئايرىم مۆتىزىل ھالىتىنى ساقلاپ قالىدۇ. ئەگەر ئۇنىڭ مۆتىزىلى باشقا چۆچەكلەرگە ئورتاق بولسا ۋە شۇ مۆتىزىل ئاساسىدا داۋاملىق باشقا ۋەقەلىكلەرنى ئۆزىگە قوشۇۋالسا، ئۇ ھالدا ئۇ بىر قاتار چۆچەكلەرگە ئورتاق بولغان مۆتىزىل توپى ياكى مۆتىزىل زەنجىرىنى شەكىللەندۈرەلەيدۇ. يۇقىرىقى تەپەككۈر يولى بىلەن ماڭغاندا ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ مۆتىزىل تەتقىقاتىدا مۇنداق ئىككى مەسىلە ھەل بولىدۇ:

بىرىنچى، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ئىچىدىكى بارلىق داستانلار ئۆزىگە خاس مۆتىزىلغا ئىگە. چۈنكى ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ئىچىدە خەلقئارالىق سۈزىتلەرگە يانداش سۈزىتلەردىن باشقا يەنە، يەرلىك سۈزىتلەرمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. خەلقئارالىق سۈزىتلەرنىڭ مۆتىزىل زەنجىرىنى ھاسىل قىلىشى تەبىئىي. يەرلىك سۈزىتلەرمۇ ئوخشىمىغان داستانلاردا تەكرار قوللىنىلىش ئارقىلىق ئوخشاشلا مۆتىزىل توپىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئەگەر «ھەتتا لەتىپىلەرمۇ بىر خىل مۆتىزىل بولالايدۇ» دەپ قارىساق تارىخىي داستانلارمۇ، قىسقا ھەجىملىك ھەجۋى داستانلارمۇ مۆتىزىل بولۇپ شەكىللەنەلەيدۇ.

ئىككىنچى، مۆتىزىل زەنجىرىنى بىر قەدەر تۇلۇق ھاسىل قىلالايدىغان داستانلار تۈركۈمى «ئىشقى مۇھەببەت داستانلىرى» دۇر. بۇنداق دېيىشىمىزدىكى

خاننىنى ئۆلتۈرگەن لەشكەرنىڭ بالغا ئىچى ئاغرىپ ئۇنى ئۆلتۈرمەيدۇ. شاھزادە شۇ جايدا چوڭ بولىدۇ. ئۇنى ئات، ئېيىق، ياكى كېيىك دېگەندەك ھايۋانلار بېقىپ چوڭ قىلىدۇ.

بۇ مۆتىنى ئۇچرايدىغان داستانلار «شىرزات ۋە گۈلشات»، «گۈر ئوغلى»، «چىن تۆمۈر باتۇر» قاتارلىقلار.

(5) رەقبەلەرنىڭ قىز - ئوغۇللىرىنىڭ بىر - بىرىنى ياخشى كۆرۈپ قېلىش مۆتىنى

ئىككى پادىشاھ بىرى بىرىگە رەقىپ بولۇپ، بىرىسى يەنە بىرىنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ، ئۆلگۈچىنىڭ ئايالى ئوغۇل پەرزەنت كۆرىدۇ. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ ئىككى پەرزەنت بىر - بىرىنى ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ. يىگىت كېيىن ئەينى چاغدىكى ئەھۋاللاردىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئايالىنىڭ ئاتا - ئانىسىدىن ئۆچ ئالماقچى بولىدۇ.

بۇ مۆتىنى ئۇچرايدىغان داستان «شىرزات ۋە گۈلشات».

(6) غايىبىتىن پادىشاھ بولۇپ قېلىش

بۇ خىل مۆتىنى مۇنداق بىر قانچە خىل شەكىلدە ئۇچرايدۇ:

① باش قەھرىمان مەلىكىنى ئىزدەپ كېتىۋېتىپ، سەرسان بولۇپ كېتىدۇ. بېشىغا كۇلا - جەندىلەرنى كىيىپ، تونۇغۇسىز بولۇپ كېتىدۇ. ئۇ مەلۇم شەھەرگە كىرگەندە كىشىلەرنىڭ بىر ئورۇنغا توپلىشىۋېلىپ «گاھ! گاھ!» دېگىنىنى ئاڭلايدۇ. ئەسلىي بۇ شەھەرنىڭ پادىشاھى ئۆلۈپ كەتكەن ئىكەن. بۇ شەھەرنىڭ قائىدىسىدە پادىشاھ ئۆلۈپ كەتسە، ھۇما قۇش كىمىنىڭ بېشىغا قونسا، شۇ پادىشاھ بولىدىغان ئادەت بولغاچقا ھەممە كىشى قۇشنىڭ ئۆز بېشىغا قونۇشىنى ئارزۇ قىلىدىكەن. ئەمما قۇش دەل سەرسان بولۇپ كېلىپ قالغان شاھزادىنىڭ بېشىغا قونىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاشىق بۇ شەھەرگە پادىشاھ بولۇپ قالىدۇ. بۇ مۆتىنىكى «ھۇما قۇش» بەزى داستانلاردا ئىت دەپ ئۇچرايدۇ. بەزى داستانلاردا پادىشاھ بولىدىغىنى شاھزادە بولماستىن، بەلكى ئەرەنچە ياسىنىۋالغان مەلىكە بولىدۇ.

② مەلىكە شاھزادىنى ئىزدەپ شەھەرمۇ شەھەر

«بۇلبۇلگويىا»، «سەيفۇلمۈلۈك ۋە بەدىئۇلجامال»، «ھەيدەر بىلەن زۇبەيدە»، «مەلىكە مېھرىلىقا»، «تاھىر ۋە زۆھرە»، «شاھزادە قاسىم ۋە گۈلچېھرە»، «شاھزادە رىئايى جاھان ۋە مەلىكە ئاپتايى تاجىزە»، «قۇلۇپ بىلەن دىلئارا» قاتارلىقلار بار.

(2) پادىشاھنىڭ پەرزەنتى ئۈچۈن پال ئاچقۇزۇشى

پادىشاھ ئۆزىنىڭ كىمىدىن پەرزەنت يۈزى كۆرىدىغانلىقىنى، قانداق پەرزەنت كۆرىدىغانلىقىنى بىلىش ئۈچۈن دانىشمەن، مۇنەججىم، پالچىلارنى چاقىرىدۇ. ئۇلار پادىشاھقا قاچان، كىمدىن، قانداق پەرزەنتلىك بولىدىغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىدۇ. بەزىدە پادىشاھنىڭ پەرزەنتىنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈلمەيدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ قانداقتۇر تالاپەت بىلەن ئۆلۈپ كېتىدىغانلىقىنىمۇ ئېيتىپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ قايتىدىن قاينۇغا ياتىدۇ. بەزى داستانلاردا پادىشاھ پەرزەنتلىرى ھەققىدىكى بېشارەتلەرنى چۈشى ئارقىلىق بىلىدۇ. بەزى داستانلاردا پادىشاھنىڭ دانا ۋەزىرى پادىشاھقا پەرزەنتىنىڭ قانداق تەقدىرگە دۇچار بولىدىغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىدۇ.

بۇ مۆتىنى ئۇچرايدىغان داستانلار «سەنۇبەر»، «بۇلبۇلگويىا»، «شىرزات ۋە گۈلشات»، «تاھىر - زۆھرە»، «سەيفۇلمۈلۈك ۋە بەدىئۇلجامال»، «شاھزادە پەررۇخ»، «مەلىكە مېھرىلىقا»، «شاھزادە قاسىم ۋە گۈلچېھرە» قاتارلىقلار.

(3) پادىشاھنىڭ پەرزەنتىنىڭ يۈزىنى كۆرەلمەي ئۆلۈپ كېتىشى

پادىشاھ شىكارغا چىقىش نىيىتىگە كېلىپ، بارلىق شەھەر خەلقىگە شىكارغا چىقىشنى جاكارلايدۇ. سەپەردە ئېغىر كېسەل تېگىدۇ. ئۆزىنىڭ بارلىق ئىشلىرىنى ۋەزىرگە تاپشۇرۇپ، ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

بۇ مۆتىنى ئۇچرايدىغان داستانلار «شىرزات ۋە گۈلشات»، «تاھىر - زۆھرە» قاتارلىقلار.

(4) شاھزادىنىڭ ھايات قېلىشى

كىچىك خانىش تۇغقاندىن كېيىن، چوڭ خانىش ياكى ۋەزىر پادىشاھنىڭ پۇشتىنى يوقىتىش ئۈچۈن كىچىك خانىشنى ئۆلتۈرۈش بۇيرۇقىنى چۈشۈرىدۇ. بەزى داستانلاردا خانىش ياكى مەلىكە ئۆلۈۋالىدۇ.

بۇ خىل موتىڧ ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «بوز يىگىت»، «شاھزادە پەررۇخ»، «مەلىكە زەرنىگار» قاتارلىقلار بار.

(9) شاھزادىنىڭ مەلىكىنى ئىزدەپ سەپەرگە

چىقىشى

شاھزادە مەلىكىگە ئاشىق بولۇپ قالغاندىن كېيىن، ئەس - ھوشىنى يوقىتىپ بىتاب بولۇپ قالىدۇ. دوست - يارىلىرى ئۇنىڭ بۇ ئەھۋالىنى شاھقا مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، شاھ ئۇنىڭدىن ئەھۋال ئىگىلىگەندە ئۇ ھېچنەرسە دەپ بېرىلمەيدۇ. ۋەزىر - ۋۇزىرلار ياكى مۇنەججىملەرنىڭ ياردەم بېرىشى (بەزى داستانلاردا شاھزادىنىڭ ئەڭ يېقىن دوستى) بىلەن شاھزادىنىڭ بىر مەلىكىگە ئاشىق بولغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. ئاتا - ئانىسى ئامالسىز شاھزادىنى يىراق سەپەرگە يولغا سالىدۇ. شاھزادە نۇرغۇن ئوزۇق - تۈلۈكلەرنى ئېلىپ، لەشكەرلەرنىڭ ياردىمى بىلەن سەپەرگە ئاتلىنىدۇ.

بۇ خىل موتىڧ ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «سەنۇبەر»، «بوز يىگىت»، «شاھزادە پەررۇخ»، «سەيفۇلمۈلۈك ۋە بەدىئۇلجامال» قاتارلىقلار بار.

(10) شاھزادىنىڭ ھالاكەتكە ئۇچرىشى

شاھزادە مەلىكىنى ئىزدەپ يىراق سەپەرگە ئاتلىنىدۇ. سەپەر جەريانىدا چوڭ دەرياغا دۇچ كېلىدۇ. ئاتلىرىنى يايلاققا قويۇۋېتىپ، كېمىگە چىقىپ دەريادىن ئۆتمەكچى بولىدۇ، ئەمما دەريانىڭ قاب ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە قاتتىق بوران چىقىپ، كېمە دەريادا پاچاقلىنىپ كېتىدۇ. شاھزادە پاچاقلانغان كېمىنىڭ بىر پارچىسىغا ئېسىلىۋېلىپ ھايات قالىدۇ. ئامان قالغانلار كەينىگە قايتىپ، پادىشاھقا شاھزادىنىڭ ئۆلۈم خەۋىرىنى يەتكۈزىدۇ. پادىشاھ ۋە خانىشلار قاتتىق ئازاب چېكىدۇ. بەزى داستانلاردا شاھزادىنىڭ ئۆلۈم خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئاۋۋال خانىش كېيىن پادىشاھ ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

بۇ خىل موتىڧ ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «سەنۇبەر»، «شاھزادە پەررۇخ»، «سەيفۇلمۈلۈك ۋە بەدىئۇلجامال»، «شاھزادە رەنايى جاھان ۋە مەلىكە ئاپتاپى تاجىزە» قاتارلىقلار بار.

(11) شاھزادىنىڭ تىلىملىق باغقا بېرىشى

سەرسان بولىدۇ. بىر شەھەرگە كىرىشىگە كىشىلەر ئۇنى «مۇبارەك بولسۇن!» دېيىشىدۇ. ئەسلىي بۇ شەھەردە بىر جاھاننامە ئەينىكى بولۇپ، پادىشاھ ئۆلۈپ كەتسە ئۇنىڭ يۈزى تۇتۇلۇپ كېتىدىكەن. ئۆلگەن پادىشاھنىڭ ئورنىدا كىم لايىق بولسا، ئەينەكنىڭ يۈزىدە شۇ ئەكس ئېتىدىكەن. شۇنىڭ بىلەن مەلىكە بۇ شەھەردە پادىشاھ بولۇپ قالىدۇ. شەھەرگە ئۆزىنىڭ رەسمىنى چاپلاپ، شاھزادىنى تاپىدۇ. مۇراد - مەقسەتلىرى ھاسىل بولىدۇ.

بۇ موتىڧ ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «شىرزات ۋە گۈلشات»، «شاھزادە پەررۇخ» قاتارلىقلار بار.

(7) شاھزادىنىڭ ئىلىم ئۆگىنىشى

شاھزادە تۇغۇلۇشىدىلا چىرايلىق، خان سۈپەت دۇنياغا كېلىدۇ. پادىشاھ ئۇنى كەلگۈسىدە ياخشى ۋارىس قىلىش ئۈچۈن ئەلەمدە ۋە قەلەمدە كامالەتكە يەتكۈدەك ئىلىم ئۆگىتىدۇ. ئوردا ئۇستازلىرىدىن ھەرخىل بىلىملەرنى ئۆگىتىدۇ. شۇ جايدا ئۇ باشقا دوست - بۇرادەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىدۇ. شاھزادە ئىلىم تەھسىل قىلىپ مەلۇم ياشقا يەتكەندە پادىشاھ ئۇنى چاقىرىپ: «ئوغلۇم ئەمدى سېنىڭ پالانى ئىلىمنى ئۆگىنىدىغان ۋاقىت كەلدى، شۇ ئىلىمنى ئۆگەنسەڭ بۇ شەھەرگە پادىشاھ بولىسەن!» دەيدۇ.

بۇ موتىڧ شاھزادىلەرنىڭ خاراكتېرىنىڭ يېتىلىشى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، شاھزادىنىڭ بالىغ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇنداق داستانلاردىن «شىرزات ۋە گۈلشات»، «سەنۇبەر»، «بوز يىگىت»، «بۇلبۇلگويىا»، «ھەيدەر بىلەن زۇبەيدە»، «مەلىكە مېھرىلىقا»، «تاھىر ۋە زۆھرە»، «شاھزادە قاسم ۋە گۈلچېھرە» قاتارلىقلار بار.

(8) شاھزادىنىڭ چۈشىدە مەلىكىگە ئاشىق

بولۇشى

شاھزادە ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان كىشىلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا باغلاردا سەيلى - سايىھەت قىلىۋېتىپ ھاردۇق يېتىپ ئۇخلاپ قالىدۇ ھەم قىزىق بىر چۈش كۆرىدۇ. چۈشىدە مەلۇم بىر پادىشاھنىڭ مەلىكىسى بىلەن نەزمە ئوقۇشۇپ، سۆھبەتتە بولىدۇ. شاھزادە ئويغانسا بۇ چۈشى بولۇپ چىقىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شاھزادە ئەشۇ مەلىكىگە ئاشىق بولۇپ قالىدۇ.

شاھزادە مەلىكىنى ئىزدەش سەپىرىدە باياۋان چۆللەردە كېتىۋېتىپ، ئاجايىباتلار بىلەن تولغان تىلسىملىق باغقا بېرىپ قالىدۇ. باغدىكى مېۋىلەرنى يېيىش ئۈچۈن قول ئۇزاتسا يېيەلمەيدۇ. سۇلارنى ئىچەلمەيدۇ. ئۇقۇشماستىن مەلۇم بىر مېۋىنى يەپ قويۇپ، كېيىك ياكى باشقا بىر جانلىققا ئايلىنىپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ باغقا بەند بولۇپ قېلىپ، تەقدىر ئىلاھىنىڭ ئۆزىنى قۇتقۇزۇشنى كۈتۈپ تۇرىدۇ.

بۇ خىل موتىق ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «سەنۋەر»، «سەيفۇلمۈلۈك ۋە بەدىئۇلجامال» قاتارلىقلار بار.

(12) خىزىر ئەلەيھىسسالام ياكى

دانىشمەنلەرنىڭ شاھزادىگە ياردەم بېرىشى
شاھزادە مەلىكىنى ياكى گۆھەرنى ئىزدەپ كېتىۋاتقاندا خىزىر ئەلەيھىسسالام ئۇنىڭغا مەلۇم بىر ئادەمنىڭ سىياقىدا ئۇچراپ، ئۇنىڭغا بۇ يولدىن ۋاز كېچىش ھەققىدە تەلىم بېرىدۇ. ئەمما شاھزادە بەل قويىۋەتمەيدىغانلىقىنى ئېيتقاندىن كېيىن، خىزىر ئەلەيھىسسالام ئۇنىڭغا قايىل بولۇپ، مەنزىلگە قانداق يېتىپ بارىدىغانلىقىنى، ئۇ ئىزلەپ يۈرگەن گۆھەرنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى، مەلىكىنىڭ قايسى دېۋىنىڭ يېنىدا ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىدۇ.

بەزى داستانلاردا خىزىر ئەلەيھىسسالام شاھزادە قىيىن شەرتلەرنى ئورۇندىيالمىغاندا، قېرى پاپىنىڭ سىياقىدا كېلىپ ئۇنىڭغا ياردەم قىلىدۇ. مەلىكىنى ئۆزىگە تېگىشكە زورلايدۇ. مەلىكە ئۇنىڭ قېرى ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، «باشقا ھەرقانداق شەرتىڭ بولسا ئورۇندايمەن» دېگەندە، «ئۇنداقتا پالانى شاھزادىگە تېگىسەن» دېيدۇ، شۇنىڭ بىلەن مەلىكە ئامالسىز شاھزادىنى قوبۇل كۆرىدۇ. بەزى داستانلاردا خىزىر ئەلەيھىسسالام شاھزادىنىڭ چۈشىدە ئايان بولۇپ، ئۇنىڭغا قانداق قىلىش كېرەكلىكىنى ئېيتىپ بېرىدۇ.

بۇ خىل موتىق ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «مەلىكە گۈلرۇز»، «شاھزادە پەررۇخ» قاتارلىقلار بار.

(13) جادۇگەر قىزنىڭ شاھزادىنى ياخشى

كۆرۈپ قېلىشى

شاھزادە ئۆز مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن جاپا-مۇشەققەتلەرنى چېكىپ، باغ-ۋارنلاردىن ئۆتۈپ، چۆل-جەزىرلەرنى ئاتلاپ ئىنساننىڭ ئايىقى تەگمىگەن جايغا كېلىپ قالىدۇ. بۇ ماكان ئەسلىي دۆ-پەرىلەرنىڭ ماكانى بولۇپ، بۇ جايدا يەنە جادۇگەر قىز ياشايدىكەن. جادۇگەر قىز شاھزادىنىڭ باتۇرلۇقىغا قايىل بولۇپ، ھەم ئۇنىڭ رۇخسارىنى كۆرۈپ، ئاشىق بولۇپ قالىدۇ. شاھزادىنى مۇشۇ باغدا تۇرۇپ قېلىشقا ئۈندەيدۇ. شاھزادە ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ باشقا قىزغا ئاشىق ئىكەنلىكىنى، بىر يۈرەككە ئىككى مەشۇقنىڭ سىغمايدىغانلىقىنى ئېيتقاندىن كېيىن شاھزادىنى قويۇپ بېرىدۇ. بەزى داستانلاردا بۇ جادۇگەر قىز شاھزادىگە قانداق قىلىپ ئۆز مەقسىتىگە يېتىشنىڭ يوللىرىنى ئېيتىپ بېرىدۇ.

بۇ موتىق ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «سەنۋەر»، «سەيفۇلمۈلۈك ۋە بەدىئۇلجامال» قاتارلىقلار بار.

(14) پادىشاھنىڭ ئۆزىنى كىمنىڭ

ئۆلتۈرىدىغانلىقىنى بىلىشى

پادىشاھ پال ئارقىلىق ئۆزىنىڭ سەلتەنتىنىڭ قاچانغىچە داۋاملىشىدىغانلىقىنى، ئۆزىنى كىمنىڭ ئۆلتۈرىدىغانلىقىنى بىلىۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شۇ دائىرىگە كىرىدىغان بارلىق كىشىلەرنى ئۆلتۈرۈش بۇيرۇقىنى چۈشۈرىدۇ. لېكىن بىر بوۋاقنى ئانىسى بىر ئاماللار بىلەن يوشۇرۇپ قويىدۇ. كېيىن بۇ بوۋاق چوڭ بولۇپ، خەلقى - ئالەمنىڭ قىساسىنى ئېلىپ، پادىشاھنى ئۆلتۈرۈپ، تەختنى تارتىۋالىدۇ.

بۇ خىل موتىق ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «گۈر ئوغلى» بار.

(15) مەلىكىنىڭ دىۋىلەر ماكانىدا ھايات

كەچۈرۈشى

شاھزادە ئىزدەپ بارىدىغان مەلىكىلەرنىڭ كۆپىنچىسى دىۋىلەر ماكانىدا ھايات كەچۈرىدۇ. بەزىلەر ھەقىقەتەن مەلۇم بىر پادىشاھنىڭ مەلىكىسى بولۇپ، دېۋە ئۇنىڭغا ئاشىق بولۇپ قالغاچقا ئۇنى بىر شامال بىلەنلا ئۇچۇرۇپ كېلىپ، قەپەسكە سولاپ قويغان. بەزى مەلىكىلەر دېۋىنىڭ قىزى ياكى سىڭلىسى بولۇپ، شاھزادە ئۇيەرگە بارغان ھامان مەلىكە بىلەن ئۇچرىشىپ قالىدۇ. مەلىكىمۇ شاھزادىنى بىر كۆرۈپلا

«مەلىكە گۈلرۇز»، «شاھزادە بەھرام بىلەن مەلىكە دىلرېز» قاتارلىقلار بار.

(18) قېرى پاپىنىڭ مەلىكىگە ئەلچى بولۇپ، شەرتنى ئورۇندىشى

مەلىكە ياتلىق بولۇش شەرتىنى ئېيتقاندىن كېيىن، يېراق سەھرادا ياشاۋاتقان بىر قېرى پاپا قىزغا ئاشىق بولۇپ قېلىپ، ئۇنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان شەرتلىرىنى ئورۇندىدۇ. بىراق مەلىكە ئۇنى قېرى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا بىر پارچە سۈرىتىنى ۋە ئامراق كېيىكىنى سوۋغا قىلىپ، يولغا سېلىپ قويدۇ. بۇ خىل موتىڧ ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «مەلىكە گۈلرۇز»، «ھەيدەر بىلەن زۇبەيدە» قاتارلىقلار بار.

(19) شاھزادە شەرتنى ئورۇندىسىمۇ، مەلىكىنىڭ ئۇنى قوبۇل كۆرمەسلىكى

شاھزادە مەلىكىنىڭ بارلىق شەرتلىرىنى ئورۇندىدۇ، لېكىن مەلىكە چۈمبەل ئىچىدىن رۇخسارنى نامايان قىلىدۇ. شاھزادە ئەس ھوشىنى يوقىتىپ، ئايلىنىپ كېتىدۇ. مەلىكە مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇنى ئۆلۈمگە بۇيرۇيدۇ.

بۇ خىل موتىڧ ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «مەلىكە گۈلرۇز»، «شاھزادە بەھرام بىلەن مەلىكە دىلرېز» قاتارلىقلار بار.

(20) ئىنىك ئانىنىڭ مەلىكىگە نەسىھەت قىلىپ، شاھزادىنى قۇتۇلدۇرۇپ قېلىشى

شاھزادە مەلىكە دېگەن شەرتنى ئورۇندىيالمايدىغان كېيىن، مەلىكە ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، ئىنىك ئانا ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلىپ: «كۆپ يىگىتلەرنى ئۆلتۈرۈپ قان تۆكتۈڭ، ئەمدى بۇ ساھىبقىران يىگىتنىڭ بىر قوشۇق قېنىدىن كەچ» دېگەندىن كېيىن، مەلىكە ئۇنى ئۆلتۈرمەسلىككە ماقۇل بولىدۇ. شاھزادە ئۆلۈمىدىن قۇتۇلۇپ قالىدۇ.

بۇ خىل موتىڧتا دېۋىلەر ماكانىدىكى دەملە ياكى مۇنەججىم ئايال بولىدۇ. دېۋىلەر ياكى پەرلەر غەزەپلىنىپ، شاھزادىنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، ئۇلار شاھزادىنى قۇتقۇزىۋالىدۇ.

بۇ خىل موتىڧ ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «مەلىكە گۈلرۇز»، «ھەيدەر بىلەن زۇبەيدە»، «قۇلۇپ

ئاشىق بولۇپ قالىدۇ. ئۇنىڭغا ياردەم قىلىپ، دېۋىلەر ماكانىدىن شاھزادە بىلەن بىللە قېچىپ كېتىدۇ. بۇ خىل موتىڧ ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «سەنۇبەر»، «مەلىكە زەرىنگار» قاتارلىقلار بار.

(16) پادىشاھنىڭ يالغۇز قىزىغا نۇرغۇن شاھزادىلەرنىڭ ئەلچى بولۇپ كېلىشى

باي-باياشات ئەلنىڭ پادىشاھىنىڭ بىر يالغۇز قىزى بولۇپ، ئۇ تولىمۇ دانا، ساھىبجامال، خۇشخۇي قىز ئىدى. بۇ قىز بالىغ بولغاندا نۇرغۇن شەھەرلەردىن شاھزادىلەر ئەلچى بولۇپ كېلىدۇ. پادىشاھنىڭ بېشى قاتىدۇ. بەزى داستانلاردا مەلىكە مەن بىر ئۆمۈر ئەرگە تەگمەيمەن دەيدۇ. بەزى داستانلاردا: «شاھ ئاتام مەندىن غەم قىلمىسۇن، يىگىتنى ئۆزۈم تاللايمەن» دەيدۇ. پادىشاھقا مۇنار ياساتقۇزۇپ، شۇ مۇناردا ئولتۇرۇپ كەلگەن يىگىتلەرگە شەرت قويىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ.

بۇ خىل موتىڧ ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «مەلىكە گۈلرۇز»، «شاھزادە بەھرام بىلەن مەلىكە دىلرېز» قاتارلىقلار بار.

(17) مەلىكىنىڭ شاھزادىلەرگە ياتلىق بولۇش شەرتى قويىشى

① مەلىكە ئۆزىگە ئەلچى بولۇپ كەلگەن شاھزادىلەرنى تاللاش ئۈچۈن «كىمكى مېنى ئالىمەن دەيدىكەن، شاھ ياكى گاداي، قېرى ياكى ياش بولسۇن، مەن تۆت مىسرا بېيىت ئوقۇيمەن، ئول يىگىتمۇ تۆت مىسرا بېيىت ئوقۇپ مەن بىلەن روبىرو تۇرسۇن، شۇنداق قىلالسا، ئۇنى ئۆزۈمگە قوبۇل كۆرىمەن. ئەگەر ئۇنداق قىلالىسا، ئۇنىڭ كاللىسىنى ئالىمەن دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن تەرەپ - تەرەپلەردىن ئەلچىلەر كېلىدۇ.

② مەلىكە كەلگەن ئەلچىلەرگە «ئىلىمدە، پەھلىۋانلىقتا مەندىن كەم بولسا تەگمەيمەن» دەپ كەلگەن شاھزادىلەرگە شەرت قويىدۇ. نەچچىلىگەن شاھزادە كېلىپ مەلىكە بىلەن ئېلىشقان بولسىمۇ، ئەمما مەغلۇپ بولىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا بىر شاھزادە كېلىپ ئۇنىڭ، شەرتلىرىنى ئورۇنداپ ئۇنىڭ بىلەن توي قىلىدۇ.

بۇ خىل موتىڧ ئۇچرايدىغان داستانلاردىن

بىلەن دىلئارا» قاتارلىقلار بار.

(21) شاھزادىنىڭ مەلىكىنىڭ رەسمىنى كۆرۈپ ئۇنىڭغا ئاشىق بولۇشى

① پادىشاھ ئوغلىنىڭ چوڭ بولغانلىقىنى، شاھلىق تەختىگە ئولتۇرسا بولىدىغانلىقىنى بايقاپ، بىر ساندۇق بېرىدۇ. ساندۇقتا شاھانە تون بولۇپ، شاھزادە بۇ توننى كۆرۈۋېتىپ، ئۇنىڭغا كەشتىلەنگەن رەسمىنى كۆرىدۇ، - دە، مەلىكىگە ئاشىق بولىدۇ.

② مەلىكە ئۆزىگە ئەلچى بولۇپ كەلگەن قېرى پاپىنى رەت قىلغاندىن كېيىن ئۇنى ئۆلتۈرمەستىن، ئۇنىڭغا رەسمىنى بېرىدۇ. قېرى پاپا شۇ رەسمىنى كۆتۈرۈپ يۈرگەندە شاھزادە بىلەن ئۇچرىشىپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شاھزادە مەلىكىگە ئاشىق بولۇپ قالىدۇ. بۇ خىل موتىقى ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «مەلىكە گۈلرۈز»، «سەنۇبەر»، «بوز يىگىت»، «شاھزادە بەھرام بىلەن مەلىكە دىلرەز» قاتارلىقلار بار.

(22) شاھزادىنىڭ مايىمۇنلار شەھىرىگە بەنت بولۇپ قېلىشى

شاھزادە سەپەردە مايىمۇنلار شەھىرىگە كېلىپ قالىدۇ، مايىمۇنلار شاھزادىنى تۇتۇۋالىدۇ، مايىمۇنلارنىڭ ئادەملەرنى پادىشاھ قىلىدىغان ئادىتى بولغاچقا، شاھزادىنى پادىشاھ بولۇشقا قىستايىدۇ، شاھزادە قېچىشقا ئۇرۇنسىمۇ مۇمكىن بولمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇ جايدا بىر مەزگىل تۇرۇپ قالىدۇ، كېيىن بىر ئاماللارنى قىلىپ قېچىپ كېتىدۇ. بەزى داستانلاردا مايىمۇنلار شەھىرى دېيىلمەستىن، بەلكى ئىت باشلىق ئادەملەر دېيىلىدۇ.

بۇ خىل موتىقى ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «مەلىكە گۈلرۈز»، «سەيفۇلمۈلۈك ۋە بەدىئۇلجامال» قاتارلىقلار بار.

(23) شاھزادىنىڭ رودۇپايالارغا ئۇچراپ قېلىشى
شاھزادە مەلىكىنى ئىزدەش جەريانىدا بىر سەھراغا كېلىپ قالىدۇ. بۇ يەردە ھەممە ئادەم قىيا - چىيا قىلىشىپ يۈرۈىدۇ. شاھزادە ئۇلارنىڭ «بىزمۇ ساڭا ئوخشاش ئاشىق، بولمىسا بۇ ئادەم ئايىقى تەگمىگەن جايدا نېمىش قىلىمىز» دېگىنىگە ئالدىنىپ ئۇلارنىڭ تەلەپ قىلغان ئىشىنى قىلىپ بەرمەكچى بولىدۇ. لېكىن بۇلار رودۇپايالار بولۇپ، شاھزادىگە

چاپلىشىۋالىدۇ. بەزى داستانلاردا شاھزادە ئۇلارنىڭ بېشىنى يانچىپ، جېنىنى ئالىدۇ. بەزى داستانلاردا شاھزادە خېزىرنىڭ ياردىمى بويىچە ئىش كۆرۈپ رودۇپايالاردىن قۇتۇلىدۇ.

بۇ خىل موتىقى ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «سەنۇبەر»، «شاھزادە پەررۇخ»، «سەيفۇلمۈلۈك ۋە بەدىئۇلجامال» قاتارلىقلار بار.

(24) مەلىكىنىڭ چۈشىدە شاھزادىگە ئاشىق بولۇشى

مەلىكە ئىنىڭ ئانىسى بىلەن باغلارنى ساياھەت قىلىپ، ئەيشى - ئىشرەت بىلەن مەشغۇل بولىدۇ. تۈن نىسبىگىچە سۆزلىشىپ، ئۇيقۇغا كېتىپ قالىدۇ. چۈشىدە بۇلاق بۇيىغا بارىدۇ. بۇلاق بۇيىدا شاھزادىنى ئۇچرىتىدۇ ۋە شاھزادىگە غايىبانە ئاشىق بولۇپ قالىدۇ. بۇ خىل موتىقى ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «شاھزادە پەررۇخ»، «يۈسۈپ - زۇلەيخا» قاتارلىقلار بار.

(25) باشقا بىر شاھزادىنىڭ مەلىكىگە ئاشىق بولۇپ قېلىشى

بۇ خىل موتىقى ھەممى ئۇزۇنراق بولغان داستانلاردا ئۇچرايدۇ.

شاھزادە بىلەن مەلىكە بىر - بىرىنىڭ ۋەسىلىگە يېتىپ، خۇپىيانە مۇھەببەتلىشىۋاتقاندا، پادىشاھ باشقا بىر مەلىكەنىڭ شاھزادىسىگە مەلىكىنى ياتلىق قىلىشقا قوشۇلىدۇ ياكى باشقا بىر ئەلنىڭ پادىشاھى مەلىكىنى تەلەپ قىلىپ ئەلچى ئەۋەتىدۇ. مەلىكە قەتئىي رەت قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇنداق ئۈچ خىل ۋەقەلىك مەيدانغا چىقىدۇ: بىرى، كېيىنكى شاھزادە بۇ پادىشاھلىققا ھۇجۇم قىلىدۇ. يەنە بىرى، ئىككى شاھزادە بىر - بىرىنى بىلەن كۈچ سىنىشىدۇ. جەڭ ماھارەتلىرىنى نامايان قىلىدۇ. كېيىنكى شاھزادە ئەسلىدىكى ئاشىق شاھزادىنى يېڭىۋېلىپ قىزنى ئەمرىگە ئالماقچى بولىدۇ. ئۈچىنچىسى، پادىشاھ مەلىكىنىڭ «ئەي پادىشاھ! شەرىئەتتە بىر خوتۇنغا ئىككى ئەر راۋامۇ؟ ئەگەر ماڭا يېقىن كېلىمەن دېسەڭ، ھازىرلا قېنىمنى تۆكۈمەن» دېگەن گېپىنى ئاڭلاپ مەلىكىگە قايىل بولىدۇ. مەلىكىنىڭ ئۆز يارىنى ئىزدىشىگە ياردەم بېرىدۇ.

بۇ خىل موتىقى ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «بوز

گۈل» دېگەن ناملار بىلەن ئاتىلىدۇ. خاسىيەتلىك نەرسىلەر دىۋە ۋە پەرىزاتلار ماكانىدا بولۇپ، ئۇنى ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن پادىشاھ ياكى شاھزادىلەر بارىدۇ. باش قەھرىمان ئۇلارنى ئېلىپ كېلىش جەريانىدا قاتتىق سىنىلىدۇ. خاسىيەتلىك نەرسە قولغا چۈشۈپ پادىشاھ مۇراد مەقسىتىگە يېتىدۇ.

بەزى داستانلاردا پادىشاھ چۈشىدە بىر گۈزەل مەلىكىنى كۆرۈپ قېلىپ، ئۇنىڭغا ئاشق بولۇپ قالىدۇ. شاھزادىلەر مەلىكىنى ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن سەپەرگە ئاتلىنىدۇ ۋە ئاخىرىدا مەلىكىگە ئېرىشىدۇ.

بۇ خىل موتىڧ ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «بۇلبۇلگويىا»، «قىزىل گۈل»، «مەلىكە زەرىنگار» قاتارلىقلار بار.

(29) كىچىك شاھزادىنىڭ خەتەرگە تەۋەككۈل قىلىشى

شاھزادىلەر پادىشاھنىڭ مەلۇم تەلپىنى ئورۇنداش ئۈچۈن سەپەرگە چىقىدۇ. بىرىنچى ۋە ئىككىنچى شاھزادە پادىشاھنىڭ تەلپىنى ئورۇندىيالايدۇ. ياكى بىر چىقىپ كەتكىنىچە قايتىپ كەلمەيدۇ. كەنجى شاھزادە ئاتا-ئانىسىنىڭ رازىلىقىنى ئېلىپ ئۆزىنىڭ بۇ ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. پادىشاھ ۋە خانىش ناھايىتى تەسلىكتە قوشۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كەنجى شاھزادە سەپەرگە ئاتلىنىدۇ. ھە دېگەندىلا خەتەرگە يولۇقىدۇ ۋە ئاخىرىدا مەقسىتىگە يېتىدۇ. بەزى داستانلاردا ئۈچ شاھزادە سەپەرگە بىللە چىقىدۇ. چوڭ شاھزادىلەر، قولايلىق ئىشلارنى ئۆزىگە تاللىۋېلىپ، قىيىن ئىشلارنى كەنجى شاھزادىگە تاشلاپ قويىدۇ. بەزى داستانلاردا كىچىك شاھزادە قۇدۇققا تاشلىۋېتىلىدۇ. ئۇ قۇدۇقتىن يول تېپىپ خەتەردىن قۇتۇلىدۇ.

بۇ خىل موتىڧ ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «خاسىيەتلىك دەرەخ»، «بۇلبۇلگويىا»، «يۈسۈپ - زۇلەيخا» قاتارلىقلار بار.

(30) ئۈچ ئاچا يول

ئاكا - ئۇكا شاھزادىلەر سەپەر جەريانىدا ئۈچ ئاچا يولغا دۇچ كېلىدۇ. يولنىڭ دوقمۇشىدا بىر تاش قويۇلغان بولۇپ، ئوڭ قولىدىكى يولغا ماڭسا قايتىپ كېلەر، ئوتتۇرىدىكى يولغا ماڭسا يا كېلەر يا كەلمەس،

يىگىت»، «پەرھاد - شىرىن»، «شاھزادە پەررۇخ»، «شىرىزات ۋە گۈلشات»، «شاھزادە رەنايى جاھان ۋە مەلىكە ئاپتايى تاجىزە» قاتارلىقلار بار.

(26) جادۇگەر ياكى مۇنەججىملەرنىڭ

شاھزادىگە قەست قىلىشى

① پادىشاھ مەلىكىگە شاھزادە بىلەن ئايرىلىپ كېتىش شەرتىنى قويىدۇ. مەلىكە رازىلىق بەرمەيدۇ. شاھزادىنى كۆزدىن يوقىتىش ئۈچۈن قېرى جادۇگەر، مۇنەججىم، قېرى قورۇتقى دېگەندەك يامان نىيەتلىك كىشىلەرگە شاھزادىنى يوقىتىشقا بۇيرۇق بېرىدۇ. نەتىجىدە شاھزادە پادىشاھنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالىدۇ ۋە ئۆلتۈرۈلىدۇ. بەزىدە جادۇ ئىشلىتىپ شاھزادىنى ھەرخىل نەرسىلەرگە ئايلاندۇرۇپ قۇيىدۇ.

② جادۇگەر موماي شاھزادىگە مەلىكىنىڭ ئۆلگەنلىكىنى ياكى ئۇنىڭ ئاللىقاچان ئۇنى ئۇنتۇپ، باشقا كىشىگە ياتلىق بولغانلىقىنى يەتكۈزىدۇ. شاھزادە شۇ ئازابتا ئۆلۈم يولىنى تاللايدۇ.

بۇ خىل موتىڧ ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «تاھىر - زۆھرە»، «قىزىل گۈل»، «گۈلشاھ - ۋەرەقە»، «مەلىكە زەرىنگار» قاتارلىقلار بار.

(27) مەلىكىنىڭ شاھزادىنىڭ قەبرىسىدە جان

بېرىشى

شاھزادە زىيانكەشلىككە ئۇچراپ ئۆلگەندىن كېيىن مەلىكە خەۋەر تاپىدۇ. زار-زار يىغلاپ، ئاتىسىغا غەزەپ - نەپرەت ياغدۇرىدۇ. قەبرىنىڭ ئالدىغا كېلىپ قايغۇ - ئەلەمگە چۆكىدۇ. ئىشلەمچىلەرنى ئېلىپ كېلىپ گۈمبەزلىك قەبرە ياسىتىدۇ. بارلىق مال - دۇنيالىرىنى غېرىپ - مىسكىنلەرگە سەدىقە قىلىدۇ. ئاخىرىدا شاھزادىدىن قالغان تەۋەررۈك قىلىچ بىلەن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالىدۇ. بەزى داستانلاردا بۇخىل موتىڧ قىسقارتىلغان بولۇپ، قىز ئاشىقنىڭ ئۆلگەنلىكىنى ئاڭلاپلا، جان تەسەددۇق قىلىدۇ.

بۇ خىل موتىڧ ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «بوز يىگىت»، «پەرھاد - شىرىن» قاتارلىقلار بار.

(28) خاسىيەتلىك نەرسىنى ئېلىپ كېلىش

باش قەھرىمان چۈشىدە مەلۇم خاسىيەتلىك نەرسىگە ئاشق بولۇپ قالىدۇ. ئۇنى قولغا كەلتۈرۈشكە تەرەددۇت قىلىدۇ. بۇ نەرسىلەر «بۇلبۇلگويىا»، «قىزىل

ياخشى كۆرۈپ قېلىشى

شاھزادە دىۋىلەر ماكانىغا بېرىپ، سۆيگەن پەرىسى بىلەن كۆرۈشىدۇ. باشقا پەرىلەر مۇ شاھزادىنىڭ قاملاشقان قەدى - قامىتىگە ئاشىق بولۇپ قالىدۇ. شاھزادىنى ئۆتۈنۈپ بېرىشنى سورىيدۇ، پەرى قەتئىي قارشى تۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تەلىپى رەت قىلىنغان پەرى باشقىلار بىلەن بىرلىشىپ، شاھزادىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇنىدۇ، لېكىن سېزىلىپ قالىدۇ. باشقىلارنىڭ مەسخىرىسىگە قېلىشتىن قورقۇپ، شاھزادىنى ئەسلىدىكى پەرىگە ئۆتۈنۈپ بېرىدۇ.

بۇ خىل موتىق ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «بۇلبۇلگويى»، «بوز كۆرەش ئايىم ۋە قارا ساچ ئايىم» قاتارلىقلار بار.

(34) كىچىك شاھزادىنى قۇدۇققا تاشلىۋېتىپ،

گۆھەرلەرنى ئېلىپ قېچىش

كەنجى شاھزادە مەلىكە، گۆھەر، ئات قاتارلىقلارغا ئېرىشكەندىن كېيىن، چوڭ شاھزادىلەر بارلىق شان - شەرەپكە كىچىك شاھزادىنىڭ ئېرىشىدىغانلىقىنى ئويلاپ، ئىچى تارلىق قىلىدۇ، ئىنىسىنى ئالداپ ئۇنى قۇدۇققا تاشلىۋېتىپ، گۆھەرلەرنى ئېلىپ پادىشاھلىققا قايتىدۇ (بەزى داستانلاردا كىچىك شاھزادىنى قەپەسكە سولاپ قويۇپ كېتىدۇ)، دادىسى سورىسا كىچىك شاھزادە ئۆلۈپ كەتتى دەپ مەلۇم قىلىدۇ. كىچىك شاھزادە ھەرخىل يوللار بىلەن ھايات قالىدۇ.

بۇ خىل موتىق ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «بۇلبۇلگويى»، «يۈسۈپ - زۇلەيخا»، «مەلىكە زەرنىگار» قاتارلىقلار بار.

(35) كەنجى شاھزادىنىڭ ئاكىلىرىنى كەچۈرۈم

قىلىشى ۋە پادىشاھلىق تەختىگە ئولتۇرۇشى

كەنجى شاھزادە ئاكىلىرى تەرىپىدىن زىيانكەشلىككە ئۇچرايدۇ. قۇتۇلۇپ چىقىپ پادىشاھلىققا قايتقاندىن كېيىن، پادىشاھ ئۇنىڭ ئاكىلىرىنى ئۆلۈمگە بۇيرۇيدۇ. كەنجى شاھزادە پادىشاھتىن ئاكىلىرىنىڭ گۇناھىنى كەچۈرۈۋېتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ھايات قالىدۇ. كەنجى شاھزادە مەلىكە بىلەن توي قىلىپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە باياشاتلىقتا ئۆتىدۇ.

بۇ خىل موتىق ئۇچرايدىغان داستانلاردىن

سول قولدىكى يولغا ماڭسا ئەسلا يېنىپ كەلمەس دېگەن خەتلەر يېزىلغان بولىدۇ. چوڭ شاھزادە ئوڭ قولدىكى يولغا، ئوتتۇراڭچى شاھزادە ئوتتۇرىدىكى يولغا، كىچىك شاھزادە بارسا كەلمەس يولغا ماڭىدۇ.

بۇ خىل موتىق ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «بۇلبۇلگويى»، «خاسىيەتلىك دەرەخ» قاتارلىقلار بار.

(31) سۇمۇرغۇ بالىسىنى قۇتقۇزۇپ، سۇمۇرغۇنىڭ

ياردىمىگە ئېرىشىش

شاھزادە مەلىكىنى ئىزدەپ كېتىۋېتىپ بىر چىنارنىڭ يېنىدا دەم ئالىدۇ. بۇ چىنارنىڭ ئۈستىدە سۇمۇرغۇ قۇشنىڭ ئۆۋىسى بولۇپ، ئەجدىھا ئۆۋىدىكى سۇمۇرغۇ چۈچىلىرىنى يېمەكچى بولىدۇ، شاھزادە ئەجدىھانى قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرىدۇ، سۇمۇرغۇ كېلىپ، شاھزادىنى يېمەكچى بولغاندا چۈچىلەر ئۇنى قۇتقۇزۇپ قالىدۇ، سۇمۇرغۇ شاھزادىدىن مەمنۇن بولۇپ، ئۇنىڭغا قانداق ياردەم كېرەكلىكىنى سورىغاندا، شاھزادە ئۆزىنىڭ كوھىقاچا بارماقچى ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن سۇمۇرغۇ شاھزادىنى مىندۈرۈپ كوھىقاچا ئاپىرىپ قويىدۇ.

بۇ خىل موتىق ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «مەلىكە زەرنىگار»، «سەيفۇلمۈلۈك ۋە بەدىئۇلجامال»، «خاسىيەتلىك دەرەخ» قاتارلىقلار بار.

(32) پەرىلەرنى سۇغا چۆمۈلۈۋاتقان جايدىن

تېپىۋېلىش

شاھزادە مەلىكىنىڭ دىۋىلەر ماكانىدىكى پەرى ئىكەنلىكىنى ئۇققان بولسىمۇ، ئەمما دىۋىلەر ماكانىغا كىرىش يولىنى تاپالمايدۇ. بوستانلىقتا كېتىۋېتىپ، بىر كۆلنى ئۇچرىتىپ قالىدۇ. شۇ ئەسنادا ھاۋا گۈلدۈرلىگەندەك ئاۋازلار پەيدا بولىدۇ. شاھزادە گۈللەر ئارىسىغا مۆكۈنۈۋالىدۇ، بىر مۇنچە كەپتەر، شاتۇت، غازلار كېلىپ سۇغا چۆمۈلىدۇ. كەپتەرلەر سۇدىن چىققاندىن كېيىن پەرىزاتقا ئايلىنىدۇ. دەل شۇ پەرىزاتلارنىڭ ئارىسىدىكى بىرسى شاھزادە چۈشىدە كۆرگەن قىزدۇر. شاھزادە ئۇ قىزنى كۆرۈپلا ھۇشىدىن كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شاھزادە سىزىلىپ قالىدۇ.

بۇ خىل موتىق ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «بۇلبۇلگويى» ناملىق داستان بار.

(33) شاھزادىنى باشقا پەرىنىڭ (مەلىكىنىڭ)

تېگىشكە زورلايدۇ.

بۇ خىل موتىق ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «شاھزادە پەررۇخ» قاتارلىقلار بار.

(39) مەلىكىنىڭ ئاتا-ئانىسىنى ئىزدەش

شاھزادە بىلەن مەلىكە ۋىسال تېپىشقاندىن كېيىن، مەلىكە شاھزادىگە ئۆزىنىڭ ئاتا-ئانىسىنى سېغىنغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئۇلار قىزنىڭ مەلىكىتىگە بارىدۇ. بەزى داستانلاردا قىزنىڭ ئاتا-ئانىسى ھايات بولۇپ، ئۇلارنى قىزغىن تەبرىكلەيدۇ. بەزى داستانلاردا مەلىكىنىڭ ئۆز مەلىكىتىدىن ئايرىلىپ كېتىشىدىكى سەۋەب باشقا بىر شاھنىڭ ئۇ مەلىكەتنى بېسىۋالغانلىقىدىن بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مەلىكە بىلەن شاھزادە نۇرغۇن لەشكەرلەرنى باشلاپ بېرىپ، تەختنى قايتۇرۇۋېلىپ، تاجاۋۇزچى پادىشاھنى ئۆلتۈرىدۇ.

بۇ خىل موتىق ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «شاھزادە پەررۇخ»، «قىزىل گۈل» ناملىق داستان بار.

(40) قەھرىماننىڭ غەيرىي تۇغۇلۇشى

ئەسەرنىڭ قەھرىمانى تۇغۇلۇپلا باشقا ئادەملەرگە ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىكنى نامايان قىلىدۇ. رۇخسارى ئىنتايىن گۈزەل بولىدۇ، كىچىك تۇرۇپلا نۇرغۇن ئىقتىدارلارنى ھازىرلايدۇ.

بۇ موتىق ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «يۈسۈپ-زىلەيخا»، «مۇختەر ۋە دەللە» ناملىق داستانلار بار.

(41) ھېكايە ئېيتىش ئارقىلىق باش قەھرىماننى

خۇن تۆكۈشتىن ساقلاپ قېلىش

مەلىكىنىڭ ئاتا-ئانىسى شاھزادىنىڭ ئاتا-ئانىسىنى ئۆلتۈرۈپ، تەختىگە ئولتۇرۇۋالىدۇ. شاھزادە تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئۇلارنى ئۆلتۈرۈشنى نىيەت قىلىدۇ. مەلىكە شاھزادىگە خۇن تۆكۈمەي، ھېكايە ئاڭلاش ھەققىدە تەكلىپ بېرىدۇ. شاھزادە ھېكايە ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئۆلتۈرۈدىغانلىقىنى ئېيتىپ، ھېكايە ئاڭلاشقا كىرىشىدۇ، بىر ھېكايە تۈگىسە، يەنە بىر ھېكايە باشلىنىدۇ، شاھزادە مەلىكىنىڭ ئاتا-ئانىسىنى ئۆلتۈرۈلمەيدۇ.

بۇ موتىق ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «شىرزات ۋە گۈلشات» قاتارلىقلار بار.

(42) شاھزادىنىڭ كېيىنكى قوغلاپ مەلىكىنىڭ

«بۇلبۇلگوي»، «خاسىيەتلىك دەرەخ» قاتارلىقلار بار.

(36) ھاياۋاناتلارنىڭ ياردىمىدە خەتەردىن

قۇتۇلۇش

شاھزادە بىلەن مەلىكە دىۋە ياكى باشقا زالىم كۈچلەرنىڭ قولىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن قېچىپ كېتىدۇ، ئۇلارنىڭ كەينىدىن رەقىبلىرى قوغلاپ كېلىدۇ، شۇ پەيتتە ئۇلارنىڭ ئالدىغا بىر توپ يىلقا ياكى باشقا ھاياۋاناتلار ئۇچرايدۇ. مەلىكە ئۇ ھاياۋاناتلارغا ئىلتىجا قىلىپ، «ئەي تەڭرىنىڭ جانىۋارلىرى، بۈگۈن سۇلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەققى - ھۆرمىتى ئۈچۈن بىزنى دەرماندە قىلىمىغىل» دەپ نالە قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ھاياۋاناتلار ئۇلارغا ياردەم قىلىپ، ئالتە ئايلىق يولنى بىر كۈندە بېسىپ بولىدۇ.

بەزى داستانلاردا خاسىيەتلىك ھاياۋاناتلار دىۋىلەرنىڭ ماكانىدا بولۇپ، مەلىكە بىلەن شاھزادە ئۇلارنى ئوغرىلاپ قاچىدۇ ۋە دىۋىلدىن قۇتۇلۇپ قالىدۇ. بەزى داستانلاردا تۇلپارلارنى شاھزادىنى ياخشى كۆرۈپ قالغان پەرىزاتلار ھەدىيە قىلىدۇ.

بۇ خىل موتىق ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «شاھزادە پەررۇخ»، «بوز كۆرپەش ۋە قارا ساچ ئايىم» قاتارلىقلار بار.

(37) ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ ۋىسالغا

يەتكەندىن كېيىن ئايرىلىپ كېتىشى

پادىشاھ مەلىكىنى باشقا بىر پادىشاھقا ياتلىق قىلماقچى بولغانلىقتىن ئاشىق - مەشۇقلار قاچىدۇ، ئۇلار مەلۇم جايغا كەلگەندە ئايرىلىپ كېتىپ، شاھزادە بىلەن مەلىكە ئايرىم - ئايرىم ئىككى شەھەرگە بېرىپ قالىدۇ.

بۇ خىل موتىق ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «شاھزادە پەررۇخ» ناملىق داستان بار.

(38) كەشتە ئارقىلىق شاھزادىنى ئىزدەش

مەلىكە يۇقىتتىپ قويغان شاھزادىسى بىلەن ئالاقىلىشالمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆزىنى پاناھقا ئېلىۋاتقان مومايغا كەشتە توقۇپ بېرىدۇ، كەشتىگە شاھزادە تونۇيالايدىغان گۈل نۇسخىسىنى چېكىدۇ. كەشتىنى بازاردا ساتىدۇ، كەشتىنى سېتىۋالغۇچى كەشتە توقۇغۇچىغا ئاشىق بولۇپ قالىدۇ. كەشتە سېتىۋالغۇچى ۋە ئۇنىڭ دەللە ئانىسى مەلىكىنى ئالداپ، ئۆز ئۆيىگە بەنت قىلىۋېلىپ، مەلىكىنى ئۆز ئوغلىغا

خەۋىرىگە ئېرىشىشى

كۈنلەرنىڭ بىرىدە شاھزادە شىكارغا چىقىدۇ. ئۇلار ھەر تەرەپكە كۆز سېلىپ، بىر جەزىرىگە بېرىپ، يېپىلىپ يۈرگەن كېيىك توپىنى كۆرۈپ قالىدۇ. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بىر كېيىك ئالاھىدە بولۇپ، شاھزادە شۇ كېيىكنى تۇتۇشقا بۇيرۇق قىلىدۇ، ئەمما كېيىك دەل شاھزادىنىڭ ئۈستىدىن ئاتلاپ قېچىپ كېتىدۇ. شاھزادە كېيىكنىڭ سىرىنى بىلىش ئۈچۈن كېيىكنى ئىزدەپ، بىر ھەشەمەتلىك باغقا بېرىپ قالىدۇ. شاھزادە باغدىكى بوۋايدىن كېيىكنىڭ سىرىنى سورايدۇ، بوۋاي بۇ كېيىكنىڭ سىرىنى ئېيتىپ بېرىدۇ ھەم كېيىكنىڭ ئەسلىي ئىگىسى بولغان مەلىكىنىڭ سۈرىتىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شاھزادە مەلىكىگە ئاشىق بولۇپ قالىدۇ.

بۇ موتىق «ھەيدەر بىلەن زۇبەيدە» ناملىق داستاندا بار.

(43) شاھزادىنىڭ ئايالچە ياسىنىپ مەلىكىنىڭ

ھۇزۇرىغا كىرىشى

شاھزادە بىلەن مەلىكە كۆرۈشۈپ بىر - بىرىگە كۆڭۈل بېرىشىدۇ. لېكىن مەلىكە نازارەت ئاستىدا بولغاچقا، شاھزادە داۋاملىق كۆرۈشەلمەيدۇ. مەلىكە ئۇنى قەتئىي قوبۇل كۆرمەيدۇ. ئەنە شۇنداق شارائىتتا شاھزادە مەلىكىنى كۆرۈپ تۇرۇش ئۈچۈن ئايالچە ياسىنىپ مەلىكىنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىدۇ. شاھزادىنى ئايالچە ياساپ قويغان موماي: «پالانى ۋاقىتقىچە كېلىپ بول، بولمىسا بالا - قازاغا يولۇقسەن» دەيدۇ، شاھزادە بالا - قازاغا يولۇقىدۇ.

بۇ موتىق «ھەيدەر بىلەن زۇبەيدە» ناملىق داستاندا بار.

(44) مەلىكىنىڭ چۈشى بۇزۇلۇپ ئەرگە

تەگمەسلىككە قەسەم قىلىشى

مەلىكە ئىككى كېيىك ھەققىدە چۈش كۆرىدۇ: چىشى كېيىك بىلەن ئەرگەك كېيىك ئوتلاۋاتقاندا ئەرگەك كېيىك ئوۋچىنىڭ تۇزىقىغا چۈشۈپ قالىدۇ. چىشى كېيىك ئۇنى قۇتقۇزىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەيلا چىشى كېيىك تۇزاققا چۈشۈپ قالغاندا ئەرگەك كېيىك ئۇنى قۇتقۇزمايدۇ. مەلىكە مۇشۇ چۈشكە تەبىر بېرىپ ھەرگىزمۇ ياتلىق بولماسلىق ھەققىدە قەسەم ئېچىپ

ھەرقانداق ئادەم كەلسىمۇ توي قىلغىلى ئۇنىمايدۇ.

بۇ موتىق ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «ھەيدەر بىلەن زۇبەيدە»، «قۇلۇپ بىلەن دىلئارا» قاتارلىقلار بار. (45) قىيىن شەرت قۇيۇپ، كۈيئوغۇلنى سىناش پادىشاھ ئۆزىگە كۈيئوغۇل تاللاشتا، بەزىدە مەلىكە ئۆزىگە ئەر تاللاشتا قىيىن بولغان ئۈچ خىل شەرتنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. شاھزادە بۇ شەرتلەرنى ئۇرۇندىغاندىن كېيىن، مەلىكە بىلەن توي قىلىدۇ. بۇ موتىق «تاھىر - زۆھرە» داستانىدا بار.

(46) بىر كۈن، بىر سائەتتە تۇغۇلغانلارنى

نىكاھلاش

بىر شەھەر پادىشاھى ۋە بىر دىۋىلەر شاھىنىڭ پەرزەنتى بولمايدۇ. ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى پەرزەنت تىلەيدۇ. دانىش ۋەزىر ۋە مۇنەججىملەر پادىشاھقا «ئەگەر ئۆزلىرى كەلگۈسىدە مەيلى قىز ياكى ئوغۇل پەرزەنت كۆرۈشلىرىدىن قەتئىينەزەر دىۋە - پىرىلەر بىلەن قۇدىلىشىشنى كۆڭۈللىرىگە پۈكسە خۇدا سىلىگە پەرزەنت بېرىدۇ» دەيدۇ، دىۋىلەر ئارىسىدىكى جادۇگەرلەرمۇ دىۋە شاھىغا «ئەگەر ئۆزلىرى كەلگۈسىدە مەيلى قىز ياكى ئوغۇل پەرزەنت كۆرۈشلىرىدىن قەتئىينەزەر ئادەمزاىت بىلەن قۇدىلىشىشنى كۆڭۈللىرىگە پۈكسە خۇدا سىلىگە پەرزەنت بېرىدۇ» دەيدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى ئىككى ئورۇندا، كۆرۈشمەستىن شۇ نىيەت بىلەن خالىس دۇئا قىلىدۇ. بىر سائەت، بىر ۋاقىتتا تۇغۇلغان شاھزادە ۋە مەلىكىنىڭ توي قىلىشىنى بېكىتىدۇ.

بۇ موتىق «مەلىكە مېھرىلىقا» داستانىدا ئۇچرايدۇ.

(47) غەيرىي تۇغۇلۇش

پەرزەنتى يوق ئەر - ئاياللار بىر ئوغۇل بالىلىق بولىدۇ. بۇ بالىنىڭ نەچچە كۈندىلا تىلى چىقىدۇ، نەچچە ئايدىلا بالغ بولىدۇ، ئىنتايىن كۈچلۈك بولۇپ، ئاسانلا بىلىم ئىگىلەيدۇ. ئەگەر ئۇ پەرزەنت قىز بولسا ھۆسن جامالدا تەڭداشسىز بولۇپ، ھىيلە - مەكرىدە شەيتانغا دەرس بەرگۈدەك قابىلىيەتكە ئىگە بولىدۇ، ئۇ ئانىسىدىن تۇغۇلغان چاغدىلا ھەممە چىشلىرى تۇلۇق بولىدۇ. ھەممە گەپلەرنى سۆزلىيەلەيدۇ، ئورنىدىن تۇرۇپ ماڭالايدۇ. ئۇنىڭ بۇ ئەپتى ۋە قىلىقىدىن

پادىشاھ بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن لەشكەر توپلاپ، دادىسىنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن ئاتلىنىدۇ. پادىشاھنى ئۆلتۈرۈپ، تەختكە ئولتۇرىدۇ.

بۇ موتىق «مەلىكە مېھرىلقا» ناملىق داستاندا ئۇچرايدۇ.

(52) شاھزادىنىڭ بالدۇر ئۆلۈپ كېتىشىنىڭ

ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن مۇنار ياساش

پەرزەنت يۈزى كۆرمىگەن پادىشاھ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا تىلىكىگە يېتىدۇ. پادىشاھ مۇنەججىملەرگە پال سالدۇرسا «شاھزادە ئىنتايىن ئەقىللىق، ساھىبقىران چوڭ بولىدۇ، ئەمما مۇنچە ياشقا كىرگەندە پالانى سەۋەب تۈپەيلىدىن ئۆلۈپ كېتىدۇ» دېگەن جاۋابقا ئېرىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ شۇ بالا-قازانىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئېگىز مۇنار ياسىتىدۇ، شاھزادىنى شۇ ئېگىز مۇنارغا بەنت قىلىپ، شۇم تەقدىردىن قۇتۇلدۇرماقچى بولىدۇ.

بۇ موتىق «سەيفۇلمۈلۈك ۋە بەدىئۇلجامال»، «مەلىكە مېھرىلقا» ناملىق داستاندا بار.

(53) ھېكايە ئېيتىش ئارقىلىق باش قەھرىماننى

قايل قىلىش

باش قەھرىمان مەلۇم بىر قىيىن مەسىلىگە دۇچ كەلگەندە بىرەر دانىشمەن كىشى ئۇنىڭغا ئىبرەتلىك بىرەر ھېكايىنى ئېيتىش ئارقىلىق ئۇنىڭ شۇ ئىشنى قانداق ھەل قىلىشىغا ياردەم بېرىدۇ.

بۇ موتىق «قۇلۇپ بىلەن دىلئارا»، «شاھزادە رەنايى جاھان ۋە مەلىكە ئاپتايى تاجىزە» قاتارلىق داستانلاردا ئۇچرايدۇ.

(54) مەلىكىنىڭ دىۋىنىڭ جېنىنى قانداق

ئالدىغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىشى

دىۋە ھەمىشە جېنىنى مەخپىي يەردە ساقلايدۇ. بۇنى پەقەت ئۆزىلا بىلىدۇ. شاھزادە دىۋە بەنت قىلىۋالغان مەلىكە بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن، مەلىكە دىۋىنىڭ جېنىنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى ياكى ئۇنى قانداق ئۆلتۈرسە بولىدىغانلىقىنى ئېنىقلايدۇ، بەزىدە دىۋىنى ئازدۇرىدۇ، بەزىدە دىۋىگە كۆڭۈل بەرگەن بولۇپ دىۋىنىڭ سىرىنى ئىگىلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن باش قەھرىمان دىۋىنى ئۆلتۈرۈپ، مەلىكىنى قۇتقۇزۇپ چىقىدۇ.

شەيتانمۇ ھەيران قالىدۇ.

بۇنداق موتىق ئۇچرايدىغان داستانلاردىن «دەملە ۋە مۇختار»، «گۆر ئوغلى» قاتارلىقلار بار.

(49) سېھىرلەنگەن سەت مەخلۇقنى ياخشى

كۆرۈپ، سېھىرنى يېشىش

مەلىكە دىۋىلەر ماكانغا كېلىپ ئامالسىزلىقتىن سەت مەخلۇق بىلەن بىللە تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. مەلىكە ئۆيىگە بېرىپ كەلمەكچى بولغاندا سەت مەخلۇق ئۇنىڭغا «كەچ كىرگىچە كېلىپ بولۇڭ» دېيدۇ، ئەمما قىز ئۇنداق قىلالايدۇ، شۇنىڭ بىلەن سەت مەخلۇق ئۆلۈپ كېتىدۇ. قىز كۆپ پۇشايمان قىلىدۇ، بۇلاقتەك كۆزلىرىدىن ياش تۆكۈلۈپ، ئۇنىڭ بەدىنىنى يۇيىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئاستا-ئاستا تىرىلىدۇ ۋە كېلىشكەن شاھزادىگە ئايلىنىدۇ. ئەسلىدە ئۇ بىر شاھزادە بولۇپ، دىۋىلەر ئەشۇنداق سەت مەخلۇققا ئايلاندۇرۇپ قويغان. دىۋىلەر ئۇنىڭغا «ئاۋادا سېھىنڭ مۇشۇ سەت قىياپىتىڭدىن يىرگەنمەي قايسىبىر ساھىبجامال ياكى پەرىزاتلار تەبىقىسىدىن بىرەر گۈزەل مەلىكە ساڭا چىن كۆڭلىدىن ئاشىق بولسا، سەن پەقەت شۇ چاغدىلا ئاندىن ئەسلىڭگە قايتالايسەن» دېگەن ئىكەن.

بۇ خىل موتىق «قىزىل گۈل» ناملىق داستاندا

ئۇچرايدۇ.

(50) باش قەھرىماننىڭ خاسىيەتلىك

ئەڭگۈشتەرنى ئېلىپ قېچىش

باش قەھرىماننىڭ بىر خاسىيەتلىك ئەڭگۈشتەرى بولۇپ، ئۇ ئەڭگۈشتەرنى ئۇنىڭ بارلىق خاسىيىتىنى يوشۇرۇپ تۇرىدۇ. داستانلاردا بىرەر جادۇگەر موماي ياكى قارا نىيەتلىك ھەمراھلار باش قەھرىماننىڭ خاسىيەتلىك ئەڭگۈشتەرنى ئېلىپ قاچىدۇ، شۇنىڭ بىلەن باش قەھرىمان ئاجىز ھالەتكە چۈشۈپ قالىدۇ.

بۇ خىل موتىق «قىزىل گۈل» ناملىق داستاندا

ئۇچرايدۇ.

(51) شاھزادىنىڭ دادىسىنىڭ تەختىگە

ئولتۇرۇۋالغان شاھنى ئۆلتۈرۈشى

شاھزادە مەلىكىگە ئاشىق بولۇپ، چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، پادىشاھ ئۇنىڭ ئازابىدا ئۆلۈپ كېتىدۇ. شاھزادە مەلىكىگە ئېرىشىپ، باشقا مەلىكەتكە

بۇ موتىق «سەيغۇلمۇلۇك ۋە بەدىئۇلجامال» ناملىق داستاندا ئۇچرايدۇ.

(55) قىلىچنى توغرىسىغا تۇتۇپ، ئەجدىھانى

ئۆلتۈرۈش

شاھزادىلەر تۇيۇقسىز ئەجدىھانىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرايدۇ. چوڭ شاھزادىلەر قېچىپ كېتىدۇ، كىچىك شاھزادە يېنىدىن ئىككى غۇلاچ كېلىدىغان شەمشىرنى ئېلىپ، توغرىسىغا تۇتۇپ، ئەجدىھانىڭ ئاغزى تەرەپكە قاراپ تۇرىدۇ. ئەجدىھانىڭ دەم تارتىشى بىلەن ئۇ ئەجدىھانى ئىككى پارچە قىلىپ، ئىككى يانغا تاشلىۋېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن شاھزادىلەر خەتەردىن قۇتۇلۇپ، داۋاملىق ئالغا قاراپ ماڭىدۇ.

بۇ موتىق «خاسىيەتلىك دەرەخ» دېگەن داستاندا

ئۇچرايدۇ.

(56) ئاقكۆڭۈل موماينىڭ شاھزادىگە ياردەم

بېرىپ، ئۇنى مەلىكە بىلەن ئۇچراشتۇرۇشى
شاھزادىنىڭ مەلىكىنىڭ ئىشىقىدا ئىنتايىن بىئارام بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرگەن ئاق كۆڭۈل موماي شاھزادىگە ۋەدە بېرىپ مەلىكىنىڭ ئالدىغا بارىدۇ، مەلىكىگە شاھزادىنى ماختاپ بېرىدۇ، شاھزادىگە ئىچ ئاغرىتىپ قويۇشنى ئۆتىنىدۇ، مەلىكە ماقۇل بولۇپ شاھزادە بىلەن كۆرۈشىدۇ.

بۇ موتىق «شاھزادە قاسىم ۋە گۈلچېھرە» ناملىق

داستاندا ئۇچرايدۇ.

(57) قازىنىڭ پەرىزاتقا يامان نىيەتتە بولۇشى

پەرىزات بىلەن شاھزادە توي قىلماقچى بولۇپ، قازىنى نىكاھ ئوقۇپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىدۇ، قازى شۇنىڭ بىلەن پەرىزاتقا ئاشىق بولۇپ قالىدۇ، پەرىزاتقا يامان نىيەتتە بولۇپ، شاھزادىنى يوقىتىش ئۈچۈن شاھزادىگە ئورۇنداش ئىنتايىن قىيىن بولغان ۋەزىپىلەرنى تاپشۇرىدۇ. شاھزادە دىۋىلەرگە ئەسىرگە چۈشۈپ قالغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، پەرىزاتقا يامان نىيەتتە بولىدۇ.

بۇ موتىق «مەلىكە مېھرىلقا» ناملىق داستاندا

ئۇچرايدۇ.

(58) ئىنسانلار بىلەن پەرىلەرنىڭ ئېلىشىشى

شاھزادىنىڭ دادىسى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا باشقا بىر پادىشاھ تەختكە ئولتۇرىدۇ ۋە

شاھزادە بىلەن پەرىزات تۇرۇۋاتقان پەرىلەر مەملىكىتىنى يوقىتىش ئۈچۈن قارى - ئىشانلارنى تەكلىپ قىلىپ، قۇرئان - تەپسىرلەر ئارقىلىق پەرىلەر مەملىكىتىنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن پەرىلەر مەملىكىتى بىلەن بۇ پادىشاھ ئوتتۇرىسىدا جەڭ باشلىنىدۇ، ئاخىرىدا پەرىزات دادىسىنى ياردەمگە چاقىرىپ، بۇ پادىشاھ ئۈستىدىن غالىب كېلىدۇ.

شاھزادە تەختنى قايتۇرۇۋالىدۇ. بۇ موتىق «مەلىكە مېھرىلقا» ناملىق داستاندا ئۇچرايدۇ.

(59) شاھزادىنىڭ مەلىكىنى ئېلىپ كېلىپ،

تەختتە ئولتۇرۇشى

مۇھەببەت داستانلىرىنىڭ كۆپىنچىسى مۇشۇ خىل موتىق بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. شاھزادە ئۆزىنىڭ مەقسىتىگە يەتكەندىن كېيىن، مەلىكىنى ئېلىپ ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېلىدۇ. ئەگەر تەختتە باشقىلار ئولتۇرۇۋالغان بولسا، جەڭ - ئۇرۇشلار ئارقىلىق تەختنى قولغا كەلتۈرىدۇ. ئەگەر ئاتا - ئانىسى تېخى ھايات بولسا، تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، خاتىرجەم ئالەمدىن ئۆتىدۇ. يۇقىرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بۇ موتىقلار ئۇيغۇر خەلق مۇھەببەت داستانلىرىدىكى موتىقلارنى دېگۈدەك ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئالاھىدە ئەسكەرتىشكە تېگىشلىكى شۇكى، بۇ موتىقلار چوقۇم بىر قانچە داستاندا ئەكس ئېتىشى ناتايىن. بەزى موتىقلار دەرۋەقە بىرلا داستاندا ئەكس ئېتىدۇ. ئەمما بۇ موتىقلار شۇ داستاننىڭ سۈزىت قۇرۇلمىسىدا زۆرۈر ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ موتىقلار نوقۇل داستانلىرىمىزدىلا كۆرۈلمەستىن، بەلكى يەنە ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىرلا داستاندا ئۇچرايدىغان موتىقلارمۇ بۇ موتىقلار تىزمىسىدىن ئورۇن ئالدى.

داستاننىڭ بىر پۈتۈن قۇرۇلمىسىنى مۇقەددىمە، باشلىنىش قىسمى، ئاساسىي قىسمى ۋە خاتىمە دېگەندەك بۆلەكلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ. يۇقىرىدا يىغىنچاقلاشقان موتىقلار ئىچىدە داستاننىڭ مۇقەددىمىسىگە مۇناسىۋەتلىك موتىقلاردىن 15 موتىق بولۇپ بۇلار: (1)، (2)، (3)، (4)، (5)، (7)، (8)، (14)، (16)، (17)، (21)، (40)، (44)، (46)، (47)، (52) قاتارلىق موتىقلاردۇر. داستاننىڭ باشلىنىش قىسمىغا مۇناسىۋەتلىك موتىق ئىككى بولۇپ، ئۇلار: (9)، (18)

داستانچىلارنىڭ ئەستە تۇتىدىغىنى داستاننىڭ پۈتۈن ۋەقەلىكى بولۇشى ناتايىن، ئۇلارنىڭ ئەستە تۇتۇۋالدىغىنى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان موتېللىرى بولۇشى مۇمكىن. داستانچى مەلۇم داستاننى باشلىغاندا يۇقىرىدا بايان قىلىنغان موتېللىرى ئىچىدىكى مۇقەددىمە قىسمىغا تەۋە موتېللىرىدىن داستاننىڭ تېمىسىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان بىر قانچە موتېلنى ئاساس قىلىدۇ. داۋاملاشتۇرۇشتا داستاننىڭ باشلىنىش، ئاساسىي قىسىملىرىغا مۇناسىۋەتلىك موتېللىرىغا ئىشتىراك قىلىدۇ. ئاخىرلاشتۇرۇشتا بولسا خاتىمىگە مۇناسىۋەتلىك موتېللىرىدىن پايدىلىنىدۇ. مانا بۇ داستانچىلارنىڭ ئوخشىمىغان زامان ۋە ماكاندا ئوخشىمىغان داستانلارنى خاتىرجەم ئېيتالىشىدىكى ئاساس، شۇنداقلا داستان ئېيتىش شارائىتىغا ئاساسەن داستاننىڭ ھەجىمىنى مۇۋاپىق كېڭەيتىش ۋە قىسقارتىلىشىدىكى بىر سىر.

موتېللىرىدۇر. داستاننىڭ ئاساسىي قىسمىغا ئائىت موتېل 38 بولۇپ، ئۇلار (6)، (10)، (11)، (12)، (13)، (15)، (19)، (20)، (22)، (23)، (24)، (25)، (26)، (28)، (29)، (30)، (31)، (32)، (33)، (34)، (36)، (37)، (38)، (39)، (41)، (42)، (43)، (44)، (45)، (49)، (50)، (51)، (53)، (54)، (55)، (56)، (57)، (58) قاتارلىق موتېللىرىدۇر. داستاننىڭ خاتىمىسىگە ئائىت موتېللىرى ئۈچ بولۇپ، ئۇلار (27)، (35)، (59) قاتارلىق موتېللىرىدۇر.

بۇ تەتقىقات ئۇيغۇر خەلق مۇھەببەت داستانلىرىنىڭ ۋەقەلىك قۇرۇلمىسىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بولۇپمۇ داستانچىلارنىڭ داستان توقۇش ئۇسۇلى، داستاننى ئەستە ساقلاش، پىششىقلاش جەريانىنى مۇشۇ موتېللىرى ئاساسىدا چۈشەندۈرگەندە تېخىمۇ ئىلمىي چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ. ئالايلۇق، داستان ئېيتقاندا،

ئىزاھاتلار

- [1] ست. تومپسون: «دۇنيادىكى چۆچەكلەرنىڭ تىپى ئىندېكىسى» [M]، شاڭخەي ئەدەبىيات - سەنئەت نەشرىياتى، 1991-يىلى 2-ئاي نەشرى، 499-بەت.
- [2] ليۇنخۇئا: «سېلىشتۇرما چۆچەكشۇناسلىق» [M]، شاڭخەي ئەدەبىيات-سەنئەت نەشرىياتى، 1995-يىلى 9-ئاي نەشرى، 83-بەت.

پايدىلانمىلار

1. ئوسمان ئىسمائىل تارىم: «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمىي بايان» [M]، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2009-يىلى 9-ئاي نەشرى.
2. ئوسمان ئىسمائىل تارىم: «ئۇيغۇر سېھىرلىك چۆچەكلىرى ھەققىدە تەتقىقات» [M]، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2006-يىلى 5-ئاي نەشرى.
2. ئابدۇكېرىم راخمان نەشرگە تەييارلىغان: «ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى» [M]، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981-يىلى 1-ئاي نەشرى.
3. ئەرشىدىن تاتلىق نەشرگە تەييارلىغان: «ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى» (2) [M]، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986-يىلى 7-ئاي نەشرى.
4. ياسىن زىلال نەشرگە تەييارلىغان: «ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى» (3) [M]، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991-يىلى 9-ئاي نەشرى.
5. ئەخمەت ھىمىت، ياسىن زىلال نەشرگە تەييارلىغان: «ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى» (4) [M]، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993-يىلى 7-ئاي نەشرى.
6. ئابدۇرۇسۇل ئۆمەر نەشرگە تەييارلىغان: «ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىن تاللانمىلار» [M]، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998-يىلى 2-ئاي نەشرى.
7. «بۇلاق» [J] ژۇرنىلىدا 1981-يىلىدىن باشلاپ ئېلان قىلىنغان بارلىق ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇرۇسۇل كىچىكئاخۇن

ئۇيغۇر ۋە ياپون خەلق چۆچەكلىرىدىكى بەزى ئوخشاشلىقلار ئۈستىدە مۇلاھىزە*

دىلارە ئەبەيدۇللام

(ئىلى پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، غۇلجا. 835000)

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى بىلەن ياپون خەلق چۆچەكلىرىدىكى بەزى ئورتاق سۈرەتلەر تەپسىلىي سېلىشتۇرۇلۇپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەر تېپىپ چىقىلدۇ، شۇنداقلا مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن چۆچەك سۈرەتىدىكى پەرقلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان تۈرلۈك ئامىللار ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلدى.

摘要: 本论先详细的比较若干维吾尔民间故事与日本民间故事中的共同情节以及不同情节，并且在文化角度的立场上探讨导致这种区别的种种因素。

Abstract: In this paper detailed comparison of uyghur folk stories and the Japanese folk story in the common circumstances and in different circumstances, and in the cultural angle position of this difference factors.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: I207.7

مىللەت. ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدىكى كەڭ ئومۇملاشقان زانىر. ئۇيغۇر بالىلىرى چۆچەك ئاڭلاشقا ئىنتايىن ھېرىسمەن. ئاجايىپ-غايىب چۆچەكلەر ئۇلارنى قىزىقتۇرىدۇ، تەسىرلەندۈرىدۇ، ئۇلارغا توغرا تۇرمۇش يولىنى كۆرسىتىدۇ.

تىنچ ئوكيان ئارال دۆلىتىدە بۈيۈك مەدەنىيەت ياراتقان ياپون مىللىتىنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىمۇ ئىنتايىن مول، ئۇلارنىڭ قىسقا ھەجىملىك تىلى، يېنىك خەلق چۆچەكلىرى كىشىنى ئۆزىگە جەلىپ قىلىدۇ. ياپون خەلق چۆچەكلىرىدە ياپون مىللىتىنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرى، ئۆرپ-ئادەت، قائىدە-يوسۇنلىرى، كىشىلىك تۇرمۇش پىسخىكىسى يارقىن ئىپادىلەنگەن. ھەر بىر دۆلەتتە توپلانغان چۆچەكلەر نەچچە مىڭ، ھەتتا نەچچە ئون مىڭ بولسىمۇ، ئەمما چۆچەكلەرنىڭ سۈرەتى ئۇنچىۋالا كۆپ ئەمەس. بىر چۆچەك ئوخشىمىغان دۆلەت ۋە ئوخشىمىغان رايونلاردا ئوخشاش تارقالغان بولىدۇ. ئۇيغۇر خەلق چۆچىكى بىلەن ياپون خەلق چۆچىكى سۈرەت جەھەتتە كۆپ ئورتاقلىقلارغا ئىگە. تۆۋەندە بىز بىر قانچە خەلق

خەلق چۆچەكلىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى تارقىلىش دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولغان بىر زانىر. ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرلىرىنى، كىشىلىك ھاياتقا بولغان پەلسەپەۋى پىكىرلىرىنى مول فانتازىيە ۋە مۇبالىغە ئارقىلىق قىزىقارلىق قىلىپ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى چۆچەك دەپ ئاتىلىدۇ^[1]. چۆچەكلەرنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە پەيدا بولغان، سۈرەت ۋە ھەيئەتلىرى تارىخىي دەۋر بىلەن زىچ باغلانغان بولىدۇ. خەلق چۆچەكلىرىنىڭ تىلى يېنىك، مول فانتازىيەلەرگە تولغان بولۇپ، كىشىلەرنى جەلىپ قىلىدۇ. چۆچەكلەردە تۇرمۇش تەجرىبىلىرى، ئۆرپ-ئادەت، قائىدە-يوسۇنلار سۆزلىنىدىغان بولۇپ، ئىنتايىن كۈچلۈك تەربىيەۋى ئەھمىيەتكە ئىگە. گوركىي: «دۇنيادا ئىبىرەت بولمايدىغان ھېچ نەرسە يوق، ئۆزىدە دىداكتىك ئىبىرەت ۋاسىتىلىرىنى مۇجەسسەملەشتۈرمىگەن بىرەر مۇچۇچەك تېپىلمايدۇ» دېگەندى^[2].

ئۇيغۇرلار خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئىنتايىن باي

* بۇ ماقالە 2012-يىلى 3-ئاينىڭ 15-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: دىلارە ئەبەيدۇللام (1986-يىلى 7-ئايدا تۇغۇلغان)، 2010-يىللىق ماگىستىرانت.

چۆچىكى ئۈستىدە تەھلىل يۈرگۈزۈپ باقايلى.

1. ئۇيغۇر خەلق چۆچىكى «قېرىلارنىڭ قەدرى» بىلەن ياپون خەلق چۆچىكى «تاشلاندىق

قېرىلار تاغ-ئۆڭكۈرى» نىڭ سۈزۈت ئورتاقلىقى

ئىشلاردىن خەۋەر تېپىپ ئۆزىنىڭ ئەقىل-پاراسىتى ئارقىلىق ئوغلىنى قىيىنچىلىقتىن قۇتقۇزىدۇ. ئوردا ئىجرائىيە ئەمەلدارى يىگىتنىڭ دادىسىنى ساقلاپ قالغانلىقىنى ئوقۇپ ئىنتايىن تەسلىنىدۇ ۋە چوڭلارنىڭ قەدرىگە يېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ يۇرتتا قېرىلارنى تاشلىۋېتىش بىكار قىلىنىپ، ياشانغانلار قايتىدىن قەدىرلىنىشكە، كۈتۈنۈشكە ئېرىشىدۇ.

بۇ ئىككى چۆچەكتە ياشانغانلارنى ئۆلتۈرۈۋېتىش ياكى تاشلىۋېتىشتىن ئىبارەت بۇ قائىدىنىڭ كېلىپ چىقىشى، ئاقىۋىتى ۋە ئاخىرىدا ياشانغانلارنى ھۆرمەتلەشكە ئۆزگەرگەنلىكى يېنىك تىللار بىلەن ھېكايە قىلىنغان. بۇ چۆچەكلەر ئىنتايىن ئاممىباپ، ئىخچام بولۇپ، ھەر ئىككىلىسىدە بوۋايلا يەرلىك ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن يوقىتىشقا بۇيرۇلىدۇ. ئەمما بوۋايلارنىڭ ئوغۇللىرى ئاتىسىنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قالماقچى بولىدۇ. ئاخىرىدا بوۋايلا قىيىن مەسىلىلەرگە جاۋاب تېپىپ دۆلەتنى قۇتقۇزىدۇ. شۇنىڭ بىلەن دۆلەتتە ياشانغانلارنىڭ قەدىر-قىممىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ.

ياشانغانلارنى تاشلاشتىن ئىبارەت بۇ ۋەقەلىك دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ خەلق چۆچەكلىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. بەزى چۆچەكلەردە ئاتىسىنى تاشلىسا بەزى چۆچەكلەردە ئانىسىنى تاشلىغانلىقى ۋە ياكى سېتىۋەتكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر خەلق چۆچىكى «قېرىلارنىڭ قەدرى» بىلەن ياپون خەلق چۆچىكى «تاشلاندىق قېرىلار ئۆڭكۈرى» نىڭ سۈزۈت ئورتاقلىقى بىر قەدەر كۆپرەك. بۇ ئىككى چۆچەكتە قەدىمكى قەبىلىلەر ئارىسىدىكى قېرىلارنى تاشلاشتىن ئىبارەت ئادەتنىڭ كېلىپ چىقىشى، ئاساسى، ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇشى ھېكايە قىلىنغان. قېرىلارنى تاشلىۋېتىشتىن ئىبارەت ۋەقەلىك ھەرقايسى دۆلەت، ھەر قايسى مىللەتنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى، جۈملىدىن خەلق چۆچەكلىرىدە كۆپ ئۇچرايدۇ. يالغۇز دۆلىتىمىزدىلا 14 خىل ۋارىيانتى بار. ھىندىستان بۇددا نوملىرىدا

ئۇيغۇر خەلق چۆچىكى «قېرىلارنىڭ قەدرى» دە مۇنداق ۋەقەلىك بايان قىلىنىدۇ: تەكلىماكاننىڭ نېرىسىدىكى بىر يۇرتتا پادىشاھ ۋە ۋەزىرلەرنىڭ زىيادە كەيىپ-ساپا، ئەيىش-ئىشرەتكە بېرىلىشى سەۋەبىدىن ئىقتىساد چېكىنىپ دۆلەت مالىمان بولۇشقا باشلايدۇ. ھىلىگەر سول قول ۋەزىرنىڭ قۇترىتىشى بىلەن «بۇ كىرىزىنىڭ سەۋەبى قېرىلارنىڭ كۆپىيىپ كەتكەنلىكى، ئەمگەك قىلماي تەييارغا ھەييار بولغانلىقى» دەپ قارىلىپ، 60 ياشتىن ئاشقان بارلىق ئەر-ئايال ياشانغانلارنى ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇيدۇ. يۇرتتىكى ۋاپادار يىگىت دادىسى بىلەن ئۆلۈپ كېتىشىگە چىدىماي، ئۇنى يوغان بىر كاتقا يوشۇرۇپ ساقلايدۇ. ئارىدىن 3 يىل ئۆتكەندە يۇرتتا قۇرغاقچىلىق بولۇپ دۆلەت قىيىنچىلىقتا قالىدۇ. پادىشاھ بۇ ئاپەتتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن يارلىق چىقىرىپ، مەسلىھەت بەرگۈچى دانىشمەن ئىزدەيدۇ. ئەنە شۇ چاغدا بىلال بوۋاي تۇرمۇش تەجرىبىسى ئەقىل-پاراسىتى ئارقىلىق يۇرت ئەھلىنى ئۇسسۇزلۇق ئاچارچىلىقتىن قۇتقۇزۇپ قالىدۇ.

ياپون خەلق چۆچىكى «تاشلاندىق قېرىلار ئۆڭكۈرى» دە مۇنداق ۋەقەلىك بايان قىلىنىدۇ: بۇرۇنقى زاماندا كىشىلەر 60 ياشتىن ئاشقاندىن كېيىن سالامەتلىكى ئاجىزلاپ، ئەمگەكتىن قالغاندا ياشلار ئۇلارنى ئۆڭكۈرلەرگە تاشلىۋېتىلىدىغان بىر خىل ئادەت بولغانىكەن. بىر يېزىدا، بىر ئاتا 60 ياشقا كىرىپتۇ، ئۇنىڭ ئوغلى ھۆكۈمەتنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئۇنى يۇدۇپ تاغ باغرىغا كەپتۇ. يولدا ئاتا يوپۇرماقلارنى ئۈزۈپ تاشلاپ ئوغلىنىڭ قايتىش يولىدا ئېزىپ قالماسلىقى ئۈچۈن بەلگە سېلىپتۇ. بۇنى كۆرگەن ئوغلى ئاتىسىنى تاشلىۋېتىشكە پەقەتلا چىدىماي، قايتۇرۇپ كېلىپ، پادىشاھتىن يوشۇرۇن ھالدا يەر ئاستى ئۆيىدە بېقىپتۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي ئوردىنىڭ ئىجرائىيە ئەمەلدارى يۇقرالارنى كۈلدىن ئارغامچا ئېشىش، سەدەپنى يېپقا ئۆتكۈزۈش قاتارلىق قىيىن ئىشلارغا بۇيرۇيدۇ. يەر ئاستى ئۆيىدىكى بوۋاي بۇ

ئاندىن دۇنخۇاڭ ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە، كېيىن ياپونىيە، كورىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە تارقالغان. بەلكىم شۇ سەۋەبتىن بۇ خىل ھېكايىلەرنىڭ ئاساسىي سۈرئىتى ئۆزگەرمىگەن ئاساستا يەرلىك مىللەتلەرنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكلىرى سىڭدۈرۈلۈپ، «قېرىلارنىڭ قەدرى»، «تاشلاندىق قېرىلار ئۆڭكۈرى» قاتارلىق چۆچەكلەر بارلىققا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.

«قېرىلارنى تاشلىغان دۆلەتنىڭ تەقدىرى» دېگەن ئەپسانە بار. تەتقىقاتچىلار بۇ ئەپسانىنى خەلقئارادىكى بارلىق قېرىلارنى تاشلىۋېتىش ۋەقەلىك قىلىنغان ھېكايىلەرنىڭ ئەسلىي ۋارىيانتى دەپ قاراپ كەلمەكتە. بۇددا دىنى شىنجاڭ رايونىغا كىرگەندىن كېيىن ئۇنىڭ نوم-سۇترالىرى تەرجىمانلار ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان.

2. ئۇيغۇر خەلق چۆچىكى «قۇتلۇق بىلەن قارلىغاچ» ۋە ياپون خەلق چۆچىكى «قۇشقاچنىڭ

بېلىنى سۇندۇرۇش» نىڭ سۈرئىتى ئورتاقلىقى

ئۇچۇپ كېتىدۇ. ئەتىسى ئەتىگەندە قۇشقاچ موماينىڭ ئىشىك ئالدىغا بىر تال قاپاق ئۇرۇقنى تاشلاپ قويۇپ كېتىدۇ. موماي بۇنى ئېتىزغا تېرىپ پەرۋىش قىلىدۇ. بۇ ئۇرۇقتىن يوغان بىر قاپاق چۈشىدۇ. موماي قاپاققا ئېغىز ئېچىپ قارىسا ئىچىدىن ئېسىل گۈرۈچ چىقىدۇ. شۇنىڭ بىلەن موماي جاۋۇرلارغا گۈرۈچ ئۇسۇپ، قوشنىلىرىغا تارقىتىدۇ، غەلىتە يېرى قاپاقتىكى گۈرۈچ ئازىلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن موماي غۇربەتچىلىكتىن قۇتۇلۇپ بېيىپ كېتىدۇ. بۇ ئىشنىڭ جەريانىدىن خەۋەر تاپقان قوشنا ئۆيىدىكى ئاچكۆز موماي ھەسەتتىن ئولتۇرالمىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر قۇشقاچنى تۇتۇپ، بېلىنى سۇندۇرۇپ قەپەسكە سېلىپ باقىدۇ. قۇشقاچ ساقايغاندا ئۇنى ئۇچۇرۇۋېتىدۇ. ئىككىنچى كۈنى ئەتىگەندە ھېلىقى قۇشقاچ ئۇنىڭ ئۆيىگىمۇ بىر تال قاپاق ئۇرۇقنى تاشلاپ قويۇپ ئۇچۇپ كېتىدۇ، موماي بۇنى ئېتىزغا تېرىيدۇ. بۇ ئۇرۇقتىن يوغان بىر قاپاق چۈشىدۇ. موماي يوغان قاپاقنى ئۆيىگە ئەكىرىپ، ئېغىزىنى يوشۇرۇن ئاچىدۇ. ئەمما قاپاق ئىچىدىن ھەرە، قۇرت-قوڭغۇزلار چىقىپ، ئاچكۆز موماينى چېقىپ ئۆلتۈرۈپ قويدۇ.

بۇ ئىككىلا چۆچەكتە ياخشىلىققا ياخشىلىقتىن ئىبارەت بىر مەركىزىي ئىدىيە ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ۋەقەلىك سۈرئىتىدا كۆپ ئۆزگىرىش يوق، پەقەت پېرسوناژلىرىدىلا ئالماشتۇرۇلغان. ئۇيغۇر خەلق چۆچىكىدە باش پېرسوناژ قۇتلۇق، باقى ئىسىملىك كىچىك بالىلار ياپون خەلق چۆچىكىدە مومايغا ئالماشتى. ئۇيغۇر خەلق چۆچىكىدىكى قارلىغاچ، ياپون خەلق چۆچىكىدە قۇشقاچقا ئالماشتى. مەيلى

ئۇيغۇر خەلق چۆچىكى «قۇتلۇق بىلەن قارلىغاچ» تا مۇنداق ۋەقەلىك بايان قىلىنىدۇ: قۇتلۇق ئىسىملىك كىچىك بالا ئېتىزدىن ئۆيىگە كېلىپ، ئۇۋىسىدىن يەرگە چۈشۈپ كەتكەن بىر قارلىغاچ بالىسىنى كۆرۈپ قالىدۇ. قۇتلۇق قارلىغاچنىڭ باش-كۆزىنى سىلاپ، سۇنغان پۇتىنى تېگىپ ئۇۋىسىغا سېلىپ قويدۇ. ئىككىنچى يىلى قارلىغاچلار قۇتلۇققا رەھمەت ئېيتىش ئۈچۈن بىر تال تاۋۇز ئۇرۇقنى ئەكىلىپ بېرىدۇ. قۇتلۇق بۇ ئۇرۇقنى ئېتىزغا تېرىيدۇ. ئۇنىڭ پەرۋىش قىلىشى بىلەن ھەر يوغان تاۋۇزلار چۈشىدۇ. قۇتلۇق ئانا-ئانىسى ۋە قوشنىلار بىرلىكتە ئۇنى پىچىدۇ، تاۋۇزنىڭ ئىچىدىكى ئۇرۇقلار ئالتۇن-كۈمۈش بولۇپ جىرىڭلاپ يەرگە چېچىلىدۇ. ئەتىسى بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان باينىڭ ئاچكۆز بالىسى باقى قۇتلۇقتەك بايلىققا ئېرىشىش ئۈچۈن بىر قارلىغاچ بالىسىنىڭ پۇتىنى سۇندۇرۇپ كەينىدىن تېگىپ ئۇۋىسىغا سېلىپ قويدۇ. ئىككىنچى يىلى قارلىغاچ ئۇچۇپ كېلىپ بىر تال ئۇرۇقنى تاشلاپ قويۇپ كېتىدۇ. تاۋۇز چۈشكەندە باقى باشقىلاردىن يوشۇرۇپ ئۆزى يالغۇز پىچىدۇ. تاۋۇز يېرىلىشىغا بىر توپ ھەرلەر پەيدا بولۇپ ئۇنى چېقىپ ئۆلتۈرىدۇ.

ياپون خەلق چۆچىكى «قۇشقاچنىڭ بېلىنى سۇندۇرۇش» دا مۇنداق ۋەقەلىك بايان قىلىنىدۇ: بۇرۇنقى زاماندا تاغ جىلغىسىدا ئولتۇرىدىغان بىر ئاق كۆڭۈل موماي بولغانىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر يارىلانغان قۇشقاچ ئۇچۇپ كېلىدۇ. موماي قۇشقاچنى داۋالاپ، ئۇ ياخشى كۆرىدىغان گۈرۈچ بىلەن ئوبدان باقىدۇ، موماينىڭ كۈتۈشى بىلەن قۇشقاچ تېزلا ئەسلىگە كېلىپ

خۇشاللىق - خاپىلىقلىرى ئىپادىلەنگەن، شۇنداقلا مەركىزىي ئىدىيە يوشۇرۇن ئېچىپ بېرىلگەن. ياپون خەلق چۆچىكىدە ئاق كۆڭۈل موماي قۇشقاچنى ئەتىۋارلىق گۈرۈچ بىلەن باقىدۇ. بۇنىڭدىن گۈرۈچنىڭ ياپون تائام مەدەنىيىتىدىكى ئورنىنىڭ يۇقىرى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

سېلىشتۇرۇشلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، خەلق چۆچەكلىرى ئوقۇل ھالدا بىر دۆلەت ۋە ياكى مىللەتكىلا تەئەللۇق بولمايدۇ. ئىككى دۆلەت ياكى ئىككى مىللەت ئارىسىدىكى سودا ۋە باشقا تۈرلۈك ئالاقىلەردە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش دائىم بولۇپ تۇرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى ئوتتۇرىسىدىمۇ ئۆز ئارا ئالماشتۇرۇش بولىدۇ. ئوخشاش بىر چۆچەك ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقالغان ۋاقىتتا ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرى پىسخىكىسى سىغدۇرۇلگەن، ياپون خەلقى ئارىسىغا كىرگەندە بولسا ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىگە ماس كەلگەن دېتاللار قوشۇلغان بولىدۇ، نەتىجىدە بىر خىل چۆچەكنىڭ نەچچە خىل ۋارىيانتى كېلىپ چىقىدۇ. ھەر بىر چۆچەكنىڭ ۋارىيانتلىرىغا تارقىلىش جەريانىدا ھەر خىل قوشۇمچە ۋەقەلىكلەر قوشۇلۇپ تېخىمۇ مۇكەممەللەشىدۇ. دېمەك، ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى بىلەن ياپون خەلق چۆچەكلىرىنىڭ سۆزىت ئورتاقلىقى ۋە پەرقلەرى شۇنداق شەكىللەنگەن بولۇشى مۇمكىن.

قۇشقاچ ياكى قارلىغاچ بولسۇن ھەر ئىككىسى باش پېرسوناژلارغا خىسلەتلىك ئۇرۇق بىلەن جاۋاب قايتۇرىدۇ. ئۇيغۇر خەلق چۆچىكىدە ئۇرۇقتىن يوغان تاۋۇز ئۇنىدۇ. قۇتلۇقنىڭ تاۋۇزىدىن ئالتۇن - كۈمۈش چىقىدۇ. باقىنىڭ تاۋۇزىدىن ھەرە چىقىدۇ. ياپون خەلق چۆچىكىدە بولسا، خىسلەتلىك ئۇرۇقتىن قاپاق چۈشىدۇ. ئاق كۆڭۈل موماينىڭ قاپقىدىن تۈگىمەس ئاشلىق چىقىدۇ. قارا نىيەت قوشنا موماينىڭ قاپقىدىن بولسا ھەرە، قۇرت - قوڭغۇزلار چىقىدۇ.

كۆپلىگەن چۆچەكلەردە خاسىيەتلىك نەرسىلەر داۋاملىق ئوخشىمىغان خاراكتېردىكى كىشىلەرنىڭ قولىغا چۈشىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ كىشىلەرنىڭ قولىدا ئوينىغان رولى ئوخشاش بولمايدۇ. ياخشى كىشىلەرگە بەخت ئېلىپ كېلىدۇ، يامان كىشىلەرگە ھالاكەت ئېلىپ كېلىدۇ^[3]. يۇقىرىقى ئىككى چۆچەك سۆزىتىدا خەلقئارادا ئورتاق قوللىنىدىغان سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلغان. ئوخشىمىغان خاراكتېردىكى پېرسوناژلار ئوخشاش بىر ئىشقا ئوخشىمىغان پوزىتسىيەدە بولىدۇ ھەمدە ئاقىۋىتىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ.

دېققىتىمىزنى تارتىدىغىنى، ئۇيغۇر خەلق چۆچىكى «قۇتلۇق بىلەن قارلىغاچ» تا قوشاقلارمۇ مۇناسىپ ئورۇننى ئىگىلىگەن. يەنى قوشاق ئارقىلىق دىيالوگ تۈزۈلگەن. بۇ قوشاقلاردا پېرسوناژلارنىڭ ھېس - تويغۇ،

ئىزاھلار

- [1] ئابدۇكېرىم راخمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان» [M]، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1989 - يىلى نەشرى.
- [2] ئوسمان ئىسمائىل تارىم: «ئۇيغۇر سېھىرلىك چۆچەكلىرى ھەققىدە تەتقىقات» [M]، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2006 - يىلى نەشرى.
- [3] ئوسمان ئىسمائىل: «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمىي بايان» [M]، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 - يىلى نەشرى، 286 - بەت.

پايدىلانغانلار

1. ئابدۇكېرىم راخمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان» [M]، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1989 - يىلى نەشرى.
2. ئوسمان ئىسمائىل: «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمىي بايان» [M]، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 - يىلى نەشرى.
3. ئوسمان ئىسمائىل تارىم: «ئۇيغۇر سېھىرلىك چۆچەكلىرى ھەققىدە تەتقىقات» [M]، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2006 - يىلى نەشرى.
4. ئابلىمىت سادىق: «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى» [M]، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 - يىلى نەشرى.
5. 刘守华. 《比较故事学》 [M]. 哈尔滨: 黑龙江人民出版社, 2003 出版.
6. 连湘译. 《日本民间故事选》 [M]. 上海: 上海文艺出版社, 1983 出版.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇروسۇل كىچىكئاخۇن

چىڭ سۇلالىسىگە ئائىت تارىخىي خاتىرىلەردىن چىيەنلۇڭ مەزگىلىدە شىنجاڭدا يۈز بەرگەن تەبىئىي ئاپەتلەر ئۈستىدە تەتقىقات*

ئالىيە ئەنۋەر، ماھىرە جاپپار

(1. شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ ۋە مىللەتشۇناسلىق ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830052)

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، چىڭ سۇلالىسىگە ئائىت تارىخىي ماتېرىياللاردىن چىيەنلۇڭ مەزگىلىدە شىنجاڭدا يۈز بەرگەن تەبىئىي ئاپەتكە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار ئايرىۋېلىنىپ، ئاپەتلەرنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى رەتلەپ ۋە سىتاتىستىكىلاپ، ئىلگىرىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ۋە ئومۇملاشتۇرۇپ، تەبىئىي ئاپەتلەر يىلنامىسى تۈزۈپ چىقىلدى، جۈملىدىن شۇ ئاساستا دەسلەپكى قەدەمدە بۇ دەۋردىكى تەبىئىي ئاپەتلەر يۈز بېرىشنىڭ قانۇنىيىتى ۋە ئالاھىدىلىكى تەھلىل قىلىندى.

摘要: 本文重点收集了清代各类文献中有关乾隆时期新疆各种自然灾害的资料, 梳理和统计了各类灾害的灾情概况, 结合已有的研究成果, 大致编制出灾况年表。并在此基础上初步分析了乾隆时期新疆各种自然灾害发生的规律和特点。

Abstract: According to the collected recordings and documents, and combining with results of former studies, this thesis draws up a statistical timetable of natural disasters that occurred in Xinjiang during the Qianlong period of Qing Dynasty. Besides, preliminary analyzes the regularity and feature of the natural disasters in Xinjiang.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: K249

سىياسىي، ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشى چوڭ بولغاندىن سىرت، تەبىئىي ئاپەتلەرنىڭ يۈز بېرىشىمۇ مۇشۇ مەزگىلگە مەركەزلىشىپ قالغان. چىيەنلۇڭ خان جۇڭغارلار ۋە چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىشىنى تىنچىتىۋالغاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتى تىنچلىنىشقا يۈزلەندى. ئىقتىسادىي تەرەققىيات سۈرئىتىمۇ نىسپىي تېزلىشتى، تەبىئەتنىڭ ئىنسانلارغا بولغان تەسىرىمۇ كۈندىن - كۈنگە چوڭ بولدى. بۇ ماقالىدە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ رەسمىي تارىخى، ئارخىپى ۋە شىنجاڭنىڭ يەرلىك تەزكىرىسى قاتارلىق تارىخىي ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ، ۋاقىتنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىك تەرتىپى بويىچە چىيەنلۇڭ مەزگىلىدىكى (1748-1795) شىنجاڭ رايونىدا يۈز بەرگەن ھەر خىل تەبىئىي ئاپەتلەرنىڭ يۈز بېرىش قېتىم سانى تۈرگە ئايرىلدى ھەمدە ئىلگىرىكى تەتقىقات

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە دۆلىتىمىزدە تەبىئىي ئاپەتلەر بىر قەدەر كۆپ يۈز بەرگەن ئىدى^[1]، شىنجاڭ ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمال ئىچكى قۇرۇقلۇق رايونىغا جايلاشقانلىقتىن، جۇغراپىيەلىك مۇھىتى ئالاھىدە، يەر قاتلىمى ۋە گېئولوگىيەلىك قۇرۇلمىسى مۇرەككەپ، شۇ سەۋەبلىك بۇ رايوندا يۈز بەرگەن تەبىئىي ئاپەتلەرمۇ تىپىك رايون ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. شىنجاڭدا يۈز بەرگەن تەبىئىي ئاپەتلەر توغرىسىدا بىر قىسىم تەتقىقات نەتىجىلىرى مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما ماتېرىيال تەھرىرلەشتە ئىستاتىستىكا ئاساسىي ئورۇندا تۇرۇش، مەخسۇس تېمىلىق تەتقىقات ئاز ۋە ماتېرىيال تولۇق بولماسلىق ئەھۋاللىرى مەۋجۇت بولغانلىقتىن، ئاپەتنىڭ يۈز بېرىش قانۇنىيىتىگە قارىتا تەھلىل قىلىش ئىنچىكە ۋە توغرا بولمىغان^[2]. چىيەنلۇڭ مەزگىلىدە شىنجاڭنىڭ * بۇ ماقالە 2012 - يىلى 5 - ئاينىڭ 17 - كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

基金项目: 新疆师范大学博士科研启动基金项目, 项目编号: xjnubs1108.

ئاپتورلار: ئالىيە ئەنۋەر (1964 - يىلى 10 - ئايدا تۇغۇلغان)، پروفېسسور، دوكتور، جۇڭگو قەدىمكى زامان تارىخى، شىنجاڭ مىللەتلەر تارىخى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ماھىرە جاپپار (1987 - يىلى 11 - ئايدا تۇغۇلغان)، ماگىستىرانت، تەتقىقات يۆنىلىشى: جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى ئاز سانلىق

مىللەتلەرنىڭ تارىخى.

شىنجاڭنىڭ تەبىئىي ئاپەت يۈز بېرىش قانۇنىيىتى ۋە ئالاھىدىلىكى ئۈستىدە تەھلىل ئېلىپ بېرىلدى.

نەتىجىلىرىدىكى كەمچىللىكلەرگە تولۇقلىما بېرىلدى ۋە شۇ ئاساستا دەسلەپكى قەدەمدە مۇشۇ مەزگىلدىكى

1. چىيەنلۇڭ مەزگىلىدە شىنجاڭدا ھەر خىل تەبىئىي ئاپەتلەرنىڭ يۈز بېرىش ئەھۋالى

(1) قۇرغاقچىلىق

تارىخىي خاتىرىلەردە خاتىرىلىنىشىچە، چىيەنلۇڭ مەزگىلىدە شىنجاڭدا ئۈچ قېتىم قۇرغاقچىلىق بولغان.

(1) چىيەنلۇڭنىڭ 13- يىلى (1748- يىلى)دىكى قومۇلدىكى قۇرغاقچىلىق. «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» دە خاتىرىلىنىشىچە، چىيەنلۇڭنىڭ 13- يىلى 7- ئايدا، خۇاڭتىڭگۈي خانغا مەلۇمات يوللاپ: «قومۇلدىكى ئۇيغۇرلار رايونىدا ياز ۋە كۈز پەسلىدە ئارقا - ئارقىدىن قۇرغاقچىلىق يۈز بەرگەن» دېگەن. بۇ قېتىم ئاپەتكە ئۇچرىغان رايونلار قومۇلنىڭ سەيخۇدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرى ئىدى. ئۇ يەنە «بۇ رايوندا شۇ يىلى ئېرىق - ئۆستەڭلەردە سۇ كەمچىل بولغانلىقتىن قۇرغاقچىلىق يۈز بەرگەن، كۈزدە تولۇقلاپ تېرىلغان بولسىمۇ، يازدا يامغۇر كەمچىل بولغانلىقتىن يەنە قۇرغاقچىلىق يۈز بەرگەن، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى تېرىقچىلىق قىلغان رايونلار ئاساسەن دېگۈدەك قۇرغاقچىلىققا ئۇچرىغان»^[3] دەپ مەلۇم قىلىپ، خاندىن قۇتقۇزۇشنى تەلەپ قىلغان. بۇ قېتىمقى قۇرغاقچىلىق ئارخىپتا ساقلانغان تارىخىي خاتىرىلەردىمۇ كۆرۈلگەن. مەسىلەن: «جۇڭگو تارىخى 1- ئارخىپخانىسى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردىدىكى پادىشاھنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكەن مالىيە تۈرىدىكى مەلۇماتلار» دا، خۇاڭتىڭگۈيىنىڭ ئاپەتنى مەلۇم قىلىپ، قۇتقۇزۇشنى تەلەپ قىلىش توغرىسىدىكى مەكتۇبى بار^[4]. بۇ قېتىمقى ئاپەت ئىلگىرىكى تەتقىقاتلاردا تىلغا ئېلىنمىغان.

(2) چىيەنلۇڭنىڭ 31- يىلى (1766)، ئىلىنىڭ ئۇيغۇرلار رايونىدىكى قۇرغاقچىلىق. «جۇڭگو تارىخىدىكى تەبىئىي ئاپەت ۋە ئىنسانلار ئاپىتى» دە: «چىيەنلۇڭنىڭ 31- يىلى ئىلىدا ئۇيغۇرلار بوز يەر ئاچقان رايونلاردا قۇرغاقچىلىق يۈز بەرگەن»^[5] دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ رايونلار جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋە چىيەنلۇڭ تەختىتە ئولتۇرغان مەزگىلدە جەنۇبىي شىنجاڭدىن شىمالىي شىنجاڭغا يۆتكەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

(3) چىيەنلۇڭنىڭ 41- يىلى (1775) بارىكۆلدىكى قۇرغاقچىلىق. ئۈرۈمچىنىڭ دۆتۈڭى سونۇ مۇسلىنىنىڭ مەكتۇبىدا، «جېنىشى مەھكىمىسى بارىكۆلگە قاراشلىق شىيۈنەزى قاتارلىق جايلاردا ھاۋا سوغۇق، يامغۇر ئاز بولغانلىقتىن زىرائەتلەر قۇرۇپ كېتىپ ھوسۇل كەملەپ كەتكەن» دەپ تىلغا ئېلىنغان^[6].

(2) كەلكۈن ئاپىتى

چىيەنلۇڭ مەزگىلىدە شىنجاڭدا جەمئىي ئالتە قېتىم كەلكۈن ئاپىتى يۈز بەرگەن.

(1) چىيەنلۇڭنىڭ 26- يىلى (1761) قاراشەھەردىكى كەلكۈن ئاپىتى. «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» دە خاتىرىلىنىشىچە، چىيەنلۇڭنىڭ 27- يىلى 2- ئايدا قاراشەھەرنىڭ ئىش بىجىرىش مۇيەتتىشى داساڭ ئى: «قاراشەھەر قايدۇ دەرياسىغا يېقىن، يەر شەكلى تۆۋەن، دەريا سۈيى قىرغاق بىلەن تەڭ دېگۈدەك كېلىدۇ، دەريا سۈيى تاشقاندا تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ كۆپ قىسمىنى سۇ بېسىپ كەتكەن. ئالدىنقى يىلىدىكى دەريا تاشقىنى توشمىنى بۇزۇۋەتكەن، توشمىنى ئىككى - ئۈچ گەز ئېگىزلىتىش كېرەك» دەپ مەلۇمات يوللىغان^[7]. داساڭ ئېنىڭ بۇ مەلۇماتىدىن قاراشەھەردە سۇ ئاپىتىنىڭ ئۇدا يۈز بېرىۋاتقانلىقىنى، چىيەنلۇڭنىڭ 26- يىلى يۈز بەرگەن بىر قەدەر ئېغىر بولغان كەلكۈن ئاپىتى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش بولسۇ.

(2) چىيەنلۇڭنىڭ 34- يىلى (1769) قەشقەر، يەكەن، خوتەندىكى كەلكۈن ئاپىتى. «جۇڭگو مېتېئورولوگىيە ئاپىتى چوڭ لۇغىتى» نىڭ شىنجاڭ توپلىمىدا «چىيەنلۇڭنىڭ 34- يىلى قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق رايونلاردا ئۇدا قاتتىق يامغۇر يېغىپ، دېھقانلارنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرى ۋە ئۆيلىرى ئورۇلۇپ، دېھقانلار ئۆي - ماكانىنىڭ قالغان»^[8] دەپ خاتىرىلەنگەن، ئەمما ماتېرىيال مەنبەسى ئىزاھلانمىغان.

(3) چىيەنلۇڭنىڭ 50- يىلىدىن 51- يىلىغىچە (1785- 1786) دىخۇا (ئۈرۈمچى) دىكى كەلكۈن ئاپىتى. «جۇڭگو مېتېئورولوگىيە ئاپىتى چوڭ لۇغىتى» نىڭ

شىنجاڭ توپلىمىدا: «چيەنلۇڭنىڭ 50 - يىلىدىن 51 - يىلىغىچە، ئۈرۈمچى دەرياسىغا كەلگۈن كېلىپ دېھقانلارنىڭ يەرلىرىنى سۇ بېسىپ كەتكەن»^[9] دەپ خاتىرىلەنگەن، ئەمما ماتېرىيال مەنبەسى ئىزاھلانمىغان.

(4) چيەنلۇڭنىڭ 53 - يىلى (1788) دىخۇادىكى كەلگۈن ئاپىتى. «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» دە خاتىرىلىنىشىچە، چيەنلۇڭنىڭ 53 - يىلى 2 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، دىخۇاننىڭ دۇتۇڭى شاڭ ئەن مەكتۈپ يوللاپ: «دىخۇاننىڭ كونا شەھەر رايونىدىكى ئاق قوۋۇق ۋە غەربىي قوۋۇق سىرتىدا قار ئېرىپ تاشقىن سۈيى ئاھالىلەرنىڭ 500 نەچچە ئېغىز ئۆيىنى ئۆرۈۋەتتى»^[10] دەپ مەلۇم قىلغانلىقى خاتىرىلەنگەن. بۇ قېتىمقى كەلگۈن ئاپىتى ئارخىپتا ساقلانغان ۋەسقىلەدىمۇ كۆرۈلىدۇ. «جۇڭگو تارىخى 1 - ئارخىپخانىسى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردىدىكى پادىشاھنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكەن مالىيە تۈرىدىكى مەلۇماتلار»دا، شاڭ ئەننىڭ ئۆزى تەكشۈرۈشكە چىقىپ، ئاپەتكە ئۇچرىغان خەلقنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى ئېنىقلاپ، كەلگۈندە زىيانغا ئۇچرىغان 394 ئېغىز ئۆيگە 394 سەر كۈمۈش ئىنئام قىلغانلىقى مەكتۈبى بار^[11].

(5) چيەنلۇڭنىڭ 55 - يىلى (1790) دىخۇادىكى كەلگۈن ئاپىتى. جۇڭگو تارىخى 1 - ئارخىپخانىسىدىكى بىر ئارخىپ ماتېرىيالدا چيەنلۇڭنىڭ 55 - يىلى 8 - ئايدا دىخۇاننىڭ دۇتۇڭى شاڭ ئەن مەكتۈپ يوللاپ «بۇ يىل 7 - ئاينىڭ 6 - كۈنى يامغۇر يېغىپ، 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنىگىچە توختىمىغان، كېچىدە كەلگۈن كېلىپ، دىخۇاننىڭ كونا شەھەر رايونى غەربىي قوۋۇق سىرتىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئۆيلىرىنى ئۆرۈۋەتكەن. كونا شەھەر رايونىدىكى 44 ئېغىز ئەسكەرلەرنىڭ ئۆيلىرى ئۆرۈلۈپ كەتكەن بولۇپ، ئەسكەرلەر ئۆزلىرى 37 ئېغىز ئۆي سالغان. شەھەر سىرتىدىكى سۇ بېسىپ كەتكەن ۋە ئۆرۈلگەن سودىگەر ۋە ئادەتتىكى پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرى جەمئىي 1485 ئېغىز. ئۆلگەن ئادەم ئومۇمىي سانى 68»^[12] دەپ مەلۇم قىلغان. ئېنىقكى، بۇ قېتىمقى كەلگۈننىڭ بۇزغۇنچىلىقى ناھايىتى ئېغىر بولغان.

(6) چيەنلۇڭنىڭ 57 - يىلى (1792) دىخۇادىكى كەلگۈن ئاپىتى. «جۇڭگو مېتېئورولوگىيە ئاپىتى چوڭ لۇغىتى» (شىنجاڭ توپلىمى) دە خاتىرىلىنىشىچە،

«چيەنلۇڭنىڭ 57 - يىلى دىخۇادا باھار ۋە قىشتا قار كۆپ يېغىپ، ھاۋا ئىللىغاندا قارلار ئېرىپ سۇ مىقدارى كۆپىيىپ 2 - ئاينىڭ 24 - كۈنى دىخۇا كونا شەھىرىدىكى ئاق قوۋۇق سىرتىدا كەلگۈن كېلىپ، 544 ئېغىز ئۆيىنى ئۆرۈۋەتكەن، يوللارنى سۇ بېسىپ، قاتناش توسۇلۇپ قالغان»^[13]. ئەمما ماتېرىيال مەنبەسى ئېنىق ئەمەس.

(3) ئۇششۇك ئاپىتى

چيەنلۇڭ مەزگىلىدە شىنجاڭدا جەمئىي ئىككى قېتىم ئۇششۇك ئاپىتى يۈز بەرگەن.

(1) چيەنلۇڭنىڭ 48 - يىلى (1783) بارىكۆلدىكى (يىخې) ئۇششۇك ئاپىتى. چيەنلۇڭنىڭ 48 - يىلى 12 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىكى ئۈرۈمچىنىڭ باش ۋالىيسى خەيلۇڭنىڭ بىر قېتىملىق ئاپەت ئەھۋالىنى مەلۇم قىلىپ يازغان مەكتۈبىدا: «ئىچكىرى رايونلاردىن شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلگەن ئاھالىلەرنىڭ ئەھۋالىنى تەكشۈرگەندە، ئۇلارنىڭ ئېشىنچا ئاشلىقى يوق، بۇ رايون بىر قەدەر سوغۇق بولغاچقا، يىلدا پەقەت بىرلا قېتىم ھوسۇل ئېلىنىدۇ، ھەم بۇ يىل ئۇششۇك چۈشتى. تۆت ئۆلۈشتىن كۆپرەك ئاھالە ئاپەتكە ئۇچرىغان، سەنداقخې قاتارلىق جايلاردىكى ئاھالىلەردىن 385 ئائىلە ئاپەتكە ئۇچرىغان، شۇڭا چيەنلۇڭنىڭ 41 - يىلى شيۈەنزى قاتارلىق ئاپەتكە ئۇچرىغان ئاھالىلەرگە شۇ رايونلاردىكىلەرنىڭ بىر تەرەپ قىلىش ئۇسۇلى بويىچە ئاشلىق بېرىپ تۇرۇپ، كېلەر يىلى ھوسۇل ئالغاندا قايتۇرۇۋېلىش، ھەربىر ئائىلىگە ئالتە ئاي يەتكۈدەك نورما بېرىش. ئۈچ يىلغا بۆلۈپ قايتۇرۇش»^[14] توغرىسىدا مەلۇمات يوللىغان. بۇ قېتىمقى ئۇششۇك ئاپىتى ئىلگىرىكىلەرنىڭ تەتقىقاتلىرىدا تىلغا ئېلىنمىغان.

(2) چيەنلۇڭنىڭ 52 - يىلى (1787) بارىكۆل، گۇچۇڭدىكى ئۇششۇك ئاپىتى. «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» دە خاتىرىلىنىشىچە، چيەنلۇڭنىڭ 52 - يىلى 2 - ئايدا، ئۈرۈمچىنىڭ باش تۇتۇق بېگى شاڭ ئەن مەكتۈپ يوللاپ: «بارىكۆل، گۇچۇڭ ئىككى ناھىيەدە ئۇششۇك چۈشكەن» دەپ مەلۇم قىلغان. چىڭ گاۋزۇڭ: «ئاپەتكە ئۇچرىغان ئاھالىلەرگە شۇ يىللىق ئاشلىق سېلىقنى بوغۇزغا ئۆزگەرتىپ تاپشۇرۇشقا، تېرىقچىلىق ئۈچۈن ئاشلىق ئارىيەت ئالغان نورمىلارنى كېلەر يىلى كۈزدە تاپشۇرۇشقا يول قويغان، ئاپەتكە ئۇچرىغان تۆت

ئاچقان ئۇيغۇرلار 30- يىلىدىكى ئاشلىقلىرىنى ئامبارغا ئەكىرىشكە ئۈلگۈرمەيلا، قار يېغىپ، نەملىشىپ، ئاشلىقنىڭ سۈپىتى ئۆزگىرىپ كەتكەن، 31- يىلى تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك 70 نەچچە مىڭ كۈرە ئاشلىقنى تاپشۇرالمىدىغان» لىقى^[20] توغرىسىدا خاتىرە بار. بۇنىڭدىن چيەنلۇڭنىڭ 31- يىلى ئىلىدا قار ئاپىتى يۈز بەرگەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

(4) چيەنلۇڭنىڭ 38- يىلى (1773) قومۇلدىكى قار ئاپىتى. «قومۇل تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، چيەنلۇڭنىڭ 38- يىلى قىشتا «40 نەچچە كۈن ئۇدا قار ياغقان»^[21].

(5) چيەنلۇڭنىڭ 39- يىلى (1774) قومۇلدىكى قار ئاپىتى. «قومۇل تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، «چيەنلۇڭنىڭ 39- يىلى 5- ئايدا قاتتىق قار ياغقان، قومۇل تاغلىرىنىڭ شىمالىي قىسمىدا نۇرغۇن ئاھالە ۋە بىر قىسىم مال - چارۋا توغلاپ ئۆلگەن»^[22].

(6) چيەنلۇڭنىڭ 39- يىلى (1774) بارىكۆلدىكى قار ئاپىتى. «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ كېلىمات تارىخى ماتېرىياللىرى» دا، «چيەنلۇڭنىڭ 39- يىلى (1774) بارىكۆلدە بىر گەز كەلگۈدەك قار يېغىپ، ماڭغۇدەك يول قالغان، ئادەملەر ۋە ئاتلارمۇ ماڭالمىغان»^[23] دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ تارىخىي ماتېرىيال «غەربىي يۇرتنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» دىن ئېلىنغان.

(7) چيەنلۇڭنىڭ 57- يىلى (1792) ئىلىدىكى قار ئاپىتى. «چىڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» دا «چيەنلۇڭنىڭ 57- يىلى ئىلىدىكى ئۇيغۇرلار بوز يەر ئاچقان جايلاردا قار ئاپىتى يۈز بېرىپ شۇ يىللىق سېلىق كەچۈرۈم قىلىنغان» لىق^[24] خاتىرىسى بار.

(6) قارا بوران ئاپىتى

چيەنلۇڭ مەزگىلىدە جەمئىي ئىككى قېتىم قارا بوران ئاپىتى يۈز بەرگەن.

(1) چيەنلۇڭنىڭ 26- يىلى (1761) قومۇلدىكى قارا بوران ئاپىتى. «قومۇل تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، «چيەنلۇڭنىڭ 26- يىلى قومۇلدا قارا بوران چىقىپ كېچىچە سېرىق توپا ياغقان، ئاغرىق - سىلاق كۆپمىگەن، كېيىن يەنە كۆپ قېتىم قارا بوران چىققان»^[25].

(2) چيەنلۇڭنىڭ 35- يىلى (1770) قومۇلدىكى قارا

ئۆلۈشتىن كۆپرەك ئاھالىگە بېرىلگەن قەرزنى يىللارغا بۆلۈپ تاپشۇرۇشقا بۇيرۇق چۈشۈرگەن»^[15]. بۇ قېتىمقى ئۇششۇك ئاپىتى تارىخىي ۋەسىقىلەردىمۇ كۆرۈلگەن بولۇپ، «جۇڭگو تارىخى 1- ئارخىپخانسى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردىدىكى پادىشاھنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكەن مالىيە تۈرىدىكى مەلۇماتلار» دىمۇ بۇ قېتىمقا ئاپەت توغرىسىدا خاتىرىلەر بار^[16].

(4) مۆلدۈر ئاپىتى

چيەنلۇڭنىڭ 38- يىلى (1773) ماناستىكى مۆلدۈر ئاپىتى. «جۇڭگو تارىخى 1- ئارخىپخانسى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردىدىكى پادىشاھنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكەن مالىيە تۈرىدىكى مەلۇماتلار» دا چيەنلۇڭنىڭ 38- يىلى ئۈرۈمچىنىڭ دۆتۈڭى سۈنۈمۈسلىنىڭ بىر مەكتۇبى بار بولۇپ، مەزمۇنى: «شۇ يىلى 6- ئاينىڭ 23- كۈنى ماناستىكى ھەربىيلەر بوز يەر ئاچقان رايونىنىڭ مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىغانلىقى، شۇڭا شۇ يىللىق سېلىقنى توختىتىشنى ئىلتىماس قىلىش توغرىسىدا»^[17] ئىدى. بۇ قېتىمقى ئاپەت ئىلگىرىكىلەرنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىدە تىلغا ئېلىنمىغان.

(5) قار ئاپىتى

چيەنلۇڭ مەزگىلىدە شىنجاڭدا يەتتە قېتىم قار ئاپىتى يۈز بەرگەن.

(1) چيەنلۇڭنىڭ 27- يىلى (1760) ئىلىدىكى قار ئاپىتى. «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە، «بۇ يىل (چيەنلۇڭنىڭ 27- يىلى) 2- ئايدا، جىڭغا ئۇرۇقلۇق ئۈچۈن ئاشلىق يۆتكەپ كېلىنىپ، قار ئاپىتى ئېلىپ كەلگەن قىيىنچىلىقتىن ئۆتۈپ كەتتى»^[18] دېگەن جۈملە بار.

(2) چيەنلۇڭنىڭ 31- يىلى (1766) تارباغاتايدىكى قار ئاپىتى. «غەربىي چېگرا ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات» تا «چيەنلۇڭنىڭ 31- يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ تارباغاتايدا تۇرۇشلۇق چېگرانى قوغداش ئارمىيەسى تۇرغان رايوندا قار قاتتىق ياغقانلىقتىن، چېگرانى قوغداش قىيىنچىلىقى چۈشۈپ شەرققە 200 چاقىرىم يۆتكىلىپ چېدىر تىككەن» لىكى^[19] خاتىرىلەنگەن.

(3) چيەنلۇڭنىڭ 31- يىلى (1766) ئىلىدىكى قار ئاپىتى. «چىڭ رېن زوڭنىڭ رەسمىي تارىخى» دا «چيەنلۇڭنىڭ 31- يىلى 2- ئايدا، ئىلىدىكى بوز يەر

بوران ئاپىتى. «قومۇل تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، «چيەنلۇڭنىڭ 35-يىلى 4- ئايدا قومۇلدا كېچە-كۈندۈز شەرقىي شىمال بورىنى چىققان بولۇپ، ئاۋازى چاقماقتەك يۇقىرى ئىدى، جەنۇبتىكى قاراۋۇللار ئىشىكى ئالدىدىكى تاش ئابىدىنى ئۈچ پارچە قىلىۋەتكەن، راۋاق ۋە سۇپىلار ئانچە چوڭ زەخمىگە ئۇچرىمىغان»^[26].

(7) يەر تەۋرەش

(1) چيەنلۇڭنىڭ 2- يىلى (1737) قومۇلنىڭ سىڭگىم، تارانچىدىكى يەر تەۋرەش. «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يەر تەۋرەش تارىخى ماتېرىياللىرى توپلىمى» دىكى شەنشى گۇيۈەننىڭ دۇدۇسى پەن تىڭلۇڭنىڭ مەلۇماتىدا، «چيەنلۇڭنىڭ 2- يىلى 11- ئاينىڭ 8- كۈنى كېچىدە قومۇلنىڭ سىڭگىم، تارانچى دېگەن جايلىرىدا يەر تەۋرەش « دەپ خاتىرىلەنگەن. ئەمما بۇ قېتىمقى يەر تەۋرەش ئاھالىلەر ۋە ئەسكەرلەرنىڭ ئۆيلىرىنى ئۆرۈۋەتمىگەن»^[27].

(2) چيەنلۇڭنىڭ 25- يىلى (1760) قومۇلدىكى يەر تەۋرەش. «قومۇل تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، «چيەنلۇڭنىڭ 25- يىلى 7- ئايدا قومۇلدا يەر تەۋرەش»^[28].

(3) چيەنلۇڭنىڭ 30- يىلى (1765) جىڭدىكى يەر تەۋرەش. «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» دە خاتىرىلىنىشىچە، چيەنلۇڭنىڭ 30- يىلى ئۈرۈمچىنىڭ ئىش بىجىرىش مۇيەتتىشى ۋۇ نىڭتەي: «چىڭ رايونىدا 1- ئاينىڭ 20- كۈنى يەر تەۋرەش شەھەر سېپىلى، ئەسكەرلەرنىڭ ئۆيلىرى، ئاشلىق ئامبارلىرى، سودىگەر ۋە دېھقانلارنىڭ ئۆيلىرى ئۆرۈلۈپ، لەشكەر باشلىقى ۋاڭ جىشاۋنى تام بېسىۋېلىپ ئۆلۈپ كەتتى. شەھەر سېپىلى ئەسكەرلەرنىڭ ئۆيلىرى، ئامبارلار داۋاملىق رېمونت قىلىندى، سودىگەر ۋە دېھقانلارنىڭ ئۆيلىرىنى ئۆزلىرى رېمونت قىلدى»^[29] دەپ مەلۇم قىلغان. «جۇڭگو تارىخى 1- ئارخىپخانىسى مانجۇ يېزىقىدىكى پادىشاھنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكەن مەلۇماتلار» ئىچىدە بۇ قېتىمقى يەر تەۋرەش تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، جىڭنىڭ ئامبىلى جاڭ ۋېن مەكتۈپ يوللاپ^[30] «1- ئاينىڭ 20- كۈنى يەر تەۋرەش ئەنسىزلىك خېلى ئۇزۇن داۋاملاشتى»^[31] دەپ مەلۇم قىلغانلىقى خاتىرىلەنگەن. «مانجۇ يېزىقىدىكى پادىشاھنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكەن

مەلۇماتلار» ئىچىدە ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىنىڭ جياڭجۈنى مىڭ رۈيىنىڭ بىر دوكلاتىدا، بۇ قېتىمقى يەر تەۋرەش ۋە ئىلىغا مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەر بار. ماتېرىيالدا: «تەكشۈرۈش ئارقىلىق 1- ئاينىڭ 20- كۈنى كېچىدە، ئىلىنىڭ يەرلىك ۋاقتى بويىچە ئىككىنچى جىسەك ۋاقتى بىلەن يەر تەۋرەش. . . . ئاڭلىشىمچە جىڭ رايونىدا يەر تەۋرەش، شەھەر سېپىلى ۋە ئۆيلەر ئۆرۈلۈپ كەتكەن، ئاھالىلەر يارىلانغان»^[32]. ۋەسىقىدىكى باياندىن بۇ قېتىمقى يەر تەۋرەشنىڭ مەركىزى جىڭ ئىكەنلىكىنى، تەۋرەشنىڭ بىر قەدەر كۈچلۈك، تارقىلىش دائىرىسى كەڭ بولغانلىقىنى، ئىلى، ئۈرۈمچى قاتارلىق رايونلاردا مۇيەننىڭ يەر تەۋرەشلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

(4) چيەنلۇڭنىڭ 51- يىلى (1786) ئىلىدىكى يەر تەۋرەش. «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» دە خاتىرىلىنىشىچە، «چيەنلۇڭنىڭ 51- يىلى ئىلىنىڭ ئەتراپىدا بىر نەچچە كۈن ئۇدا يەر تەۋرەش، سېپىل، ئامبارلار ۋە ئەسكەرلەرنىڭ ئۆيلىرى ئۆرۈلۈپ كەتكەن»^[33].

(5) چيەنلۇڭنىڭ 51- يىلى (1786) قەشقەر، ئۈچتۇرپان، ئاقسۇدىكى يەر تەۋرەش. «جۇڭگو تارىخى 1- ئارخىپخانىسى مانجۇ يېزىقىدىكى پادىشاھنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكەن مەلۇماتلار» دىكى چيەنلۇڭنىڭ 51- يىلى قەشقەردىكى خان مۇيەتتىشى مىڭ لياڭنىڭ مەلۇماتىدا: «قەشقەردە يېقىندا ئارقا-ئارقىدىن يەر تەۋرەش شەھەر سېپىلى، راۋاقلار، ئوردا، ئەسكەرلەرنىڭ ئۆيلىرى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيلىرى ئۆرۈلۈپ كەتكەن»، «يەر تەۋرەش دولقۇنى ئۈچتۇرپان، ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا تەسىر كۆرسىتىپ، شەھەر قورغىنى، ئامبار، يامۇل قاتارلىقلار ئۆرۈلۈپ كەتكەن»^[34] دېيىلگەن.

(6) چيەنلۇڭنىڭ 60- يىلى (1795) قومۇلدىكى يەر تەۋرەش. «قومۇل تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، «چيەنلۇڭنىڭ 60- يىلى 5- ئاينىڭ بېشىدا قومۇلدا يەر تەۋرەش، شەھەر سېپىلى ۋە ئۆيلەر ئۆرۈلۈپ، ئۆلگەنلەرنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ بولغان»^[35].

(8) چىكەتكە ئاپىتى

چيەنلۇڭ مەزگىلىدە جەمئىي 11 قېتىم چىكەتكە ئاپىتى يۈز بەرگەن.

خاتىرىلىنىشىچە، «چىيەنلۇڭنىڭ 31-يىلى ئىلىدا چىكەتكە ئاپىتى يۈز بەرگەن»^[40].

(5) چىيەنلۇڭنىڭ 32-يىلى (1766) جىڭدىكى چىكەتكە ئاپىتى. «جۇڭگو تارىخى 1-ئارخىپخانىسى مانجۇ يېزىقىدىكى مەكتۇپلار»دا چىيەنلۇڭنىڭ 32-يىلى ئۈرۈمچىنىڭ ئىش بىجىرىش مۇيەتتىشى ۋېن فۇ «جىڭدىكى ھەربىيلەر بوز يەر ئاچقان رايوندا چىكەتكە ئاپىتى يۈز بېرىپ، زىرائەتلەر زىيانغا ئۇچرىغان»^[41] دەپ مەلۇمات يوللىغانلىقى خاتىرىلەنگەن. جىڭدىكى بۇ قېتىمقى چىكەتكە ئاپىتى ئىلگىرىكىلەرنىڭ تەتقىقات نەتىجىسىدە تىلغا ئېلىنمىغان.

(6) چىيەنلۇڭنىڭ 36-يىلى (1771) پىچاندىكى چىكەتكە ئاپىتى. «جۇڭگو تارىخى 1-ئارخىپخانىسى مانجۇ يېزىقىدىكى قوشۇمچە مەكتۇپلار»دا چىيەنلۇڭنىڭ 36-يىلى 7-ئايدا پىچاننىڭ ئىش بىجىرىش مۇيەتتىشى دا ساڭئېنىڭ «پىچان چىكەتكە ئاپىتىگە ئۇچرىغان»^[42] دەپ مەلۇمات يوللىغانلىقى خاتىرىلەنگەن. پىچاندىكى بۇ قېتىمقى چىكەتكە ئاپىتى ئىلگىرىكىلەرنىڭ تەتقىقات نەتىجىسىدە تىلغا ئېلىنمىغان.

(7) چىيەنلۇڭنىڭ 37-يىلى (1772) كورلىدىكى چىكەتكە ئاپىتى. جۇڭگو تارىخى 1-ئارخىپخانىسى مانجۇ يېزىقىدىكى قوشۇمچە مەكتۇپلاردا، چىيەنلۇڭنىڭ 37-يىلى 7-ئايدا قارا شەھەرنىڭ ئىش بىجىرىش مۇيەتتىشى شى لۇنىڭ «قارا شەھەر چىكەتكە ئاپىتىگە ئۇچرىغان»^[43] دەپ مەلۇمات يوللىغانلىقى خاتىرىلەنگەن. بۇ قېتىمقى چىكەتكە ئاپىتى ئىلگىرىكىلەرنىڭ تەتقىقات نەتىجىسىدە تىلغا ئېلىنمىغان.

(8) چىيەنلۇڭنىڭ 39-يىلى (1774) ئۈرۈمچىنىڭ ئۇيراتلار رايونىدىكى چىكەتكە ئاپىتى. «چىڭ سۇلالىسى تارىخى ماتېرىياللىرى»دا خاتىرىلىنىشىچە، «چىيەنلۇڭنىڭ 39-يىلى 7-ئايدا ئۈرۈمچىدىكى ئۇيراتلار رايونى چىكەتكە ئاپىتىگە ئۇچرىغان»^[44]. «چىڭ سۇلالىسى تارىخى ماتېرىياللىرىدا»دا بۇ چىكەتكە ئاپىتىنىڭ خاتىرىلەنگىنىدىن، بۇ قېتىمقى چىكەتكە ئاپىتىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ دىققىتىنى قوزغىغانلىقىنى ۋە ئاپەتكە ئۇچراش دەرىجىسىنىڭ ئېغىر ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ بولىدۇ.

(9) چىيەنلۇڭنىڭ 39-يىلى (1774) ماناستىكى

(1) چىيەنلۇڭنىڭ 27-يىلى (1762) كورلىدىكى چىكەتكە ئاپىتى. «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى»دە «چىيەنلۇڭنىڭ 27-يىلى 9-ئايدا، لەشكىرى ئىشلار ئامبىلى مەكتۇپ يوللاپ، يۈئېرگوۋ (قارا شەھەر)دا ھوسۇل ياخشى بولدى، ئەمما كورلىدا دېھقانلارنىڭ بۇغداي - قوناقلىرى چىكەتكىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، پەقەت 300 نەچچە كۈرە ئاشلىق ئېلىندى، دەپ مەلۇم قىلىنغانلىقى، چىيەنلۇڭ خاننىڭ ئىچكىرى رايونلاردىكى باج يىغىش ئۆلچىمى بويىچە ئېلىنىمىسىمۇ، ئاپەتكە ئۇچرىغىنى كۆزدە تۇتۇلۇپ، يېنىكلىتىپ تاپشۇرسىمۇ بولىدۇ»^[36] دەپ قارىغانلىقى خاتىرىلەنگەن. بۇ قېتىمقى چىكەتكە ئاپىتى «جۇڭگو تارىخى 1-ئارخىپخانىسى مانجۇ يېزىقىدىكى مەكتۇپلار»دىمۇ ئۇچرايدۇ. چىيەنلۇڭنىڭ 27-يىلى مۇيەتتىشى يۇڭچىڭ: «ئاقسۇدا چىكەتكە كۆپىيىپ قالغان بولسىمۇ، زىرائەتلەرگە زىيان يەتكۈزۈلمىگەنلىكى»نى مەلۇم قىلغان.

(2) چىيەنلۇڭنىڭ 28-يىلى (1763) ئۇچتۇرپاندىكى چىكەتكە ئاپىتى. جۇڭگو تارىخى 1-ئارخىپخانىسى مانجۇ يېزىقىدىكى قوشۇمچە مەكتۇپلاردا، چىيەنلۇڭنىڭ 28-يىلى 6-ئايدا ئۇچتۇرپاننىڭ ئىش بىجىرىش مۇيەتتىشى سۇ چىڭنىڭ «ئۇچتۇرپان قاتارلىق رايونلاردا چىكەتكە ئاپىتى يۈز بەرگەن»^[37] لىكىنى مەلۇم قىلغانلىقى توغرىسىدا خاتىرە بار.

(3) چىيەنلۇڭنىڭ 28-يىلى (1763) كۇچادىكى چىكەتكە ئاپىتى. جۇڭگو تارىخى 1-ئارخىپخانىسى مانجۇ يېزىقىدىكى قوشۇمچە مەكتۇپلاردا، چىيەنلۇڭنىڭ 28-يىلى 7-ئايدا كۇچاننىڭ ئىش بىجىرىش مۇيەتتىشى ئېباۋنىڭ «كۇچادا چىكەتكە ئاپىتى يۈز بەرگەن»^[38] لىكىنى مەلۇم قىلغانلىقى توغرىسىدا خاتىرە بار.

(4) چىيەنلۇڭنىڭ 31-يىلى (1766) ئىلىدىكى چىكەتكە ئاپىتى. «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى»دە خاتىرىلىنىشىچە، چىيەنلۇڭنىڭ 31-يىلى 9-ئايدا، پادىشاھ چۈشۈرگەن پەرمانلار ئىچىدە «ئىلىنىڭ بوز يەر ئاچقان رايونلىرىدا چىكەتكە ئاپىتى يۈز بېرىپ ھوسۇل ئازلاپ، ئاشلىق باھاسىنىڭ ئۆرلەپ كەتكەنلىكى»^[39] توغرىسىدا خاتىرە بار. يەنە «چىڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار»دا

كېسىلى. «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دىكى چيەنلۇڭ يازغان «ئىلىغا تەزىيە» ناملىق نەزمىدە: «ئىلى رايونىدا ۋابا تارقالغانلىقى تەسۋىرلەنگەن»^[49]. بۇنىڭدىن چيەنلۇڭنىڭ 22 - يىلى ئىلىدا ۋابا تارقالغانلىقىنى بىلىۋالغانلىقى بولىدۇ^[50].

(3) چيەنلۇڭنىڭ 26 - يىلى (1761) ئىلى جۇڭغارلار رايونىدىكى ۋابا. «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» دە خاتىرىلىنىشىچە، چيەنلۇڭنىڭ 26 - يىلى 9 - ئايدا، لەشكىرىي ئىشلار ئامبىلى چىڭ گۇنزابۇ: «ئېركى سالا 3000 تۇياق كالىنى ئېلىپ ئىلىغا يولغا چىققان، سەپەر جەريانىدا ۋابا تارقىلىپ 158 تۇياق كالا ئۆلدى»^[51] دەپ مەلۇمات يوللىغان.

(4) چيەنلۇڭنىڭ 31 - يىلى (1766) ئىلىدا يەنە ۋابا تارقالغان. «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» دە خاتىرىلىنىشىچە، چيەنلۇڭنىڭ 31 - يىلى 11 - ئايدا، مىڭرۇي مەكتۇپ يوللاپ: «ئۆتكەن بىر مەزگىلدە، لەشكەر بېشى سولۇننىڭ قول ئاستىدىكى نۇرغۇن ئەسكەرلەر ۋابا يۇقتۇرۇلغان، سولۇن، داخۇبېردىكى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ۋابا تارقىلىپ نۇرغۇن مال - چارۋا ۋە ئادەم ئۆلگەن»^[52] دەپ مەلۇم قىلغان.

(5) چيەنلۇڭنىڭ 36 - يىلى (1771) ئىلىدا يەنە ۋابا تارقالغان. «غەربىي يۇرت سۇ يوللىرى خاتىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، «چيەنلۇڭنىڭ 36 - يىلى 3 - ئايدا ھاۋا ئىلىپ ئادەملەر ئات ۋە كالىلارنىڭ قېنىنى ئىچىپ ۋابا تارقىلىپ 30 نەچچە مىڭ ئادەم ئۆلگەن، ھاۋانلارنىڭ تەڭدىن تولىسى ئۆلگەن»^[53]. بۇ قېتىم ئىلىدا يۈز بەرگەن ۋابا «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن ئاڭلىغانلىرىم»^[54] دا خاتىرىلەنگەن بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى تارىخىدىكى ئەڭ ئېغىر ۋابا ئاپىتى ھېسابلىنىدۇ.

(6) چيەنلۇڭنىڭ 38 - يىلى (1773) خوشۇتتىكى ۋابا ئاپىتى. «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» دە خاتىرىلىنىشىچە، «چيەنلۇڭنىڭ 38 - يىلى 3 - ئايدا، خوشۇتتا ۋابا تارقالغان ۋە 700 - 800 ئادەمگە چېچەك چىققان، ھاۋانلارمۇ ئۆلگەن»^[55].

(7) چيەنلۇڭنىڭ 51 - يىلى (1786) قەشقەردە ۋابا تارقالغان. «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» دا چيەنلۇڭنىڭ 51 - يىلى 10 - ئايدا مىڭ لياڭ يوللىغان مەكتۇپتا شۇ يىل قەشقەردە ئات ئىشلىتىشتە

چىكەتكە ئاپىتى. جۇڭگو تارىخى 1 - ئارخىپخانىسى مانجۇ يېزىقىدىكى مەكتۇپلاردا، چيەنلۇڭنىڭ 39 - يىلى ئۈرۈمچىنىڭ دۇتۇڭى سونومۇسلىن يوللىغان بىر مەلۇماتتا «ماناسقا قاراشلىق تاش دەرياسى رايونىدا چىكەتكە ئاپىتى يۈز بېرىپ، ئاشلىق سېلىقنى كېچىكىپ تاپشۇرۇشنى ئىلتىماس قىلغان» لىقى، چىكەتكە ئاپىتىنىڭ ماناس رايونىدىكى مەھسۇلات تېرىلغۇ يېرى ۋە ئاھالىلەرنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرىنى زىيانغا ئۇچراتقانلىقى، شۇ رايوندىكى ئەمەلدارلارنىڭ تەكشۈرۈشىچە، ئاپەتكە ئۇچرىغان ئومۇمىي تېرىلغۇ يەرنىڭ 4994 مو كېلىدىغانلىقى، سونومۇسلىن شۇ سەۋەبلىك ھۆكۈمەتتىن 7334 كۈرە ئورۇق ئارىيەت ئالغانلىقى ۋە ئۈچ يىلغا بۆلۈپ تاپشۇرۇشقا ئىجازەت ئالغانلىقى خاتىرىلەنگەن^[45].

(10) چيەنلۇڭنىڭ 41 - يىلى (1776) گۇچۇڭدىكى چىكەتكە ئاپىتى. «جۇڭگو تارىخى 1 - ئارخىپخانىسى مانجۇ يېزىقىدىكى مەكتۇپلار» دا، چيەنلۇڭنىڭ 41 - يىلى ئۈرۈمچىنىڭ دۇتۇڭى يۈڭ چىڭنىڭ بىر مەكتۇبىدا «دېخۇا قارمىقىدىكى گۇچۇڭدا چىكەتكە ئاپىتى يۈز بەرگەنلىكى، قۇتقۇزۇشنى ئىلتىماس قىلغانلىقى خاتىرىلەنگەن»^[46].

(11) چيەنلۇڭنىڭ 54 - يىلى (1789) دېخۇادىكى چىكەتكە ئاپىتى. «چىڭ سۇلالىسى تارىخى ماتېرىياللىرى» دىكى چيەنلۇڭنىڭ 54 - يىلى 5 - ئاينىڭ 19 - كۈنىدىكى بىر پەرمانىدا، «چىكەتكە ئەدەپ كېتىشتىن بۇرۇنلا، يەرلىك خەلقلەر بىلەن ئەمەلدارلار ۋاقتىدا تىزگىنلەپ زىياننىڭ ئالدىنى ئالغانلىقىدىن خەۋەردار بولۇپ، يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ يەنە داۋاملىق تەكشۈرۈپ، چىكەتكىنىڭ يامراپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى جىكىلىگەن» لىكى خاتىرىلەنگەن^[47]. «جۇڭگو تارىخى 1 - ئارخىپخانىسى مانجۇ يېزىقىدىكى مەكتۇپلار» دىمۇ بۇ قېتىمقى چىكەتكە ئاپىتى خاتىرىلەنگەن.

(9) ۋابا كېسىلى

(1) چيەنلۇڭنىڭ 21 - يىلى (1756) تارباغاتايدا ۋابا تارقالغان. «شىنجاڭ تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، «چيەنلۇڭنىڭ 21 - يىلى تارباغاتايدا ۋابا تارقىلىپ، نۇرغۇن ئادەم ئۆلۈپ كەتكەن»^[48].

(2) چيەنلۇڭنىڭ 22 - يىلى (1757) ئىلىدىكى ۋابا

ئېچىش سىياسىتىنى يولغان قويغان بولۇپ، شەنشىنىڭ بىر قىسىم ئاھالىسىنى غەربىي رايونغا كېلىپ تۇرمۇشىنى قامداشقا ئىلھاملاندۇرغان. مۇشۇنداق بولغانلىقتىن، ئىچكى رايونلاردىن يېڭىدىن كۆچۈپ كەلگەنلەرنىڭ زاپاس ئاشلىقى يوق، ئەگەر ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم بېرىپ، ئاشلىق بېرىپ تۇرمۇشقا دەرىھال قايتا تېرىقچىلىق قىلىشقا تەسىر يېتىدۇ، دەپ ئويلاپ دىخۇاننىڭ ئاشلىق ئىسكىلاتىدىن ئاشلىق يۆتكەپ ئاھالىلەرنى ئاپەتتىن قۇتقۇزغان.^[57]

(2) چيەنلۇڭنىڭ 27-يىلى (1762) ئىلىدىكى چاشقان ئاپىتى. چيەنلۇڭنىڭ 27-يىلى 11-ئايدا، لەشكىرىي ئىشلار ئامبىلى ئاگۇي مەلۇمات يوللاپ: «بۇ يىل بوز يەر ئېچىپ كۆكەرتىش ئامبىلى تېرىغان ئۇرۇق ئېتىز چاشقانلىرى تەرىپىدىن بوزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، ئاۋۋالقى يىلىدىكى تەنەرخنى ئاشۇرۇۋەتتى، ئېرىشكەن ئاشلىق 20 نەچچە كۈرە بولدى»^[58] دەپ مەلۇم قىلغان. يۇقىرىقى ماتېرىيالدىن قارىغاندا، زىرائەتلەرنىڭ زىيانغا ئۇچرىشى ئانچە ئېغىر بولمىغان.

2. چيەنلۇڭ مەزگىلىدە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىنىڭ ئاپەتكە ئۇچراش ئەھۋالى

53-يىلى كەلكۈن بىر قېتىم؛ 54-يىلى چىكەتكە ئاپىتى بىر قېتىم؛ 55-يىلى كەلكۈن بىر قېتىم؛ 57-يىلى كەلكۈن بىر قېتىم، قار ئاپىتى بىر قېتىم؛ 60-يىلى يەر تەۋرەش بىر قېتىم يۈز بەرگەن. يۇقىرىقىلارنى يىغىنچاقلىغاندا، قۇرغاقچىلىق ئۈچ قېتىم، كەلكۈن سەككىز قېتىم، ئۇششۇك ئۈچ قېتىم، مۆلدۈر بىر قېتىم، چىكەتكە ئاپىتى 11 قېتىم، يەر تەۋرەش ئالتە قېتىم، ۋابا يەتتە قېتىم، قار ئاپىتى يەتتە قېتىم، قارا بوران ئىككى قېتىم، چاشقان ئاپىتى ئىككى قېتىم يۈز بەرگەن.

چيەنلۇڭ مەزگىلىدە تەڭرىتېغىنىڭ شىمالى، دىخۇاننىڭ شەرقىي قىسىملىرىنىڭ ئاپەتكە ئۇچراش ئىستاتىستىكىسى: چۆچەكتە ۋابا بىر قېتىم، قار ئاپىتى بىر قېتىم؛ ئىلىدا قۇرغاقچىلىق بىر قېتىم، يەر تەۋرەش بىر قېتىم، ۋابا تۆت قېتىم، قار ئاپىتى ئۈچ قېتىم، چاشقان ئاپىتى بىر قېتىم؛ جىڭدا چىكەتكە ئاپىتى بىر قېتىم، يەر تەۋرەش بىر قېتىم؛ ماناستا مۆلدۈر بىر قېتىم، چىكەتكە ئاپىتى بىر قېتىم؛ دىخۇادا كەلكۈن ئاپىتى تۆت قېتىم، چىكەتكە ئاپىتى ئىككى قېتىم؛ گۇچۇڭدا ئۇششۇك بىر

قىيىنچىلىقنىڭ كۆپلىكى، ۋابا تارقىلىپ، ئۆلگەن ئاتلار سانى 240 نەچچىگە يەتكەنلىكى، سېلىقنىڭ يېرىمىنى ئازلىتىپ، قالغان قىسمىنى چارۋىچىلارنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلاردىن تولۇقلاشنى تەلەپ قىلىدىغانلىقى^[56] خاتىرىلەنگەن.

10) چاشقان ئاپىتى

(1) چيەنلۇڭنىڭ 27-يىلى (1762) قارا شەھەردىكى چاشقان ئاپىتى. «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» دە خاتىرىلىنىشىچە، چيەنلۇڭنىڭ 27-يىلى 6-ئايدا، قارا شەھەرنىڭ ئىش بىجىرىش مۇيەتتېشى دا ساڭا مەكتۇپ يوللاپ، «ئىچكى رايونلاردىن بوز يەر ئاچقىلى ئەۋەتكەن 400 نەچچە ئائىلە تىرىشىپ تېرىقچىلىق قىلاتتى، بۇ يىل يامغۇر ئاز ياغقانلىقى ۋە ياۋا چاشقانلار زىرائەتلەرنى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتقانلىقى ئۈچۈن، ئىككى ئۆلۈشتىن سەككىز ئۆلۈشكىچە بولغان زىرائەتلەر زىيانغا ئۇچرىغان» لىقىنى مەلۇم قىلغان. بۇ ۋاقىتتا چىڭ ھۆكۈمىتى تۇنجى قېتىم بىر قىسىم ئاھالىلەرنى غەربىي رايونغا كۆچۈرۈپ بوز يەر

چيەنلۇڭنىڭ 13-يىلى قۇرغاقچىلىق بىر قېتىم؛ 21-يىلى ۋابا بىر قېتىم؛ 22-يىلى ۋابا بىر قېتىم؛ 26-يىلى كەلكۈن بىر قېتىم، ۋابا بىر قېتىم، قارا بوران ئاپىتى بىر قېتىم؛ 27-يىلى چىكەتكە ئاپىتى بىر قېتىم، قار ئاپىتى بىر قېتىم، چاشقان ئاپىتى ئىككى قېتىم؛ 28-يىلى چىكەتكە ئاپىتى ئىككى قېتىم؛ 30-يىلى يەر تەۋرەش بىر قېتىم؛ 31-يىلى قۇرغاقچىلىق بىر قېتىم، ۋابا بىر قېتىم، چىكەتكە ئاپىتى بىر قېتىم، قار ئاپىتى ئىككى قېتىم؛ 32-يىلى چىكەتكە ئاپىتى بىر قېتىم؛ 34-يىلى كەلكۈن ئۈچ قېتىم؛ 35-يىلى قارا بوران بىر قېتىم؛ 36-يىلى چىكەتكە ئاپىتى بىر قېتىم، ۋابا بىر قېتىم؛ 37-يىلى چىكەتكە ئاپىتى بىر قېتىم؛ 38-يىلى مۆلدۈر بىر قېتىم، ۋابا ئاپىتى بىر قېتىم، قار ئاپىتى بىر قېتىم؛ 39-يىلى چىكەتكە ئاپىتى ئىككى قېتىم، قار ئاپىتى ئىككى قېتىم؛ 41-يىلى قۇرغاقچىلىق بىر قېتىم، چىكەتكە ئاپىتى بىر قېتىم؛ 48-يىلى ئۇششۇك بىر قېتىم؛ 50-يىلى كەلكۈن ئاپىتى بىر قېتىم؛ 51-يىلى يەر تەۋرەش تۆت قېتىم، ۋابا بىر قېتىم؛ 52-يىلى ئۇششۇك ئىككى قېتىم؛

كەلكۈن كەلگەن.

ئۈچ قېتىم چۈشكەن ئۇششۇك ئومۇمىي ئاپەتنىڭ %6 نى ئىگىلىگەن، ئاساسلىقى چيەنلۇڭنىڭ 48 - يىلى بارىكۆلدە، 52 - يىلى گۇچۇڭ ۋە بارىكۆلدە ئۇششۇك چۈشكەن، چىڭ ھۆكۈمىتى ئاپەتكە ئۇچرىغان ئاھالىلەرگە كېلەر يىللىق تېرىقچىلىق ئۈچۈن ئۇرۇقلۇق بېرىپ كېلەر يىلى ھوسۇل ئالغاندا قايتۇرۇلغان.

بىر قېتىم مۆلدۈر ياغقان بولۇپ ئومۇمىي ئاپەتنىڭ %2 نى ئىگىلەيدۇ. بۇ مۆلدۈر ئاپىتى ماناس ئەتراپىدا يۈز بەرگەن بولۇپ، مانجۇ يىزىقىدىكى ئارخىپلاردا بۇ توغرىلىق تەپسىلىي خاتىرە يېزىپ قالدۇرۇلغان.

چىكەتكە ئاپىتى 11 قېتىم يۈز بەرگەن بولۇپ، ئومۇمىي ئاپەتنىڭ %22 نى ئىگىلەيدۇ، ئاساسلىقى كورلا، ئىلى، چىڭ، ماناس، گۇچۇڭ قاتارلىق جايلاردا يۈز بەرگەن، چيەنلۇڭنىڭ 30 - يىلىدىن 40 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىققا مەركەزلەشكەن.

يەر تەۋرەش ئالتە قېتىم يۈز بەرگەن بولۇپ، ئومۇمىي ئاپەتنىڭ %12 نى ئىگىلەيدۇ، ئاساسلىقى ئىلى ۋە جىڭدا يۈز بەرگەن. بۇنىڭ ئىچىدە چيەنلۇڭنىڭ 30 -، 51 - يىلى ئىككى قېتىم يەر تەۋرىگەن. تارىخىي ماتېرىياللارنى تەھلىل قىلغاندا، چيەنلۇڭنىڭ 51 - يىلى 5 - ئايدا ئىلىدا يۈز بەرگەن يەر تەۋرەشنىڭ بۇرغۇنچىلىق دەرىجىسى بىر قەدەر ئېغىر بولۇپ، ئۇدا ئىككى قېتىم قاتتىق، ئۈچ قېتىم قالدۇق يەر تەۋرەپ، ئاھالىلەرنىڭ ئۆيلىرىنى ئۆرۈۋەتكەن. ئوخشاش ۋاقىتتا يەنە ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان ۋە قەشقەردە ئايرىم-ئايرىم يەر تەۋرىگەن. بۇ خىل ئۆزلۈكسىز يەر تەۋرەش كەلتۈرۈپ چىقارغان زىيانغا قارىتا چىڭ ھۆكۈمىتى دەرھال قۇتقۇزۇش خاراكتېرلىك ياردەم بەرگەن. چيەنلۇڭ خان يەنە ئەمەلدار ۋە ئاھالىلەرنىڭ ئۆيلىرىنى ھۆكۈمەت پۇلىدىن چىقىم قىلىپ رېمونت قىلىشنى بۇيرۇق قىلغان.

ۋابا يەتتە قېتىم تارقالغان بولۇپ، ئومۇمىي ئاپەتنىڭ %14 نى ئىگىلەيدۇ. ئاساسلىقى ئىلى تارباغاتاي، قەشقەر، خوشۇت قاتارلىق چارۋىچىلىق رايونلىرىغا مەركەزلەشكەن، تارباغاتايدا ۋابانىڭ تارقىلىشى ئېغىر، دائىرىسى كەڭ، ئاھالىلەرنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى يۇقىرى بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە چيەنلۇڭنىڭ 31 - يىلى ئىلىدا ۋابا تارقىلىش بىلەن بىللە باشقا

قېتىم، چىكەتكە ئاپىتى بىر قېتىم؛ بارىكۆلدە قۇرغاقچىلىق بىر قېتىم، ئۇششۇك ئىككى قېتىم، قار ئاپىتى بىر قېتىم؛ پىچاندا چىكەتكە ئاپىتى بىر قېتىم؛ قومۇلدا قۇرغاقچىلىق ئاپىتى بىر قېتىم، يەر تەۋرەش بىر قېتىم، قار ئاپىتى ئىككى قېتىم، قارا بوران ئىككى قېتىم يۈز بەرگەن.

چيەنلۇڭ مەزگىلىدە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنىڭ ئاپەتكە ئۇچراش سىتاتىستىكىسى: قارا شەھەردە كەلكۈن بىر قېتىم، ۋابا بىر قېتىم، چاشقان ئاپىتى بىر قېتىم؛ كورلىدا چىكەتكە ئاپىتى بىر قېتىم؛ كۇچادا چىكەتكە ئاپىتى بىر قېتىم؛ ئاقسۇدا يەر تەۋرەش بىر قېتىم؛ ئۇچتۇرپاندا چىكەتكە ئاپىتى بىر قېتىم، يەر تەۋرەش بىر قېتىم؛ قەشقەردە كەلكۈن ئاپىتى بىر قېتىم، يەر تەۋرەش بىر قېتىم، ۋابا بىر قېتىم؛ يەكەندە كەلكۈن بىر قېتىم؛ خوتەندە كەلكۈن بىر قېتىم يۈز بەرگەن.^[59]

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، چيەنلۇڭ مەزگىلىدە شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا يۈز بەرگەن تەبىئىي ئاپەتلەر جەمئىي 50 قېتىم بولۇپ، ئاپەت يۈز بەرگەندە كۆپىنچە ھەر قايسى جايلارنىڭ ئەمەلدارلىرى يۇقىرىغا مەلۇمات يوللىغان. بۇ رايونلار قومۇل، بارىكۆل، گۇچۇڭ، قارا شەھەر، كورلا، كۇچا، ئاقسۇ، قەشقەر، ئۇچتۇرپان، يەرگەن، خوتەن، ئۈرۈمچى، ماناس، چىڭ، چۆچەك، ئىلى، ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى شىبە ۋە سولۇنلار ياشايدىغان جايلار بولۇپ، ئەمەلىي ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە: قۇرغاقچىلىق جەمئىي ئۈچ قېتىم يۈز بەرگەن بولۇپ، ئومۇمىي ئاپەتنىڭ %6 نى ئىگىلەيدۇ، ئاساسلىقى ئىلى، بارىكۆل، قومۇل قاتارلىق رايونلاردا يۈز بەرگەن. چىڭ ھۆكۈمىتى بۇ ئاپەت رايونلىرىغا ئاساسلىق ئاشلىق ياردەم قىلغان ۋە باج-سېلىقلارنى كېچىكتۈرۈپ تاپشۇرۇش ئارقىلىق بۇ رايونلارنى ئاپەتتىن قۇتقۇزغان. كەلكۈن ئاپىتى جەمئىي سەككىز قېتىم يۈز بەرگەن بولۇپ، ئومۇمىي ئاپەتنىڭ %16 نى ئىگىلەيدۇ، يەنى قار ئېرىپ ئۈرۈمچىنىڭ كونا شەھەر رايونىغا بېسىپ كىرىپ، ئاق قۇۋۇقنىڭ غەربىي قىسمىنى سۇ بېسىپ كېتىپ، ئاھالىلەرنىڭ ئاشلىقلىرى سېسىپ كەتكەن، ھاياتى ۋە مال-مۈلكى ئېغىر زىيانغا ئۇچرىغان. چيەنلۇڭنىڭ 34 - يىلى قەشقەر، خوتەن ۋە يەرگەندە ئارقا-ئارقىدىن

يۇقۇملۇق كېسەللەرمۇ تارقىلىپ، ئۆلگەن ئاھالىنىڭ سانى 300 مىڭدىن ئاشقان، چارۋا ماللارنىڭ ئوندىن تۆت ئۆلۈشى ئۆلۈپ ئېغىر ئاقىۋەتنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. قار ئاپىتى يەتتە قېتىم يۈز بەرگەن بولۇپ، ئومۇمىي ئاپەتنىڭ %14 نى ئىگىلەيدۇ. ئاساسلىقى تارباغاتاي، ئىلى، قومۇل، قاتارلىق رايونلار بولۇپ، ۋاقتى چىيەنلۇڭنىڭ 27-، 31-، 38-، 39- ۋە 57- يىلىغا توغرا كېلىدۇ، چىڭ ھۆكۈمىتى بۇ رايونلارغا قارىتا باجنى كەچۈرۈم قىلىش سىياسىتىنى يولغا قويغان.

قارا بوران ئىككى قېتىم يۈز بەرگەن بولۇپ ئومۇمىي ئاپەتنىڭ %4 نى ئىگىلەيدۇ. ئاساسلىقى قومۇل رايونىدا يۈز بەرگەن.

چاشقان ئاپىتى ئىككى قېتىم يۈز بەرگەن بولۇپ، ئومۇمىي ئاپەتنىڭ %14 نى ئىگىلەيدۇ. ئاساسلىقى ئۈرۈمچى، ئىلى رايونىدا يۈز بەرگەن، بۇنىڭ ئىچىدە ئىلى رايونىدا چاشقان ئاپىتى دېھقانچىلىققا ئېغىر زىيان سالغاققا، چىڭ ھۆكۈمىتى دەرھال قۇتقۇزۇپ تېخىمۇ ئېغىر زىيان كېلىپ چىقىشنىڭ ئالدىنى ئالغان.

شىنجاڭدا يۈز بەرگەن بۇ ئاپەتلەرنىڭ تۈرى كۆپ، پەرق چوڭ، رايونلۇق خاراكتېرى كۈچلۈك بولۇشتەك ئالاھىدىلىكنى گەۋدىلەندۈرگەن بولۇپ، تەبىئىي ئاپەتنىڭ دائىرىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، 50 قېتىملىق ئاپەت ئىچىدە، 36 قېتىملىقى تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىي ۋە شەرقىي قىسمىدا يۈز بەرگەن. بۇنىڭ ئىچىدە ھاۋارايى تەبىئىي ئاپەتلىرىدىن قۇرغاقچىلىق، ئۇششۇك، مۆلدۈر قاتارلىق ئاپەتلەر شەرقىي شىنجاڭ رايونلىرىدا يەنى دىخۇاننىڭ شەرقىدىكى بارىكۆل، گۇچۇڭ، قومۇل قاتارلىق رايونلاردا يۈز بەرگەن. كەلكۈن كۆپىنچە دىخۇ ئىتراپىدا يۈز بەرگەن. قار ئاپىتى كۆپىنچە شىمالىي شىنجاڭ رايونلىرىدا يۈز بەرگەن. بۇنىڭ ئىچىدە چىيەنلۇڭنىڭ 57- يىلى ئىلىدا يۈز بەرگەن قار ئاپىتىدە زىيان ناھايىتى ئېغىر بولغان. قارا بوران ئاپىتى كۆپىنچە شەرقىي شىنجاڭدا يەنى قومۇل رايونىدا كۆپرەك يۈز بەرگەن. چىكەتكە ئاپىتى جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭ رايونلىرىغا كەڭ تارقالغان. 11 قېتىملىق چىكەتكە ئاپىتى ئىچىدە يەتتە قېتىملىقى شىمالىي شىنجاڭدا يۈز بەرگەن. شىنجاڭنىڭ ھاۋا كېلىماتى قۇرغاق بولغانلىقتىن، ئادەتتىكى ئەھۋالدا قۇرغاقچىلىقتىن كېيىن چىكەتكە

ئاپىتى يۈز بېرىش نىسبىتى بىر قەدەر يۇقىرى، قۇرغاق رايونلاردا دائىم كەڭ كۆلەمدە چىكەتكە ئاپىتى يۈز بەرگەن. چىيەنلۇڭنىڭ 31- يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە، ئىلى رايونىدا كەڭ كۆلەمدە چىكەتكە ئاپىتى يۈز بەرگەن، ماتېرىياللاردىن بۇ رايوننىڭ قۇرغاقچىلىق مەزگىلى ئىكەنلىكى مەلۇم. ۋابا كۆپىنچە شىمالىي شىنجاڭدىكى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا يۈز بەرگەن، پەقەت ئىلى رايونىدىلا تۆت قېتىم يۈز بەرگەن. قار ئاپىتى شىمالىي شىنجاڭدا يەنە ئىلى، چۆچەك، جىڭ، قاتارلىق رايونلاردا كۆپ يۈز بەرگەن. قارا بوران كۆپىنچە شەرقىي شىنجاڭ رايونلىرىدا يۈز بەرگەن بولۇپ، بۇ يەر شەكلى ۋە يەر ھالىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. گېئولوگىيەلىك ئاپەتلەرنىڭ ئىچىدە يەر تەۋرىش جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدا جەمئىي ئۈچ قېتىم يۈز بەرگەن. چىيەنلۇڭنىڭ 51- يىلى ياز پەسلىدە شىمالىي شىنجاڭدا ئىلىدا، جەنۇبىي شىنجاڭدا ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، قەشقەر قاتارلىق رايونلارنىڭ ھەممىسىدە يەر تەۋرىگەن. بۇنىڭدىن جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ يەر تەۋرىش كۆپ يۈز بېرىدىغان بەلۋاغ ئىكەنلىكىنى بىلۋالغىلى بولىدۇ.

تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا كەلكۈن كۆپىنچە قەشقەر، خوتەن، يەكەن رايونىغا مەركەزلەشكەن. چىيەنلۇڭنىڭ 27- يىلى قارا شەھەردە دەريا تاشقىنى يۈز بېرىپ ئېتىزلارنى سۇ بېسىپ كەتكەن. چىكەتكە ئاپىتى ئاساسلىقى كورلىدا ئىككى قېتىم، ئۇچتۇرپاندا بىر قېتىم يۈز بەرگەن. ۋابا ئاساسلىقى قارا شەھەر، خوشۇتتىكى چارۋىچىلىق رايونىدا ۋە قەشقەردىكى ئات فېرمىسىدا تارقالغان. قۇرغاقچىلىق، ئۇششۇك، مۆلدۈر، قار، قارا بوران ۋە چاشقان ئاپىتىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا يۈز بەرگەنلىكى توغرىسىدا ماتېرىيال كەمچىل.

ۋاقىت جەھەتتىن تەھلىل قىلغاندا، يۇقىرىقى ئاپەتلەرنىڭ ۋاقتى چىيەنلۇڭنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ مەزگىلدە ئەڭ كۆپ يۈز بەرگەنلىكى چىكەتكە ئاپىتى، ئاساسەن چىيەنلۇڭنىڭ 27- يىلىدىن 41- يىلىغىچە (1762-1776) بولغان ئارىلىققا مەركەزلەشكەن. چىكەتكە ئاپىتىدىن قالسا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغىنى كەلكۈن بولۇپ، چىيەنلۇڭنىڭ 51- يىلىدىن 57- يىلىغىچە (1775-1786) بولغان مەزگىلگە مەركەزلەشكەن. ئاساسلىقى ئۈرۈمچى، قارا شەھەر،

قار ئاپىتى بىر قېتىمدىن يۈز بەرگەن؛ قەشقەردە جەمئىي ئۈچ قېتىم بولۇپ، كەلكۈن، يەر تەۋرەش، ۋابا ئاپىتى بىر قېتىمدىن يۈز بەرگەن؛ جىڭدا يەر تەۋرەش بىلەن چىكەتكە ئاپىتى بىر قېتىمدىن يۈز بەرگەن؛ ماناستا مۆلدۈر ئاپىتى بىلەن چىكەتكە ئاپىتى بىر قېتىمدىن يۈز بەرگەن؛ گۇچۇڭدا چىكەتكە ئاپىتى بىلەن ئۇششۇك ئاپىتى بىر قېتىمدىن يۈز بەرگەن؛ ئۇچتۇرپاندا يەر تەۋرەش بىلەن چىكەتكە ئاپىتى بىر قېتىمدىن يۈز بەرگەن؛ قارا شەھەردە كەلكۈن بىلەن ۋابا بىر قېتىمدىن يۈز بەرگەن؛ چىكەتكە ئاپىتى كورلىدا ئىككى قېتىم، پىچاندا بىر قېتىم يۈز بەرگەن. پۈتۈن شىنجاڭدا يۈز بەرگەن چىكەتكە ئاپىتىنى تەھلىل قىلساق، شىمالىي شىنجاڭدا جەنۇبىي شىنجاڭغا سېلىشتۇرغاندا كۆپرەك يۈز بەرگەن. چۆچەكتە قار ئاپىتى بىر قېتىم، خوتەندە كەلكۈن ئاپىتى بىر قېتىم، يەكەندە كەلكۈن ئاپىتى بىر قېتىم يۈز بەرگەن. ئىستاتىستىكىسىدىن قارىغاندا، تەبئىي ئاپەتلەر مەركەزلىك يۈز بەرگەن، بەزىدە ئوخشىمىغان رايونلاردا مەلۇم خىل تەبئىي ئاپەت بىرلا ۋاقىتتا يۈز بەرگەن.

بۇ ماقالىدە ئىستاتىستىكىلاپ چىقىلغان تۈرلۈك ئاپەتلەرنىڭ يۈز بەرگەن ۋاقتى ئاساسەن چىيەنلۇڭنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىلىگە توغرا كېلىدۇ، ئاپەتلەرنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ، چىكەتكە ئاپىتى، كەلكۈن، يەر تەۋرەش ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئاپەت يۈز بەرگەن رايونلار جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدىكى 20 دەك رايوننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئاپەتنىڭ تارقىلىش پەرقى چوڭ، ۋاقىت جەھەتتىن مۇئەييەن ئۆزلۈكسىزلىككە ئىگە.

2. خۇلاسە

خاتىرىلەنمەيدۇ. چىيەنلۇڭ مەزگىلى تىنچىتىش ۋە بىرلىككە كېلىش مەزگىلى بولغاچقا، ئاپەتلەرنىڭ خاتىرىلىنىشى كەمچىل بولغانلىقتىن، توغرا ئىستاتىستىكىلاشقا ئامالسىزىمىز. چىيەنلۇڭنىڭ 13-يىلىدىن 60-يىلىغىچە (1748-1795) بولغان مەزگىلدە يۈز بەرگەن 50 قېتىملىق ئاپەتنىڭ يۈز بېرىش ئەھۋالى تارىخىي خاتىرىلەردە خاتىرىلەنگىنى بويىچە ئىستاتىستىكىلاپ چىقىلغان بولغاچقا، يەنە نۇرغۇن

يەرگەن، خوتەن قاتارلىق رايونلاردا يۈز بەرگەن. بۇنىڭ ئىچىدە چىيەنلۇڭنىڭ 50، 51، 53، 55 ۋە 57-يىللىرى ئۈرۈمچىنىڭ كونا شەھەر رايونىغا كەلكۈن كەلگەن. ۋابا تەخمىنەن چىيەنلۇڭنىڭ 21-يىلىدىن 36-يىلىغىچە (1756-1771) بولغان ئارلىقتا تارقالغان. بۇنىڭ ئىچىدە چىيەنلۇڭنىڭ 22-يىلى ئىلىنىڭ چارۋىچىلىق رايونى ۋە تارباغاتاي رايونىدا چىچەك تارقالغان بولۇپ، دائىرىسى كەڭ، ئۆلگەن ئادەم ۋە مال چارۋىنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ بولغان. قار ئاپىتى چىيەنلۇڭنىڭ 27-يىلىدىن 57-يىلىغىچە (1762-1792) بولغان مەزگىلدە يۈز بەرگەن. قۇرغاقچىلىق ئاساسلىقى چىيەنلۇڭنىڭ 13، 30 ۋە 42-يىللىرى يۈز بەرگەن. ئۇششۇك ئاپىتى چىيەنلۇڭنىڭ 48 ۋە 52-يىلى يۈز بەرگەن. بۇ ئاپەتلەرنىڭ يۈز بەرگەن ۋاقتىدىن قارىغاندا ئۆزلۈكسىزلىكنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

ئاپەتلەرنى ماكان جەھەتتىن تەھلىل قىلغاندا، شىمالىي شىنجاڭدا جەنۇبىي شىنجاڭغا قارىغاندا بىر قەدەر كۆپ، ئاپەتلەرنىڭ پەرقىمۇ چوڭ. بۇنىڭ ئىچىدە ئىلىدا يۈز بەرگەن ئاپەت جەمئىي 11 قېتىم، يەنى ۋابا تۆت قېتىم، قار ئاپىتى ئۈچ قېتىم، يەر تەۋرەش بىر قېتىم، چىكەتكە ئاپىتى بىر قېتىم، چاشقان ئاپىتى بىر قېتىم، قۇرغاقچىلىق بىر قېتىم؛ ئۈرۈمچىدە يۈز بەرگەن ئاپەت جەمئىي ئالتە قېتىم، يەنى كەلكۈن ئاپىتى تۆت قېتىم، چىكەتكە ئاپىتى ئىككى قېتىم؛ قومۇلدا يۈز بەرگەن ئاپەت جەمئىي ئالتە قېتىم بولۇپ، قار ئاپىتى ئىككى قېتىم، يەر تەۋرەش بىر قېتىم، قارا بوران ئىككى قېتىم، قۇرغاقچىلىق بىر قېتىم؛ بارىكۆلدە جەمئىي تۆت قېتىم، ئىككى قېتىملىق ئۇششۇك ئاپىتى، قۇرغاقچىلىق بىلەن

تەبئىي ئاپەت بىر خىل ئىجتىمائىي ئۇقۇم، يەنى تەبئەت دۇنياسىنىڭ مەلۇم خىل ئۆزگىرىشى ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ نورمال بەرداشلىق بېرىش كۈچىدىن ئېشىپ كەتسە، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە نورمال تۇرمۇشقا بۇزغۇنچىلىق ئېلىپ كېلىدۇ. بۇ خىل ئۆزگىرىش ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشىغا بۇزغۇنچىلىق ئېلىپ كەلمىگەن بولسا ۋە ئادەمسىز قاقاسلىق دالدا يۈز بەرگەن بولسا، بۇ ئاپەت ھېسابلىنمايدۇ ھەم تارىختا

ماتېرىياللار چۈشۈپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن: ئىلى رايونىدا يۈز بەرگەن ئاپەتلەرنىڭ خاتىرىلىنىشى بىر قەدەر كۆپ، بۇ ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىنىڭ ئىش بىجىرىش قۇرۇلمىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. بىر قىسىم رايونلارنىڭ تەبىئىي شارائىتى ناچار بولسىمۇ يۈز بەرگەن تەبىئىي ئاپەتنىڭ خاتىرىلىنىشى ئاز بولۇشتەك ئەھۋال مەۋجۇت، بۇ جەھەتتە يەنىمۇ چوڭقۇر ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئىزاھلار

- [1] جۇڭگو تارىخىدا ئاز دېگەندە تۆت قېتىم ئاپەتلەر توپلىشىپ يۈز بەرگەن مەزگىل بولغان، يەنى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى شيا-يۇ، ئىككى خەن سۇلالىسى، مىڭ-چىڭ ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ئاپەتلەر توپلىشىپ يۈز بەرگەن. خېجىچىڭ: «جۇڭگو قەدىمكى زامان ئاپەت تارىخى تەتقىقاتى»، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسى نەشرىياتى، 2007-يىلى، 9-بەت.
- [2] بۇ ماقالىدە، ئىلگىرىكىلەرنىڭ (شىي شۇئاۋ، سەي مېيياۋ تۈزگەن «جۇڭگو يەر تەۋرىش تارىخى ماتېرىياللىرى توپلىمى»، 2-توپلام، پەن-تېخنىكا نەشرىياتى، 1987-يىلى؛ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يەرلىك تەزكىرە تۈزۈش كومىتېتى تۈزگەن «شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى. ھاۋارايى تەزكىرىسى»؛ يۈەن لىن تۈزگەن «غەربىي شىمال ئاپەت تارىخى»، گەنسۇ خەلق نەشرىياتى 1994-يىلى؛ لىۋ شىڭ تۈزگەن «شىنجاڭنىڭ ئاپەت تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999-يىلى؛ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مېتېئورولوگىيە ئىدارىسى تەتقىقات بۆلىمى تۈزگەن «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كېلىمات تارىخى ماتېرىياللىرى» (ئىچكى ماتېرىيال)، 1981-يىلى؛ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يەر تەۋرىش ئىدارىسى تۈزگەن «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ يەر تەۋرىش تارىخى ماتېرىياللىرى توپلىمى»، يەر تەۋرىش نەشرىياتى، 1985-يىلى؛ ۋېن كېگاڭ، شى يۇڭۋاڭ تۈزگەن «جۇڭگو مېتېئورولوگىيە ئاپىتى چوڭ لۇغىتى» (شىنجاڭ توپلىمى)، ھاۋارايى نەشرىياتى، 2006-يىلى) نەتىجىلىرى پايدىلىنىلدى (بۇنىڭدىن كېيىنكى پايدىلانمىلارنىڭ ئاپتور ئىسمى ئىزاھلانمايدۇ).
- [3] [7] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» 321-توپلام، چىيەنلۇڭنىڭ 13-يىلى 7-ئاي؛ 655-توپلام، چىيەنلۇڭنىڭ 27-يىلى 2-ئاي.
- [4] «ئوردا كابىنېتى قومۇلنىڭ سەبخۇدىكى قۇرغاقچىلىققا ئۇچرىغان ئۇيغۇرلار بوز يەر ئاچقان رايونلاردىكى ئاھالىلەرگە قومۇل ئاشلىق ئىسكىلاتىدىن ئاشلىق ياردەم قىلىش يارلىقى» (چىيەنلۇڭنىڭ 13-يىلى 7-ئاينىڭ 29-كۈنى)، ئارخىپ نومۇرى 074-1255. جۇڭگو تارىخى 1-ئارخىپخانىسى تۈزگەن «چىڭ سۇلالىسى ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش تارىخى توپلىمى» مەخسۇس ئارخىپى، رەت نومۇرى: 821. (بۇنىڭدىن كېيىنكى بۇ ئارخىپ توپلىمىدىن ئېلىنغان پايدىلانمىلارنىڭ پەقەت ئارخىپ نومۇرى ئىزاھلىنىدۇ).
- [5] چېن گاۋيۇڭ: «جۇڭگو تارىخىدىكى تەبىئىي ئاپەتلەر ۋە ئىنسانلار كەلتۈرۈپ چىققان ئاپەتلەر تەزكىرىسى» (ئىككى توم)، شاڭخەي كىتابخانىسى 1986-يىلى، 1570-بەت.
- [6] «ئۈرۈمچى دۆتۇڭىنىڭ بارىكۆلدىكى ئاپەتكە ئۇچرىغان خەلققە ئاشلىق بېرىپ تۇرغانلىق مەكتۇبى»، چىيەنلۇڭنىڭ 42-يىلى 1-ئاينىڭ 12-كۈنى ئارخىپ نومۇرى: 067-0411.
- [8] [9] [13] ۋېن كېگاڭ، شى يۇڭۋاڭ تۈزگەن «جۇڭگو مېتېئورولوگىيە ئاپىتى چوڭ لۇغىتى» (شىنجاڭ توپلىمى)، 78-بەت.
- [10] [15] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى»، 1301-توپلام، چىيەنلۇڭنىڭ 53-يىلى 3-ئاي؛ 1294-توپلام، چىيەنلۇڭنىڭ 52-يىلى.
- [11] «ئۈرۈمچىنىڭ دۆتۇڭى شاڭ ئەننىڭ ئاپەتكە ئۇچرىغان ئائىلىلەرگە ئاشلىق ۋە ئۆيىنى رىمونت قىلىشقا ياردەم بەرگەنلىك مەكتۇبى»، چىيەنلۇڭنىڭ 53-يىلى 3-ئاي 29-كۈنى ئارخىپ نومۇرى: 067-0698.
- [12] «ئۈرۈمچىنىڭ دۆتۇڭى شاڭ ئەننىڭ ئاپەتكە ئۇچرىغان ئائىلىلەرگە بەلگىلىمە بويىچە ياردەم بەرگەنلىك مەكتۇبى»، چىيەنلۇڭنىڭ 55-يىلى 8-ئاينىڭ 14-كۈنى، ئارخىپ نومۇرى: 026-0416.
- [14] «ئۈرۈمچىنىڭ دۆتۇڭى خەيلۇنىڭ بارىكۆلدىكى ئاپەتكە ئۇچرىغان ئاھالىلەرنىڭ ئاشلىقنى كېچىكىپ تاپشۇرۇش ۋە ئاشلىق بېرىپ تۇرۇش مەكتۇبى»، چىيەنلۇڭنىڭ 48-يىلى 12-ئاينىڭ 8-كۈنى.
- [16] «ئوردا كابىنېتى بارىكۆل، گۇچۇڭدىكى ئاپەتكە ئۇچرىغان ئاھالىلەرنىڭ ئاشلىقنى كېچىكىپ تاپشۇرۇش ۋە ئاشلىق بېرىپ تۇرۇش مەكتۇبى»، چىيەنلۇڭنىڭ 38-يىلى 3-ئاينىڭ 18-كۈنى ئارخىپ نومۇرى: 076-1092.
- [17] «ئۈرۈمچىنىڭ دۆتۇڭى سۇنۇمۇسلىنىڭ ماناستىكى ھەربىيلەر بوز يەر ئاچقان رايوننىڭ مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىغان ئاھالىلەرنىڭ شۇ يىللىق سېلىقنى توختىتىشنى ئىلتىماس قىلىش توغرىسىدىكى مەكتۇبى»، چىيەنلۇڭنىڭ 38-يىلى 7-ئاينىڭ 29-كۈنى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ مانجۇ يىزىقىدىكى ئارخىپى، ئارخىپ رەت نومۇرى: 2538-024100-0523.
- [18] ۋاڭ شۇدەن تۈزگەن «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، 63-توپلام، تاغ تىزمىسى.
- [19] «غەربىي چىڭرا ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات»، 2-توپلام.
- [20] «چىڭ رېن زۇڭنىڭ رەسمىي تارىخى»، 804-توپلام، چىيەنلۇڭنىڭ 33-يىلى 2-ئاي.
- [21] [22] [25] [26] [28] [35] جۇڭفاڭ: «قومۇل تەزكىرىسى»، ئاسترونومىيە تەزكىرىسى، 2-ئاپەت ئەھۋالى.
- [23] «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كىلىمات تارىخى ماتېرىياللىرى»، 7-بەت.

- [24] [40] «چىڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار»، 15 - توپلام «گاۋزۇڭ خاتىرىلىرى».
- [27] «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونۇم رايونىنىڭ يەر تەۋرىش تارىخى ماتېرىياللىرى توپلىمى»، 70 - بەت.
- [29] [30] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى»، 729 - توپلام، چيەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى 1 - ئاينىڭ 20 - كۈنى.
- [31] «چيەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى ئۈرۈمچىنىڭ ئىش بىجىرىش مۇيەتتىشى ۋۇ چىڭتەينىڭ جىڭدا يەر تەۋرەپ ئۆيلەر ئۆرۈلۈپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلىغانلىقى توغرىسىدىكى مەكتۇبى»، چيەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى 2 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، ئارخىپ نومۇرى: 073-0025.
- [32] «ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىنىڭ جياڭجۈن مىڭرۇينىڭ مانجۇ يېزىقىدىكى مەكتۇبى» (چيەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى 2 - ئاينىڭ 28 - كۈنى).
- [33] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى»، 1258 - توپلام، چيەنلۇڭنىڭ 51 - يىلى 7 - ئاي.
- [34] «قەشقەرنىڭ مۇيەتتىشى مىڭلياڭنىڭ ئۈچتۈرپان، قەشقەر، ئاقسۇدىكى يەر تەۋرەشنى مەلۇم قىلىپ يوللىغان مەكتۇبى»، چيەنلۇڭنىڭ 51 - يىلى 6 - ئاينىڭ 27 - كۈنى.
- [36] [39] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى»، 670 - توپلام، چيەنلۇڭنىڭ 27 - يىلى 9 - ئاي؛ 769 - توپلام، چيەنلۇڭنىڭ 31 - يىلى 9 - ئاي.
- [37] «ئۈرۈمچىنىڭ ئىش بىجىرىش مۇيەتتىشى سۇ چىڭنىڭ ئۈرۈمچىدىكى چىكەتكە ئاپىتىنى مەلۇم قىلىپ يوللىغان مەكتۇبى» (چيەنلۇڭنىڭ 28 - يىلى 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنى)، چىڭ سۇلالىسىنىڭ مانجۇ يېزىقىدىكى مەكتۇبى، رەت نومۇرى: 068-0639.
- [38] كۇچاننىڭ ئىش بىجىرىش مۇيەتتىشى ئىباۋىنىڭ كۇچاندىكى چىكەتكە ئاپىتىنى مەلۇم قىلىپ يوللىغان مەكتۇبى» (چيەنلۇڭنىڭ 28 - يىلى 7 - ئاينىڭ 9 - كۈنى)، چىڭ سۇلالىسىنىڭ مانجۇ يېزىقىدىكى مەكتۇبى، رەت نومۇرى: 068-0639.
- [41] «ئۈرۈمچىنىڭ ئىش بىجىرىش مۇيەتتىشى ۋېنقۇنىڭ جىڭدىكى ھەربىيلەر بوز يەر ئاچقان رايونىنىڭ چىكەتكە ئاپىتىگە ئۇچرىغانلىقىنى تەسۋىرلەپ يازغان مەلۇماتى» (چيەنلۇڭنىڭ 32 - يىلى 6 - ئاينىڭ 19 - كۈنى)، چىڭ سۇلالىسىنىڭ مانجۇ يېزىقىدىكى مەكتۇبى، رەت نومۇرى: 2418-032 092-1445.
- [42] «پىچاننىڭ ئىش بىجىرىش مۇيەتتىشى داساڭاننىڭ پىچاندا يۈز بەرگەن چىكەتكە ئاپىتىنى مەلۇم قىلىپ يوللىغان مەكتۇبى» (چيەنلۇڭنىڭ 36 - يىلى 7 - ئاينىڭ 9 - كۈنى)، چىڭ سۇلالىسىنىڭ مانجۇ يېزىقىدىكى مەكتۇبى، رەت نومۇرى: 2464-095015-02430.
- [43] «قارا شەھەرنىڭ ئىش بىجىرىش مۇيەتتىشى شى لىنىنىڭ كورلىدىكى چىكەتكە ئاپىتىنى مەلۇم قىلىپ يوللىغان مەكتۇبى» (چيەنلۇڭنىڭ 32 - يىلى 6 - ئاينىڭ 19 - كۈنى)، چىڭ سۇلالىسىنىڭ مانجۇ يېزىقىدىكى مەكتۇبى، رەت نومۇرى: 2430-015 095-2430.
- [44] «چىڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار»، 13 - توپلام، «گاۋزۇڭ خاتىرىلىرى».
- [45] «ئۈرۈمچىنىڭ دۇتۇڭى سۇنۇمۇسلىنىڭ چىكەتكە ئاپىتىگە ئۇچرىغان ئاھالىلەرنىڭ شۇ يىللىق سېلىقنى كېچىكىپ تاپشۇرۇشنى ئىلتىماس قىلىش توغرىسىدىكى مەكتۇبى»، گۇۋاڭشۈينىڭ 39 - يىلى 6 - ئاينىڭ 18 - كۈنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئارخىپىدىكى مانجۇ يېزىقىدىكى مەكتۇبى، يارلىق رەت نومۇرى: 045-0118.
- [46] «ئۈرۈمچىنىڭ دۇتۇڭى يۇڭ چىڭنىڭ چىكەتكە ئاپىتىگە ئۇچرىغان ئۈرۈمچى قارمىقىدىكى گۇچۇڭنى ئاپەتتىن قۇتقۇزۇشنى ئىلتىماس قىلىش توغرىسىدىكى مەكتۇبى»، گۇۋاڭشۈينىڭ 41 - يىلى 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئارخىپىدىكى مانجۇ يېزىقىدىكى مەكتۇبى، يارلىق رەت نومۇرى: 2688-071 109-1863.
- [47] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى»، 1331 - توپلام، چيەنلۇڭنىڭ (54 - يىلى 5 - ئاينىڭ 19 - كۈنى).
- [48] ۋاڭ شۇدەن تۈزگەن «شىنجاڭ تەزكىرىسى»، لەشكىرىي ئىشلار، 1099 - بەت.
- [49] «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، 12 - توپلام «چىڭ رايونلار».
- [50] «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونۇم رايونلۇق كىلىمات تارىخى ماتېرىياللىرى» 5 - بەت.
- [51] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» 644 - توپلام، (چيەنلۇڭنىڭ 26 - يىلى 9 - ئاي).
- [52] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» 757 - توپلام، (چيەنلۇڭنىڭ 31 - يىلى 3 - ئاي).
- [53] شۇسۇڭ تۈزگەن «غەربىي يۇرتنىڭ دەريا - ئېقىنلىرى ھەققىدە» 4 - توپلام.
- [54] چۈن يەن تۈزگەن «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن ئاڭلىغانلىرىم»، 2 - توپلام.
- [55] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» 929 - توپلام، (چيەنلۇڭنىڭ 38 - يىلى 3 - ئاي).
- [56] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» 1266 - توپلام، (چيەنلۇڭنىڭ 51 - يىلى 10 - ئاي).
- [57] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» 665 - توپلام، (چيەنلۇڭنىڭ 27 - يىلى 6 - ئاي).
- [58] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» 674 - توپلام، (چيەنلۇڭنىڭ 27 - يىلى 11 - ئاي).
- [59] قوشۇمچە: (1) ماتېرىيال مەنبەسى ئېنىق بولمىغانلىقتىن، بىرقىسىم بۇرغۇنچىلىق خاراكتېرى ئېغىر بولمىغان ۋە تەكرارلانغان ماتېرىياللار خاتىرىلىگۈچىسى ئېنىق ئەمەس ماتېرىياللار قاتارىغا چىقىرىۋېتىلدى. (2) شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئەمەلدارلار ۋە ئەۋەتكەن مەكتۇپتىكى ئورۇن، يەر نامى ۋە ۋاقتى بويىچە رەتلەنگەن بولغاچقا، يەر ناملىرى خاتىرىلەنگەن ئەسلىي ئىسىملار بويىچە ئېلىندى.

كۈل تىگىن ۋە بىلگە قاغان ئابدۇلىرىنىڭ تارىخىي

قىممىتى توغرىسىدا*

ئابدۇلىكىم قۇربان تۆمۈر

(شىنجاڭ ساقچى ئىنستىتۇتى تىل فاكولتىتى، ئۈرۈمچى. 843011)

قىسقىچە مەزمۇنى: كۈل تىگىن ۋە بىلگە قاغان ئابدۇلىرىنى باشقا ئابدۇلىرىگە سېلىشتۇرغاندا، بۇلار مەيلى مەزمۇن ياكى تىل ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن بولسۇن مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى ئىچىدە ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ ماقالىدە، بۇ ئىككى مەڭگۈ تاشنىڭ تارىخ تەتقىقاتى، يېزىق، ئەدەبىيات، سەنئەت ۋە دىن جەھەتلەردىكى تارىخىي قىممىتى توغرىسىدا نۇقتىلىق مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلدى.

摘要: 阙特勤碑和毗伽可汗碑与其他碑铭相比，无论是在内容上还是在语言特点上在古代突厥碑铭中占有较特殊的地位。本文重点论述关于这两个碑铭的历史研究、文字、文学、艺术及宗教等方面的历史价值。

Abstract: Compared with other ancient inscriptions Bilga Qahan and Kul Tigin inscriptions have most important status either their contents or language features. This article mainly discusses the historical values on history, literals, literature, art and religion of these two inscriptions.

A: ماتېرىيال بەلگىسى:

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: I222

ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئەڭ قەدىمكى، شۇنداقلا ئىسلام دۇنياسىنىڭ بارلىق بوران- چاپقۇنلىرىدىن ئامان قالغان يازما يادىكارلىقتۇر. ئۇلارنىڭ ھەممىسى دەسلەپكى تارىخىي ماتېرىياللار بولۇپ، خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللارغا نىسبەتەن ئەڭ قىممەتلىك بولغان تولۇقلىما يادىكارلىقتىن ئىبارەت»^[1].

مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرى 18- ئەسىرنىڭ 90- يىللىرىدىن 20- ئەسىرنىڭ 70- يىللىرىغىچە روسىيە، گېرمانىيە، فرانسىيە، شىۋېتسىيە، فىنلاندىيە ۋە دانىيە قاتارلىق ئەللەرنىڭ ئېكسپېدىتسىيەچىلىرى، ئارخېئولوگلىرى ۋە ئالىملىرى تەرىپىدىن ئورقۇن دەريا ۋادىسى، بايقال كۆلى ئەتراپى، سىبىرىيە شۇنداقلا مەملىكىتىمىزنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان. قەدىمكى تۈرك يېزىقى بىلەن مەڭگۈ تاشلارغا ئۇيۇپ يېزىلغان بۇ يادىكارلىقلارنىڭ تىلىنى تۇنجى بولۇپ تومسېن ۋە رۇسىيەلىك ئاكادېمىك ۋ. رادلوف (W.Radloff)

ئابدۇلەيەنى مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرى ئاساسەن دېگۈدەك قاغانلارنىڭ ۋە تەدبىرلىك ۋەزىرلەرنىڭ نامىغا ئورنىتىلغان ۋە شۇ دەۋردىكى بىر قىسىم تۈرك قەبىلىلىرى ئۈچۈن ئورتاق بولغان ئەدەبىي تىلدا يېزىلغان، قاغان ۋە ۋەزىرلەرنىڭ ئىش-ئىزلىرى بايان قىلىنغان خاتىرە تاشلاردىن ئىبارەت بولۇپ، مەڭگۈ تاشلاردا كۆك تۈرك ۋە ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى دۆلەت ۋە رايونلار بىلەن بولغان سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلىرى، ھەرقايسى قەبىلىلەر بىلەن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلار، ئاشۇ دەۋردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادى، ئۆرپ-ئادەتلىرى ۋە قەبىلىلەرنىڭ ناملىرى، ياشىغان جايلىرى، ئىقتىسادىي ئەھۋالى ھەمدە قاغانلارنىڭ نەسەبنامىسىغا ئائىت نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك مەلۇماتلار بېرىلگەن. بۇ مەڭگۈ تاشلار باشقا تارىخىي يادىكارلىقلارغا سېلىشتۇرغاندا ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە. بۇ ھەقتە دانىيەلىك شەرقشۇناس ئالىم ۋېليام تومسېن (Vilhem.Thomsen) مۇنداق دەيدۇ: مەڭگۈ تاشلارنىڭ ئەڭ كۆرۈنەرلىك

*بۇ ماقالە 2011-يىلى 4-ئاينىڭ 11-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: ئابدۇلىكىم قۇربان تۆمۈر (1984-يىلى 1-ئايدا تۇغۇلغان)، ماگىستىر، جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل-ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

سۆزلۈك كىرگۈزۈلگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ ھەرقايسى ئەللەردىكى تۈركۈلۈگ ۋە ئالىملار بۇ مەڭگۈ تاشلار ئۈستىدە چوڭقۇر ئىلمىي تەتقىقاتلارنى ئېلىپ باردى. ئېلىمىزدا بۇ ئىككى مەڭگۈ تاش 1958-يىلى سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى (岑仲勉) يازغان ئىككى توملۇق «تۈرك تارىخى توپلىمى» (突厥集史) دېگەن ئەسەردە خەنزۇچە تەرجىمىسى بىلەن تونۇشتۇرۇلغان.

«كۈل تىگىن مەڭگۈ تېشى» پىرامىدا شەكلىدە بولۇپ، ئېگىزلىكى 3.15 مېتىر، ئاساسىنىڭ كەڭلىكى 1.24 مېتىر، قېلىنلىقى 0.41 مېتىر كېلىدۇ (1-رەسىم).

1- رەسىم كۈل تىگىن مەڭگۈ تېشىنىڭ شەرقىي يۈزى

2- رەسىم: بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىنىڭ شىمالىي يۈزى

ئابدۇدنىڭ يۈزى بەش قىرلىق قالغان شەكلىدە بولۇپ، ئابدۇدنىڭ بىر يۈزىگە قاغاننىڭ توتېمى سىزىلغان، يەنە بىر تەرىپىگە خەنزۇچە بېغىشلىما ۋە تاش ئابدۇد تىكلەنگەن ۋاقىت 732-يىلى 8- ئاينىڭ 1- كۈنى، دېگەن خەتلەر يېزىلغان^[3]. بۇ ئابدۇد كۈل تىگىننىڭ ئاكىسى بىلگە قاغان (684-734 ياشىغان) تەرىپىدىن تىكلەنگەن^[4]. كۈل تىگىن (685-731 ياشىغان) كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ قاغانى بىلگە قاغاننىڭ ئىنىسى بولۇپ، ئۇ ھايات ۋاقتىدا ئاكىسى بىلگە قاغاننىڭ

قاتارلىقلار ئوقۇپ چىققان ۋە يەشمىسىنى بەرگەن. كۈل تىگىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈ تاشلىرى بىرلا ۋاقىتتا 1889-يىلى يادىرىنسىپۇ (Yaderintsew) باشچىلىقىدىكى ئارخېئولوگىيە ئىتتىپاقى تەرىپىدىن موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتى ئورقۇن دەريا ۋادىسىدىكى خوشۇ-سايدام دېگەن يەردىن تېپىلغان. بۇ ئابدۇد ھازىرمۇ ئۆز ئورنىدا ساقلىنىۋاتقان.

1893-يىلى 12- ئاينىڭ 25- كۈنى تومسەن دانىيە خان جەمەتى ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى يىغىنىدا، قەدىمكى تۈرك يېزىقىنى غەلىبىلىك ھالدا ئوقۇغانلىقىنى ئېلان قىلدى. ئۇ تۇنجى بولۇپ بۇ خىل يېزىقنى ئوقۇغان شەخس ھېسابلاندى. تومسەن ئاۋۋال «كۈل تىگىن (阙特勤) ۋە بىلگە قاغان (毗伽可汗)» مەڭگۈ تېشىغا ئويۇلغان تاڭ سۇلالىسى كەيپۇھىنىڭ 2-يىلى دېگەن يىلنامە ۋە خەنزۇچە قىسمىغا ئاساسەن، بۇ مەڭگۈ تاشنىڭ تۈرك خانلىقى دەۋرىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى ۋە تۈرك يېزىقىدا ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈرگەن ۋە بۇ يېزىقتىكى بەلگىلەرنىڭ سانىغا ۋە تۈركىي تىللاردىكى سوزۇق ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتىگە ھەمدە «阙特勤» دېگەن سۆزنىڭ قەدىمكى خەنزۇچىدىكى تەلەپپۇزى (-k'iwāt-te(k)gin) غا ئاساسەن «كۈل تىگىن» سۆزىنى ئوقۇغان^[2]. ئاندىن بىر-بىرلەپ «türk, täŋri» سۆزلىرىنى ئوقۇغان. مۇشۇ ئاساستا قەدىمكى تۈرك يېزىقىنى ئوقۇش خىزمىتى ئاساسىي جەھەتتىن ھەل بولغان.

1894-يىلى رادلوڧ بۇ ئىككى مەڭگۈ تاش تېكىستىنى لاتىن ۋە سىلاۋىيان يېزىقىدىكى تىرانسكرىپسىيەسى ۋە نېمىسچە تەرجىمىسى بىلەن ئېلان قىلغان. رادلوڧنىڭ بۇ تۆھپىسى ناھايىتى چوڭ بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئىككى تاش بېرىلگەن «موڭغۇلىيەدىكى قەدىمكى تۈرك ئابدۇدلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» (蒙古古代突厥碑文研究) ناملىق كىتابى سەل ئالدىراقسانلىق بىلەن ئېلان قىلىنغانچقا، بۇ ئەسەردە مەسىلىلەر خېلىلا كۆپ سادىر بولغان. بىرقانچە يىلدىن كېيىن، يەنى 1897-يىلى ئۇ يەنە بۇ كىتابنىڭ تۈزۈتىلگەن نۇسخىسىنى ئېلان قىلغان. شۇنداقلا بۇ كىتابقا قەدىمكى تۈرك تىلى گىرامماتىكىسى توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە ھەمدە

تەرىپىدىن تىكلەنگەن بولۇپ، ئوخشاشلا بىلگە قاغاننىڭ ئاغزاكىي بايانىدۇر. ئەمما يەنە بىر قىسىم تەڭرى قاغان (735-741 تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ دادىسىنىڭ تۆھپىلىرىگە مەدھىيە ئوقۇغان جايلارنىمۇ كۆرگىلى بولىدۇ^[5]. ئابدۇد 80 قۇر خەت بار.

بۇ ھەر ئىككى مەڭگۈ تاشنىڭ غەربىي يۈزىدە تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى تەيزۇڭ يېزىپ بەرگەن خەنزۇچە قىسمى بار بولۇپ، بۇنىڭ قەدىمكى تۈرك تىلىدا پۈتۈلگەن قىسمى بىلەن مەزمۇن جەھەتتىن باغلىنىشى يوق. ئەمما ئۇنىڭغا ئۇيۇلغان خەنزۇچە يىلنامىلەرگە ئاساسەن، تەتقىقاتچىلار بۇ مەڭگۈ تاشلارنىڭ تىكلەنگەن ۋاقتى ۋە يىلنامىلەرنى بېكىتكەن. بۇ مەڭگۈ تاشلار مۇھىم تارىخىي قىممەتكە ئىگە.

1. كۈل تىگىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىنىڭ تارىخ تەتقىقاتىدىكى قىممىتى

ئۆتتى. توققۇزىنچى ئاينىڭ يىگىرمە يەتتىنچى كۈنى ھازا مۇراسىمىنى ئاخىرلاشتۇردۇق. قەبرىسى، ھەيكەللىرى (ۋە) تاش پۈتۈكنى مايىمۇن يىلى يەتتىنچى ئاينىڭ يىگىرمە يەتتىنچى كۈنى پۈتتۈردۇق. كۈل تىگىن ئۆزى (؟) قىرىق يەتتە ياشتا ئىدى. تاش (قەبرىە ئۈستىلىرىنى)، بۇنچە رەسسام (ۋە) ھەيكەللىرىنى تۇيغۇن ئېلتەبىر ئەكەلدى^[6]. «ئۇنىڭدىن كېيىن تابغاچ خاقانىدىن بەك كۆپ سەنئەتچى كەلتۈردۈم. (تابغاچ خاقانى) مېنىڭ سۆزۈمنى يەردە قويمىدى. ئۆزىنىڭ ساراي سەنئەتكارلىرىنى ئەۋەتتى. ئۇلارغا كارامەت بىر تېۋىناق ياساتتىم...»^[7]. دېمەكچىمىزكى، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان مەڭگۈ تاشلاردىكى تابغاچلارنىڭ قەبرىە ياساش ئۈچۈن تۈرك ئېلىگە ئەۋەتىلگەنلىكى توغرىسىدا خەنزۇچە ماتېرىياللاردا مۇناھىيەتلىك ئېنىق مەزمۇنلار قەيىت قىلىنغان. يەنى بۇنىڭدىن مىڭ يىل بۇرۇن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلغان «يېڭى تاڭنامە ۋە كونا تاڭنامە» دە بۇ توغرىسىدا تەپسىلىي خاتىرىلەر بار. مەسىلەن: كۈل تىگىن مەڭگۈ تېشى توغرىسىدا «كونا تاڭنامە» نىڭ 194-جىلدىدا مۇنداق دېيىلگەن: «كۈل تىگىن ئۆلگەندىن كېيىن (تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى شۈەنزۇڭ) پىيادە قىسىملار سەركەردىسى جاڭچۈيى ۋە ئوردا ئەمەلدارى ئۇرپاق بەگ لۈي شياڭنى ئالاھىدە يارلىق بىلەن فەن (تۈركلەرنى دېمەكچى)لەرگە تەزىيە

خانلىق ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىشى ئۈچۈن پۈتۈن كۈچى بىلەن ياردەملىشىپ خانلىق ئۈچۈن زور تۆھپە كۆرسەتكەن. بۇ ئابدۇد 66 قۇر خەت چوڭ-كىچىك ئىككى تاشقا ئۇيۇلغان. چوڭ تاشتا 53 قۇر، كىچىك تاشتا 13 قۇر خەت بار. ئابدۇدىكى پۈتۈن تېكىستتە بىلگە قاغاننىڭ ئاغزاكى تىلى ئارقىلىق كۈل تىگىننىڭ ھايات پائالىيەتلىرى ۋە تۆھپىلىرى تەسۋىرلەنگەن.

«بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» نىڭ سىرتقى شەكلى كۈل تىگىن ئابدۇدىسى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئەپسۇسلىنارلىقى، بۇ ئابدۇد ئۆرۈلۈپ ئۈچ پارچە بولۇپ كەتكەن. كېيىن تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن قىسمەن ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن (2-رەسىم). بۇ مەڭگۈ تاش 735-يىلى بىلگە قاغاننىڭ كىچىك ئوغلى تەڭرى قاغان

بۇ ئىككى مەڭگۈ تاش باشقا مەڭگۈ تاشلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇن دائىرىسى كەڭ، يەر-جاي ناملىرى، قەبىلە، كىشى ئىسىملىرى قاتارلىق خاس ئىسىملار ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئاشۇ جايدا ياشىغان مىللەت ۋە قوۋملارنىڭ، جايلارنىڭ ئېتنوگرافىيەسىنى، تارىخى ۋە قەۋە ۋە يىلنامىلەرنى ئېنىقلاشتا، كۆك تۈرك خانلىقى دەۋرىدىكى قاغانلارنىڭ نەسەبنامىسىنى، قوشنا دۆلەتلەر بىلەن بولغان سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلىرىنى، قەبىلىلەر ئارىسىدا ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلارنى، تۈركىي خەلقلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادى، ئۆرپ-ئادەتلىرىنى، قەبىلىلەرنىڭ ناملىرىنى، ياشىغان ئورۇنلىرى ۋە ئىقتىسادىي ئەھۋاللىرىنى ئېنىقلاشتا بىزنى قىممەتلىك تارىخىي مەلۇماتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ. يەنە كېلىپ، بۇ ئىككى مەڭگۈ تاشنىڭ كۆپ قىسىم جايلارى ئوخشاش بولغانلىقتىن، ۋاقىت ياكى مەزمۇن جەھەتتىن بولسۇن بىر-بىرىنى تولۇقلايدۇ. شۇنداقلا بۇ مەڭگۈ تاشلار ئۆزى بىلەن دەۋرداش بولغان ياكى ئۇنىڭدىن بۇرۇن يېزىلغان خەنزۇچە ۋە باشقا تىل-يېزىقتىكى تارىخىي ماتېرىياللارنى تولۇقلاشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

بىز كۈل تىگىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈ تاشلىرىنى ئوقۇغۇنىمىزدا مۇنۇ مەزمۇنلارنى ئۇچرىتىمىز: «كۈل تىگىن قوي يىلىنىڭ ئون يەتتىنچى كۈنى ئالەمدىن

بىلدۈرۈشكە ۋە مەڭگۈ تاشنى ئورنىتىشقا ئەۋەتكەن. مەڭگۈ تاشنىڭ خېتىنى پادىشاھ ئۆزى تۈزۈپ بەرگەن...». بۇنىڭدىن 700 يىل ئىلگىرى ياشىغان 13- ئەسىردىكى دۆلىتىمىز شائىرى يىلۋى جۇ «شۇڭشۇدىكى تەركىي دۇنيالىق خاتىرىلىرى توپلىمى» («قارا قۇرۇمنى ئېلىش» دېگەن شېئىرغا ئىزاھات)تا مۇنداق دەپ يازغان: «قۇرۇم شەھىرى بىلگە قاغاننىڭ قەدىم جايى، سۈيىي يىلى مۇقەددەس تاڭ پادىشاھى تەيزۇڭ مۇشۇ يەرگە شەھەر سالدۇرۇپ، ۋەنئەن ئوردىسىنى قۇرغان. شەھەرنىڭ 70 يول غەربىي شىمالدا بىلگە قاغان ئوردىسىنىڭ خارابىسى بار. ئۇنىڭ 70 يول شەرقىي شىمالدا تاڭ مىڭخۇاڭنىڭ كەيىۋەن رېنىشنى يىلى (مىلادىيە 732-يىلى) ئۆزى ياسىتىپ، خېتىنى ئۆزى پۈتتۈرگەن كۈل تىگىن مەڭگۈ تېشى بار»^[8].

كۈل تىگىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈ تاشلىرى ئاز دېگەندىمۇ 1300 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە. شۇنداقلا بۇ ئەدەبىي مىراسلار نوقۇل ھالىدىكى بىرەر شەخس ياكى ئورۇن تەرىپىدىن يېزىلغان ئەسەر بولماستىن، بەلكى شۇ دەۋردە ياشىغان شەخسلەرنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى، قاغانلىقنى تىنچلاندۇرۇش، مۇستەھكەملەش، كۈچەيتىش يولىدا ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى، ئۇلارنىڭ ئاغزاكى بايانلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ تاشقا ئۇيۇلغان ھەمدە زامانىمىزغىچە ساقلىنىپ قالغان. كۈل تىگىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىدا دۇنيا ۋە ئىنسان بالىسىنىڭ يارىتىلىشى بىلگە قاغاننىڭ دەيدەبىلىك نۇتۇقلىرى ئارقىلىق بايان قىلىنغان بولۇپ، بۇ يەردە ئۇ بىرىنچى تۈرك خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇش ئەھۋالىنى ۋە ئۇنىڭ راۋاجىنى خۇلاسەلىگەندىن كېيىن، ئىككىنچى تۈرك خانلىقىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىدىن تارتىپ، 731-يىلى كۈل تىگىننىڭ ئۆلۈمىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى سىياسىي ۋە ھەربىي تارىخنى تەپسىلىي بايان قىلىدۇ. مەسىلەن: مۇنۇ ئابزاسلارغا كۆز يۈگۈرتۈپ باقايلى: «ئۈستىدە كۆك ئاسمان، ئاستىدا قوڭۇر يەر يارىتىلغاندا، ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا ئىنسان بالىسى يارىتىلىپتۇ. ئىنسان بالىلىرىنىڭ ئۈستىدە ئاتىلىرىم، دادىلىرىم بۇمىن خاقان (ۋە) ئىستەمى خاقان قاغان بولۇپ ئولتۇرۇپتۇ. ئۇلار

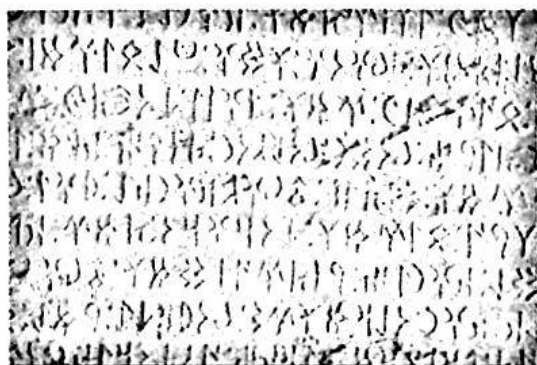
تەختتە ئولتۇرۇپ تۈرك خەلقىنىڭ دۆلىتىنى قۇرۇپتۇ، قانۇن-تۈزۈملىرىنى ئورنىتىپتۇ...»؛ «ئۇنىڭدىن كېيىن ئىنلىرى قاغان بولۇپتۇ. ئۇنىڭدىن (كېيىن ئىنلىرى ئاكىلىرىدەك) ئوغۇللىرى ئاتىلىرىدەك يارىتىلماپتۇ. ئەقىلسىز خاقانلار تەختتە ئولتۇرۇپتۇ. ئۇلارنىڭ قوماندانلىرىمۇ ئەقىلسىز ئىكەن..... تەختتىكى خاقاندىن ئايرىلىپ قاپتۇ...». «ئاتام خاقان ئون يەتتە ئەر بىلەن ئىسيان كۆتۈرۈپتۇ. (ئىلتەرىش) ئىسيان كۆتۈرۈپتۇ» دېگەن خەۋەرنى ئېلىپ، شەھەردىكىلەر تاغقا چىقىپتۇ. تاغدىكىلەر شەھەرگە چۈشۈپتۇ، بۇلار يىغىلىپ يەتمىش كىشى بولۇپتۇ...». «ئاتام خاقان شۇنداق دۆلەتنى (قۇرۇپ)، قانۇنلارنى يولغا قويۇپ ۋاپات بولۇپتۇ. ئاتام خاقان ئۈچۈن (تاغام خاقان) ئالدى بىلەن بېقىنما خاقاننى بالبال قىلىپ تىكلەپتۇ». «ئاتام خاقان ۋاپات بولغاندا مەن سەككىز ياشتا قالدىم. ئۇ ۋاقىتتىكى تۈزۈمگە ئاساسەن تاغام خاقان (بولۇپ) چىقتى. تەختكە ئولتۇرۇپ تۈرك خەلقىنى قايتىدىن تەشكىللىدى (ۋە) يېڭىباشتىن بېقىپ تويغۇزدى. يوقسۇلنى باي قىلدى، ئازنى كۆپ قىلدى. تاغام خاقان تەختتە ئولتۇرغاندا مەن شاھزادە ئورنى (دا ئىدىم؟...) تەڭرى شۇنداق بۇيرۇغانلىقى ئۈچۈن ئون تۆت يېشىدا تاردۇش خەلقىگە شاھ بولۇپ ئولتۇردۇم...». «شۇ نادانلىقكار تۈپەيلىدىن، ناچار قىلىق ۋە ھەرىكەتلىرىڭلار تۈپەيلىدىن تاغام خاقان ۋاپات بولدى...». «مەن ئۆزۈم خاقان (بولۇپ) تەختتە ئولتۇرغىنىمدا، ھەر تەرەپكە كەتكەن خەلق ئۆلە. تىرىلىشكە قارىماي يايلاق-يالاڭ قايتىپ كەلدى...»^[9]. يۇقىرىقى بايانلاردىن باشقا، يەنە بىلگە قاغاننىڭ ھەر قايسى جايلارغا ھەربىي يۈرۈش قىلغانلىقى توغرىسىدىكى بايانلارمۇ ئۇنىڭ ياش تەرتىپى بويىچە ناھايىتى تەپسىلىي بايان قىلىنغان بولۇپ، بۇلاردىن بىز بىر قاتار تارىخىي خاتىرىلەرنى روشەن ھېس قىلالايمىز. گەرچە بۇ يادىكارلىقتا ئىپادىلەنگەن مەزمۇنلار ئانچە مۇكەممەل ئەمەستەك، شەيئىلەرگە قارىتا ھېچنەم دېيىلمىگەندەك ۋە ياكى بەزى جايلاردا بەك ئاشۇرۇپتىلىگەندەك كۆرۈنىسىمۇ، ئەمما بىز بۇ يادىكارلىقنىڭ چىنلىقىغا كۆز يۇمالمايمىز. يەنە كېلىپ بىز بۇ ئابىدىلەردە تىلغا ئېلىنغان نۇرغۇن ئۇچۇرلارنى

كۆرۈۋالالايمىز. شۇنداق بولغانلىقتىن بۇ مەڭگۈ تاشلارنىڭ چىنلىق دەرىجىسىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ.

خەنزۇچە تارىخى ماتېرىياللارغا سېلىشتۇرغىنىمىزدا، بۇ ئۇچۇرلارنىڭ خەنزۇچىدىكىسى بىلەن ئوخشاشلىقىنى، ئۇلارنىڭ بىر - بىرىنى تولۇقلايدىغانلىقىنى

2. يېزىق تارىخىمىزنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممىتى

ئارىسىدا ۋە يېنىسىدا ئەتراپلىرىدىلا ئەمەس، يەنە ئاسىيانىڭ غەربىدىكى تالاس دەريا ۋادىسىدا، شىمالىي كاۋكازدا تارقالغانلىقىنى ۋە يەنە ياۋروپاغا قەدەر سوزۇلغانلىقىنى بىلەلەيمىز.

3- رەسىم بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىنىڭ شەرقىي يۈزىدىن تارتىلغان كۆرۈنۈش

كۈل تىگىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ يېزىق شەكىللىرى، يېزىش ئۇسلۇبلىرى ۋە ئورنىتىلغان ۋاقتىدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بۇ دەۋردە تۈركلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇرلاردا مۇكەممەل بىر يېزىق سىستېمىسى بارلىققا كەلگەن. بۇ جەھەتتە كۈل تىگىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈ تاشلىرىدىن باشقا يەنە قەدىمكى تۈرك يېزىقى بىلەن تاشلارغا ئۇيۇپ يېزىلغان نۇرغۇنلىغان يادىكارلىقلار ۋە 9- ئەسىرگە تەۋە دەپ قارالغان «ئىرق بىتىك» نىڭ تىلى، يېزىق ئالاھىدىلىكلىرى بۇ نۇقتىنى روشەن گەۋدىلەندۈرىدۇ. بىز بۇ يېزىقتا يېزىلغان مەڭگۈ تاشلارنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق تۈركىي مىللەتلەرنىڭ، شۇنداقلا ئورقۇن-يېنىسىدا دەريا ۋادىسى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە باشقا بىر قاتار رايونلاردا ياشىغان مىللەت ۋە قوۋملارنىڭ يېزىق تارىخى ۋە مەدەنىيىتى بىلەن تونۇشۇپ چىقالايمىز. ھالبۇكى، قەدىمكى تۈرك يېزىقىنىڭ مەنبەسى ۋە تۈركىي مىللەتلەرنىڭ بۇ يېزىقنى قايسى دەۋردىن باشلاپ ئىشلەتكەنلىكى توغرىسىدا ھەرقايسى جايلاردىكى ئالىملارنىڭ قارىشى بىردەك ئەمەس. بۇ

قەدىمكى تۈرك يېزىقى موڭغۇلىيە يايلاقلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان تۈرك خانلىقى (مىلادىيە 552-744) ۋە ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى (مىلادىيە 744-840)، تەۋەلىكىدىكى قوۋملار (بۇنىڭدىن باشقا يەنە قەدىمىي يېنىسىدا دەريا ۋادىسىدا ياشىغان قىرغىزلارمۇ) ئىشلەتكەن يېزىق. تۈرك مەتىنلىرىدىن تارتىپ ھېسابلىغاندا، تەخمىنەن 1300 يىللىق تارىخ مابەينىدە قوللانغان ئەڭ بۇرۇنقى تەرتىپلىك ۋە رەسمىي يېزىق سىستېمىسىدىن ئىبارەت. تۈركلەر تىلىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن قوللانغان بۇ يېزىق سىستېمىسى، قەدىمكى ئىسكەندىنىۋ يازمىلىرىدا قوللانغان رۇنىك (گوتچە «سىرلىق، نامەلۇم») يېزىقىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە ئوخشاپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، ياۋروپا ۋە رۇس تۈركلۈكلەرنىڭ ئەسەرلىرىدە سىبىرىيە رۇنىك يېزىقى، يېنىسىدا رۇنىك يېزىقى، رۇنىك يېزىقى ۋە تۈرك-رۇنىك يېزىقى قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتىلىپ كېلىۋاتىدۇ. ئەمما بۇ خىل ئاتاش تېخى بىرلىككە كەلمىدى. قەدىمكى تۈركلەرنىڭ تىلى ۋە يېزىقى ھەققىدە تەتقىقاتچى ئالىملار، بۇ يېزىق سىستېمىلىرى ئۈچۈن كۆك تۈرك ئېلىپبەسى، ئورقۇن (orhon, orkun, orkon) ئېلىپبەسى، تۈرك ئېلىپبەسى، ھەتتا كۆك تۈرك مىخ يېزىقى قاتارلىق ئاتالغۇلار بىلەنمۇ نام بەرمەكتە^[10].

قەدىمكى تۈرك يېزىقى بىلەن يېزىلغان ئۆرنەكلەر 7- ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا ئائىتتۇر. ئەمما ئېلىپبەنىڭ بۇنىڭدىن يۈز يىل ئىلگىرىلا تۈركلەر تەرىپىدىن قوللىنىلغانلىقىغا دائىر مەسىلىلەر تېخى ئالىملار ئارىسىدا تالاش-تارتىش ئىچىدە تۇرىۋاتىدۇ. قەدىمكى تۈرك يېزىق سىستېمىسىنىڭ تۈركلەر ئارىسىدا قوللىنىلىش تارىخىنى ئارخېئولوگىيەنىڭ ياردىمى بىلەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 5- 4- ئەسىرلەرگە قەدەر سۈرگىلى بولىدۇ. ئارخېئولوگىيە، تارىخ ۋە جۇغراپىيە دائىرىسى جەھەتتە، بۇ يېزىق سىستېمىسىنىڭ بايقال كۆلى بىلەن ئالتاي تاغلىرى

نۇقتىنى تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ تەتقىق قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

3. سەنئەت تارىخىمىزدىكى قىممىتى

ئۇنىڭدىن باشقا، ئابىدە تېكىستلىرىدىكى ناھايىتى چىرايلىق ۋە رەتلىك ئويۇلغان خەتلەرمۇ بۇ نۇقتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. دېمەك، نەچچە مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە مىڭ ئۆيلەر شۇ دەۋرنىڭ مەدەنىيەت-سەنئەت تارىخىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلگىنىدەك، مەڭگۈ تاشلاردىكى بۇ خىل سەنئەت ئامىللىرى دەل شۇ دەۋرنىڭ سەنئەت تارىخىنىڭ جانلىق شاھىدى.

شۇلاردىن كۆرۈۋالالايمىزكى، ئاشۇ دەۋردىكى سەنئەت، جۈملىدىن خەتتاتلىق ۋە ئويمىچىلىققا ئوخشاش سەنئەت شەكىللىرىنىڭ ئۆزگىچىلىكى ئەينى دەۋر تارىخىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

4- رەسىم كۈل تىگىن مەڭگۈ تېشىنىڭ غەربىي يۈزىدىكى ئېمىۋاتقان بالا تەسۋىرى [12]

مەڭگۈ تاشلارنىڭ سەنئەت تارىخىنى ئويمىچىلىق ۋە خەتتاتلىقتىن ئىبارەت ئىككى نۇقتىدىن مۇلاھىزە قىلىشقا بولىدۇ. مەڭگۈ تاشلارنىڭ خەت شەكلى، تاشقا ئويۇلۇشى قاتارلىق جەھەتلەردىن تەپسىلىي كۆزەتكەندە، ئۇلاردا ئۆز ئالدىغا سەنئەتلىك شەكىلنىڭ ساقلانغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. يەنە بىز مەڭگۈ تاشتىكى مۇنۇ ئابزاسلارغا كۆز يۈگۈرتۈپ باقايلى: كۈل تىگىن مەڭگۈ تېشىدا «بۇنچە خەتنى يازغان: كۈل تىگىننىڭ جىيەنى يوللۇغ تىگىن (مەن) يازدىم. يىگىرمە كۈن ئولتۇرۇپ بۇ تاشقا، بۇ تامغا يوللۇغ تىگىن (مەن) يازدىم». بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىدا «بىلگە خاقان تاش پۈتۈكىنى (مەن) يوللۇغ تىگىن يازدىم. بۇنچە ئابىدە، رەسىم ۋە ھەيكەللەرنى، نەقىشلەرنى... خاقاننىڭ جىيەنى يوللۇغ تىگىن، مەن بىر ئاي تۆت كۈن ئولتۇرۇپ يازدىم، بېزىدىم (ۋە ياراتتىم؟)» [11]. بۇ ئابزاسلاردىن، شۇنىڭدەك كۈل تىگىن ۋە بىلگە قاغان ئابىدىلىرىنىڭ سىرتقى ئومۇمىي كۆرۈنۈشلىرىدىن ھەمدە مۇشۇ ئابىدىلەر تىكلەنگەن جايلاردىن تېپىلغان تۈرلۈك ھەيكەللەر، مەڭگۈ تاش ۋە تاملارغا سىزىلغان رەسىملەر، كۈمۈزەك پارچىلىرى ۋە ئۇلارغا ئويۇلغان خەتلەر، پادىشاھنىڭ تاجى ۋە ئۇنىڭ ئۈستىگە ئويۇلغان بۈركۈت شەكلى قاتارلىقلاردىن ئاشۇ دەۋرنىڭ ئويمىچىلىق ۋە خەتتاتلىق سەنئىتىنىڭ ناھايىتى روشەن سىياسى ۋە ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ.

4. ئەدەبىيات تارىخىمىزدىكى قىممىتى

دەۋردىكى تىل ئالاھىدىلىكلىرى ئاساسىي جەھەتتىن ئەكس ئەتتۈرۈلگەنلىكىگە، ھەمدە ھەر خىل بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاسىتىلىرىنىڭ ئىشلىتىلگەنلىكىگە قاراپ، بۇ ئەسەرلەرنىڭ تارىخىنى بۇنىڭدىن تېخىمۇ ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە تەئەللۇق دەپ ئېيتالايمىز.

بىز مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىدىن ئىبارەت بۇ قىممەتلىك مىراسنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، قەدىمكى تۈرك تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ بەدىئىي ئەدەبىياتتىكى مول ئىپادىلەش

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، ئوتتۇرا ئاسىيا، موڭغۇل دالاسى، يەتتە سۇ رايونى، شۇنىڭدەك ياۋروپاغا قەدەر سوزۇلغان بىر قاتار رايونلاردىن تېپىلغان قەدىمكى تۈرك تىلى بىلەن خاتىرىلەنگەن يازما يادىكارلىقلارنىڭ تىلىنى بۇ ئابىدىلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا، خۇددى بۇ يەردە دەۋر جەھەتتىن بىر بوشلۇق باردەك، بۇنىڭدىن بۇرۇنمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئەسەرلەر مەۋجۇتتەك بىلىنىدۇ. بۇ ئىككى مەڭگۈ تاشنى ئوقۇغىنىمىزدا، ئۇنىڭ تىلىنىڭ ئىنتايىن مۇكەممەللىكىگە، شۇ

كۆرۈلەيمىز. بۇنىڭغا ئوخشىغان ئەدەبىي مىراسلىرىمىز كېيىنكى دەۋردىكى «قۇتادغۇ بىلىك» تەك شاھانە ئەسەرلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە خېمىرتۇرۇچ بولغان ۋە ئەدەبىيات تارىخىنى تەتقىق قىلىش، ئۆگىنىشتىكى مۇھىم تارىخىي مەنبە بولغان. قىسقىسى بۇ مەڭگۈ تاشلار ئۆزىنىڭ قەدىمىيلىكى بىلەنلا مەشھۇر بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ تارىخى رېئاللىقىدىن گۇۋاھلىق بەرگۈچى مۇھىم ھۆججەت ۋە شۇ دەۋردىكى تىل-ئەدەبىياتنىڭ يېگانە ماتېرىيالى سۈپىتىدە ئەدەبىياتىمىز خەزىنىسىدىكى قىممەتلىك بايلىق ھېسابلىنىدۇ.

5. ئەينى دەۋردىكى دىنىي ئەقىدىلەرنى ۋە دىن تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممىتى

(سېنىڭ) دۆلىتىڭنى كىم (ۋە) قانۇن-تۈرۈلىرىڭنى كىم ئۆرۈپ بۇزالايتى...». «شۇنداق غالىب كېلىپ... تەڭرى بۇيرىغانلىقى ئۈچۈن، مەن ئوتتۇز ئۈچ يېشىمدا... يوق ئىدى... كىشى بېقىپ تويغۇزغان باتۇر خاقانغا ئاھانەت قىلدى. (بۇ قىلىققا) يۇقىرىدىكى تەڭرى، (يەنى سېنىڭ) مۇقەددەس يەر (ۋە) سۇ (روھلىرى بىلەن) تاغام خاقاننىڭ روھى يول قويمىدى، شۇبەسىز. توققۇز ئوغۇز خەلقى يېرىنى، يۇرتىنى تاشلاپ تابغاچقا كەتتى. تابغاچ ... بۇ يەرگە كەلدى» [14].

يۇقىرىقى ئابزاسلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، تۈركلەرنىڭ، شۇنداقلا مۇشۇ زېمىندا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ ئېڭىدا «كۆك تەڭرى» باشچىلىقىدىكى يەر ۋە سۇ تەڭرىسى ۋە باشقا تەبىئەت جىسملىرىدىن تەشكىل تاپقان ئىلاھىيەتچىلىك ئېتىقاد سىستېمىسى ئاللىقاچان شەكىللىنىپ بولغان. كۈل تىگىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈ تاشلىرىدىن باشقا، بىز يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا، موڭغۇلىيە يايلاقلىرى ۋە ئۇنىڭدىن باشقا نۇرغۇنلىغان جايلاردىن تېپىلغان يادىكارلىقلار ۋە ياكى شۇ جايلاردىكى قىيا تاش-تۆپىلىكلەرگە ئويۇلغان رەسىملەردىنمۇ بۇ خىل ئېتىقادنىڭ مەۋجۇتلىقىنى بىلەلەيمىز. بىز بۇ ئىككى مەڭگۈ تاشنى تېخىمۇ ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ «كۆك تەڭرى» چۈشەنچىسى ۋە دىنىي ئېتىقادىنىڭ بۇ مىللەتلەرنىڭ مەنىۋى

ئىقتىدارىنى، شۇ دەۋردىكى بەدىئىي شەكىللەرنى، ئوبرازلىق تەپەككۈر ۋە بەدىئىي تەسەۋۋۇر ئېلىمېنتلىرىنى ئايرىپ چىقىپ، ئاشۇ مەزگىلدىكى يازما ئەدەبىياتنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدە تېخىمۇ ئېنىق چۈشەنچىگە ئىگە بولالايمىز، شۇنداقلا ئابدۇلىرىدىكى مەزمۇنلاردىن تەزكىرە ژانىرىنىڭ روشەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەنلىكىنى بىلەلەيمىز. بۇنىڭدىن سىرت بايان، تەسۋىر دېگەندەك ھەرخىل تەسۋىرىي ۋاسىتىلەر، سىمۋول قاتارلىق ئىستىلىستېكىلىق ۋاسىتىلەرنىڭ ئىشلىتىلگەنلىكىدىن، ئەدەبىياتىمىزدىكى بىر قىسىم ژانىر ۋە بەدىئىي ۋاسىتىلەرنىڭ تارىخىي سىياسىنى

مەڭگۈ تاشلاردىكى ئېتىقادىي دۇنيا قاراش، دىنىي ئېتىقادنى ئاساسەن دېگۈدەك «كۆك تەڭرى» چۈشەنچىسى بىلەن باغلاشقا بولىدۇ. ئەجدادلىرىمىز ئەڭ دەسلەپتە چوقۇنغان قۇياش، ئاي، يۇلتۇز، يەر، سۇ قاتارلىقلارنى ئىلاھ دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ، «كۆك تەڭرى» چۈشەنچىسىنى شەكىللەندۈرگەن، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئېتىقادىي دىنىي ئېتىقادلىرى ھېسابلىغان «تەڭرى دىنى» [13] نىڭ مەركىزىي قىسمىدىن ئورۇن ئالغان. «كۆك تەڭرى» نى ئاسماندا دەپ بىلگەن ھەمدە ئۆزلىرىگە ھاياتلىق بەرگۈچى، بارلىق ئىشلىرىنى بەلگىلىگۈچى، ھەممىگە قادىر روھىي مەۋجۇتلۇقنىڭ ياراتقۇچىسى، كۈچ-قۇۋۋەت ۋە ئىرادىگە ئىگە قىلىدىغان مەۋجۇتلۇق دەپ چوقۇنغان.

بۇ خىل ئېتىقاد شەكىللىرىنى بىز كۈل تىگىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈ تاشلىرىدىنمۇ ئۇچرىتىمىز. يەنى بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىدا «ئۈستىدە كۆك ئاسمان، ئاستىدا قوڭۇر يەر يارىتىلغاندا، ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا ئىنسان بالىسى يارىتىلىپتۇ.» «كۆكتىكى تۈرك تەڭرىسى، تۈرك مۇقەددەس يەر (ۋە) سۇ (روھلىرى) شۇنداق قىپتۇ، شۇبەسىز: تۈرك خەلقى يوق بولمىسۇن، خەلق بولسۇن دەپ، ئاتام ئىلتەرىش خاقانى (ۋە) ئاتام ئىلىلىگە قاتۇنى كۆك ئۈستىدىن تېخىمۇ ئېگىزگە كۆتۈرۈپتۇ شۇبەسىز.» «ئەي تۈرك، ئوغۇز بەگلىرى (ۋە) خەلقى، ئىشتىڭلار! ئۈستىمىز (دىكى) ئاسمان ئۆرۈلۈپ چۈشمىگىچە، ئاستىمىزدىكى يەر يېرىلمىغۇچە، (ئەي) تۈرك خەلقى،

كۆتۈرۈش ۋە تارىخ تەتقىقاتىمىزنى كۈچەيتىشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

بۇرۇنقى ۋە دەۋرداش باشقا ئابىدىلەرگە سېلىشتۇرغاندا كۈل تىگىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ ئەۋزەللىكى، ئۇنىڭدا خاتىرىلەنگەن ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ۋە قەلىرىگە ئاساسەن، ئاشۇ كەڭرى كەتكەن زېمىندا ھايات كەچۈرگۈچى مىللەت ۋە قوۋملارنىڭ تارىخ - جۇغراپىيە، سىياسىي، مىللەت - شۇناسلىق ۋە دىنشۇناسلىق مەسىلىلىرىنى ئومۇمىي نۇقتىدىن تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا يورۇتۇپ بېرەلەيمىز.

تۇرمۇشى شۇنداقلا كۈندىلىك ھاياتىدا تۇتقان ئورنىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز.

ئاخىرىدا شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، نۆۋەتتە چەتئەللەردە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى جۈملىدىن قەدىمكى تۈرك تىلى توغرىسىدىكى تەتقىقاتلار تىلشۇناسلىق، تارىخشۇناسلىق، مىللەت - شۇناسلىق ۋە ياكى دىنشۇناسلىق نۇقتىسىدىن خېلىلا چوڭقۇرلاشقان بولسىمۇ، ئەمما ئېلىمىزدە تېخى يېتەرلىك ئەمەس. شۇڭلاشقا، مەڭگۈ تاشلارنى تەتقىق قىلىش نۆۋەتتىكى قەدىمكى ئەسەرلەرگە ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا ئۇيغۇر تىلىمىزنىڭ تىل بايلىقىنى تېخىمۇ يۈكسەكلىككە

ئىزاھلار

- [1] رېنا گىرود (Renē Giraud): «شەرقىي تۈرك قاغانلىقى ئابىدىلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» (东突厥汗国碑铭考释) [M]، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى تارىخ تەتقىقات ئورنى، 1984 - يىلى، 2 - بەت.
- [2] گېڭ شىمىن (耿世民): «قەدىمكى تۈرك يېزىقى ئابىدىلىرى تەتقىقاتى» (古代突厥文碑铭研究) [M]، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2005 - يىلى نەشرى، 27 - بەت.
- [3] س. گ. كىلياشتورنى: «قەدىمكى تۈرك - رونىڭ يېزىقىدىكى ئابىدىلەر» [M]، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى نەشرى، 110، 111 - بەتلەر.
- [4] كۈل تىگىن ۋە بىلگە قاغاننىڭ جىيەنى يوللۇغ تىگىن تەرىپىدىن تىكلەنگەن دېيىدىغان قاراشمۇ بار. ئابدۇقەييۇم خوجا، تۇرسۇن ئايۇپ، ئىسراپىل يۈسۈپ: «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» [M]، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى نەشرى، 63 - بەت.
- [5] بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى، جەنۇب تەرەپ 10، 15 - قۇر، غەرب تەرەپتىكى ئالتە قۇر تېكىست.
- [6] [7] [9] [11] [14] تالانت تىكىن: «ئورقۇن ئابىدىلىرى» [M]، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2009 - يىلى نەشرى، 69، 79، 81، 83، 85، 87، 91، 93، 101، 109 - بەتلەر.
- [8] ش. ئۇ. ئار. مىللەتلەر تىل - يېزىق كومىتېتى ۋە ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىل تەتقىقات ئورنى بىرلىكتە تۈزگەن: «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى (1)» [M]، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 - يىلى نەشرى، 174، 173 - بەتلەر.
- [10] خەدىجە شىرىن ئۆسەر (Hatice Şirin USER): «قەدىمدىن ھازىرغىچە بولغان تۈرك يېزىق سىستېمىلىرى (Başlangıcından ORHUN) بارلىق رەسىملەر چېڭگىز ئالىيماز (Cengiz ALYILMAZ) نىڭ «ئورقۇن مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ بۈگۈنكى ھالىتى (YAZITLARININ BÜGÜNGÜ DURUMU)» ناملىق كىتابىدىن ئېلىندى [M]، كۇرماي نەشرىياتى، 2005 - يىلى نەشرى، 5، 14، 126، 138 - بەتلەر.
- [13] شىمالىي جۇڭگودا ياشىغان قەدىمكى تۈركلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇر قاتارلىق چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدىكى خەلقلەرنىڭ دەسلەپكى دىنىي ئېتىقادى (ئىپتىدائىي دىنىي ھادىسىلەر ۋە مىللەت دىنىي ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بولسا تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئاساسىدا ۋە مۇستەقىل سىياسىي ھاكىمىيەت قۇرۇش مەقسىتىدە شەكىللەنگەن، تەبىئەتكە چوقۇنۇش، توتېمغا چوقۇنۇش، ئەجداتلار روھىغا چوقۇنۇش قاتارلىق شەكىللىرى ۋە كۆك تەڭرى يادرولۇقىدىكى ئانا تەڭرى ئوماي، يەر، سۇ تەڭرىسى قاتارلىق تەڭرىلەردىن تەشكىل تاپقان دەسلەپكى كۆپ تەڭرىلىك دىن - «تەڭرى دىنى» دۇر. ئابلىمىت ئۆمەر بىلگە: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي ئېڭى ۋە پەلسەپە بىخلىرى» [M]، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2008 - يىلى نەشرى، 249 - بەت.

جاۋابكار مۇھەررىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

كۈتۈپخانىلاردا كىتاب، گېزىت-ژۇرنال باشقۇرۇش خىزمىتى ھەققىدە ئىزدىنىش*

خالىدە ئەسمەت

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسى، ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: ماقالىدە، كۈتۈپخانىلاردا كىتاب، گېزىت، ژۇرنال باشقۇرۇش خىزمىتىنىڭ مۇھىملىقى، شۇنداقلا بۇلارنى باشقۇرۇشتىكى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەر ۋە پەرقلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى ھەمدە بۇ خىزمەت داۋامىدا دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك نۇقتىلار ھەققىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلدى.

摘要: 这篇文章讲述了在图书馆管理图书，报纸，杂志工作的重要性，以及管理它们的特点和区别。并且讨论了在这个工作中需要注意的几个要点。

Abstract: This paper mainly points out the importance of books, newspapers and magazines management work of library, and discusses several important factors in the management work.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: G25

ئۇچراشتۇرىدۇ، شۇنداقلا ھەرقايسىسىنى ئۆز تۈرى، رىتىمى، تەرتىپى بويىچە ساقلاپ، كۈتۈپخانا ھۆججەت، ئۇچۇر، ماتېرىيال جۇغلانما بايلىقىنى بەرپا قىلىدۇ، ئەمما كىتاب، گېزىت-ژۇرنال باشقۇرۇشتا ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

كۈتۈپخانا كىتاب، گېزىت-ژۇرنال باشقۇرۇش ئورنى بولۇپ، كىتاب، گېزىت-ژۇرنال باشقۇرۇش خىزمىتى پۈتكۈل كۈتۈپخانا خىزمىتىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ھېسابلىنىدۇ. كۈتۈپخانىلار تەشكىللىك، سىستېمىلىق، پىلانلىق، قەرەللىك ھالدا كىتاب، گېزىت-ژۇرناللارنى كىرگۈزۈپ، تۈرلەرگە ئايرىپ، ئوقۇرمەنلەر بىلەن

1. كىتاب

رەت تەرتىپى، مۈلۈك نومۇرى (سىزىقسىمان نومۇر) قاتارلىقلار بويىچە ئارخىپ تۇرغۇزۇلدى ۋە ئۇ ئۆز تۈرى بويىچە ھەرقايسى بۆلۈملەرگە تارقىتىپ بېرىلىدۇ ھەمدە تۈرى، رەت تەرتىپى بويىچە جازىلارغا تىزىلىدۇ. ھەر بىر كىتابتىن بىر نۇسخىدىن ئايرىم مۈلۈك قاتارىدا ساقلاپ قويۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۈزلۈكسىز داۋاملىشىدىغان ئارىيەت بېرىش-ئېلىش مەشغۇلات جەريانى باشلىنىدۇ. كىتابنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ قايسى مىللەت ياكى خەلققە تەۋە ئىكەنلىكى، نەشر قىلىنغان ۋاقتى، فورماتى، تىزىمى، قېلىن-ئىپتىدائىي بولغان مەزمۇنى بىلەن ئۆلچىنىدۇ.

1. ئۆلچەملىك نومۇر؛ 2. كىتاب ئىسمى؛ 3. ئاپتور ياكى تەرجىمان؛ 4. ئىنئىتار نومۇرى (كەسپىي تۈر

كىتاب كۈتۈپخانىنىڭ ئاساسىي بايلىقى، مۇقىم مۈلۈكى بولۇپ، كىتاب باشقۇرۇش خىزمىتى كۈتۈپخانا خىزمىتىنىڭ يېرىمىنى تەشكىل قىلىدۇ. كىتاب، كۈتۈپخانىلارغا ھەرقايسى شىنخۇا كىتابخانىلىرى ۋە ھەرقايسى چوڭ-كىچىك كىتابخانىلاردىن ھەمدە ھەرقايسى نەشرىيات ئورۇنلىرىدىن بىۋاسىتە ئېلىپ كېلىنىپ، ئالدى بىلەن كۈتۈپخانىلارنىڭ تېخنىكا بۆلۈملىرىگە كىرگۈزۈلىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن كۈتۈپخانىنىڭ جۇغلانما بايلىق سانلىق مەلۇمات ئامبىرىغا كىرگۈزۈلىدۇ. يەنى كىتابلار تۈرلەرگە ئايرىلىپ، كەسىپ بويىچە كۈتۈپخانا مۈلۈك رەت تەرتىپى تۇرغۇزۇلۇپ، ھەر بىر كىتابقا ئايرىم-ئايرىم ھالدا كىتاب ئىسمى، ئاپتورى، نەشر قىلغان ئورۇن، ۋاقىت، تۈرى ۋە

*بۇ ماقالە 2012-يىلى 11-ئاينىڭ 15-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: خالىدە ئەسمەت (1960-يىلى 9-ئايدا تۇغۇلغان)، باشقۇرغۇچى، كۈتۈپخانا مۇلازىمىتى خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

نومۇرى؛ 5. مۈلۈك نومۇرى؛ 6. MARC نومۇرى (ماشىنا ئارقىلىق ئوقۇلىدىغان مۇندەرجە نومۇرى)؛ 7. باش سۆز (ئاقچۇقلۇق سۆز)؛ 8. توپلام؛ 9. تۈر نومۇرى؛ 10. سىزىقىسىمان نومۇرى؛ 11. نەشرىيات؛ 12. نەشر ۋاقتى؛ 13. يېنىنچە كىتاب ئىسمى؛ 14. ئاپتورى ياكى تەرجىماننىڭ ئىسمى (يېنىنچە) يېزىلىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن كۈتۈپخانىلاردا كىتاب باشقۇرۇش خىزمىتىنىڭ مۇھىملىق ھەم قىيىنلىق دەرىجىسىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس. بىر كىتابنىڭ كۈتۈپخانىغا كىرىشى ۋە مۈلۈك بولۇشى نۇرغۇن مۇرەككەپ جەريانلارنى بېسىپ ئۆتىدۇ، شۇڭا ھەرقانداق بىر كىتاب كۈتۈپخانا ئۈچۈن بىر قىممەتلىك بايلىق ھېسابلىنىدۇ.

يۇقىرىدا بىز كىتابنىڭ كۈتۈپخانىغا تەۋە بولۇپ، ئۇنىڭ مۈلۈك بولۇش جەريانى ھەققىدە قىسقىچە توختالدىق. لېكىن كۈتۈپخانىدىكى ھەر بىر كىتاب ئۈچۈن ئەڭ مۇھىمى ئۇنىڭ مۈلۈك بولۇش جەريانى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ قىممەت يارىتىشىدۇر. يەنى كىتابنىڭ پايدىلىنىش قىممىتىدۇر. ھەرقانداق بىر كىتاب پايدىلىنىلغاندىلا ئاندىن ئۇ قىممەتكە ئىگە بولىدۇ. كىتابقا نىسبەتەن ئېيتقاندا ئۇنىڭ ياخشى باشقۇرۇلۇشى كۈتۈپخانا خىزمىتىگە تەۋە بولۇپ، ئۇ ياخشى باشقۇرۇلغاندىلا ئاندىن، ئۇزۇن مۇددەتلىك پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە بولالايدۇ. بىر ياخشى كىتابنىڭ ئوقۇرمەنلەرگە كۆپلەپ مەنپەئەت ئېلىپ كېلەلىشى ئۇنىڭ مەزمۇنىدىن قالسىلا باشقۇرۇلۇش، ساقلىنىش جەھەتتە مۇنتىزىم، سىستېمىلىق، تەرتىپلىك، ئىلمىي، بولۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

بىز مەلۇم بىر كىتابنىڭ سىزىقلىق نومۇرىنى كومپيۇتېرنىڭ ئوقۇش كۆزىنىكىگە توغرىلىق، شۇ كىتابنىڭ بارلىق ئارخىپى ئېكراندا ئەكس ئېتىدۇ. مەسىلەن: مەلۇم بىر كىتابنى قوللىمىزغا ئېلىپ، ئۇنىڭ سىزىقلىق نومۇرى بولغان 755MWS00029242 نى كومپيۇتېرنىڭ ئاپتوماتىك ئوقۇش كۆزىنىكىگە

توغرىلىق ئېكراندا دەرھال «مىڭ دەرد دەۋاسى»، راھىلە باقىيېۋا ئايان بولىدۇ. يەنە بىز بىر كىتابنىڭ ئىسمىنى بىلىپ، باشقا ئۇچۇرلىرىغا ئېرىشە كىچى بولساق، كومپيۇتېر ئېكرانغا كۈتۈپخانىنىڭ كىتاب ئىزلىش سىستېمىسىنى توغرىلاپ، ئۇنىڭدىكى كىتاب ئىسمى دېگەن مۇندەرجىنى ئېچىپ، كىتاب ئىسمى ياكى كىتاب ئىسمىنىڭ باش بۆلىكىنى كىرگۈزۈش ئارقىلىقلا شۇ كىتاب ھەققىدە ئېرىشە كىچى بولغان ئۇچۇرلارغا ئېرىشىمىز. «ئورخۇن شەجەرىسى» ناملىق كىتابنى ۋە ئۇنىڭ باشقا ئۇچۇرلىرىنى ئىزدەمە كىچى بولساق، كومپيۇتېردىكى ئېكراندا كۆرۈنۈۋاتقان كىتاب ئىزدەش سىستېمىسىنىڭ «كىتاب ئىسمى» دېگەن كۆرسەتكۈچكە نۇر بەلگىسىنى توغرىلاپ، ئېچىلغان كۆرسەتكۈچكە ئاساسەن «ئورخۇن» سۆزىنى كىرگۈزسەكلا ئېكراندىكى جەدۋەلدە: «ئورخۇن شەجەرىسى»، ئاپتورى پەرھات جىلان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەلقئارالىق 7-228 (ISBN) 06142-X، ئۇيغۇرچە، جۇڭگودىن چىققان، ماشىنا ئارقىلىق ئوقۇش تۈرى CN، تۈر نومۇرى 5475/0-1291، 78 مۈلۈك نومۇرى (سىزىقلىق نومۇرى) 755MWS000678، كىتابنىڭ كۈتۈپخانىدىكى ئورنى، نەشر قىلىنغان ۋاقتى، نۆۋەتتىكى ئارىيەت ئەھۋالى، قىرائەت ئەھۋالى، باھاسى، مۇقاۋىسى قاتارلىق مەزمۇنلار ئايان بولىدۇ.

مەلۇم بىر ئاپتورنىڭ كىتابلىرىنى ئىزدەمە كىچى بولساق، يۇقىرىقى جەدۋەلنى ئېچىپ، ئۇنىڭ «ئاپتور» دېگەن مۇندەرجە كۆزىنىكىنى ئاچساق ھەمدە ئاپتور نامىنى كىرگۈزسەك، شۇ ئاپتور ھەققىدە بىز ئېرىشە كىچى بولغان ئۇچۇرلار كومپيۇتېر ئېكرانىنىڭ كۆرسەتكۈچ جەدۋىلىدە بىر مۇبىر ئەكس ئېتىدۇ. مەسىلەن: «زوردۇن سابىر» دەپ كىرگۈزسەك ئېكراندا: «باش ئاخىرى يوق خەتلەر»، «ئۇنتۇمايمەن گۈلسارە» قاتارلىق 23 پارچە ئەسىرى، قايتا نەشر قىلىنغان كىتابلىرى، نەشر قىلغان ئورۇن، خەلقئارالىق نومۇرى، كىتابنىڭ دۆلەت تەۋەلىكى، كىتابنىڭ تۈر نومۇرى قاتارلىقلار ئەكس ئېتىدۇ.

2. گېزىت

ئۇنى بىۋاسىتە كۆرۈپ چۈشەنگىلى بولىدۇ. گېزىتنىڭ ئەڭ چوڭ ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭ تارقىتىش چاستوتىسىنىڭ تېز، دەۋرىيلىكىنىڭ قىسقا،

گېزىت ئاخبارات ۋاسىتىلىرى ئىچىدە تارىخى ئەڭ ئۇزۇن، تارقىلىشى تېز، دائىرىسى كەڭ، تەسىرى زور، ئاممىۋىلىقى كۈچلۈك بولغان مەتبۇئات تاراتقۇ بولۇپ،

گېزىت ئادەتتە گېزىتنىڭ ئىسمى، خەلقئارالىق نومۇرى، دۆلەت ئىچى ۋاكالىت نومۇرى، چىقارغان ئىدارە-ئورگان، تارقاتقان ئورۇن، ئومۇمىي سانى، نۆۋەت سانى، چىققان ۋاقىت، يىل، ئاي، كۈن، ھەپتە، كالېندارى، تىل تۈرى قاتارلىقلار ئېنىق تىزىملىنىدۇ ۋە شۇ بويىچە تۈرلەرگە ئايرىپ ساقلىنىدۇ. گېزىت باشقۇرۇشتىكى مۇھىم ھالقىنى ۋاقىتدا تولۇق، رەتلىك، تەرتىپلىك بولۇش دەپ يىغىنچاقلاش مۇمكىن. شۇڭا گېزىتنى تىزىملاش يەنى تور ئارقىلىق باشقۇرۇشتا ئاددىي ئۇسۇل قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، «شىنجاڭ گېزىتى» نى ئالسا، شىنجاڭ گېزىتى ئىدارىسى دېگەندەك.

3. ژۇرنال

ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلەرنىڭ ئىلمىي ژۇرناللىرى كەسپىي ۋە ئىلمىي ژۇرنال ھېسابلىنىدۇ. (ئىلمىي ژۇرناللار يەنە تەبىئىي پەن، ئىجتىمائىي پەن دېگەندەك ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ). «ئىزدىنىش»، «شىنجاڭ خەلق قۇرۇلتىيى»، «ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش» قاتارلىق ژۇرناللار سىياسىي-ئىدىيە تىپىدىكى ژۇرناللار ھېسابلىنىدۇ. دېمەك ژۇرنالنىڭ تۈرلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، باشقۇرۇشتا يەنە ۋاقىتدا، تولۇق، تېز بولۇش پىرىنسىپىغا ئەمەل قىلىنىدۇ.

لېكىن شۇنى تەكىتلەش كېرەككى، ژۇرنال ساقلاش خىزمىتى ژۇرنال باشقۇرۇش خىزمىتىنىڭ ئەڭ مۇھىم نۇقتىسى ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى ژۇرنال يىللىق، پەسىللىك دېگەندەك ۋاقىت تەرتىپى بىلەن توپلانغاندا كىتابلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىدۇ. كىتاب بولۇپ قالغاندا ئۇ كۈتۈپخانىنىڭ قەرەللىك قوبۇل قىلىدىغان ئۈزلۈكسىز نەشر بۇيۇمى بولماي، بەلكى كۆپ ھاللاردا خۇددى كىتابقا ئوخشاش مۇكەممەل ئۇچۇر بايلىقىغا ئايلىنىدۇ. شۇڭا ژۇرناللارنى تىزىملىغاندا خۇددى كىتابقا ئوخشاش تەرتىپتە ئۇنىڭغا ئاۋۋال كۈتۈپخانىنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقلۇق تامغىسى بېسىلىدۇ. تۈرلەرگە ئايرىلىپ، ۋاقىت تەرتىپى بويىچە، ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە، ژۇرنالنىڭ باش ھەرىپى ھەمدە ئاۋۋال ھەرىپ تۈردىكى ژۇرنالدىن بىردىن ئۈچكىچە يىغىپ توپلاپ، توپلام تۈزۈشكە ئاجرىتىلىپ، قالغان قىسمى ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئوقۇشىغا قويۇلىدۇ.

قارائىملىقنىڭ كۈچلۈك، ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە بولغانلىقىدا، شۇڭا كۈتۈپخانىدا گېزىت باشقۇرۇشتا ئۇنىڭ يۇقىرىقى ئالاھىدىلىكى ئاساس قىلىنىدۇ.

ئادەتتە كۈتۈپخانا ئۈچۈن ئېيتقاندا گېزىت چوڭ بىر ئۇچۇر قۇرۇلۇشى ھېسابلىنىدۇ، يەنى كۈتۈپخانىدا ھەر خىل گېزىتلەرگە مۇستەرى بولۇنغان بولىدۇ. ھەر بىر خىل گېزىت ئۈچۈن كۈتۈپخانا ئايرىم-ئايرىم دەل ۋاقىتدا ئوقۇرمەنلەر بىلەن ئۇچرىشىش بۆلۈمى، ئىسكىلات ھەم ئارخىپ بۆلۈملىرىنى تەسىس قىلغان بولىدۇ. ئۈزلۈكسىز كىرىۋاتقان تۈرلۈك گېزىتلەر تىزىملىنىپ، تەرتىپى بويىچە تىزىپ قويۇلىدۇ.

ژۇرنال قەرەللىك نەشر قىلىنىدىغان مەتبۇئاتلىق ھەم تورلاشقان تاراتقۇ بولۇپ، ئۇ ھەم گېزىتلىك ھەم كىتابلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. ئۇنىڭ كىتابلىق خۇسۇسىيىتى كىتابقا ئوخشاش تۈرلۈك زانىردىكى ئەسەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقى، شۇ سەۋەبلىك ئۇنىڭغا تۈر نومۇر بېكىتىدۇ، گېزىتلىك خۇسۇسىيىتى بولسا ئۇنىڭ ئۈزلۈكسىز ھەم قەرەللىك ھالدا نەشر قىلىنىدىغانلىقى بولۇپ، شۇ سەۋەبتىن ئۇنىڭغا ISSN خەلقئارالىق نومۇر قويۇلىدۇ ھەم ئۇنى باشقۇرۇشتىمۇ يۇقىرىقى ئالاھىدىلىكلىرى ئاساس قىلىنىپ باشقۇرۇلىدۇ.

ژۇرنال گېزىتكە ئوخشاش مەزمۇن جەھەتتىن خىزمەت ۋە تۈرمۇشقا يېتەكچىلىك قىلىدىغان ئىككىلا تۈرگە بۆلۈنمەيدۇ، بەلكى نەشرىدىن چىققان ۋاقىت، پەسىل قەرەللىك ئاساسەن ئايلىق ژۇرنال، قوش ئايلىق ژۇرنال، پەسىللىك ژۇرنال ۋە ئالاھىدە ياكى مەخسۇس سان دېگەن نامدا نەچچە خىلغا بۆلۈنىدۇ. ژۇرناللار يەنە ئىپادىلىگەن مەزمۇنىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا ئاساسەن ئەدەبىي ژۇرنال، كەسپىي ژۇرنال، ئۇنىۋېرسال ژۇرنال، ئىدىيە-سىياسىي مەزمۇندىكى ژۇرنال دېگەنگە ئوخشاش بىر قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ. مەسىلەن: رايونىمىزدىن چىقىدىغان «تارىم» ژۇرنىلى، «تەڭرىتاغ» قاتارلىق ژۇرناللار ئەدەبىي ژۇرنال قاتارىغا كىرىدۇ. «شىنجاڭ ئاياللىرى»، «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى قاتارلىقلار ئۇنىۋېرسال ژۇرنال ھېسابلىنىدۇ. ھەرقايسى ئالىي،

قويۇپلا ئۇنى مۇنتىزىم كاتولوگقا ئايلاندۇرۇش خىزمىتى ئېلىپ بېرىلمايۋاتىدۇ. گېزىت باشقۇرۇشتىمۇ بۇ تۈردىن ئېغىز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس.

ھازىر كۈتۈپخانا ئاساسەن تورلىشىپ كەتتى، خىزمەت مەشغۇلاتى ئاپتوماتىك ئۇسۇلدا ئېلىپ بېرىلىۋاتىدۇ. مۇشۇنداق قولاي شارائىت ئاساسىدا كۈتۈپخانا مەبلەغ ئاجرىتىپ، مۇشۇ تۈرنى يولغا قويۇشى، خادىملارنى تەشكىللەپ، سېلىنىمى ئاشۇرۇشنى مۇشۇ نۇقتىغا مەركەزلەشتۈرۈشى كېرەك ئىدى. لېكىن بۇ خىزمەت ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەر ۋە بارلىق كۈتۈپخانا خادىملىرىنىڭ دىققىتىنى قوزغىيالماي، تاشلىنىپ قېلىۋاتىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ خىزمەت ئوقۇرمەنلەرنى كۈتۈپخانىغا يەنە بىر قەدەر ئىلگىرىلىگەن ھالدا جەلپ قىلىدىغان، ئۇلارنى كۈتۈپخانىغا يېقىنلاشتۇرىدىغان ۋە باغلايدىغان مۇھىم ھالقا ئىدى. ھالبۇكى، بۇ خىزمەتكە بولغان تونۇشنىڭ چوڭقۇر بولماسلىقى، تەشكىللەش ھەم تەرغىباتنىڭ يېتەرسىزلىكى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ھازىرچە ئىشلەنمەي تاشلىنىپ تۇرۇۋاتىدۇ.

لېكىن ئىجتىمائىي ئىسلاھاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشى، كەسپىيلەر قۇرۇلمىسىنىڭ تەڭشىلىشى، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئۈزلۈكسىز تېزلىشىشى ئوقۇرمەنلەرنىڭ كۈتۈپخانىلارغا بولغان ئېھتىياجىدىمۇ روشەن ئۆزگىرىشلەرنى بارلىققا كەلتۈرمەكتە. بۇ ھال كۈتۈپخانىلارنىڭ ئومۇمىي تەرەققىياتىغا جەزمەن بەلگىلىك ئىجابىي تەسىرلەرنى كۆرسىتىپ، كۈتۈپخانىچىلىق ساھەسىنى يۈكسەك تەرەققىيات مەنزىلىگە باشلىغۇسى.

ژۇرنال باشقۇرۇشىنىڭمۇ قىيىن نۇقتىسى بار. ئۇ بولسىمۇ ژۇرنال كاتولوگى تۈزۈش خىزمىتىدۇر. يەنى كۈتۈپخانىلارنىڭ بەلگىلىك مىقداردا ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ، مالىيە كۈچى ئاجرىتىپ، ئاساسىي تېمىدىكى ۋە مەخسۇس تېمىدىكى كاتولوگلارنى تۈزۈش، رەتلەش، پىششىقلاپ ئىشلەش، ئىككىنچى قول ماتېرىيال ھاسىل قىلىشقا تەشكىللەش ۋە ئورۇنلاش خىزمىتىدۇر. بۇ خىزمەت كۆپ كۈچ تەلەپ قىلىدىغان ئىلمىي ئەمگەك بولغاچقا كۆپ ھاللاردا ئورۇندالماي قالىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ خىل ئىككىنچى قول ماتېرىيال ئوقۇرمەنلەرگە كۆپ قولايلىقلارنى ئېلىپ كېلىش بىلەن بىرگە يەنە، كۈتۈپخانىنىڭ پايدىلىنىش قىممىتىنى ئاشۇرۇپ، ئىجتىمائىي ئۈنۈمنى ئۆستۈرىدۇ.

ژۇرنال ۋە گېزىت باشقۇرۇش كۆپ جەھەتلەردە ئوخشاش بولۇپ، بۇلار ئوتتۇرىسىدا ئۈزلۈكسىز چىقىش، نەشر بۇيۇملاردا بولىدىغان مەزمۇن ھەم شەكىل جەھەتتىن ئۈزلۈكسىز بولۇش، ئۆلىنىپ داۋاملىشىشتەك ئورتاقلىق بولغاچقا باشقۇرۇشتا بۇ خىل خۇسۇسىيەت گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ. يەنى كۈتۈپخانىدا ئادەم كۈچى ئاجرىتىلىپ، مۇقىم ئادەم مەسئۇل بولۇپ، رەتلىك، تەرتىپلىك باشقۇرۇش مېخانىزمى ئورنىتىلىدۇ.

بىراق، شۇنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇكى، نۆۋەتتە كۈتۈپخانىلاردا گېزىت-ژۇرنال باشقۇرۇش خىزمىتىدە بىر بوشلۇق ساقلانماقتا. ئۇ بولسىمۇ گېزىت-ژۇرناللاردىن تەپسىلىي كاتولوگ تۈزۈمەسلىك.

كۈتۈپخانىلاردا گېزىت-ژۇرنال باشقۇرۇشتا ژۇرناللارنىڭ يىللىق مۇندەرجىسىنى نۇسخىلاپ يىغىپ

پايدىلانغانلار

- [1] تۇرسۇننىسا ماخمۇت: «ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرىدىكى قىرائەتخانىلارنىڭ ئۇچۇر دەۋرىدىكى ئوقۇرمەنلەر مۇلازىمىتى توغرىسىدا»، «خوتەن پىداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2011 - يىللىق 3 - سان.
- [2] گۈلنار ئىسمائىل: «ئەلا مۇلازىمەت ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرىنىڭ ھاياتىي كۈچى»، «شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2011 - يىللىق 3 - سان.
- [3] ئالىيە ئېلاخۇن: «ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدىكى ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرىنىڭ ئوقۇرمەن مۇلازىمەت خىزمىتى توغرىسىدا مۇلاھىزە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2012 - يىللىق 3 - سان.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇروسۇل كىچىكئاخۇن

Journal of Xinjiang University

(Philosophy and Social Sciences, Uyghur Edition)

Vol.34, Iss.2 (Total:134)

Jun 2013

Contents

A Discussion on Uyghur Society and Development of Historiography in Qing Dynasty.....	
.....	<i>Ahmed Sulayman Kutluk</i> (1)
A Discussion on Secularization Reform of Turkey.....	<i>Zuhayat Ismayil</i> (13)
A Research on Phonetic Changes of Taranchi Dialect.....	<i>Nijat Sopi</i> (24)
A Study on Sexual Discrimination in Uyghur Language.....	<i>Aynur Abdurished</i> (34)
A Discussion on the Employment Pressure of Vulnerable Female Minority Students.....	
.....	<i>Ilham Yasen, Dilbar Mahmudjan</i> (43)
A Suggestion on Socializing the Public Safety.....	<i>Elyas Jalaldin, Arslan Ahmed Ziyai</i> (50)
A Study on the "Insadi Sutra" in "Uyghur-Scripted Buddhist Sutra"	<i>Dilare Israpil</i> (58)
An Analysis on Six Meanings of Translation.....	<i>Rashida Ghopor</i> (62)
A Study on Motif of "The Story of the Parrot".....	<i>Abduwali Keram Gholboyi</i> (67)
A Discussion on the Significance of Uyghur Modern Historical Novel Categorization.....	
.....	<i>Abdulahad Abdurshed Berqi</i> (72)
An Analysis on Lyrics of Uyghur Ili-Folk Songs and Its Language Features.....	
.....	<i>Halmurat Abdurehim</i> (81)
An Analysis about Children Poem Creation.....	<i>Arken Dawut</i> (89)
A Study on Motifs of Uyghur Romantic Dastans.....	<i>Yasin Muhammadniyaz Teka</i> (98)
A Comparative Study between Uyghur and Japanese Folk Stories.....	<i>Dilare Abaydullam</i> (112)
An Analysis on Natural Disasters of Xinjiang in Qing Dynasty's Documents.....	
.....	<i>Aliye Anwar, Mayire Jappar</i> (116)
A Discussion on Historical Values of "Bilga Qahan" and "Kul Tigin".....	
.....	<i>Ablikim Kurban Tomur</i> (129)
A Research on How to Manage Books, Newspapers and Magazines in Library.....	
.....	<i>Halida Asmat</i> (137)

ВЕСТНИК СИНЬЦЗЯНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

(Трёхмесячный журнал философии и общественной науки на уйгурском языке)

№2.2013г (Общий: № 134)

Содержание

Уйгурское общество при династии Цин и особенности развития историологии.....	Ахмад Сулайман Кутлуг
Современный путь развития Турции.....	Зульхат Исмаиль
Фонетическое изменение в диалекте Таранчи.....	Ныджат Сопы
Элементы половой дискриминации в уйгурском языке.....	Айнурь Абдуршит
Некоторые проблемы в занятости студентов национальных меньшинств.....	Ильхам Ясынь, Дильбар Махмутджань
Трудности правительства в компенсаторном механизме общественной безопасности и обобществление риска.....	Иьлуась Джалалидинь, Арслань Ахмад Зияы
Анализ отрывки Буддийских канонов на уйгурском языке.....	Диларэ Исрапиль
Шесть значений в переводе.....	Рэшида Гупурь
Основная тема «Истории попугая».....	Абдувэли Керым Гольбои
Значение классификации и изучения современных уйгурских романов.....	Абдульзхад Абдуршит Бэрки
Слова Илийских народных песен и их языковые особенности.....	Хальмурад Абдурэим
О творчестве детских стихов.....	Аркынь Давут
Исследование основной темы уйгурского народного эпоса.....	Ясынджань Матнияз
Сопоставительное исследование японских народных сказок.....	Диларэ Абайдулла
Исследование стихийных бедствий во время ЧяньЛона на основе материалов при династии Цин.....	Алия Анварь, Махирэ Джаппарь
Исторические ценности мемориалов Культыкинь и Бельгэ Кахань.....	Аблыкым Курьбан
О важности управления книгами, газетами и журналами в библиотеке.....	Халида Асмэт

پروفېسسور ئۆمەر داۋۇت

乌买尔·达吾提教授

ئۆمەر داۋۇت، ئۇيغۇر، پروفېسسور، ماگىستىرانت يېتەكچىسى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى جۇڭگو تىللىرى فاكولتېتى تىلشۇناسلىق كافېدراسىنىڭ مۇدىرى؛ شىنجاڭ مىللەتلەر تىل-يېزىقى تەرجىمە تەتقىقات مەركىزىنىڭ ئەزاسى. ئۇ 1963 - يىلى 4 - ئايدا شىنجاڭ توقسۇ ناھىيەسىدە تۇغۇلغان. 1983 - يىلى 7 - ئايدا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو تىللىرى فاكولتېتى خەنزۇ تىلى تولۇق كۇرس كەسپىنى پۈتتۈرۈپ، شۇ فاكولتېتقا ئوقۇتقۇچىلىققا ئېلىپ قېلىنغان. 1990 - يىلى 7 - ئايدا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تۈركىي تىل - ئەدەبىياتى كەسپى بويىچە ماگىستىر ئۇنۋانى ئالغان. 2004 - يىلىدىن 2005 - يىلىغىچە ئامېرىكا ۋىسكانسىن ئۇنىۋېرسىتېتى ۋە ئىندىانا ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئىلمىي زىيارەتتە بولغان؛ 2011 - يىلى 9 - ئايدىن ھازىرغىچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل - ئەدەبىياتى كەسپى ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتى تەتقىقات يۆنىلىشى بويىچە دوكتورانت بولۇپ ئوقۇماقتا؛ 1990 - يىلى لېكتور، 2000 - يىلى دوكتېنت، 2012 - يىلى پروفېسسورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. ئۇ خىزمەتكە قاتناشقان 30 يىلدىن بۇيان، ئىزچىل تۈردە نەزەرىيە تىلشۇناسلىقى ئوقۇتۇشى، ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن.

ئۆمەر داۋۇت ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تولۇق كۇرس ئوقۇغۇچىلىرىغا «تىلشۇناسلىقتىن ئومۇمىي بايان»، «جەمئىيەت تىلشۇناسلىقى»، «ئەمەلىي تىلشۇناسلىق»، «تەرجىمە ماھارىتى» قاتارلىق دەرسلەرنى، ماگىستىرانتلارغا «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى»، «تەرجىمە نەزەرىيەسى ۋە ئەمەلىيىتى» قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتكەن؛ شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ بىر تۇتاش دەرسلىكى «ئەمەلىي قوللىنىلىدىغان خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە ئۆزئارا تەرجىمە دەرسلىكى» (1999 - يىلى) نى تۈزۈشكە قاتناشقان؛ 2010 - يىلى ماگىستىرانت يېتەكچىسى سالاھىيىتىگە ئېرىشىپ، ھازىرغىچە 7 ئاسپىرانت يېتەكلىگەن؛ 2002 - يىلى «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى 2 - قارار ئاساس دەرس تايانچ ئوقۇتقۇچىسى»، 2009 - ۋە 2011 - يىلى «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تولۇق كۇرس ئوقۇغۇچىلىرى ئوقۇش پۈتكۈزۈش ماقالىسى بويىچە مۇنەۋۋەر يېتەكچى ئوقۇتقۇچى» بولۇپ باھالانغان؛ 2002 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىقى تەرجىمە ئىدارىسىنىڭ ئالىي ئوقۇتقۇچىلىقىغا تەكلىپ قىلىنغان؛ شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ «كوچىر ياسۇناكا مۇكاپاتى» قاتارلىق مۇكاپاتلىرىغا كۆپ قېتىم ئېرىشكەن.

ئۆمەر داۋۇت ھازىرغىچە ئېلىمىزدىكى تۈرلۈك ئىلمىي ژۇرناللاردا 70 پارچىگە يېقىن ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلغان؛ «ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىنگىلىزچە كىرىمە سۆزلەر ھەققىدە تەتقىقات» قاتارلىق ماقالىلىرى گىرمانىيە ۋە ئەنگىلىيەدە چىقىدىغان «تۈركىي تىللار» قاتارلىق نوبۇزلۇق ئىلمىي ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان؛ «ئۇيغۇر تىلى مەدەنىيىتى تەتقىقاتى» ناملىق ئەسىرى 2011 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان؛ ئۇ يەنە «شىنجاڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر ئوتتۇرا مەكتەپلىرىدە خەنزۇچە دەرس ئۆتۈش سىنىقى ئۈستىدە تەتقىقات» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يېزىش ۋە تەرجىمە قىلىشقا قاتناشقان؛ ھەر دەرىجىلىك تەتقىقات تېمىسىدىن ئالتىسىگە ئاساسلىق ئەزا سۈپىتىدە قاتناشقان؛ ئامېرىكا ئىندىانا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ «ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتۇش ماتېرىيالى» (2004 - يىلى) تەتقىقات تېمىسىنى ئىشلەشكە مەسلىھەتچى سۈپىتىدە قاتناشقان؛ ھازىر دۆلەت ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات فوندىنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى تاۋۇشلۇق ئارخىپىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تەتقىقاتى»، «خەنزۇ تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزئارا تەسىرى ھەققىدە تەتقىقات» دېگەن ئىككى تېمىسىغا، يەنە ئۆلكە - مىنىستىرلىق دەرىجىلىك بىر تېمىغا، نازارەت ۋە مەكتەپ دەرىجىلىك ئىككى تېمىغا يېتەكچىلىك قىلماقتا. ئۇ يېزىشقا قاتناشقان بىر ئەسەر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى 5 - قېتىملىق پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن ئەسەرلىرى 2 - دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر نەتىجە مۇكاپاتىغا، 5 پارچە ئىلمىي ماقالىسى دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايون بويىچە مىللەتلەر تىل - يېزىقى تەرجىمە ماقالىسىنى باھالاشتا 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن.

ئۆمەر داۋۇت ھازىر جۇڭگو تۈركىي تىللار تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، ئامېرىكا ئوتتۇرا ياۋرو - ئاسىيا تەتقىقات جەمئىيىتى، خەلقئارا قوش تىل تەتقىقات جەمئىيىتى، شىنجاڭ تەرجىمانلار جەمئىيىتى قاتارلىق ئىلمىي جەمئىيەتلەرنىڭ ئەزاسى؛ كۆپ قېتىم دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا ئېچىلغان ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىغا قاتنىشىپ ماقالە ئوقۇغان.

新疆大学学报

Journal of Xinjiang University

哲学社会科学维吾尔文版

季刊 (1980年创刊)

第34卷 第二期 2013年6月1日出版

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى

(پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

پەسلىلىك ژۇرنال (1980 - يىلى چىقىشقا باشلىغان)

2013 - يىلى 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى (34 - يىللىق 2 - سان)

主管·主办: 新疆大学(乌鲁木齐胜利路14号)
主 编: 阿布里克木·亚森
编辑出版: 新疆大学学报编辑部
印 刷: 乌鲁木齐齐光印刷厂
邮政编码: 830046
电 话: 0991-8582927
电子邮箱: xju13@xju.edu.cn
国内发行: 全国各地邮政局
国外发行: 中国国际图书贸易总公司(北京399信箱)
国际标准刊号: ISSN 1005-5878
国内统一刊号: CN65-1034/G4-W
国内代号: 58-13
国外代号: 5798 (QR)
定 价: 6.00元

باشقۇرغۇچى، مەسئۇل ئورۇن: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى
باش مۇھەررىر: ئابلىكىم ياسىن
شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى تەھرىراتى نەشر قىلدى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى 14 - قورۇ
پوچتا نومۇرى: 830046 تېلېفون: 0991-8582927
ئېلخەت ئادرېسى: xju13@xju.edu.cn
باشقۇچى: ئۈرۈمچى گۇاڭدا باسما مەركىزى
مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى پوچتا ئىدارىلىرى تارقىتىدۇ
جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى خەلقئارا تارقىتىدۇ
(بېيجىڭ 399 - خەت ساندىكى)

خەلقئارالىق ئۆلچەم نومۇرى: ISSN 1005-5878
مەملىكەتتە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: CN 65-1034/G4-W
خەلقئارالىق ۋاكالىت نومۇرى: (QR)5798
مەملىكەت ئىچىدىكى ۋاكالىت نومۇرى: 58-13
باھاسى: 6 يۈەن

ISSN 1005-5878

07>

9 771005 587001